

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Білоус Наталія Олексіївна

УДК: 308+94(477.8-21-89) "157/16"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕСТАМЕНТАРНІ ПРАКТИКИ В МІСЬКОМУ СОЦІУМІ
ВОЛИНИ КІНЦЯ XVI – XVII ст.: ПРАВОВІ, СОЦІОКУЛЬТУРНІ
ТА МАЙНОВІ АСПЕКТИ**

07.00.01 – Історія України
Подається на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело: Білоус Н. О. Білоус

Київ–2022

АНОТАЦІЯ

Білоус Н.О. Тестаментарні практики в міському соціумі Волині кінця XVI – XVII ст.: правові, соціокультурні та майнові аспекти.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Інститут історії України НАНУ, м. Київ, 2022. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація присвячена розгляду правових, соціокультурних та майнових аспектів тестаментарних практик мешканців міст Волині на підставі актів останньої волі та інших джерел кінця XVI – XVII ст. Тестаменти людей ранньомодерного часу – розпорядження, спрямовані на порятунок душі і поховання тіла, щодо розподілу майна між спадкоємцями, сплати боргів та ін. – носії цінної і різнобічної інформації для дослідження багатьох аспектів функціонування суспільства. Крім матеріалів соціально-економічного характеру, вони містять інформацію з генеалогії, демографії, релігійності, історії повсякдення, можуть зацікавити дослідників історії культури, історії права, просопографії, дипломатики та палеографії.

Територіальні межі визначаються історичними кордонами Волинського воєводства, до якого входили три повіти: Луцький, Володимирський і Кременецький.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що до української історіографії вводиться низка раніше недосліджених тем, частина ж – актуалізована та суттєво доповнена. Розробка запропонованої теми дозволяє не лише докладно реконструювати різні обставини укладення заповітів та визначити особливості цих документів, а й надає рідкісні можливості для аналізу релігійного світогляду та ціннісних пріоритетів городян, їхніх поховальних і поминальних практик, добродійності. Тестаменти як багатопланові історичні джерела допомагають з'ясувати низку важливих проблем: особливості родинних зв'язків у межах міського соціуму, емоційну складову стосунків між членами родини, пов'язані з цим питання успадкування майна й опіки; дозволяють реконструювати матеріальний світ

містянина, а водночас – додають можливостей для з'ясування професійних занять жителів міст, їх соціального статусу та правових стосунків. Усі ці питання мають суттєво прислужитися розвитку в українській історіографії передусім проблематики історичної і культурної антропології та нової соціальної історії з їх тематичним розмаїттям. У вітчизняній історіографії досі відсутні спеціальні комплексні дослідження, що розкривали б згадані аспекти функціонування ранньомодерного міського соціуму.

Наукова новизна дисертації обумовлена тим, що в ній вперше системно висвітлено здобутки зарубіжної та української історіографії з теми дослідження, виявлено та введено в обіг значний масив неопублікованих документальних джерел з історії міського соціуму Волині, що становлять вагомий науковий інтерес; проаналізовано правові та повсякденні практики укладання тестаментів; розглянуто формуляр тестаментів волинських городян та особливості структури цих документів; охарактеризовано коло тестаторів волинських міст, їхні професійні заняття, соціальний статус, характер родинних зв'язків і стосунків, окреслено проблеми опікунства і спадкування, розглянуто релігійний вимір свідомості та ставлення до смерті у міському соціумі, досліджено поховальні практики і поминальні церемонії, місця поховання волинських городян, проаналізовано записи на релігійні та добродійні цілі, висвітлено матеріальний світ заповідачів. У процесі дослідження було уточнено і доповнено термінологію, методологію та дослідницький інструментарій, персональний склад волинських міських урядників, дані з ономастики регіону.

Міський соціум ранньомодерної Волині вперше розглядається в руслі «нової соціальної історії», з її посиленою увагою до питань взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп, окремих осіб, спільнот і культури. У дослідженні активно використовуються методи історичної, соціальної і культурної антропології. Тестаменти надаються для дослідження широкого спектру проблем з різних напрямків гуманітаристики, тому

міждисциплінарні підходи стали важливою настановою для автора, використані також загальнонаукові методи.

У дисертації задіяно багатий актовий матеріал з фондів кількох архівів – України, Польщі і частково Білорусі, переважна більшість цих джерел введено у науковий обіг вперше. Залучено також опубліковані джерела, фунеральні жанри давнього українського письменства XVII ст., напрацювання істориків сакрального мистецтва, археологів та етнографів.

Проаналізовано правові та повсякденні практики укладання тестаментів у волинському міському соціумі. З'ясовано, що ці акти набували юридичної сили після запису до міських книг, чи до книг гродського або духовного суду. Тестаменти були розпорошені поміж інших записів, окремі книги на зразок *Libri testamentorum* не велися. Міські урядники виступали свідками під час виголошення заповідачем своїх останніх розпоряджень. Вони також стежили за точністю нотування інформації писарем, підтверджували своїми підписами/печатками нотаріальну чинність заповіту та вносили його до актової книги. Таким чином райці чи лавники ставали символічними охоронцями депозиту, представленого в документі. Опіка над тестаментами городян розглядалася міською владою як елемент зверхності над майном міських жителів.

Доведено, що серед аналізованої групи тестаторів було кілька осіб, які власноруч написали свої тестаменти, тож міським урядникам залишалось тільки прийняти готові тексти для фіксації в урядових книгах. Ці факти свідчать про розвиток прагматичної писемності у волинських містах ранньомодерного часу. Втім, переважна більшість заповідачів була неписьменною, ставлячи на підтвердження акту останньої волі хрестик замість підпису, а для укладання самого акту потребували фахової допомоги працівників міської канцелярії. Тож практики тестаментування були різними та мали місцеві особливості. Варто зважати і на ту обставину, що більшість людей не укладали заповіти. Крім того, існувала традиція виголошення

останніх розпоряджень в усній формі перед спадкоємцями, що пояснює відносно малу кількість записаних актів останньої волі.

Визначено коло укладачів тестаментів. З'ясовано, що їх написання доручали переважно писарям, які користувалися повагою і довірою у міському соціумі, належали до міської еліти. До укладання цих актів були причетні й інші міські урядники. Завдяки цьому дослідженню вдалося встановити кілька десятків раніше невідомих осіб із міського урядницького середовища, а разом із ними – сотні інших осіб, задіяних у тестаментарних практиках.

Серед причин та мотивів укладання тестаментів домінувала потреба впорядкувати питання спадку, аби позбавити спадкоємців клопотів та можливих конфліктів у майбутньому. Піклуючись про дітей та онуків, городяни залишали їм своє рухоме й нерухоме майно, давали поради і застерігали від небезпеки. Не забували і про своїх найближчих родичів, приятелів, а також домашніх челядників і слуг, яких обдаровували з почуття вдячності за службу. До інших причин, що спонукали містян укладати акти останньої волі, були: піклування про шлюбного партнера, релігійні, харитативні цілі та ктиторські обов'язки, приготування до далекої подорожі, участь у військових кампаніях і майбутніх битвах.

Акти останньої волі волинських городян дозволяють зробити певні демографічні підрахунки – встановити в окремих випадках кількісний склад родини та її дітність, кількість шлюбів, дитячу смертність тощо. Ці джерела представляють широку і складну палітру родинних стосунків з їх проблемами, емоціями та почуттями. Заповіти відтворюють складні конфігурації розподілу майна між спадкоємцями та конфліктні ситуації, що виникали навколо спадкування. Втім, у більшості випадків тестаменти демонструють зразковий образ родинного життя. Зазвичай вони укладалися задля зниження ризиків можливих конфліктів і, як правило, свою функцію виконували.

Висвітлено проблеми опікунства над сиротами і вдовами, нагляд за якими в містах Речі Посполитої належав до обов'язків міських влад (магістратів). Якщо небіжчик не залишав тестаменту, то міський уряд призначав опікунів у судовому порядку. Право опіки над сиротами функціонувало не тільки в королівських, а й у приватних містах. Зазвичай визначали двох опікунів, один із яких був представником міського уряду, а другий – близьким родичем або приятелем тестатора, зрідка – трьох, що також зустрічалося в опікунській практиці волинських міст.

Розглянуто окремі аспекти релігійної свідомості волинських містян і їхнє ставлення до смерті. Доведено, що тестаменти – важливі джерела для дослідження релігійної культури волинських городян, для яких гасло *memento mori* і наука про *ars bene moriendi* були невід'мною частиною повсякдення. Пам'ятаючи про ці настанови, тестатори намагалися належним чином попрощатися із земним життям. Вони відписували певні (іноді чималі) суми грошей або заповідали частину майна церквам/костелам, монастирям, шпиталям, робили милосердні вчинки, що мало сприяти порятунку душі помираючої особи. Жителі міст переймалися тим, аби спадкоємці виконали їхні розпорядження щодо поховальних церемоній, відправлення посмертних молебнів і заупокійних служб.

Всебічно висвітлено матеріальний світ заповідачів. Тестаменти волинських городян дають можливість дослідити обсяг та різновид майна і приблизно окреслити майновий стан заповідачів, їхню господарчу діяльність. Городяни розпоряджалися нерухомим та рухомим майном, рідше – готівкою. З огляду на аграрний характер більшості містечок тогочасної Волині, земля та нерухомість становили для городян найбільшу матеріальну цінність і надійне вкладення капіталів. Аналіз рухомих речей міщанської еліти засвідчує її прагнення наслідувати привабливі форми життя місцевої шляхти. Показником соціального статусу можна вважати одяг. Вбрання міщан залежало від шляхетської моди. Ця деталь відображає ширший вплив шляхетської культури на систему цінностей і спосіб життя в містах Речі

Посполитої, зокрема в українських. Тестаменти та інвентарі майна містять детальну інформацію про повсякденну культуру різних груп жителів тогочасних міст, їхні життєві стандарти та пріоритети, а в деяких випадках – про шляхи здобування грошей та способи трат, які відображали культурні вподобання.

Проведене дослідження та висновки до нього засвідчують, що багато питань міського життя у ранньомодерний період у дисертації поставлені та проаналізовані вперше.

Ключові слова: тестаменти, тестаментологія, міський соціум, мешканці міст, міська канцелярія, міські урядники, релігійні пожертви, побожність, спадщина, нерухомість, рухомі речі, Волинь, ранньомодерний час.

ANNOTATION

Nataliia Bilous. Testamentary practices in the urban society in Volhynia, late 16th – 17th century: legal, sociocultural and property aspects.

Dissertation for the Doctor of Historical Sciences degree, discipline 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2022. – A qualifying research manuscript.

The dissertation focuses on legal, sociocultural and property aspects of testamentary practices of Volhynian urban dwellers based on wills and other sources from the late 16th – 17th centuries. Early modern testaments—documents that contain instructions regarding the funeral, salvation of the soul, division of inheritance, debt repayment and more—are valuable and multifaceted sources for exploring various aspects of the functioning of society. Aside from social and economic data, they shine the light on genealogy, demographics, religious beliefs and the history of the quotidian that can be of interest to scholars of cultural anthropology, legal history, prosopography, diplomatics and paleography.

The territorial scope of my research is defined by the historical borders of the Volhynian Voivodeship, consisting of Lutsk, Volodymyr and Kremenets powiats.

The dissertation introduces a range of previously unexplored topics into Ukrainian historiography, contextualizing and significantly expanding other lines of research, which underscores the relevance of my project. Analysis of testaments allows us to reconstruct in detail the various circumstances under which these documents came to be compiled, and offers a rare glimpse of the religious beliefs and values of urban dwellers, their funerary and commemorative practices, as well as charitable work. As multifaceted historic sources, testaments reveal a number of crucial issues: they allow to delineate familial ties in urban society, shed light on the emotional component in familial relations, as well as on inheritance and custodianship issues linked to them; they help to reconstruct the material environment of urban dwellers, establish their professional life, social status and legal relations. This marks a significant contribution to the development of Ukrainian historiography, particularly in historical and cultural anthropology, as well as to the new social history with its thematic diversity. Until now, Ukrainian historiography did not have comprehensive studies of these aspects of the functioning of early modern urban society.

The dissertation's academic novelty lies in the fact that it provides the first comprehensive overview of foreign and Ukrainian historiography on this issue; discovers and introduces a significant corpus of previously unpublished documentary sources from the history of Volhynian urban society that are of great interest to scholars; analyzes legal and quotidian practices surrounding the compiling of wills; addresses the formula and structure of Volhynian urban dwellers' testaments; defines the milieu of testators in Volhynian towns, their professions, social status, familial connections and relations, including the problem of custodianship and inheritance, religious beliefs and perception of mortality; explores funerary and commemorative ceremonies, as well as Volhynian urban funerary sites; analyzes donations to religious and charitable causes; highlights the testators' material environment. My research has allowed to perfect and expand the terminology, methodology and scholarly arsenal, establish the list of Volhynian city officials and expand the knowledge of the region's onomastics.

This is the first attempt to analyze the early modern Volhynian urban society through the framework of the new social history, with its focus on relations between various macro- and micro-social groups, individuals, communities and cultures. I make active use of the methods from the arsenal of historical, social and cultural anthropology. Since testaments provide ample ground for studies of a broad range of issues pertaining to various disciplines in humanities, an interdisciplinary approach, drawing on methodologies from various fields, has been a priority.

The dissertation addresses a rich corpus of documents from several archives in Ukraine, Poland and partly Belarus; the majority of these documents have not been studied previously. I also engage with published sources, funerary genres in early Ukrainian writing from the 17th century, the works of historians of sacred art, archeologists and ethnographers.

The dissertation analyzes legal and quotidian practices pertaining to drawing up wills in Volhynian urban society. I have established that these documents went into legal effect after being inscribed in court records, city court records or clerical court records. Testaments were interspersed with other types of records; separate records along the lines of *Libri testamentorum* were not kept. Town officials served as witnesses when testators made their last will. They made sure that the scribes noted down the instructions with accuracy, attested with their signatures or seals that the will went into legal effect, and copied them to the records. Therefore, members of magistrate councils or judiciary self-governing bodies became symbolic guardians of the deposit presented in the document. Town authorities saw their guardianship over urbanites' testaments as an element of their power over the town dwellers' property.

I demonstrate that the analyzed corpus of testaments includes several documents penned by testators themselves; therefore, the function of town officials was limited to documenting the already prepared texts in their records. This demonstrates the spread of pragmatic literacy in early modern Volhynian towns. Nevertheless, the vast majority of testators had been illiterate and put a dash

instead of a signature at the bottom of their testament; they required professional assistance of members of the town chancellery to draw up their will. Therefore, testamentary practices varied and had local specificity. It should be noted that the majority of Volhynians left no testament. Additionally, the existing tradition to announce one's last will orally before the inheritors explains the relatively low number of recorded testaments.

I have established the circle of those who compiled testaments. I demonstrate that the responsibility of drawing up a will fell to scribes, who enjoyed the respect and trust among town dwellers and belonged to local elites. Aside from town scribes, other town officials also took part in compiling these acts. I have established several dozens of previously unknown persons from the milieu of court officials, as well as hundreds of figures engaged in drawing up testaments or in funerary practices.

The dominant reason or motif for drawing up a testament was the need to sort out the issue of inheritance, precluding possible conflicts among heirs. Concerned for their children and grandchildren, urban residents left their personal property and real estate, dispensed advice and warned of dangers. They often mentioned their relatives, friends and household servants in their wills, gratefully rewarding them for their service. Other reasons to draw up a will included the desire to help one's spouse, religious and charitable goals, church donator duties. Among other possible motifs to draw up a will, one can mention preparations for a long trip, participation in military campaigns or anticipating future battles.

Last wills of Volhynian towns residents provide materials for certain demographic calculations, in some cases allowing to establish the number of family members, children and marriages, child mortality, etc. These sources reflect the broad panorama of familial relations with all their problems and emotions. Testaments document complicated configurations for dividing up the inheritance among heirs, and conflicts that could arise in the process. That said, the majority of testaments reveal the ideal image of family life. They were usually drawn up to minimize the risk of conflicts, and, as a rule, did fulfill that function.

The dissertation addresses the problem of custodianship over orphans and widows. In the towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the duty usually fell to town authorities (magistrates). If the deceased left no testament, the town authorities appointed custodians in court. The right of custodianship over orphans existed not only in royal but also in private towns. Courts usually appointed two custodians, with one representing the town authorities, and the other being the testator's close relative or friend; custodianship practices in Volhynian towns sometimes saw three custodians being appointed.

The dissertation also addresses certain religious beliefs and perceptions of death among Volhynian town dwellers. I demonstrate that testaments are important sources for studying the religious culture of Volhynian town dwellers, for whom the slogan of *memento mori* and the science of *ars bene moriendi* were an ineluctable part of daily life. Remembering these precepts, testators attempted to bid farewell to their mortal life as one should. They left certain sums of money, often quite considerable, or some of their property to Orthodox or Catholic churches, monasteries, hospitals and charitable causes to ensure their salvation. Urban dwellers wanted their inheritors to fulfill their instructions regarding funerary ceremonies and memorial services.

The dissertation provides a comprehensive description of testators' material environment. Testaments of Volhynian town dwellers shed light on the quantity and variety of their property, allowing for approximate evaluations of testators' economic status and activities. Testaments mention personal property and real estate, with somewhat rarer mentions of cash. Given the agrarian nature of the majority of Volhynian towns during that era, land and real estate were the most valued property and the most reliable investment for urban dwellers. The analysis of personal property of urban elites demonstrates that they tried to emulate the attractive lifestyle of local aristocracy. Clothing can be seen as a sign of social status, and the clothes of urban dwellers followed the aristocratic fashion. This detail demonstrates that aristocratic culture had a strong influence on the values and lifestyle in towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth, including

Ukrainian territory. Testaments and descriptions of property contain detailed information about the quotidian culture of various groups of urban dwellers, their living standards and priorities, and in some cases even their sources of income and expenditures that reveal cultural preferences.

My research and conclusions demonstrate that many of the issues of early modern life were not addressed and analyzed prior to this dissertation.

Key words: wills, testamentology, urban society, city dwellers, city chancellery, city officials, religious bequests, piety, legacy, real estate, movable things, Volhyn, early modern times.

Список публікацій за темою дисертації:

Монографії:

1. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Інститут історії, вид-во «Простір», 2011. 200 с.

Рецензії:

1) Bilous, Natalija, Testamenty Kyjan seredy ny XVI - peršoji polovyny XVII st. [Die Testamente der Einwohner Kiews in der Zeit zwischen der Mitte des 16. Jhs. – zur ersten Hälfte des 17. Jhs.]. Nacional'na Akademiya Nauk Ukrajin y. Instytut istoriji Ukrajin y [Nationale Akademie der Wissenschaften der Ukraine. Institut für Geschichte der Ukraine]. Vydavnyčyj dim „Prostir”. Kyjiv 2011. 199 S., 8 Seiten farb. Abb. Besprochen von Inge Bily.

<http://www.koeblergerhard.de/ZIER-HP/ZIER-HP-02-2012/BilousNatalija-TestamentyKyjan.htm>

2) Вольга Бабкова. Тастаменты жыхароў Кіева: <http://arche.by/by/page/science/12443>

3) Marzena Liedkie. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. Białystok, 2012. Rocznik 37. S. 264-267.

4) Богдана Петришак. *Український археографічний щорічник*. Вип. 16-17. Київ, 2012. С. 605-607.

5) Magdalena Wilczek-Karczewska. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2013, nr 3. S. 479-484.

2. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть. Київ: Інститут історії України НАНУ, ВД «Простір», «Фенікс», 2021. 536 с. : іл.

Рецензії:

- 1) Капраль Мирон. *Український історичний журнал*. Київ, 2021, № 3. С. 196-200.
- 2) Попружна Алла. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2021, № 4. С. 176-180.
- 3) Zielecka-Mikołajczyk Wioletta. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* PL ISSN 1643-8191, Toruń, t. 61 (1)/2022. S. 251–259.

Брошури:

3. *Urządnicy miejscy Łucka w XV–XVII wieku. Spisy. / Spisy urzędników miejskich z obszaru dawnej Rzeczypospolitej, Śląska i Pomorza Zachodniego, t. VII: ziemie Ruskie, z. 3: Łuck*. Toruń: GRADO, 2017. 111 s.
4. *Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII wieku*. Katalog. Warszawa: SEMPER, 2017. 134 s.

Статті, опубліковані у фахових виданнях України та зарубіжних виданнях, що включені до наукометричних баз:

5. *Testamenty mieszkańców Kijowa z XVI – 1 połowy XVII wieku. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2010, nr 2. S. 247-260.
6. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії). *Український історичний журнал*. Київ, 2010, № 1. С. 65-83.
7. *Testamenty mieszkańców miasta Ołyki z lat 1660-1670. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2011, nr 3-4. S. 347-362.
8. Тестаменти волинських міщан XVII ст.: джерелознавчий аналіз. *Студії і матеріали з історії Волині 2012* / ред. В. Собчук. Кременець: Інститут історії України НАНУ, Кременецько-Почаївський ДІАЗ, 2012. С. 291-303.
9. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. *Повсякдення*

ранньомодерної України. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень. Київ: Інститут історії, 2013. С. 297-315.

10. Konflikty w rodzinach mieszkańców miast Wołynia w świetle testamentów XVII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Rok LXI. Warszawa, 2013, nr 2. S. 317-325.

11. Służby miejskie na ratuszu w miastach Wołynia w XVI–XVII wiekach. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. T. LXXV, Warszawa-Poznań: Instytut Historii PAN, 2015. S. 225-237.

12. Луцьке війтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників. *Український історичний журнал*. Київ: Інститут історії, 2015. № 4. С. 4-22.

13. Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ: Інститут історії, 2015. Вип. 11/12. С. 135-146.

14. Луцькі лентвійти XVI–XVII ст.: характеристика уряду та персоналії. *PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Том. 1. Ранньомодерна людина: простір – влада – право XVI–XVIII ст.* Київ-Краків, 2015. С. 94-113.

15. Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2016, nr 64(2). S. 211-224.

16. «Визнаваю сим моим тастаменьтом и остатнею волею своею». Тестаменти волинських міщанок кінця XVI–XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 13-14. Київ, 2017. С. 127-160.

17. Фунеральна культура ранньомодерного українського соціуму: історіографія проблеми. *Український історіографічний збірник*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019, вип. 30. С. 213-243.

18. Zapisy mieszczan wołyńskich na rzecz dobroczynności i świątyń różnych wyznań w świetle testamentów z XVII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2020, 68 (2). S. 187-204.

19. Конфлікти та їх полагодження в родинях міщан Волині у світлі тестаментів XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2020, вип. 15-16. С. 128-142.
20. Gwałty oraz przemoc domowa w miastach Wołynia w końcu XVI – początku XVIII wieku. *W kręgu rodziny epok dawnych. Przemoc* / red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha. Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny, 2020. S. 84-96.
21. Тестамент як джерело міщанської писемності на Волині XVII ст. *Київська Академія*. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2020. Вип. 17. С. 39–67.
<https://doi.org/10.18523/1995-025x.2020.17.39-67>
22. Тестаменти волинських городян кінця XVI – XVII ст.: структурний аналіз та мовні особливості. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2021. Вип. 27. С. 5-19. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.27.005>
23. Укладання тестаментів у містах Волинського воєводства XVII ст.: правові засади і повсякденні практики. *Український історичний журнал*. Київ, 2021, № 1. С. 27-42. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.01.027>.
24. Тестаменти волинських городян ранньомодерного часу: евристичні можливості джерел та дослідницький інструментарій. *Український історичний журнал*. Київ, 2022, № 1. С. 5-14.
DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.004>

**Статті, які додатково відображають результати
дисертаційного дослідження:**

25. Поняття «вірність» і «зрада» у світосприйнятті міщанства Київщини та Волині у XVI – першій половині XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 6: «Вірність» – «зрада» в уявленнях і практиках середньовіччя і раннього нового часу. Київ, 2006. С. 141-160.
26. Магдебурзькі привілеї Кременця XV – XVI століть. *Студії і матеріали з історії Волині 2009* / ред. В. Собчук. Кременець, 2009. С. 33-40.
27. «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм

- християнським»: поховання волинських міщан у XVII столітті. *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, 2012. С. 296-308.
28. Функціонування печаток у міському суспільстві Луцька на прикладі актових джерел XVI – початку XVII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Київ: Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2012. Вип. 3. С. 128-136.
29. Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі у світлі нових досліджень німецьких істориків. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії, 2013. Вип. 12-13. С. 449-453.
30. «Маскарад тварин» у жартах і пародіях волинських канцеляристів другої половини XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 10. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. С. 161-190.
31. Городская элита и горожане Луцка в XVI–XVII веках: социальные конфликты как элемент повседневной жизни. *Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI–XIX веках / Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI-XIX wieku* / сост. Тамара Байрашаускайте, Вильнюс: Институт истории Литвы, 2015: LII leidykla. С. 274-286.
32. Тестамент острозького і дубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р. *Острозька давнина*. Науковий збірник / ред. кол. Ігор Пасічник (гол. ред.), Ігор Тесленко (відпов. ред.) та ін. Остріг, 2016. Вип. 5. С. 152-158.
33. «Всѣ рѣчи свои рухомые от мала до велика...» Світ речей і предметів волинських городян в XVII ст. *Краєзнавство*. Київ, 2021, № 3-4. С. 6-18.
34. Clientele of Tomasz Zamoyski in the Kyiv palatinate (in the light of correspondence 1619-1637). *Studies of female Patronage in the 17th and 18th Centuries* / ed. by B. Popiołek, U. Kicinska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Slaby. Krakow, 2019. P. 37-58.
35. Бояри-шляхта із Заушшя на службі Речі Посполитої (XVI – середина XVII ст.). *Academia Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія*. Книга перша. Простори історії. Київ, 2020. С. 221-234.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

36. Міський уряд Олики на початку XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України*. Вип. 18. Луцьк, 2006. С. 64-68.
37. Wpływ unii lubelskiej na rozwój urbanizacji województwa kijowskiego. *Unia lubelska z 1569 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej* / red. T. Kempa, K. Mikulski. Toruń, 2011. S. 201-208.
38. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Вип. 7. Луцьк, 2011. С. 191-203.
39. Стражі порядку у пізньосередньовічному Луцьку. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Вип. 8. Луцьк, 2012. С. 121-128.
40. Projekty wydawnicze oraz problemy edytorskie na Ukrainie. *Studia edytorskie*, t. 2. / pod red. A. Perłakowskiego. Kraków: „Historia Jagiellonica”, 2015. S. 11-18.
41. Тестаменти рівненських міщан кінця XVII ст. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Вип. 18. Рівне, 2020. С. 220-240.
42. Unia Lubelska i jej następstwa w historiografii ukraińskiej. *450 lat Unii Lubelskiej. Kongres Dwóch Unii. Od Unii Lubelskiej do Unii Europejskiej*. Praca zbiorowa / pod red. K. Czerlunczakiewicz, H. Maćka, M. Trzewika. Lublin, 2020. S. 85-97.
43. До питання про реконструкцію соціотопографії Олики у світлі testamentів XVII ст. *Олика і Радзивілли в європейській історії: відтворення історико-архітектурної спадщини*. Матеріали міжнародної конференції, 29-30.10.2021. Волинська ОДА, Луцьк – смт Олика, 2022. С. 215-221.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	19
ВСТУП.....	21
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ...	32
1.1. Основні тенденції у зарубіжній історіографії фунеральної проблематики.....	32
1.2. Тестаментарна проблематика в українській історіографії.....	55
1.3. Стан джерельної бази.....	73
1.4. Методи дослідження та методологічний інструментарій	79
Висновки до розділу 1.....	92
Розділ 2. УКЛАДАННЯ ТЕСТАМЕНТІВ: ПРАВО І ПРАКТИКА.....	95
2.1. Правові засади тестаментування	98
2.2. Повсякденні фунеральні практики.....	110
2.3. Укладачі актів останньої волі.....	130
2.4. Структура (формуляр) тестаменту.....	139
Висновки до розділу 2.....	150
Розділ 3. СТОСУНКИ ТЕСТАТОРІВ З РОДИНОЮ ТА БЛИЗЬКИМ КОЛОМ.....	152
3.1. Статус тестаторів.....	155
3.2. Спадкоємці.....	171
3.2.1. Шлюбні партнери.....	180
3.2.2. Батьки і діти. Опікунство.....	190
3.2.3. Інші спадкоємці.....	210
Висновки до розділу 3.....	218
Розділ 4. СТАВЛЕННЯ ДО СМЕРТІ. ПОХОВАННЯ ТА ПОБОЖНІСТЬ.....	221
4.1. Ставлення до смерті	230
4.2. Поховальні і поминальні практики. Місця поховання.....	252

4.3. Записи на релігійні та побожні цілі.....	284
Висновки до розділу 4.....	313
Розділ 5. СПАДЩИНА. МАЙНОВІ АСПЕКТИ.....	315
5.1. Нерухомість	319
5.2. Рухомі речі.....	332
5.2.1. Домашня худоба.....	334
5.2.2. Одяг.....	337
5.2.3. Прикраси, коштовності, зброя, книги.....	351
5.2.4. Посуд, постіль, домашній інвентар.....	360
5.3. Борги і боргові зобов'язання.....	365
Висновки до розділу 5.....	371
ВИСНОВКИ.....	374
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	388
ДОДАТКИ.....	439
Додаток А. Табл.: Реєстр тестаторів.....	439
Додаток Б. Табл.: Матеріальний світ тестаторів.....	454
Додаток В. Оригінал тестаменту Анни Лучниковської з Коршовецьких 1674 р.: ілюстрація і публікація документа.....	470

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВАК – Акты Виленской археографической комиссии

ЛННБ – Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника

НБУВ. ІР. – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАНУ.

Інститут рукопису

НГАБ – Нацыянальны гістарычны архів Беларусі в Мінску

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м.

Київ

АНК – Archiwum Narodowe w Krakowie

ВК – Biblioteka PAN w Kórniku

КНKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej

QFIAB – Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken

адв. – адварот (білор. м.)

арк. – аркуш

воєв. – воєводство

воп. – вопіс (білор. м.)

гр. гріш польський

гр. лит. – гроші литовські

док. – документ

зв. – зворот

зол. пол. – золоті польські

й.к.м. його королівської милості

м. – місто

м-ко містечко

мкф – мікрофотокопія (мікрофільм)

напр. – наприклад

обл. область

оп. – опис

опубл. – опубліковано

пов. – повіт

р. – рік

рр. – роки

рц районний центр

с. – село

св. – святий

спр. – справа

ст. – століття

суч. – сучасний

ф. – фонд

A. – Anno

JeMci – Jego Królewskiej Miłości

m. pr., m.pria – mano propria

p. – papa

PNM Panny Najświętrzej Marii

r.w. – ręką własną

Św. – Święty

xcia – xiążęcia

v – verso

ВСТУП

Акти останньої волі або тестаменти людей ранньомодерного часу – розпорядження, спрямовані на порятунок душі і поховання тіла, щодо розподілу майна між спадкоємцями, сплати боргів та ін. – носії цінної інформації для дослідження багатьох аспектів функціонування суспільства. Крім матеріалів соціально-економічного характеру, вони містять інформацію з генеалогії, демографії, релігійності, історії повсякдення. Деякі з них відзначаються своєю докладністю, містять чимало даних про майновий стан тестаторів, їхню релігійність/побожність, віддзеркалюють емоційний стан і долі людей, демонструють відчуття страху і турботу в переддень смерті за стан своєї душі та долю дітей і близьких. Вони можуть зацікавити дослідників історії культури, історії права, просопографії, дипломатики та палеографії. Тестаменти використовуються за звичай для досліджень низки базових проблем соціальної та економічної історії (майнові стосунки, записи рухомого майна і нерухомості, фінансові проблеми і господарство, соціальне диференціювання, міські еліти, родинні стосунки). Водночас акти останньої волі є важливим джерелом для досліджень зі сфери історичної антропології, етнології, історії повсякдення та мікроісторії. В останні роки студії над тестаменами поєднуються тісно з дослідженнями над історією ментальності та культурою пам'яті (*Memoriakultur*).

Протягом кінця XVI–XVII ст. стрімко зростає роль тестаментування в суспільному житті всієї Речі Посполитої, і українські міста не були тому винятком. Важливу роль у процедурі тестаментування відігравала міська влада. Правова норма передбачала, що акт останньої волі має укладатися в будинку особи, яка готувалася до смерті, однак обов'язково у присутності міських урядників і свідків. Іншим місцем постановня заповіту могла бути ратуша, де його засвідчували перед міським судом і вписували до урядових книг. У волинських містах, як і в інших тогочасних містах Центрально-Східної Європи, люди часто виголошували свої останні розпорядження усно

перед спадкоємцями та свідками. Тому до урядових книг такі свідчення практично не потрапляли, особливо якщо вони не викликали конфліктів серед зацікавлених осіб. Це пояснює, чому тестаментів на українських теренах збереглося досить небагато порівняно з містами Західної Європи, де тестаментарна практика розвинулася ще у XII ст.

Поховальні церемонії нагадували театралізоване видовище, сценарій якого був детально прописаний у своєрідних підручниках «доброго вмирання». *Pompa funebris* символізувала одвічне змагання життя зі смертю і перемогу потойбіччя. Дорогі церемонії супроводжували поховання заможних городян, які прагнули наслідувати не лише шляхетський стиль життя у своєму повсякденні, а й той останній акорд, що відділяв земне життя від засвітів¹. Бідніші містяни переважно покладалися на волю своїх близьких. Усі без винятку тестатори у переддень смерті згадували про спасіння душі, чому сприяли доброчинність, пожертви, дарчі для монастирів, церков, релігійних братств. Саме тому тестаментний запис, на думку французького історика Жака ле Гоффа, уподібнювався «перепустці до неба»².

Утім, далеко не всі заповідачі переймалися проблемами поховання своїх тіл та поминання душі, ще меншою була частка тих, хто довіряв паперові свої екзистенційні переживання. Для городян найважливішою його частиною були розпорядження, що стосувалися майнових справ. Перед смертю належало розрахуватися з усіма боргами, щоб вони не обтяжували душу небіжчика у потойбічному світі і не становили тягар для членів родини. У дослідженні зроблено спробу максимально охарактеризувати ту інформацію, яку залишали для майбутнього тестатори.

Зацікавлення тестаменами жителів міст в європейській історіографії має довгу та розгалужену традицію. Інтерес був поживлений «відкриттям»

¹ Chrościcki J.A. *Pompa Funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*. Warszawa 1974; Gadocha M. *Udział bractw religijnych w pogrzebach siedemnastowiecznych mieszczan krakowskich. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2014. R. 62, nr 3. S. 396.

² Le Goff J. *Kultura średniowiecznej Europy*. Warszawa, 1970. S. 187-191.

істориками у 1960-і роки проблеми смерті як дослідницької категорії. Завдяки своїй міждисциплінарності ця тематика швидко перетворилася на місце активного діалогу представників різних напрямків гуманітаристики, але український матеріал у європейському багатоманітті практично не представлений. Він загалом обмежується публікаціями окремих актів останньої волі українських князів, шляхти, козацької верхівки, хоч давно на часі їх корпусне видання. У 2011 році, щоправда, вийшла друком підбірка тестаментів ранньомодерних киян³. Натомість міський соціум Волині, забезпечений джерелами значно краще порівняно з іншими регіонами, майже відсутній у цьому дослідницькому та видавничому сегменті. Інформаційну лаку частково заповнив «Каталог тестаментів мешканців міст Волині кінця XVI – початку XVIII ст.», підготовлений у рамках міжнародного проекту по виданню каталогів тестаментів міщан Речі Посполитої (2017)⁴. Близько двохсот регестів, що увійшли до видання, стали результатом багатолітньої дослідницької праці в архівах України, Польщі та Білорусі над різноманітними проблемами волинського міського соціуму. Каталог послужив спонукою для глибшого аналізу тестаментів і їх повноцінного археографічного видання у додатку до монографічного дослідження (2021)⁵. До рук дослідників потрапив багатий джерельний матеріал, раніше розпорошений та часто складний для прочитання через часткову пошкодженість текстів та палеографічні особливості.

Отже **актуальність** даного дисертаційного дослідження полягає в тому, що до української історіографії вводиться низка раніше недосліджених тем, частина ж – актуалізована та суттєво доповнена. Розробка

³ Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Інститут історії, вид-во «Простір», 2011.

⁴ Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w. Katalog / oprac. Natalia Biłous. Warszawa: SEMPER, 2017.

⁵ Білоус Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть. Київ: Інститут історії України НАНУ, вид-во «Простір», 2021.

запропонованої теми дозволяє не лише докладно реконструювати різні обставини укладення заповітів та визначити особливості цих документів, а й надає рідкісні можливості для аналізу релігійного світогляду та ціннісних пріоритетів городян, їхніх поховальних і поминальних практик, добродійності. Тестаменти як багатопланові історичні джерела допомагають з'ясувати низку важливих проблем: особливості родинних зв'язків у межах міського соціуму, емоційну складову стосунків між членами родини та ширшим колом близьких, пов'язані з цим питання успадкування майна й опіки; дозволяють реконструювати матеріальний світ містянина, а водночас – додають можливостей для з'ясування професійних занять мешканців міст, їх соціального статусу та правових стосунків. Усі ці питання мають суттєво прислужитися розвитку в українській історіографії передусім проблематики історичної антропології та нової соціальної історії з їх тематичним розмаїттям, а також *української тестаментології*.

У вітчизняній історіографії досі відсутні спеціальні комплексні дослідження, що розкривали б згадані аспекти функціонування ранньомодерного міського соціуму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах планових наукових тем сектору соціальної історії Інституту історії України НАН України: «Регіональні та локальні спільноти середньовічної і ранньомодерної України» (номер державної реєстрації 0114U006630), «Соціальне дисциплінування локального рівня в середньовічній і ранньомодерній Україні: влада – Церква – самоврядні групи – індивід» (номер державної реєстрації 0117U005464).

Об'єктом дослідження є міський соціум Волинського воєводства останньої третини XVI–XVII ст. у специфічному ракурсі, пов'язаному з пороговим моментом у житті частини його членів – прощанням із життям. Волинське місто розглядається у роботі як простір тісного співжиття різних соціальних груп – міщан, шляхтичів, духовенства та залежних категорій.

Предметом дослідження є тестаментарні практики мешканців міст Волинського воєводства останньої третини XVI–XVII ст. як певний соціокультурний феномен відображення актуальної правової культури, релігійного світогляду, ціннісних орієнтирів, характеру міжособових зв'язків і соціальної взаємодії.

Метою дисертаційної роботи є дослідження правових, соціокультурних і майнових аспектів тестаментарних практик мешканців міст Волині на підставі testamentів та інших актових джерел останньої третини XVI – XVII ст.

Відповідно до мети сформульовано такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми в зарубіжній та українській історіографії;
- охарактеризувати комплекс джерел, використаних у дослідженні, специфіку джерельної бази;
- окреслити методологічні аспекти, дослідницький інструментарій та нові підходи у дослідженні тестаментарної проблематики;
- охарактеризувати правові засади та повсякденні практики укладання testamentів;
- визначити коло укладачів актів останньої волі серед волинських городян;
- проаналізувати структуру (формуляр) цих документів та виявити їх особливості;
- встановити причини та мотиви укладання testamentів;
- охарактеризувати коло заповідачів, їх соціальний та професійний статус;
- висвітлити взаємини тестаторів зі шлюбними партнерами, дітьми, іншими спадкоємцями;
- окреслити проблеми опікунства у волинських містах;
- висвітлити ставлення городян до смерті та поховання;

- дослідити поховальні і поминальні практики, місця поховання волинських городян;
- проаналізувати записи на релігійні та побожні цілі;
- висвітлити різні майнові аспекти, пов'язані зі спадщиною: нерухомість, рухомі речі, боргові зобов'язання.

Хронологічні рамки роботи. Нижня хронологічна межа – прийняття Люблінської унії 1569 р., яка стала важливим маркером змін для частини українських земель. Входження до Польського Королівства Волинського, Київського та Брацлавського воєводств прискорило проникнення на ці терени польських культурних практик, зокрема і фунеральних. Писаний за усталеним формуляром тестамент поширюється від 70-х років XVI ст. Утім, головна увага сконцентрована на другій половині XVII ст. з огляду на більшу кількість збережених текстів тестаментів, а отже – кращу їхню репрезентативність. Натомість стан джерельної бази першої половини XVIII ст. не дає можливості досліджувати дану тематику. Отож верхньою хронологічною межею є злам XVII–XVIII століть.

Територіальні межі визначаються історичними кордонами Волинського воєводства, до якого входили три повіти: Луцький, Володимирський і Кременецький.

Методи дослідження. Міський соціум ранньомодерної Волині вперше розглядається в руслі «нової соціальної історії», з її посиленою увагою до питань взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп, окремих осіб, спільнот і культури. У дослідженні активно використовуються методи історичної, соціальної і культурної антропології. Тестаменти надаються для дослідження широкого спектру проблем з різних напрямків гуманітаристики, тому міждисциплінарні підходи стали важливою настановою дослідження. У дисертації використані також загальнонаукові методи дослідження: аналізу і синтезу, узагальнення, критичний, описовий, історико-хронологічний, проблемно-тематичний, статистичний, порівняльно-історичний, дипломатичний та мікроісторичний.

Наукова новизна обумовлена отриманими результатами, які сформульовані в основних положеннях і висновках даного дослідження. Таким чином, *вперше*:

- системно проаналізовано здобутки зарубіжної та української історіографії з теми дослідження;
- виявлено та введено в обіг значний масив неопублікованих документальних джерел з історії волинських міст, що становлять вагомий науковий інтерес;
- проаналізовано правові та повсякденні практики укладання тестаментів у волинському міському соціумі;
- всебічно розглянуто формуляр тестаментів волинських городян та особливості структури цих документів;
- охарактеризовано коло тестаторів волинських міст, їхні професійні заняття, соціальний статус;
- висвітлено характер родинних зв'язків і стосунків (з дітьми, шлюбними партнерами, родичами),
- окреслено проблеми опікунства і спадкування;
- розглянуто релігійний вимір свідомості та ставлення до смерті у міському соціумі;
- досліджено поховальні практики і поминальні церемонії, місця поховання волинських городян;
- проаналізовано записи на релігійні та добродійні цілі;
- всебічно висвітлено матеріальний світ заповідачів.

Уточнено та доповнено:

- термінологію та понятійний апарат, методологію та дослідницький інструментарій;
- персональний склад волинських міських урядників, зокрема писарів міських канцелярій – укладачів актів останньої волі;
- дані з ономастики – антропоніміки та топоніміки ранньомодерної Волині.

У дисертаційній роботі *набули подальшого розвитку*:

- теоретичні та методологічні основи тестаментології як допоміжної спеціальної галузі історичної науки;
- знання про міський соціум Волині ранньомодерного часу;
- дипломатичний аналіз тестаментів.

Практичне значення дисертаційної роботи: основні положення та висновки дисертації, багатий і різноманітний фактичний матеріал можуть бути використані у науково-дослідній праці при підготовці спеціальних праць з історії міст і міського соціуму ранньомодерної України, в археографічній практиці – з підготовки та видання джерел староукраїнською та старопольською мовами, у музейній роботі з метою створення виставок та експозицій, у просвітницькій краєзнавчій роботі, у навчальному процесі вищих навчальних закладів при підготовці спеціальних лекційних курсів з історії України ранньомодерної доби: «Історична урбаністика», «Історична регіоналістика», «Історія повсякдення». Запропонований у дисертації методологічний інструментарій може стати у нагоді під час дослідження фунеральної проблематики інших регіонів ранньомодерної України.

Особистий внесок. Дисертаційна робота є результатом багаторічної дослідницької праці авторки з міської історії та фунеральної культури Волині. Дисертантці належать основні теоретичні положення та висновки, викладені у роботі. Всі публікації за темою дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Праця була обговорена на засіданні відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Матеріали дисертаційного дослідження апробовано під час міжнародних наукових конференцій і конгресів, круглих столів, зокрема: «Олика і Радзівілли в історії Волині та України». (Луцьк-Олика, 18-19.04.2006); Міжнародному конгресі зарубіжних дослідників історії Польщі. (Краків, 30.06. – 1.07.2007); «Уряди влади, органи самоврядування і Церкви на польсько-руському етнічному і культурному пограниччі до 1914 р.»

(Люблін, 10-12.09.2007); «Влада та престиж в уявленнях і повсякденних практиках у середньовічній і ранньомодерній Європі». (Кам'янець-Подільський, 9-10.10.2007); «Міста Волині в контексті урбанізаційних процесів у регіоні» (Кременець, 15-16.05.2008); III Kongres Mediewistów Polskich «Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne». (Лодзь, 22-24.09.2008); «Urządnicy miejscy w Rzeczypospolitej, w Prusach Królewskich i na Śląsku». (Вроцлав: Вроцлавський університет, 18-19.03.2009); «Unia lubelska 1569 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej» (Університет ім. М. Коперніка, ратуша, 2-3.04.2009); «Unia Lubelska – Unia Europejska» (Lublin: Instytut Europy Środkowo-wschodniej, 2-3.07.2009); «Testamenty różnośredniowieczne i nowożytnie jako źródło historyczne». (Варшава: Варшавський університет, 12.11.2009); «Українська домодерна урбаністика з перспективи останніх досліджень». XXI сесія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. (Львів, 25.03.2010); «VII Любартівські читання», (Луцьк, 1-2 квітня 2011 р.); Кременецькі читання з історії Волині. Кременець, 29-30.09.2011 р.; III Funeralia warszawskie. Zespół historii kultury staropolskiej Instytutu Historii Uniwersytetu Warszawskiego, Ośrodek historii kultury materialnej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. 24-25.10.2011 р.; II міжнародна сфрагістична конференція. (Київ, 18-20.11.2011); «VIII Любартівські читання, (Луцьк, 30-31.03.2012); II міжнародний конгрес зарубіжних дослідників історії Польщі, (Краків, 12-15.09.2012); «Україна ранньомодерна: культура вибору *versus* вибір культури» (Київ, НаУКМА, 18-21.10.2012); IV Funeralia Warszawskie, Інститут історії Варшавського університету, Інститут археології та етнології ПАН (22-24.10.2012); III міжнародна сфрагістична конференція, Київ, (16-18.11.2012); «Ratusz w miastach Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów XIII–XVIII w.» (Краків, 19-20.04.2013); урбаністичний семінар в Українському Католицькому університеті (Львів, 22.04.2013); «Ранньомодерна людина: простір, влада, право XVI–XVIII ст.» (Київський університет імені Бориса Грінченка, 12-13.09.2013); «V Funeralia warszawskie: Profesjonaliści śmierci» (Uniwersytet Warszawski, Instytut Historyczny, Zespół

Historii Kultury Staropolskiej; Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Ośrodek Historii Kultury Materialnej, Warszawa, 22-23.10.2013); «Українські тестаменти XVI–XVIII ст. Методи та перспективи дослідження» (Центральний державний історичний архів України у м. Києві, 30.05.2014); «Miasta prywatne w sieci miejskiej królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów» (Замостя, ратуша, 23-24.04.2015); V міжнародний конгрес білорусистів (Каунас, 2-4.10.2015); VII *Funeralia testamentarne*. «Śmierć wojownika – śmierć w czasach wojny» (Zespół Historii Kultury Staropolskiej Instytutu Historii Uniwersytetu Warszawskiego; Ośrodek Historii Kultury Materialnej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa, 20-21.10.2015); «Магдебурзьке право як європейський культурний феномен» (мерія м. Магдебург, Історичний музей Магдебурга, 26.10.2015); міждисциплінарний семінар у Католицькому університеті (Львів, 16.11.2015); V міжнародна сфрагістична конференція (Київ, 27-29.11.2015); VII міжнародний конгрес дослідників Білорусі (Варшава, 15-17.09.2017); III конгрес зарубіжних дослідників історії Польщі (Краків, 11-14.10.2017); методологічний семінар «Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 r.», Інститут історії Варшавського університету (Варшава, 9.02.2018); «W kręgu rodziny epok dawnych – rytmy życia, rytmy codzienności. Przemoc» (Педагогічний університет, Краків, 17-18.10.2018); «Das Sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas» – Bestandsaufnahme und Perspektiven der Forschung (Лейпціг, Саксонська Академія наук, 14-15.11.2018); Kongres Dwuch Unii – «Od Unii Lubelskiej do Unii Europejskiej» (Люблін, 14.05.2019); «Рівні до рівних, вільні до вільних»? Люблінська унія 1569 року в історії Центрально-Східної Європи. Польський інститут у Києві, Дипломатична академія імені Геннадія Удовенка при МЗС України (Київ, 24.05.2019); XVII міжнародна наукова конференція «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії», Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Інститут археології НАНУ (Київ, 29.05.2019); «Testamenty i

fundacje mieszczańskie w XIII-XVIII wieku» (Комісія з історії міст, ПАН, Краків, 24-25.06.2019); «Unia Lubelska 1569 r. – Unie w Europie środkowej», Головний архів давніх актів (Варшава, 14-15.11.2019); «Śmierć. W kręgu rodziny epok dawnych – rytmy życia, rytmy codzienności» (Педагогічний університет, Краків, 2-3.12.2020); XXX конференція Литуаністичної комісії при Комітеті історичних наук ПАН «Велике князівство Литовське: уряди і урядники» (Варшава, 28-29.09.2021); «Олика в європейській історії: відтворення історико-архітектурної спадщини», Луцьк, 29-30 жовтня 2021 р., Волинська ОДА; вебінар Центру релігійної культури імені Ігоря Скочиляса (Український Католицький університет, Львів, 12.10.2021); «Miasto poza murami w erze przedprzemysłowej» (міжнародна конференція Комісії історії міст при Комітеті історичних наук ПАН, Торунь, 23-24.06.2022).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 43 публікаціях, із яких 2 – монографії, 2 – брошури (польською мовою), 20 статей, опублікованих у фахових виданнях України і Польщі, 11 – додатково відображають результати дисертації, 8 – засвідчують апробацію матеріалів дослідницької роботи.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Текст вибудований за проблемним принципом. Робота складається зі списку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів із 23 підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури (557 позицій на 50 сторінках), трьох додатків – А, Б, В (на 34 сторінках). Виклад основного матеріалу становить – 369 с., загальний обсяг праці – 473 с.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Основні тенденції у зарубіжній історіографії фунеральної проблематики

Фунеральна проблематика в зарубіжній історіографії має давні традиції й охоплює кілька сотень бібліографічних позицій, тим не менш інтерес до неї не вщухає і дотепер. Історики-медієвісти та дослідники ранньомодерної історії вже давно оцінили потенційні інформативні можливості тестаменту як багатоаспектного джерела, що зауважили зокрема французькі історики⁶. З середини ХХ ст. заповіти стали джерелом вивчення родинної історії та соціальних структур, а з 1970-х років представники школи Анналів (Філіп Ар'єс, Мішель Вовель) аналізували ці джерела з перспективи історії ментальності, у т.ч. ставлення до смерті, поховання тощо⁷. Варто окремо згадати працю Жака Шиффольо, який проаналізував близько 6000 цих актів з Авіньйону, укладених в 1340-1460 рр. – період панування чуми, інших епідемій, демографічної кризи, й опублікував монографію «Облік

⁶ Піонерською розвідкою була праця Роджера Авбенаса про тестаменти в Провансі, опублікована ще в 1927 р.: Aubenas R. *Le Testament en Provence dans Vancien droit*, Aix-en-Provence. Editions Paul Roubaud, 1927. Про тенденції у французькій історіографії зауважує Валері Лафаг: Lafage V. *Punir, récompenser: l'enseignement des testaments montpelliérains (1554-1622)*. *Seizième Siècle*, 2007. No. 3. P. 225-248.

⁷ Див., наприклад: Aries E. *L'Homme devant la Mort*. Editions de Scuil, 1977. Переклад з фр.: Ар'єс Ф. *Человек перед лицом смерти* / под ред. А. Гуревича. Москва, 1992; Vovelle M. *Un préalable a toute histoire sérielle: la representativé sociale du testament, XV–XIX siècles*. *Les actes notariques comme les sources de l'histoire sociale XVI–XIX siècles. Actes du colloque de Strasbourg* / ed. B. Vogler. Strasbourg, 1979. P. 257-277; Vovelle M. *La mort et l'Occident. De 1300 à nos jours*. Paris: Gallimard, 1983 та ін. Релігійні аспекти тестаментів розглядав ще в 1952 р. Г. Пено у своїй дисертації: Penot Guy. *Des Clauses restrictives, extensives et religieuses contenues dans les testa ments aux XVII et XVIII siècles à Montpellier*. Thèse de doctorat de droit de l'Uni versité Montpellier I. Montpellier, editions de l'A.G.E.M., 1952.

потойбічного: люди, смерть та релігія в Авіньйонському регіоні наприкінці Середньовіччя»⁸. Напрацювання школи Анналів підготували ґрунт для різноманітних досліджень у різних країнах Європи.

Поступово історія ментальності втратила свій початковий статус об'єкта дослідження, з'явилося чимало критиків методів дослідження школи Анналів, але тестамент став часто використовуваним видом джерел для вивчення населення в цілому або окремих соціальних груп. Активно залучали ці джерела в історико-правничих студіях, гендерних дослідженнях, матеріальної культури і складу домогосподарств, релігійної культури, історичної демографії. До 1990 р. дослідження у цих галузях провадили переважно в країнах Західної Європи – Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії, Німеччині, але від початку 90-х років поступово зросла кількість дослідників, які зосередили свої наукові пошуки на цих питаннях за рахунок країн Центрально-Східної Європи та Латинської Америки.

Базовими дослідженнями стали праці німецьких істориків, зокрема, Пауля Баура, який дослідив 400 тестаментів жителів м. Констанц⁹, Ахасвера фон Брандта і Бріджит Ноодт – жителів Любека (бл. 8500)¹⁰, Лотара Кольмера – жителів Регенсбурга¹¹. Вартими уваги є тематичні збірники

⁸ Chiffolleau J. *La Comptabilité de l'au-dela: les homes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age*. Roma, 1980.

⁹ Baur P. *Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz*. Sigmaringen, 1989.

¹⁰ Brand A. von. *Mittelalterliche Bürgertestamente: neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materialen und geistigen Kultur. Lübeck, Hanse und Nordeuropa*. Gedächtnisschrift für Ahasver von Brandt. Köln, 1979; Noodt B. *Religion und Familie in der Hansestadt Lübeck anhand der Bürgertestamente des 14. Jahrhunderts*. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2000.

¹¹ Kolmer L. *Spätmittelalterliche Testamente. Forschungsergebnisse und Forschungsziele. Regensburger Testamente im Vergleich. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*. Bd. 52. 1989. S. 475-500.

джерел і статей з фунеральної проблематики¹². Серед австрійських дослідників найбільш відомий Герхард Ярітц, який у своїх дослідженнях використав понад 2000 тестаментів, він був одним із укладачів багатотомного видання віденських міських книг за 1395-1430 рр.¹³ Німецький історик Мартин Бертрам досліджував середньовічні тестаменти Болонії¹⁴, британський історик Самуель Кон – Сієни у ширшому контексті¹⁵. Лінда Гузетті дослідила близько 1000 жіночих і 200 чоловічих тестаментів з Венеції XIV ст.¹⁶, Маргарет Гонон – французького міста Форез¹⁷, а Марія-Тереза

¹² Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den «letzten Dingen». / Hrsg. M. Herzog, C. Hollberg. Konstanz, 2007 (у збірнику представлено також чималу бібліографію з фунеральної проблематики); Heht M. Ahnenproblem in der Funeralkultur der Frühen Neuzeit. *Cimetières et sépultures du Moyen Âge à nos jours en Lorraine*. Annales de l'Est, nr 2. 2012. S. 161-182; Laqueur T. Walter. *The Work of the Dead: A Cultural History of Mortal Remains*. Princeton. New Jersey: Princeton University Press, 2015 та ін.

¹³ Jaritz G. *Leben um zu sterben. Alltag im Spätmittelalter*. Wien-Graz-Köln, 1986; Österreichische Bürgertestamente als Quelle zur Erforschung städtischer Lebensformen des Spätmittelalters. *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*. Bd. 8, 1984. S. 249-264; Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters. Wien-Köln, 1986; Die Wiener Stadtbücher 1395-1430. Teil 1: 1395-1400. / Hrsg. W. Brauneder, G. Jaritz. *Fontes rerum austriacarum*, III. Abteilung: *Fontes Iuris*, Wien-Köln, 1989; Teil 2: 1401-1405, Köln-Weimar, 1998; Teil 3: 1406-1411 / Hrsg. W. Brauneder, G. Jaritz, Ch. Neschwara, Wien-Köln-Weimar, 2006; Teil 5: 1418-1421 / Hrsg. G. Jaritz, Ch. Neschwara. Wien-Böhlau, 2018.

¹⁴ Bertram M. *Mittelalterliche Testamente. Zur Entdeckung einer Quellengattung in Italien*. *QFIAB*. Bd. 68, 1988. S. 509-545; *Bologneser Testamente. Erster Teil: die urkundliche Überlieferung*. *QFIAB*. Bd. 70, 1990. S. 151-233; *Bologneser Testamente. Zweiter Teil: Sondierungen in der Libri memoriali*. *QFIAB*. Bd. 71, 1991. S. 195-240.

¹⁵ Cohn S.K. *Death and Property in Siena 1205-1800: Strategies for the Afterlife*. Baltimore-London, 1988.

¹⁶ Guzetti L. *Venezianische Vermächtnisse. Die soziale und wirtschaftliche Situation von Frauen im Spiegel spätmittelalterlicher Testamente*. Stuttgart-Weimar, 1998.

¹⁷ Gonon M. *La vie familiale en Forez au XIV siècle et son vocabulaire d'après les testaments*. Paris, 1961.

Лорцін – з Ліону і Форезу¹⁸. Фундаментальна монографія Кадрі-Рут Хан присвячена тестаментом городян Ревеля (суч. м. Таллін) XV–XVI ст.¹⁹. Іспанська дослідниця Соня Моралес Кано видала оновлений і повний каталог усіх надгробків і гробниць (склепів) під промовистою назвою «Житло на вічність. Фунеральна готична скульптура м. Толедо»²⁰.

Від початку 1990-х років дослідження тестаментарної проблематики динамічно розвиваються в країнах Центрально-Східної Європи, зокрема в Чехії. До цього долучилися також історики з Канади та Австрії. Так, канадський історик Джон Мартин Класен працював з чеськими тестаменами, дослідивши записи на побожні цілі мешканців Пільзна і Нового Биджова, за допомогою тих же джерел аналізував структури міщанського домогосподарства, що дозволило йому дійти висновку про функціонування переважно дводітної нуклеарної родини в цих містах²¹. Дослідження ранньомодерних тестаментів провадилися в рамках семінару Юзефа Петра на філософському факультеті Празького університету. Напрями цих досліджень продовжила група істориків з Південної Чехії під керівництвом Вацлава Бужека²². Петер Рак опублікував чимале

¹⁸ Lorcin M.-T. Temps des notaries et temps des clients dans les actes de la pratique. Les testaments en Lyonnais et en Forez à la fin du Moyen Âge. *Le sens du temps. Actes*. 2017. P. 235-253.

¹⁹ Hahn Kadri-Rutt. Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd.19), LIT Verlag, Berlin, 2015. 800 s. Див. рец.: Kubicki R. *Zapiski Historyczne*, Toruń, 2019. T. XXXIV, zeszyt 1. S. 177-182.

²⁰ Morales Cano S. Moradas para la eternidad. La escultura funeraria gótica toledana. Biblioteca Nueva, 2012.

²¹ Klassen J.M. Gifts for the Soul and social Charity in Late Medieval Bohemia. *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter*. Wien, 1990. S. 63-81; Household composition in medieval Bohemia. *Journal of Medieval History*, 16, 1990. S. 55-75.

²² Bůžek V. Každodenní kultura jinočeských měst'anských domácnosti v předbělohorské době. *Opera historica*, 1, 1991. S. 43-73; Tendencje rozwoju kultury codziennej w południowoczeskich mieszczańskich gospodarstwach domowych we wczesnej nowożytności.

методологічне дослідження про акти останньої волі жителів м. Кадань, провадивши дипломатично-палеографічний аналіз, а також охарактеризував практику тестаментування в цьому місті²³.

Моравські тестаменти досліджував Томаш Боровський, приділивши увагу переважно темі побожності міщан м. Брно²⁴. Германістка Лібуш Шпачілова досліджувала оломунецькі тестаменти з філологічної перспективи²⁵. Представники молодого покоління Віра Тлапакова і Міхаела Маланікова студіювали зноємські і брненські тестаменти²⁶.

Чимало уваги чеським тестаментом присвятив німецький історик Томас Кшенк, який одним із перших розгледів нові тенденції в дослідженні цих джерел (переважно з Праги і Пільзна), що стали основою для методологічно-теоретичних і компаративістичних студій²⁷. Празькі тестаменти досліджувала

КНKM. 2001. R. 49, nr. 1-2. S. 13-40. Pešek J. Pozůstalostni inventaře jako pramen poznání kultury každodenního života. *Opera historica*, 1, 1991. S. 30-42.

²³ Rak P. Kadaňské knihy trhů a testamentů z let 1465-1603 a testamentární praxe v Kadani od poloviny 15. století do počátku 17. Století. *Sborník archivních prací*, 48, 1998, č. 2. S. 3-106.

²⁴ Borovský T. «Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit». Odkazy brněnských měšťanů církevním institucím v letech 1410-1530. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské universzity C*, 46, 1999. S. 79-96.

²⁵ Spáčilová L. Deutsche Testamente von Olmützer Bürgern. Entwicklung einer Textorte in der Olmützer Stadtkanzlei in der Jahren 1416-1566. *Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft*. Bd. 9. Wien, 2000.

²⁶ Tlapáková V. Testamentární praxe ve Znojmě v 15. století // *Jižní Morava*, 41, 2005. S. 29-43; Testamenty znojemských měšťanů v pozdním středověku (do roku 1479). Магістерська праця, захищена на філософському факультеті Моравського ун-ту в м. Брно, 2004; Malaniková M. Několik poznámek k ženským testamentům v pozdně středověkém Brně. *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie, formy využití* / red. K. Jišova, E. Doležalová. Praha, 2006. S. 139-144.

²⁷ Krzenek Th. Bömische Bürgertestamente des 15. Jh. Das Beispiel der Prager Neustadt. *Husitství – reformace – renaissance* / red. M. Polivka, J. Panek. Praha, 1994. S. 627-648; Pražské a videnské testamenty pozdního středověku – pokus o komparaci (Prager und Wiener Testamente im Spätmittelalter – Versuch einer Komparation). *Pozdne středověké testamenty v*

також Яна Ратайова, зокрема родинні стосунки міщан на основі цих джерел²⁸. Міхаела Груба свої наукові зацікавлення сконцентрувала навколо тестаментів та посмертних інвентарів майна королівських міст Західної Чехії і опублікувала монографію про практику їх укладання, яка на сьогодні є єдиною систематичною працею з тестаментарної проблематики в Чехії²⁹.

Важливими є міждисциплінарні дослідження з цієї проблематики, які сьогодні провадять зарубіжні історики. Так, результатом багаторічної праці і зусиль різних фахівців Польщі, Сполучених Штатів Америки, Литви стала колективна ґрунтовна монографія з історії фунеральної культури еліт першої Речі Посполитої, видана в Торуні в 2015 р. за редакцією польського археолога Анни Дронжковської³⁰, що охоплює передусім давні етнічні землі Польщі. Нижче пропонуємо стислий огляд польської, литовської та білоруської історіографії.

Дослідження і публікація тестаментів жителів Речі Посполитої, до складу якої входили українські землі, має довгу традицію, започатковану польськими істориками ще в ХІХ ст. Одним із перших у повоєнній історіографії тестаменти використав у своїх дослідженнях Генрик Самсонович у книзі, присвяченій гданському міщанству другої половини ХV ст., зосередивши увагу тільки на економічних питаннях³¹. Він розглянув

českých mestech. Praha, 2006. S. 87-94; *Bömische Bürgertestamente des 15. Jahrhunderts. Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas*. Bd. 9, Marburg, 2017.

²⁸ Ratajova J. Pražské testamenty (1600-1620) jako pramen k dějinám rodinných struktur. *Pražský sborník historický*, 30, 1998. S. 90-125.

²⁹ Hruba M. «Nedávej statku žádnému, dokud duše v těle». *Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2002. 339 s.

³⁰ *Kultura funeralna elit I Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej* / red. A. Drażkowska. Toruń, 2015.

³¹ Samsonowicz H. *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV wieku*. Warszawa, 1960.

тестаменти як джерело для дослідження міщанської побожності в період пізнього середньовіччя³².

Однак до наукового обігу ці джерела фахівці почали активно залучати лише останні кілька десятиліть. Варто зазначити, що польська «тестаментарна» історіографія настільки велика і різнобічна (особливо щодо шляхетських тестаментів), що її характеристики можна було б присвятити окреме монографічне дослідження. Тому обмежимося лише згадками про найважливіші напрями/тенденції та праці в цій галузі.

Історико-правові аспекти аналізували Пшемислав Домбковський³³, Кароль Кораний³⁴, Кристина Буковська³⁵. Серед сучасних дослідників найбільш відомі праці Уршулі Совіни, яка досліджувала засади успадкування майна та інвентарі майна краківських міщан часів пізнього середньовіччя³⁶. Віолетта Зелецька-Миколайчик³⁷ докладно розглянула практику укладання тестаментів шляхти у Великому князівстві Литовському, залучаючи Литовські Статути й актові джерела. Пьотр Кітовський дослідив порядок успадкування за хелмінським і магдебурзьким правами та предмети успадкування, аналізуючи докладно матеріальну культуру мешканців малих

³² Samsonowicz H. *Mieszczañska dobroczynność prywatna w Polsce późnego średniowiecza. Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury.* Warszawa, 1976. S. 505-511.

³³ Dąbkowski P. *Prawo prywatne polskie.* T. 1. Lwów 1910; T. 2. Lwów, 1911.

³⁴ Koranyj K. *Powszechna historia państwa i prawa.* T. 2: Średniowiecze, cz. 1. Warszawa, 1963.

³⁵ Bukowska K. *Dawne polskie prawo prywatne miejskie od połowy XV do połowy XVIII wieku. Historia państwa i prawa Polski.* T. II. Wyd. II. Warszawa, Toruń, 1966. S. 299-312.

³⁶ Sowina U. *Testamenty krakowskie z przełomu średniowiecza i nowożytności wobec zasad dziedziczenia według prawa magdeburskiego. KHKM.* 2010. R. LVIII nr 2. S. 185-190; *Towary w inwentarzach rzeczy mieszczan krakowskich na przełomie średniowiecza i nowożytności. KHKM.* 2019, nr 67 (4). S. 435-447.

³⁷ Zielecka W. *Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku. Czasopismo Prawno-Historyczne.* T. LXI. 2009. Zeszyt 1. S. 65-101.

міст Королівської Пруссії³⁸. Виконання актів останньої волі після смерті тестаторів у малих містечках Великопольщі та конфлікти через успадкування майна досліджував Міхал Сломський³⁹. Комплекс правових питань щодо успадкування майна за Литовськими статутами та правові традиції щодо регулювання майна за тестаментами у Короні Польській у XIV–XV ст. розглянув краківський історик права Мацей Мікула⁴⁰.

Проблеми міжродинних зв'язків, дітність, кількість шлюбних зв'язків на підставі тестаментів мешканців міст різних регіонів Польщі розглядали в різні часи Ян Рябінін, Сибіль Голдис, Марек Гурни⁴¹. Джерелознавчий

³⁸ Kitowski P. Sukcesja spadkowa w mniejszych miastach województwa pomorskiego w drugiej połowie XVII i XVIII wieku. Studium prawnohistoryczne. Warszawa, 2015. 320 s.

³⁹ Słomski M. Życie po śmierci. Wykonywanie zapisów testamentowych w kulturze prawnej i przestrzeni społecznej mniejszych miast wielkopolskich na przykładzie Dolska oraz Krzywina i Książa (druga połowa XVI – pierwsza połowa XVII w.). *KHKM*. 2020. R. 68, nr 1. S. 51-68.

⁴⁰ Mikuła M. Testament publiczny i prywatny w Statutach Litewskich na tle praktyki prawnej. *Prawo blisko człowieka. Z dziejów prawa rodzinnego i spadkowego*. Kraków, 2008. S. 177-193; Z badań nad formą testamentu w statutach litewskich: testamenty ustne i pisemne. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. T. XI / red. J. Matuszewski, Kraków-Lublin-Łódź, 2008. S. 69-86; Zakres przedmiotowy spadkobrania testamentowego w Statutach Litewskich. *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*. T. 3 / red. W. Uruszczak, D. Malec, M. Mikuła, Kraków, 2010. S. 131-143; Die Modifizierung des Erb- und Familienrechts im Magdeburger Weichbildrecht (Einführung zum Thema). *Judiciary and Society between Privacy and Publicity*, 8th Conference on Legal History in the Baltic Area / ed. D. Janicka, Toruń, 2016. S. 329-343; Prawo miejskie magdeburskie (Ius Municipale Magdeburgense) w Polsce XIV – początku XVI w. Studium o ewolucji i adaptacji prawa. Kraków, 2018. 384 s.; Tradycje prawne w regulacjach testamentowych w Królestwie Polskim XIV–XVI wieku: prawo sasko-magdeburskie, prawo kanoniczne i rzymskie oraz prawodawstwo lokalne. *KHKM*. 2020. R. LXVIII, nr 2. S. 131-158.

⁴¹ Riabinin J. Prawo małżeńskie wedle praktyki miejskiej w XVII wieku. Lwów, 1933; Hołdys S. Więzi rodzinne w świetle mieszczkańskich testamentów z pierwszej połowy XVII wieku. *Studia Historyczne*. Kraków, 1986. R. XXIX. Z. 3 (114). S. 347-357; Górny M. W sprawie badania rodziny staropolskiej na podstawie testamentów. *Studia Historyczne*. T. XXX, 1987. Z. 3. S. 487-494 та ін.

аспект, а саме структуру цих актів, окремі клаузули детально проаналізував Гжегож Явор⁴². На цих аспектах зупинялися й інші польські історики.

Чимало уваги дослідники тестаментів присвятили релігійним аспектам. Так, проблеми впливу релігії на свідомість тогочасних людей, побожності та добродійної діяльності широко висвітлив Анджей Карпінський на прикладі тестаментів львівських міщанок другої половини XVI і XVII століть⁴³. Ева Вулкевич присвятила кілька своїх досліджень аналізу добродійності в сілезьких містах доби середньовіччя та поховальних церемоній вроцлавських біскупів⁴⁴. Уявлення про смерть та поховальні церемонії у містах, що входили до складу Ганзейського союзу, досліджував Едмунд Кізик⁴⁵. Криштоф Мрозовський аналізував релігійність міщан пізньосередньовічної Варшави у світлі найдавніших тестаментів⁴⁶. Томаш Вісліч зосередився на вивченні релігійності селян Малопольщі, опублікувавши ґрунтовну

⁴² Jawor G. Stałe formuły w testamentach polskich. *Rozprawy Komisji Językowej*. T. 12. 1981. S. 217–233.

⁴³ Karpiński A. Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w. *Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej* / red. M. Bogucka. Warszawa, 1989. S. 204-232; Dobroczynne i religijne legaty lwowskich mieszczan w świetle ich testamentów z lat 1550-1700. *KHKM*. 2011. R. LIX, nr 3-4. S. 363-378.

⁴⁴ Wólkiewicz E. Formy dobroczynności w miastach śląskich w średniowieczu. *KHKM*. 2010, nr 2. S. 211-230; Fundacje altaryjne w miastach śląskich w średniowieczu. *Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne* / pod red. M. Adamczewskiego. Warszawa: DIG, 2011. S. 161-185; Ceremonie pogrzebowe biskupów wrocławskich (1300-1600). *KHKM*. 2012. R. LX. S. 209-225 та ін.

⁴⁵ Kizik E. Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII w. Studium z nowożytnej kultury funeralnej. Gdańsk, 1998; ten же. Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI–XVIII wieku. Gdańsk, 2001.

⁴⁶ Mrozowski K. Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy w świetle najstarszych zachowanych testamentów. *KHKM*. R. LVIII, 2010, nr 2. S. 191-196.

монографію, а пізніше – її переклад англійською мовою⁴⁷. Згадуваний вище історик права Мацей Мікула є автором статті про образ Бога в шляхетських тестаментх⁴⁸. Відомий дослідник Східної Церкви Антоні Міронович досліджував харитативну діяльність Православної Церкви на теренах Речі Посполитої⁴⁹. Продовжив цю тематику Томаш Кемпа у публікації про фундації православних монастирів у Речі Посполитій в першій половині XVII ст.⁵⁰. Побожність краківських міщан у XV – першій половині XVI ст. розглядала Ельжбета Півоварчик, присвятивши цьому кілька публікацій⁵¹.

Релігійну ідентичність і ментальність, поховальні церемонії і пов'язані з цим видатки, звичаї і т.п. досліджували кілька істориків. Широко відома праця Яна Хросцицького про поховальні церемонії шляхти і магнатерії в

⁴⁷ Wiślicz T. Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku. Warszawa, 2001; англ. версія: [Earning Heavenly Salvation. Peasant Religion in Lesser Poland. Mid-Sixteenth to Eighteenth Centuries](#). Berlin: Peter Lang 2020.

⁴⁸ Mikula M. Obraz Boga w testamentach szlacheckich doby nowożytnej. *Religijność. Wymiar prywatny i publiczny*. Kraków, 2007. S. 223-240.

⁴⁹ Mironowicz A. Działalność charytatywna w Kościele Prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.* / red. U. Augustyniak, A. Karpiński. Warszawa 1999. S. 79-86.

⁵⁰ Kempa T. Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII w. *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej* / red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik. Białystok, 2001. S. 74-102.

⁵¹ Piwowarczyk E. Legaty testamentowe *ad pias causas* w XV-wiecznym Krakowie. Z badań nad pobożnością miejską. Kraków, 2010; Pobożność krakowskich mieszczan w świetle ich testamentowych legatów z lat 1501-1530. *Saeculum Christianum*, 18(2) 2011. S. 77-100; Jałmużna na biednych i chorych w szpitalu Świętego Ducha w Krakowie wyrazem różnośredniowiecznej troski o dobro wspólne. *Rocznik Krakowski*, 77, 2011. S. 15-34 та ін. Вона ж зробила огляд зарубіжної літератури: Wnioski badawcze w zakresie legatów testamentowych *ad pias causas* w XV-wiecznym Krakowie. *Habent omnia tempora sua.* / Prace ofiarowane ks. prof. dr. hab. Januszowi Wyciśle. Red. Z. Gogola. Kraków, 2013. S. 415-430. Електронна версія: <http://bc.upjp2.edu.pl/Content/1827/piwowarczyk.pdf>

давній Речі Посполитій – «pompa funebris»⁵². Продовжив цю тематику сучасний історик Ярослав Думановський, описуючи поховальні церемонії великопольської шляхти у XVIII ст.⁵³ Проблеми релігійної ідентичності у міщанському і шляхетському середовищах переважно з території Малопольщі відобразили у своїх працях Катажина Юстинярська-Хояк і Генрик Сухояд⁵⁴ та ін.

Дослідження матеріальної культури крізь призму тестаментів та посмертних інвентарів майна – традиційна сфера досліджень польських істориків, представлена низкою робіт, у т.ч. концептуальних⁵⁵. З темами, що стосуються світу речей, тісно пов'язані й інші, що стосуються уявлень та ідей. Варто назвати принаймні кілька публікацій істориків, які активно працюють на цьому дослідницькому майданчику: Анджей Кльондер, досліджуючи багато років майно мешканців Ельблонга і Гданська в XVII ст. та кошти поховання в інвентарях і тестаментах міщан у давній Речі

⁵² Chrościcki J. *Pompa funebris*. Z dziejów kultury staropolskiej. Warszawa, 1974.

⁵³ Dumanowski J. *Pompa funebris? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w. Wesela, chrzcziny i pogrzeby w XVI–XVIII w.* Warszawa, 2001. S. 315-322

⁵⁴ Justyniarska-Chojak K. «Bacząc się być podległą śmierci jako i inszy sąsiedzi...» – tożsamość religijna mieszkańców Nowego Sącza (w świetle testamentów z I ćwierćwiecza XVII w.). *Świat i Słowo*, nr 2 (19), 2012. S. 133-148; її ж. «Będąc dobrej pamięci i zdrowy na umyśle» – pamięć w testamentach mieszczkańskich z terenu Małopolski (XVI–XVIII wiek). *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej*, t. 1: Historia i edukacja / red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, U. Kicińska. Kraków 2013. S. 117-127; Suchojad H. Mentalność religijna szlachty małopolskiej w drugiej połowie XVII wieku. *Pamiętnik świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej* / red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański. Kielce 1991. S. 123-137.

⁵⁵ Див., наприклад: Bogucka M. Historia kultury materialnej a postmodernizm. Kilka uwag do modnego tematu. *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum A. Rutkowska-Płachcińska oblata* / red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé. Warszawa, 2006. S. 31–34; Klonder A. Czeska i polska koncepcja historii kultury materialnej. Rozważania nad ewolucją kierunku badawczego w ostatnim ćwierćwieczu. *O rzeczach minionych...* S. 145–156.

Посполитій⁵⁶, Рафал Кубицький – відомий дослідник матеріальної культури міщан Ельблонга XV – початку XVI ст.⁵⁷, Анетта Пенчинська-Гловацька спеціалізується на дослідженнях майна міщан Великопольщі на підставі інвентарів та тестаментів⁵⁸, Катажина Юстинярска-Хояк, упорядниця великої збірки посмертних інвентарів майна міщан Малопольщі⁵⁹. Нещодавно видана монографія Анджея Кльондера присвячена дрібній торгівлі та ремеслу в Речі Посполитій у XVII – початку XVIII ст., написана на багатому джерельному матеріалі, у т. ч. з використанням тестаментів та інвентарів майна купців і ремісників, висвітлює ціни на товари та послуги ремісників як у великих польських містах (Гданськ, Краків, Варшава), так і малих. Автор представляє асортимент товарів, що набували в містах міщани та різні клієнти з-поза міст – шляхтичі, селяни, порівнює стандарти життя жителів міст коронної частини Речі Посполитої з містами сусідніх країн⁶⁰.

До вивчення тестаментарної спадщини долучилися і польські історики-мовознавці, аналізуючи різні текстологічні та лінгвістичні аспекти⁶¹.

⁵⁶ Klonder A. Wszystkie spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku. Warszawa, 2000; Koszty pogrzebu w testamentach oraz inwentarzach pośmiertnych mieszczan w dawnej Rzeczypospolitej. *KHKM*. 2011. R. LIX, nr 3-4. S. 415-422.

⁵⁷ Kubicki R. Kultura materialna w testamentach elbląskich z XV – pocz. XVI w. *KHKM*. 2010. R. LVIII, nr 2. S. 197-210.

⁵⁸ Głowacka-Penczyńska A. Rzeczy «stare» i «cenne» w testamentach i inwentarzach mieszczkańskich małych miast Wielkopolski w XVII w. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 327-338.

⁵⁹ Inwentarze pośmiertne z małych i średnich miast Małopolski (w XVI–XVIII wieku) / oprac. K. Justyniarska-Chojak. Kielce, 2020.

⁶⁰ Klonder A. Prowincjusze i detaliści. Drobný handel i rzemiosło w Rzeczypospolitej w XVII – początku XVIII wieku. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2020. 162 s.

⁶¹ Żmigrodzka B. Testament jako gatunek tekstu. Katowice, 1997; Kość J. Konwencje tekstu testamentowego w średniowiecznych relacjach sądowych. *Poznańskie studia polonistyczne. Seria językoznawcza*. T. XVI (XXXVI). S. 99-109; його ж. Komentarz tekstologiczny do siedemnastowiecznego testamentu Jakuba Suszy – biskupa chełmskiego. *Studia z historii języka*

Новаторськими є праці про писемну культуру міщан доби пізнього середньовіччя, що належать відомим історикам-медієвістам Анні Адамській⁶² і Агнешці Бартошевич⁶³, які розглянули тестамент як суттєвий чинник, що впливав на процес поширення прагматичної писемності і пов'язані з цим значні зміни в житті тогочасних людей.

Історія ментальності краківської шляхти XVII–XVIII ст. на підставі актів останньої волі широко представлена у новаторській монографії Божени Попьолек⁶⁴. Авторка на багатому джерельному матеріалі висвітлює широке коло питань, що стосуються родини тестаторів – шлюбних зв'язків, дітності, стосунків у родині; аналізує правові аспекти, пов'язані з успадкуванням майна; релігійні практики – щодо поховання і побожних вчинків. Матеріальний світ тестаторів представлений через докладний аналіз інвентарів майна.

Чимало студій присвячено тестаментам представників окремих соціальних груп і станів. Польськими істориками здійснено цілу серію археографічних публікацій і досліджень актів останньої волі жителів окремих міст і містечок давньої Речі Посполитої: Ченстохови⁶⁵,

polskiego i stylistyki historycznej ofiarowane prof. H. Wiśniewskiej na 50-lecie jej pracy naukowo-dydaktycznej / red. Cz. Kosyl. Lublin, 2001. S. 101–109; Rak M. Przydatność testamentów chłopskich w badaniach językoznawczych. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. Kraków, 2018. T. 78. S. 117-128 i in.

⁶² Adamska A. «Stąd do wieczności». Testament w perspektywie piśmienności pragmatycznej na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 185-200.

⁶³ Bartoszewicz A. Testament jako źródło do badań nad piśmiennością mieszczańską w późnym średniowieczu. *KHKM*. R. LIX, 2011, nr 3-4. S. 293-303; іі ж. Języki wernakularne w testamentach mieszczan krakowskich XIV–XV w. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 251-261.

⁶⁴ Popiołek B. «Woli mojej ostatniej testament ten...» Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku. Kraków, 2009.

⁶⁵ Krakowski S. Mieszczanie częstochowscy w XVII wieku w świetle testamentów. *Ziemia częstochowska*. 1965. T. 5. S. 115-125.

Перемишля⁶⁶, Шидловця⁶⁷, Паб'яниць⁶⁸, Войничча⁶⁹, Сєрадза⁷⁰, Сандомира⁷¹ і малих осередків Сандомирського воєводства XVI–XVIII ст.⁷²

Широке коло питань жителів м. Бидгощі у світлі тестаментів та інвентарів майна 1581-1620 рр. висвітлює молодий історик Адам Шефер у своїй монографії: спадкування за магдебурзьким правом, віровизнання, етнічний і соціальний склад тестаторів, їх стосунки з родиною, приятелями і службою, економічний розвиток Бидгощі і матеріальну культуру жителів міста, бідність і заможність бидгощан у світлі цих джерел. Монографію супроводжують цінні додатки у вигляді таблиць, графічного матеріалу⁷³.

Дві окремі збірки документів присвячено заповітам селян (що загалом було рідкістю на коронних землях, такі джерела відсутні щодо східних

⁶⁶ Krochmal J. Przemyskie testamenty staropolskie // Rocznik Historyczno-Archiwalny. 1989. T. VI. S. 133-160; Hryniewicz J. Przemyskie testamenty i inwentarze pośmiertne XVI–XVIII w. *Rocznik Przemyski*. 2008. T. 44. Z. IV.

⁶⁷ Muszyńska J. Testamenty mieszczan szydłowieckich z lat 1638-1645. *Szydłowiec. Z dziejów miasta*. Szydłowiec, 1999. S. 15-34.

⁶⁸ Żerek-Kleszcz H. Testamenty mieszczan pabianickich w XVII–XVIII wieku. *Pabianiciana*. 1992. T. 1. S. 37-50.

⁶⁹ Testamenty mieszczan wojnickich / oprac. P. Dymmel. *Wojnicz*, 1997.

⁷⁰ Sowina U. Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza. *KHKM*. 1991. R. 39, nr 1. S. 3-25.

⁷¹ Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego / oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad. Warszawa, 2005; «Wszyscy śmiertelni jesteśmy i dlatego rozrządzamy majątności swoje». Wybór testamentów z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek) / oprac. K. Justyniarska-Chojak, Kielce 2014.

⁷² Justyniarska-Chojak K. Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek). Kielce, 2010; *Taxatio rerum olim... – szesnastowieczne inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego*. *KHKM*. 2015. R. 63, nr 1. S. 41-54.

⁷³ Szefer A. Mieszczaństwo bydgoskie w świetle testamentów i inwentarzy mienia z lat 1581-1620. Bydgoszcz, 2015.

теренів давньої Речі Посполитої)⁷⁴. Однак пріоритетними у польській історіографії залишаються тестаменти магнатерії і шляхти. Широко відомі праці Марії Борковської та Аліції Фалньовської-Градовської з вибірконими публікаціями текстів краківської шляхти⁷⁵ та учениці останньої – Еви Дановської, яка опублікувала вибірку тестаментів краківських міщан XVII–XVIII ст.⁷⁶ У 2005 р. колектив істориків видав збірку тестаментів з Сандомирського воєводства, долучивши до видання передмову і бібліографію праць на цю тему⁷⁷. Подібним чином вчинили видавці тестаментів шляхти Королівської Пруссії⁷⁸.

У 1992 р. професор Варшавського університету Уршуля Августиняк опублікувала тестаменти представників політичної еліти Великого князівства Литовського, які сповідували кальвінізм, серед них – князі Радзивіли, Дорогостайські, Зеновичі, Глібовичі та ін. Друге перевидання цієї праці у 2014 р. було доповнене ще чотирма тестаменами (загалом опубліковано 17 текстів) та ілюстративним матеріалом⁷⁹. Безумовною перевагою видання є високий археографічний рівень, всебічний аналіз текстів, науковий супровід (передмова, докладні коментарі і покажчики), що робить його зразковим для

⁷⁴ Dobrowolski K. Włociańskie rozporządzenia ostatniej woli na Podhalu w XVII i XVIII w. *Studia i materiały*. Kraków, 1933; *Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII w.* / oprac. i wyd. J. Łosowski. Lublin, 2015.

⁷⁵ Borkowska M. Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. *Wybór tekstów z XVII–XVIII w.* Kraków, 1984; Falniowska-Gradowska A. *Testamenty szlachty krakowskiej*. Kraków, 1997.

⁷⁶ Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. *Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII wieku* / oprac. Ewa Danowska. Kraków, 2011.

⁷⁷ *Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego* / oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad. Warszawa, 2005.

⁷⁸ *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku* / oprac. J. Kowalkowski, W. Nowosad. Warszawa, 2013.

⁷⁹ Augustyniak U. *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*. Warszawa, 1992; *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*. Warszawa, 2014.

подібного роду публікацій. Побачили світ також збірки тестаментів, присвячені окремим магнатським родинам і дослідження на їх підставі: Замойським, Радзивілам, Сангушкам⁸⁰.

Значний внесок у розвиток едиційної тестаментарної археографії зробив Павел Клінт, опублікувавши три томи тестаментів шляхти Великопольщі за 1633-1700 роки, що супроводжуються детальними вступними статтями та покажчиками⁸¹. У 2018 р. вийшла у світ збірка тестаментів шляхти Галицької землі (263 документи), підготовлена колективом вроцлавських істориків, де подано найновішу бібліографію з цієї проблематики⁸². Ця збірка охоплює українські терени, що входили до складу Речі Посполитої у XVII ст.: у ній представлені тестаменти жінок-шляхтянок, заможної, середньої і дрібної шляхти, військових. Деякі з цих осіб походять з теренів Волинського воєводства. Нещодавно ті ж упорядники видали нову збірку – 114 тестаментів жителів Сяноцької землі з фондів Центрального державного історичного архіву в м. Львів⁸³.

Над дослідженням і публікацією актів останньої волі духовенства працюють теж чимало польських істориків, серед них – Віолетта

⁸⁰ Testamenty Jana, Tomasza i Jana-Sobiepana Zamoyskich / oprac. W. Kaczorowski. Opole, 2007; Aleksandrowicz-Szumlikowska M. Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI–XVIII w. Warszawa, 1995; Testamenty książąt Lubartowiczów-Sanguszków. Wybór tekstów źródłowych z lat 1750-1876 / oprac. J. Marszalska, W. Graczyk. Kraków, 2011.

⁸¹ Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631-1655 / wyd. P. Klint. Poznań-Wrocław, 2008; Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657-1680 / wyd. P. Klint, Wrocław, 2011; Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681-1700 / wyd. P. Klint. Wrocław, 2015.

⁸² Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII wieku / wyd. P. Klint, K. Rzemieniecki, J. Węglorz. Wrocław, 2018. Див. мою рецензію на це видання, опубл.: Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2020. Вип. 15-16. С. 381-385.

⁸³ Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich ziemi Sanockiej z XVII wieku / wyd. P. Klint, K. Rzemieniecki. Wrocław, 2021.

Павліковська, яка досліджує заповіти духовенства віленської дієцезії XVI–XVIII ст.⁸⁴, Даріуш Глувка – плоцької дієцезії XVII ст.⁸⁵, Дорота Вереда – тестаменти уніатських ієрархів XVII–XVIII ст.⁸⁶, Ольга Пшибилович – поховання черниць ордену Св. Клари⁸⁷. Вибірку testamentів духовенства Малополющі опублікувала Ельжбета Врубель⁸⁸, окремих священників – Тадеуш Трайдос⁸⁹.

Меншою мірою досліджуються заповіти військових, хоча є чимало робіт, в яких задіяні ці джерела, зокрема в працях Мирослава Нагельського, Томаша Цесельського, Павла Клінта. Більшою мірою задіяв ці документи Кароль Лопатецький⁹⁰.

⁸⁴ Pawlikowska W. Testamenty duchowieństwa diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVI w. *Prawo i praktyka. KHKM*. 2011. R. LIX, nr 3-4. S. 395-407.

⁸⁵ Głowka D. Między prawem i konwencją a osobistą refleksją. Ze studiów nad testamentami duchowieństwa diecezji płockiej w XVII i XVIII w. *KHKM*. R. 58, nr 2. S. 259-266; Legaty pieniężne i rzeczowe na rzecz instytucji kościelnych w testamentach duchownych z diecezji płockiej w XVII w. *KHKM*. R. 59, nr 3-4, S. 409-413; Dyspozycje pogrzebowe duchowieństwa płockiego w XVII–XVIII wieku. *KHKM*. 2012. R. LX, nr 2. S. 249-256 i inne.

⁸⁶ Wereda D. Testamenty hierarchów unickich w XVII-XVIII wieku. *Kościół unicki w Rzeczypospolitej* / red. W. Walczak. Białystok, 2010. S. 221-238.

⁸⁷ Przybyłowicz O.M. Droga do domu Pana. Śmierć i pogrzeb w zakonie klarysek (teoria i praktyka XIII–XVII w.). *KHKM*. 2012. R. LX. S. 227-247.

⁸⁸ Wróbel E.E. Kościołowi mojemu jako ukochanej oblubienicy mojej. Wybór testamentów duchownych małopolskich z XVII w. Kraków, 2010.

⁸⁹ Trajdos T.M. Dwa testamenty plebańskie z XVII w. *Rocznik Sąddecki*. T. 38. 2010. S. 91-113.

⁹⁰ Ciesielski T. Pogrzeby wojskowe w czasach saskich. *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci* / pod red. H. Suchojada. Warszawa, 2001. S. 217–233; Nagielski M. Testament oboźnego koronnego i starosty chmielnickiego Mikołaja Stogniewa, porucznika chorągwi husarskiej JKMci Władysława IV. *Studia Historyczno-Wojskowe* / red. K. Bobiatyński, P. Gawron i M. Nagielski. T. 2, Zabrze, 2008. S. 263-275; Klint P. Testamenty żołnierzy z Wielkopolski i ziemi halickiej z XVII w. *KHKM*. 2016. R. LXIV, nr 2. S. 197-210; Łopatecki K. Ustny testament żołnierski w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim. *Hortus*

На особливу увагу заслуговує опублікована серія каталогів тестаментів городян. У 2010 р. група істориків Варшавського університету на чолі з професором Агнешкою Бартошевич започаткувала проект по виданню каталогів тестаментів міщан Варшави XV–XVII ст.⁹¹, який послужив поштовхом і зразком для підготовки та видання цілої серії. Протягом 2012–2017 рр. у міжнародному проекті, очолюваному професором Варшавського університету Уршулою Августиняк, взяли участь історики Польщі, України і Білорусі. В результаті в 2017 р. у Варшаві у видавництві «Semper» вийшли друком сім каталогів тестаментів жителів міст Вільна, Волині, Гродна і Бреста, Львова, Кракова до 1550 р., Познані, малих міст Польщі до 1525 р.⁹². У зв'язку з цим проектом Варшавський університет на кілька років став важливим науковим осередком з вивчення даної проблематики, зокрема, організатором восьми міжнародних конференцій під назвою «*Funeralia testamentarne*», об'єднавши під спільною темою різних фахівців з Польщі, України, Білорусі і Чехії. Співорганізатором виступив Інститут археології і етнології ПАН, публікуючи на шпальтах свого головного академічного

bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane prof. M. Nagielskiemu. Red. K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzewski, P. Kroll. Warszawa, 2017. S. 487-500.

⁹¹ Testamenty mieszczan warszawskich od XV do końca XVII wieku. Katalog / oprac. A. Bartoszewicz, A. Karpiński, K. Warda. Warszawa, 2010.

⁹² Testamenty w księgach miejskich wileńskich z XVI i XVII w. Katalog / oprac. K. Frejlich. Warszawa, 2017; Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w. Katalog / oprac. N. Biłous. Warszawa, 2017; Katalog testamentów mieszkańców Brzeźcia i Grodna od XVI do pocz. XVIII w. / oprac. N. Sliż. Warszawa, 2017; Katalog testamentów poznańskich z drugiej połowy XVI i z XVII w. / oprac. A. Karpiński, Warszawa, 2017; Katalog testamentów z krakowskich ksiąg miejskich do 1550 r. / oprac. J. Wymułek. Warszawa, 2017; Testamenty z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 r. Katalog / oprac. A. Bartoszewicz, K. Mrozowski, M. Radomski, K. Warda. Warszawa, 2017; Testamenty mieszkańców lwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII w. Katalog / oprac. O. Winnyczenko, Warszawa, 2017.

видання «Квартальник історії культури матеріальної» (пол. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*) матеріали цих конференцій.

Загалом сьогодні фунеральною проблематикою займаються у всіх найбільших наукових центрах Польщі. Останні найбільші такі конференції відбулися у Кракові: 25-26 червня 2019 р. «*Testamenty i fundacje mieszczańskie w XIII–XVIII wieku*», 2-3 грудня 2020 р. «*Śmierć. W kręgu rodziny epok dawnych – rytmy życia, rytmy codzienności*» зібравши провідних фахівців різних наукових осередків Польщі, Чехії та України⁹³.

Певні зрушення у виданні і дослідженні тестаментів Великого князівства Литовського спостерігаються і в *білоруській історіографії*, хоча чимало польських істориків долучилися до цього. Так, Агнешка Пісанко-Боровік досліджувала заповіти міщан Гродна⁹⁴. Низку публікацій, присвячену тестаментом жителів Великого князівства Литовського православного й уніатського віровизнань присвятила польська історикиня з Торуня Віолетта Зелецька-Миколайчик, яка 2009 р. захистила дисертацію на тему «Православні та уніати в Речі Посполитій у XVI–XVIII ст. перед лицем життя і смерті в світлі своїх тестаментів», а у 2012 р. вийшла в світ монографія під тією ж назвою – ґрунтовне дослідження з широким спектром проблем, що базується на текстах 600 тестаментів православних та уніатів з теренів Великого князівства Литовського і руських земель Корони Польської⁹⁵. Вона є авторкою кільканадцяти статей з фунеральної проблематики, опублікованих польською і білоруською мовами⁹⁶, спільно з

⁹³ Матеріали цієї конференції опубл.: *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, Warszawa, 2020. R. 68.

⁹⁴ Pisanko-Borowik A. Testamenty mieszczan grodzieńskich w XVII–XVIII wieku. *Studia Podlaskie*. T. XV. Białystok, 2005. S. 129-185.

⁹⁵ Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle swoich testamentów. Warszawa, 2012.

⁹⁶ Зялецька В. Адносіны вернікаў усходніх абрадаў у Рэчы Паспалітай да смерці, пахавання і „вечнага” жыцця ў святле тэстаменнтаў XVI–XVIII ст. *Істарычны альманах*. Т.

білоруськими істориками підготувала до друку тексти тестаментів міщан білоруського міста Ошмяни (загалом близько 90 документів), написаних старобілоруською та польською мовами.

Чимало сучасних білоруських істориків використовують тестаменти у своїх дослідженнях, присвячуючи їм як окремі розвідки про відомі постаті, так і характеризуючи загалом групу цих джерел. Серед них: Наталя Сліж, Максим Гордєєв, Василь Воронін, Ольга Бабкова⁹⁷.

2012 року в Мінську побачила світ ошатно видана книга – «Тестаменти шляхти і міщан Білорусі другої половини XVI ст.» – результат багаторічної копіткої праці білоруських архівістів з відділу давніх актів Національного історичного архіву Білорусі Ольги Бабкової, Ірини Бобер, Альбіни Александрової. Збірник не є корпусним виданням тестаментів за вказаний проміжок часу, а сформований за вибіркоvim принципом. У ньому представлені документи з 30 актових книг, що відображають діяльність земських, гродських та міських канцелярій. Загалом опубліковано 116 заповітів за 1559–1600 рр. Основна їх кількість (110) написана

11. Гародня-Беласток, 2005. С. 122-145; Zielecka W. Testamenty wyznawców obrządków wschodnich z XVI i XVII wieku jako odzwierciedlenie przynależności wyznaniowej. *Матеріали наук. канф.* Гродно, 23-25 IV 2004. Мінск, 2007. С. 38-45; Zielecka-Mikołajczyk W. Antemortem Documents of Eastern Orthodox and Uniate Burghers of Vilnius from the First Half of the 18th Century. *Zapiski Historyczne*. 2014. Т. 4, nr 79. S. 143–72 та ін.

⁹⁷ Сліж Н., Гордєєв М. Шляхецкія тэстаменты XVI – пачатку XVIII ст. *Гыстарычны альманах*. Т. 3. Гародня, 2000. С. 90-110; Сліж Н. Тэстамент берасцейскага бурмістра Станіслава Баброўскага, 1639 г. *Беларускі гістарычны зборнік*. Беласток, 2014. С. 7-24; Воронін В. Тэстамент полацкага бурмістра Давіда Панкова 1559 г. *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай Зямлі*. Матеріалы IV міжнароднай навук. канф. Полацк, 2002. С. 32-40; Śliż N. Testament Piotra Kochlewskiego, sędziego brzeskiego z 1646 r. *Zapiski Historyczne*. Т. LXXII. R. 2007. Z. 1. S. 97-109; Бабкова О. Свет пачуццяў і свет рэчаў: шляхецкія тэстаменты другой паловы XVI ст. *Homo Historicus. Гадавік антропалогічнай гісторыі* / под ред. А. Смаленчук, І. Дубянецкай. Вільна, 2008. С. 57-77 та ін.

старобілоруською мовою, шість – старопольською⁹⁸. Для українських дослідників можуть бути цікавими тестаменти володимирського підкоморія Яна Бокія Печифостського від 4 жовтня 1597 р. та Щасного Вельямина Рутського, батька відомого унійного митрополита київського, галицького і всієї Русі Йосифа Вельямина Рутського (укладений 1 квітня 1587 р.). Загалом, приємно відзначити високий археографічний і поліграфічний рівень цього видання⁹⁹. Упорядники готують наступний другий том видання, основу якого складуть 114 тестаментів з гродненських книг земського і гродського судів другої половини XVI ст.

У сучасній *литовській історіографії* також спостерігається прояв інтересу до історії фунеральної культури, але корпусних видань текстів тестаментів поки що немає. На особливу увагу заслуговує підготовлений американським істориком, професором Девідом Фріком збірник документів з історії Вільна XVII ст., де опубліковано кілька десятків тестаментів жителів столичного міста¹⁰⁰.

Смерть як явище в культурі Великого князівства Литовського у XVI–XVIII ст. розглядав Міндаугас Пакніс¹⁰¹, а смерть у релігійних текстах барокової культури – Вікторія Вайткевічуте¹⁰². Проблеми щодо

⁹⁸ Тестаменти шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі / упор. А.Ф. Аляксандрава, В.У. Бабкова, І.М. Бобер. Мінск, 2012.

⁹⁹ Докладніше див. рецензію: Білоус Н. Тестаменти шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. Мінск, 2012. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 10. Київ, 2013. С. 291-293.

¹⁰⁰ Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne / oprac. David Frick. Warszawa, 2008.

¹⁰¹ Paknys M. Śmierć. *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy* / oprac. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Przekład z litewskiego. Kraków, 2006. S. 735-748; Mirtis LDK kultūroje XVI–XVIII a. Vilnius, 2008.

¹⁰² Vaitkevičiūtė V. Mirties Raiška Religiniuose Baroko LDK Tekstuose [Expression of Death in the Religious Writing of the Grand Duchy of Lithuania in the Baroque Period]. *Literatūra* 38, no. 1 (2000): 57–74.

функціонування тестаментів, їх роль у культурі Великого князівства Литовського висвітлив Лаймонтас Каралюс¹⁰³.

Ліна Анужите одна з перших підняла тестаментарну проблематику в сучасній Литві щодо пануючої магнатської верстви, поховальних звичаїв плебейських верств – міщан з містечка Мереч і селян з Жагор¹⁰⁴.

Серед відомих дослідників заповітів литовської шляхти – Дарюс Вілімас¹⁰⁵, каунаських міщан – Раса Варсакіте¹⁰⁶. Інші литовські історики – Юрате Кяупене, Айвас Рагаускас і Раймонда Рагаускенс, Вайда Камунтавіченс, Йоліта Сарцевіченс – активно використовують інформативний потенціал цих джерел у своїх наукових працях і вибірково публікують окремі тексти.

Прикметно, що молоді литовські історики звертаються до цієї тематики. У 2006 р. Брігіта Журомскайте захистила у Вроцлавському університеті дисертацію на тему «Смерть у магнатській родині Великого князівства Литовського від другої половини XVI до першої половини XVIII

¹⁰³ Karalius L. Testamenty. *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy...* S. 772-783.

¹⁰⁴ Anužytė L. Žemaitijos bajorų testamentai (XVI a. pabaiga – XVII a. pradžia). *Lietuvos istorijos metraštis 1998 m.* Vilnius, 1998. P. 119–142; Lietuvos Metrika – šaltinis ikistatutinio laikotarpio testamentinio paveldėjimo reguliavimui tirti. *Lituanistica*, 1999, nr. 3 (39). P. 3–15; Maro meto (1602) Merkinės miestiečių testamentai, Lietuvos miestų istorijos šaltiniai. Vilnius, 2001, kn. 3. P. 97–112; Žagarės miestelėnų ir valstiečių rūpesčiai mirties akivaizdoje (XVII a. pabaiga). *Istoriniai tekstai ir vietos kultūra: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Lietuvos vardo paminėjimo tūkstantmečiui.* Šiauliai, Ryga, 2004. P. 186–192.

¹⁰⁵ Vilimas D. Brastos vaivados Kazimiero Liudviko Jevlašauskio testamentas // *Lietuvos istorijos metraštis*, 2007 metai, 2. Vilnius, 2008. P. 139-149; Naugarduko žemės teisėjo Jarošo Jevlašauskio testamentas. *Istorija*. Vilnius, 2009. T. 71. P. 30-39.

¹⁰⁶ Varsackytė R. Laikysena mirties akivaizdoje: kauniečių testamentai XVII–XVIII a. [Bearing in the presence of death: testaments of Kaunas dwellers of the 17th and 18th centuries]. *Kauno istorijos metraštis*, 2007. S. 85–95.

ст. на прикладі родини Сапег»¹⁰⁷. Невелике дослідження про фунеральну культуру в шляхетському соціумі Великого князівства Литовського у XVIII ст. опублікувала Ліна Байлашите¹⁰⁸. У 2016 р. у Будапешті захистив дисертацію Повілас Дікавічюс на тему «Фунеральні ритуали і міська громада у Вільнюсі в XVII ст.»¹⁰⁹. Автор розглядає поховальні церемонії литовської магнатерії на підставі даних тестаментів, а також посмертні портрети, надгробки, епітафії, характеризує фунеральні практики та їх символіку в багатонаціональному Вільнюсі, де жили представники різних конфесій – протестанти, католики, православні, уніати, євреї; у додатку вміщено мапу-схему Вільнюса XVII ст., де зображені найбільші місця поховань (цвинтарі) вільнян різних конфесій (авторства Д. Фріка).

В останні роки литовська історіографія з фунеральної проблематики збагатилася кількома важливим працями: Годи Мартинайтіте про тестаменти міщанок з Янішек XVIII ст.¹¹⁰; Ріти Регіне Трімонене про тестаменти магнатів ВКЛ в XV–XVI століттях¹¹¹, тестаменти міщанок і селянок з

¹⁰⁷ Žuromskaitė B. Śmierć w rodzinie magnackiej w Wielkim księstwie Litewskim (od drugiej połowy XVI w. do pierwszej połowy XVIII w.) na przykładzie rodziny Sapiechów. Wrocław, 2006. Praca doktorska.

¹⁰⁸ Balaišytė L. Publicum dolori theatrum: kilmingųjų laidotuvių apipavidalinimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVIII a. viduryje [Publicum Dolori Theatrum: Funerals of the Nobility in the Mid-18th Century in the Grand Duchy of Lithuania]. *Dailės Istorijos Studijos*, nr 3 (2008). S. 9–23.

¹⁰⁹ Dikavičius P. *Pompa funebris: funeral Rituals and civic Community in Seventeenth Century Vilnius*. Budapest: Central European University, 2016.

¹¹⁰ Martinaitytė G. Miestietė Joniškyje XVIII a. *Žiemgala*, 2012, no 1. S. 38–42.

¹¹¹ Trimonienė R.R. Przygotowanie do śmierci – obowiązki dobrego chrześcijanina w świetle testamentów magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim w XV stuleciu i na początku XVI wieku. *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*. Warszawa, 2017. S. 563-578.

північної частини Жмуді – Шауляйської економії XVII ст.¹¹², литовські сільські цвинтарі у співавторстві з Лаурою Прасцевічуте¹¹³.

Отже, зацікавлення тестаменами жителів міст в європейській історіографії має довгу та розгалужену традицію. Дослідження і публікація тестаментів завойовує все більшу популярність у зарубіжних країнах, особливо в Польщі. Завдяки своїй міждисциплінарності ця тематика перетворилася на місце активного діалогу представників різних напрямків гуманітаристики.

1.2. Тестаментарна проблематика в українській історіографії

Для української історіографії тестаментарна проблематика не є новою темою, але ще не набула такої популярності як у сусідніх країнах. Можна відзначити, що у нас все ще бракує робіт, які б вичерпно розкривали функції і значення цих документів в українському суспільстві, хоча спроби такого аналізу були здійснені ще у дореволюційний час. Інтерес до тестаментів виявляли відомі історики – М. Грушевський, О. Левицький, М. Каманін, О. Лазаревський, В. Модзалевський.

Михайло Грушевський у шостому томі монументальної праці «Історія України-Руси» запропонував реконструкцію релігійно-морального світогляду крізь призму цих джерел на прикладі трьох тестаментів: Петра Загоровського, городничого і ключника луцького, маршалка господарського (1566), його сина Василя, каштеляна волинського (1577) та князя Богуша

¹¹² Trimonienie R.R. Trimonienie R.R. Kobieta chłopska w obliczu śmierci w XVII wieku według ksiąg sądu dworskiego ekonomii szawelskiej. *W kręgu rodziny epok dawnych. Śmierć / pod red. B. Popiołek, A. Chłostej-Sikorskiej, M. Plonki. Kraków, 2022. S. 161-176.*

¹¹³ Trimonienė R.R., Prascevičiūtė L. Senosios Kelmės ir Pakruojo rajonų kaimų kapinės. *Žinynas* [електр. книга], Šiauliai 2015. S. 10–22; L. Prascevičiūtė, R.R. Trimonienė, Senosios Radviliškio rajono kaimų kapinės: mokslinis žinynas [електр. книга], Šiauliai 2018. S. 7–24.

Корецького, волинського воєводи (1577)¹¹⁴. Орест Левицький активно використовував ці акти у своїх дослідженнях з історії повсякденного життя волинян¹¹⁵. Олександр Лазаревський зібрав велику колекцію тестаментів козацької старшини, що нині зберігається у фондах Інституту рукопису НБУВ, є автором робіт на цю тематику¹¹⁶. Вадим Модзалевський опублікував два заповіти – значкового товариша Стародубського полку Василя Матвійовича Журмана і його вдови Єфросинії Іванівни Губчич¹¹⁷. Іван Каманін проаналізував і опублікував три тестаменти київського воєводи Адама Киселя¹¹⁸.

У 1927 р. на правові аспекти тестаментів звернув увагу історик права, професор Арнольд Едмундович Кристер у статті «Духівниці XVI–XVII віку», де на прикладі кількох шляхетських тестаментів проаналізував практику успадкування майна порівняно з нормами Литовського статуту 1529 р.¹¹⁹ Закони про опіку над неповнолітніми за джерелами магдебурзького права у містах Речі Посполитої та за нормами Литовського статуту в Гетьманщині аналізував Сергій Іваницький¹²⁰. Продовженням цих студій у наш час стали

¹¹⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 6. Київ, 1995. С. 310-327.

¹¹⁵ Левицький О. Волинські оповідання. З життя XVI і XVII вв. Київ, 1914. С. 24, 48-49, 164 та ін.

¹¹⁶ Лазаревский А. Заметки об украинской старине: духовницы. *Черниговские губернские ведомости*. 1857, № 19. С. 152-162; Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. 1868, кн. 2. Вып. 1-2. С. 61-63, 76-77, 83-84, 114-115, 118-119 та ін.

¹¹⁷ Модзалевский В.Л. Два старинных духовных завещания // Историко-литературный сборник. Посвящается Л. И. Срезневскому (1891-1916). Л., 1924. С. 92-117.

¹¹⁸ Каманін І.М. Три тестаменти Адама Киселя. *Україна*. 1918. Кн. ½. С. 49-68.

¹¹⁹ Кристер А. Е. Духівниці XVI–XVII віку. *Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія*. К., 1927. С. 491-513.

¹²⁰ Іваницький С. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західньої Русі й Гетьманщини. *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*. Вип. 1. Київ, 1925. С. 59–81.

праці Ірини Ворончук про інститут опіки у шляхетському соціумі Волинського воєводства XVI ст.¹²¹ та Оксани Вінниченко про практику спадкування за заповітом у шляхетському соціумі Руського воєводства¹²².

Сучасні історики Наталя Старченко, Михайло Довбищенко, Ігор Тесленко та інші активно залучають тестаменти шляхти і магнатурії Волині у своїх дослідницьких цілях¹²³. Ірина Ворончук широко використовує ці джерела у дослідженні родоводів волинської шляхти, задіяла їх у масштабному дослідженні історії населення Волині XVI – першій половині XVII ст. та у збірнику документів, присвяченому історії повсякдення цього регіону XVI ст.¹²⁴.

Варто згадати про доробок Людмили Демченко¹²⁵, яка багато років готує корпусне видання виявлених нею тестаментів волинської шляхти XVI

¹²¹ Ворончук І. Інститут опіки: правові норми та повсякденні практики на Волині ранньомодерної доби. *Україна у світовій історії*. 2014, № 3 (52). С. 134-150.

¹²² Вінниченко О. Спадкування за заповітом в українських землях: генеза і правова регламентація у шляхетському середовищі Речі Посполитої. *Записки НТШ*. Львів, 2010. Т. ССLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін). Кн. 1. С. 74–87.

¹²³ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). *Київська старовина*. К., 2000. № 6. С. 58-74; 2001. № 1. С. 42-62; № 4. С. 20-42 та ін.; Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. К., 2008; Демченко Л., Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких XVI ст. *Острозька давнина*. Вип. 3, 2014. С. 243-281; Їх же. Тестаменти князів Острозьких першої чверті XVII ст. *Острозька давнина*. Вип. 4, 2015. С. 149-176; Їх же. Тестамент Анни-Алоїзи з князів Острозьких, вдови віленського воєводи Яна-Кароля Ходкевича. *Острозька давнина*. Вип. 6, 2019. С. 267-288.

¹²⁴ Ворончук І.О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. К., 2009; Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012; її ж. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. Київ, 2014.

¹²⁵ Демченко Л.Я. Тестаменти княжого роду Збаразьких. *Архіви України*. № 4-6. 1996. С. 26-36; її ж. Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз. *Наукові записки молодих вчених*. К.: Інститут української археографії НАНУ, 1997. С. 35-65; її ж.

ст. (зібрано загалом близько 400 текстів), є авторкою кількох статей з цієї тематики, у тому числі у співавторстві з Ігорем Тесленко.

Відомий український історик, професор НаУКМА Наталя Яковенко дві окремі праці присвятила дослідженню сакрального простору і місць поховання князів та шляхти Волині XV – середини XVII ст., проаналізувавши значну кількість актів останньої волі¹²⁶. У статті «Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності)» авторка розглядає погляди цього магната на смерть, його есхатологічні уявлення і специфічну побожність, ставлення до Церкви, іронічні випадки в бік «зłodіїв-монахів», мозаїчність конфесійної ідентичності¹²⁷. Крізь призму творчості філософа та інтелектуала-богослова Києво-Могилянського колегіуму Йоаникія Галятовського Н. М. Яковенко розглядає на монографічному рівні широкий спектр проблем релігійної антропології ранньомодерної України¹²⁸.

Дослідження молодого історика Євгена Жаркова стосується детального аналізу тестаменту відомого дипломата Великого князівства Литовського

Вольнские завещания XVI в. в Литовской метрике: источниковедческий аспект // Lietuvos Metrika, 1991–1996 metų tyrinėjimai / red. Z. Kiaupa, A. Urbanovičius, Vilnius 1998. S. 134-148; її ж. Майнові розпорядження волинських шляхтичів за матеріалами тестаментів та реєстрів спадкового майна. *Архіви України*. № 1-2. К., 2004. С. 112-147.

¹²⁶ Яковенко Н. «Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць на пошану Л. Войтовича*. Львів, 2011. С. 784-808; її ж. «Освоений простір», або де заповідали ховати себе волинські шляхтичі. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVII ст.* Київ, 2012. С. 146-164.

¹²⁷ Яковенко Н. «Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності). *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей ...* С. 227-248.

¹²⁸ Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ, 2017.

руського походження Михайла-Богуша Боговитиновича від 12 листопада 1529 р., вписаного до 29 книги записів Литовської метрики. Автор на прикладі одного тестаменту спробував реконструювати образ особи, прослідкував життєвий шлях тестатора, його дипломатичні контакти, матеріальний і релігійний світ, ктиторську діяльність, стосунки в родині, формуляр документу та ін.¹²⁹

Про ціни на поховання шляхти Волині наприкінці XVII ст. йдеться у моїй статті¹³⁰. Однак, остронь дослідницької уваги все ще залишається абсолютно непорушним комплекс джерел – тестаменти волинської шляхти другої половини XVII–XVIII ст., яких нараховується кілька сотень, які не публікуються і майже не використовуються дослідниками.

Найбільшу увагу сучасні українські історики приділяли тестаментом львівської шляхти, які представлені досить повно. Варто окремо зупинитися на доробку львівської дослідниці Оксани Вінниченко, яка більше десяти років активно досліджує заповіти львівської та перемишльської шляхти першої половини XVIII ст., захистивши у 2009 р. дисертацію з цієї проблематики¹³¹ та підготувавши до того низку робіт¹³². Протягом 2012-2019

¹²⁹ Жарков Є. Образ людини пізнього середньовіччя в її тестаменті: Михайло-Богуш Боговитинович. *Просемінарії. Медієвістика, історія Церкви, науки та культури*. Вип. 6. Київ, 2007. С. 23-63.

¹³⁰ Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень*. Київ: Інститут історії, 2013. С. 297-315.

¹³¹ Вінниченко О. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII ст. як історичне джерело / Дис... канд. іст. наук. 07.00.06. Львівський ун-т, Львів, 2009.

¹³² Вінниченко О. Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини XVIII ст. (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду). *Записки НТШ*. Львів, 2006. Т. ССЛІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 663–686; Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII – першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду). *Соціум. Альманах*

рр. вона опублікувала ще чимало статей, присвячених тестаментом львівських вірмен, досліджуючи структуру і формуляр цих документів, записи на релігійні та побожні цілі, проблеми спадкування, участь вірменських братств у поховальних церемоніях¹³³ та два тестаменти військових татарського походження¹³⁴.

Один із найдавніших львівських вірменських заповітів, що належав заможному купцю Вартікові з 1461 р. і був вписаний до раецьких книг Львова, опублікував Юрій Зазуляк¹³⁵.

соціальної історії. Київ, 2007. Вип. 7. С. 161–173; Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду). *Український історичний журнал*. Київ, 2008. № 5. С. 68–87; Заповіт сандомирського воєводи Яна Тарла (1750 р.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2009. Вип. 44. С. 385–415.

¹³³ Вінниченко О. Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен XVII – першої половини XVIII ст. *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя*. Львів, 2012. С. 449–467; «Порятунок душі» у світлі тестаментів львівських вірмен XVII–XVIII ст. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta* / red. K. Karolczak i Ł. T. Sroka. Kraków, 2014. Т. IX: *Życie codzienne miasta*. S. 73–83; У правовому просторі «вірменської нації» Львова. Спадкування за заповітами: регламентація та процедура надання їм юридичної сили в XVII – першій половині XVIII ст. *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. Київ; Краків, 2015. Т. I. С. 339–358; «Prowent» od śmierci. Udział duchowieństwa i bractw ormiańskich w praktykach związanych ze śmiercią we Lwowie w pierwszej połowie XVIII wieku. *Krakowskie Pismo Kresowe*. Kraków, 2016. Rocznik 8: Ormianie. S. 65–89; Тестамент львівського патриція Марціана Кампіана (1629 р.). *Львів: місто – суспільство – культура. Зб. наук. праць*. Львів, 2017. Т. 10: Ч. 2. С. 266–291; Тестамент львівського вірменина Домініка Богдановича 1707 року: турбота про спасіння душ. *Записки НТШ*. Львів, 2018. Т. CCLXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 176–198.

¹³⁴ Winnyczenko O. Dwa tatarskie testamenty wojskowych z pierwszej połowy XVIII wieku. *Rocznik Lituanistyczny*. Warszawa, 2017. Т. 3. S. 259–273.

¹³⁵ Зазуляк Ю. Заповіт львівського вірменина Вартіка з 1461 р. *Львів: місто – суспільство – культура. Зб. наук. праць*. Львів, 2017. С. 227–237.

Загалом, заповіти представників етнічних громад рідко стають предметом спеціальних досліджень. Часом тематичні збірки та окремі фонди в архівах сприяють розвитку цього напрямку. Так, заповіти представників ніжинської грецької громади XVIII – першої половини XIX ст. стали предметом дослідження Ганни Гедьо, яка використала 92 документи з фонду «Ніжинський грецький магістрат» Держархіву Чернігівської області¹³⁶.

Акти останньої волі духовних осіб були в центрі уваги дослідників ще в XIX ст. Зокрема, перу відомого історика Церкви Сергія Голубєва належить праця з історії духовної спадщини митрополитів Йова Борецького і Петра Могили¹³⁷. Сучасний історик Сергій Горін активно залучав ці джерела у своїх розвідках з історії волинських монастирів¹³⁸. Серед спеціальних робіт на цю тему слід відзначити ґрунтовну статтю польської дослідниці Аліції Новак «Тестамент – інтегральна частина приготувань до доброї смерті в рефлексії київського православного кола XVII ст.»¹³⁹.

Чимало документів до історії Церкви і Луцького Хрестовоздвиженського братства, у т. ч. тестаментів діячів цього братства, опублікував Михайло Довбищенко в спеціальному тематичному збірнику,

¹³⁶ Гедьо Г. Заповіти як джерело з історії повсякденного життя ніжинської грецької громади XVIII – першої половини XIX ст. *Краєзнавство*. № 3, 2010. С. 117-122.

¹³⁷ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1 (Приложения). К., 1883.

¹³⁸ Горін С. Заповіти як джерело дослідження історії монастирів Волині XVI – першої половини XVII ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 19. К., 2009. С. 19-35; його ж. Волинські монастирі латинської традиції до 1648 р. (на матеріалах актових книг Волинського воєводства). Кам'янець-Подільський, 2017; його ж. Дубенські Вознесенський, Спасопреображенський і Хрестовоздвиженський монастирі (до середини XVII ст.), URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Horin_Serhii/Dubenski_Voznesenskyi_Spaso-Preobrazhenskyi_i_Khrestovozdvyzhenskyi_monastyri_do_seredyny_XVII_st.pdf

¹³⁹ Nowak Alicja Z. Testament – integralna część przygotowań do dobrej śmierci w refleksji prawosławnego kręgu kijowskiego (XVII w.). *Київська Академія*. Київ: НАУКМА, 2008. Вип. 6. С. 48-62.

дослідивши виникнення, діяльність та занепад цієї установи впродовж 1617-1833 років¹⁴⁰. Окремі статті діяльності Луцького братства та луцькому братському пом'янику присвятила директор створеного в 2011 р. однойменного музею в Луцьку Олена Бірюліна¹⁴¹.

Тестаменти українських городян вивчалися на прикладі багатонаціонального Львова. Кілька статей на цю тему підготували львів'яни: Ярина Кочеркевич, досліджуючи побут львів'ян, міщанську родину, структуру документів¹⁴² та Мирон Капраль¹⁴³. В останньому

¹⁴⁰ Архів української церкви. Серія 2. Джерела. Вип. 1. Історія Луцького братства та братського монастиря 1617-1833 років / укл. М. Довбищенко. Луцьк, 2014.

¹⁴¹ Бірюліна О. Джерела до історії Луцького братства. *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу* (Львів, 12–14 V 1997). Львів, 1997; її ж. Реєстр духовних осіб луцького братського пом'яника. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть*. Наук. зб. Вип. 7: Матеріали VII Міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 27-28 XI 2000. Луцьк, 2000; її ж. Міщани з Луцька та «иних мест» на сторінках луцького братського пом'яника. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть*. Наук. зб. Вип. 8: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 13-14 I 2001. Луцьк, 2001. С. 166-167.

¹⁴² Кочеркевич Я. Побут львів'ян. Джерелознавчий аналіз заповітів. *Студії з архівної справи та документознавства*. К, 2003. Т. 10. С. 55-58; її ж. Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. *Вісник Львівського університету*. 2006. С. 83-94; її ж. Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI – першої половини XVII ст.: дипломатичний аналіз. *Архіви України*. 2010. Вип. 5. С. 45-61.

¹⁴³ Капраль М. Смолянин Гермула у Львові в 1467 році. *Вісник Львівського національного університету. Серія історична*. Львів, 2010. Вип. 45. С. 545-550; його ж. Упокій душі по-вірменськи: заповіт львівського купця Вартіка від 10 серпня 1461 р. *Читати – писати – говорити: Зб. наук. праць на пошану проф. Романа Шуста* / за ред. І. Підкопи, Р. Сіромського, Р. Тарнавського. Львів, 2019. С. 210-219.

дослідженні Богдана Петришак розглядає тестаменти львівських міщан як складову частину приватних архівів XV ст.¹⁴⁴

Бракує таких досліджень стосовно українських міст інших регіонів. Певною мірою це пояснюється незадовільним станом джерел (адже збереглася порівняно невелика кількість міських книг), а також відсутністю інтересу до даної теми. Так, з міської спадщини Волині на сьогодні окремо опубліковано два тестаменти жителів Заслава¹⁴⁵, шість – з Луцька¹⁴⁶, одного острозького міщанина¹⁴⁷, шість заповітів жінок волинських міст¹⁴⁸ та 20 рівненських міщан¹⁴⁹. Ще декілька публікацій цій проблематиці висвітлено у моїх роботах, де представлено загальний джерелознавчий аналіз заповітів міщан Волині¹⁵⁰, розглянуто тестаменти військових осіб, які загинули, або померли на Волині у XVII ст.¹⁵¹, місця поховання волинських міщан¹⁵², їх

¹⁴⁴ Петришак Б. Приватні архіви львівських міщан пізнього середньовіччя. *Записки НТШ. Праці історично-філософської секції*. Т. ССLXXIV. Львів, 2021. С. 94-103.

¹⁴⁵ Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині. *Наукові записки*. Т. 19, кн. 1. Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ. К., 2009. С. 249-252.

¹⁴⁶ Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Вип. 7. Луцьк, 2011. С. 191-203.

¹⁴⁷ Білоус Н. Тестамент острозького і дубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р. *Острозька давнина*. Науковий збірник / ред. кол. І. Пасічник (гол. ред.), І. Тесленко (відпов. ред.) та ін. Остріг, 2016. Вип. 5. С. 152-158.

¹⁴⁸ Білоус Н. «Вызнаваю сим моим тастаменьтом и остатнею волею своею». Тестаменти волинських міщанок кінця XVI–XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2017. Вип. 13-14. С. 152-158.

¹⁴⁹ Білоус Н. Тестаменти рівненських міщан кінця XVII ст. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Вип. 18. Рівне, 2020. С. 220-240.

¹⁵⁰ Білоус Н. Тестаменти волинських міщан XVII ст.: джерелознавчий аналіз. *Студії і матеріали з історії Волині 2012* / ред. В. Собчук. Кременець, 2012. С. 291-303.

¹⁵¹ Biłous N. Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. *KNKM*, nr 64(2), Warszawa, 2016. S. 211-224.

записи на користь релігійних святинь різних визнань та інші побожні і добродійні цілі¹⁵³, правові засади тестаментування та повсякденні практики¹⁵⁴, тестамент як джерело міщанської писемності¹⁵⁵. Окреме дослідження присвячене заповітам жителів приватновласницького містечка Олика за даними міської книги 1660-1670 рр. та реконструкції соціотопографії Олика на підставі тестаментів¹⁵⁶. Розглядаються також конфлікти та їх поладження у родинному колі волинських міщан на підставі тестаментів¹⁵⁷. Останні публікації стосуються аналізу формуляра і мовних особливостей цих джерел¹⁵⁸, аналізу рухомих речей у тестаментах волинських городян¹⁵⁹, методології дослідження та евристичних

¹⁵² Білоус Н. «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII ст. *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, 2012. С. 296-308.

¹⁵³ Biłous N. Zapisy mieszczan wołyńskich na rzecz dobroczynności i świątyń różnych wyznań według testamentów z XVII wieku. *КНKM*, Warszawa, 2020. Т. LXVIII, nr 2. S. 187-204.

¹⁵⁴ Білоус Н. Укладання тестаментів у містах Волинського воєводства XVII ст.: правові засади і повсякденні практики. *Український історичний журнал*. 2021, № 1. С. 27-42.

¹⁵⁵ Білоус Н. Тестамент як джерело міщанської писемності на Волині XVII ст. *Київська Академія*. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2020. Вип. 17. С. 39–67.

¹⁵⁶ Biłous N. Testamenty mieszkańców miasta Olyki z lat 1660-1670. *КНKM*. Warszawa, 2011, nr 3-4. S. 347-362; До питання про реконструкцію соціотопографії Олика у світлі тестаментів XVII ст.. *Олика і Радзивілли в європейській історії: відтворення історико-архітектурної спадщини Матеріали міжнародної конференції 29-30.10.2021*. Луцьк – смт Олика, 2021. Луцьк, 2022. С. 215-221.

¹⁵⁷ Білоус Н. Конфлікти та їх поладження в родинах міщан Волині у світлі тестаментів XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2020, вип. 15-16. С. 128-142.

¹⁵⁸ Білоус Н. Тестаменти волинських городян кінця XVI – XVII ст.: структурний аналіз та мовні особливості. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2021. Вип. 27. С. 5-19.

¹⁵⁹ Білоус Н. «Всѣ рѣчи свои рухомыѣ от мала до велика...» Світ речей і предметів волинських городян в XVII ст. *Краєзнавство*. 2021, № 3-4. С. 6-18.

можливостей цих джерел¹⁶⁰. Акти останньої волі міщан міст Подільського воєводства (особливо давнього Кам'янця, де збереглася окрема книга тестаментів XVI ст.) ще чекають на свого дослідника.

В останні роки досить продуктивно та активно досліджується фунеральна культура козацької старшини доби Гетьманщини. Перевага у цьому напрямі належить чернігівській дослідниці Аллі Попружній (Барловській), яка на міждисциплінарному рівні вивчає поховальну культуру козацької старшини, присвятивши цьому дисертацію¹⁶¹. Низка її статей висвітлює різні джерелознавчі та соціокультурні аспекти духівниць козацької старшини¹⁶². Окремі розвідки присвячені надгробним портретам¹⁶³ та

¹⁶⁰ Білоус Н. Тестаменти волинських городян ранньомодерного часу: евристичні можливості джерел та дослідницький інструментарій. *Український історичний журнал*. 2022, № 1. С. 5-14.

¹⁶¹ Попружна А. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2016.

¹⁶² Див., наприклад: Барловська А. Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 54-59; її ж. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами духовних заповітів) *Сіверянський літопис*. № 1. С. 33-36; її ж. Духовні заповіти як джерело з історії благодійництва козацької старшини. Матеріали наук. конф. «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст.». Ніжин, 2006. С. 171-175.

¹⁶³ Попружна А. Надгробний портрет як атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Українознавчий альманах*. Вип. 14. К., 2013. С. 64-66; Надгробний портрет Івана Домонтовича в контексті поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 145–148; її ж. Портрети в контексті поховальної культури шляхти Речі Посполитої та козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Праці Центру пам'яткознавства*: Зб. наук. праць. К., 2014. Вип. 25. С. 281–288.

епітафіям¹⁶⁴ як атрибутам поховальної культури, дзвонам у жалобних церемоніях¹⁶⁵, традиціям облаштування родинних усипальниць¹⁶⁶, поховальним практикам під час військових походів¹⁶⁷, поминанню у синодиках¹⁶⁸. П'ять статей авторка присвятила тестаментом окремих постатей, зокрема: генерального осавула Івана Мануйловича, осавула Прилуцького полку Михайла Мовчана, глухівської протопопихи Меланії Софонович, чернігівського городового отамана Івана Молявки, Павла Мартоса¹⁶⁹. Окреме дослідження стосується поховання дітей козацької старшини другої половини XVII–XVIII століть¹⁷⁰. Ще одна стаття присвячена

¹⁶⁴ Попружна А. Епітафії як атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Гілея: науковий вісник*. К., 2014. Вип. 88. С. 14–18.

¹⁶⁵ Попружна А. Дзвони у жалобних церемоніях козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Дзвони в історії і культурі народів світу: Матеріали V міжнародної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції*. Луцьк, 2015. Вип. 5. С. 67–70.

¹⁶⁶ Попружна А. Традиції облаштування родинних усипальниць козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. К., 2015. Вип. 20 (23). С. 150–155.

¹⁶⁷ Попружна А. Смерть у поході, або поховальні практики козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць*. Глухів, 2015. Вип. 8. С. 116–119.

¹⁶⁸ Попружна А. Синодики як складова поховальної культури другої половини XVII–XVIII ст. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України, 2016. Вип. 23 (25). С. 136–140.

¹⁶⁹ Попружна А. Духівниця осавула Прилуцького полку М. Мовчана. *Сіверянський архів: Науковий щорічник*. Чернігів, 2008. Вип. 2. С. 77–80; її ж. Неопублікована духівниця глухівської протопопихи Меланії Софонович 1725 р. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць*. Київ; Глухів, 2013. Вип. 6. С. 175–180; її ж. Неопублікована духівниця Павла Мартоса середини XVIII ст. з колекції О. Лазаревського. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2015. Вип. 3. Ч. 2. С. 245–248 та ін.

¹⁷⁰ Попружна А. Традиції поховання дітей козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Збірник наукових праць. Вип. 24. Київ, 2015. С. 195–200.

поминальним обідам як прояву самобутньої поховальної культури козацької еліти того ж періоду. На підставі текстів тестаментів, щоденників, реєстрів витрат на поховання, авторка аналізує місцеві традиції й особливості, вартість та гастрономічне наповнення поминальних обідів представників козацької старшини різних рангів¹⁷¹.

Важливе мікроісторичне дослідження – матеріали про поховання дружини київського полкового обозного Федора Ханенка Параскеви – опублікувала Олена Дзюба, доповнивши дослідження джерельним додатком – реєстром витрат на поховання, що дає уявлення про звичаї, які супроводжували цей обряд: спорядження домовини, поминальний обід, пожертви на церкві і монастирі, плата за треби священникам і дякам, милостиня убогим, поминальна служба (сорокоуст)¹⁷².

«Духівниці» козацької старшини були предметом дослідження Олени Кривошеї¹⁷³. Чималу за обсягом статтю на тему «Заповіти як джерело до історії козацької старшини» вона підготувала у співавторстві з Володимиром Кривошеєю¹⁷⁴. Як і попередні, ця праця базується на колекції Олександра Лазаревського – найбільшому зібранні оригіналів тестаментів козацької

¹⁷¹ Попружна А. Поминальні обіди як прояв поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII століть. *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу. Матеріали третіх наукових читань*. Глухів, 24-25.10.2019. Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, Національний заповідник «Глухів». Ніжин, 2019. С. 17-21.

¹⁷² Дзюба О. Про поховання Параскеви Товстоліс, другої дружини київського полкового обозного Федора Ханенка. *Повсякдення ранньомодерної України*. Т. 2. ... С. 350-354.

¹⁷³ Кривошея О. Духовні заповіти козацької старшини як історичне джерело. *Наукові записки НДІУ*. Т. 16. К., 2007. С. 369-374; її ж. Збірка духовних заповітів Інституту рукопису НБУВ ім. В.І. Вернадського як історичне джерело. *Гілея*. К., 2007. Вип. 8. С. 274-284; її ж. Тестаменти як складова фамільних архівів. *Наукові записки іст. фак-ту ЗНУ*, вип. 26. 2009. С. 81-91 та ін.

¹⁷⁴ Опубл.: Студії з україністики. Зб. наук. праць з нагоди 60-річчя В. Цибульського. Рівне, 2010. С. 109-139. На с. 131 подано повний перелік статей О. Кривошеї.

старшини. Цю тему продовжили Ірина та Ігор Кривошеї, сконцентрувавши увагу на тестаментях козацької старшини другої половини XVII ст. як джерелах до історії повсякдення. Автори уклали реєстр тестаторів (з 34 осіб) за цей період та присвятили цій тематиці окрему статтю¹⁷⁵.

Спеціальна розвідка Сергія Плещького присвячена погребальним обрядам українців за козацької доби. Автор описує поховальні практики козаків-запорожців, козацької старшини у XVIII ст., показує еволюцію поховальних обрядів, коли скасовувалась частина необхідних ритуалів. Цікавим є зауваження, що «погребальна обрядовість, при своїй єдності в основних значущих елементах, за рахунок змін окремих деталей, які не міняли зміст ритуалів, задовольняла запити та смаки окремих соціальних груп», тобто поховання заможніших представників соціуму відрізнялися своєю пишнотою від поховань менш заможних. Менше уваги у тогочасному суспільстві приділяли похованню дітей (через їх високу смертність), що відбувалось зазвичай у домашньому колі. Певні корпоративні особливості мали похорони священників, особливо високого рангу, в яких брала участь велика кількість священнослужителів. На думку автора, у XVIII ст. «зовнішні впливи призвели до непристойно довгого процесу поховання вищих українських церковних ієрархів. По місяцю, а то і довше, над їхніми тілами не звершували всі необхідні поховальні обряди [...] У поховальній практиці козацтва використання церковних обрядів було бажане, але не конче необхідне. Основними ж елементами в козацькій поховальній обрядовості були траурний салют, використання зброї»¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Кривошея І., Кривошея І. Тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 147-165 та ін.

¹⁷⁶ Плещький С. Погребальні обряди українців за козацької доби. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, Запорізьке відділення, 2013. С. 56-57.

Смертність як демографічний та соціокультурний феномен у Гетьманщині на прикладі сільського населення Переяславського полку середини XVIII ст. стала предметом дослідження Олени Замури. Вона проаналізувала інформативний потенціал метричних книг задля вивчення екзогенних факторів і демографічних наслідків смертності населення цього регіону, а також реформування поховальних практик сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії, спричинене інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської імперії. Дослідниця звернула увагу на трактування смерті в православній есхатології, описала повсякденні практики мирян згаданої єпархії, місця поховань, витрати на поховальні церемонії¹⁷⁷.

Тему «вкладів» і «вкладників», тобто пожертв і жертводавців, а також фундаторів у Київській православній митрополії XVIII ст. і Гетьманщині активно розробляє Оксана Прокоп'юк, досліджуючи типологізацію церковних вкладів за предметом вкладання¹⁷⁸, соціальний склад жертводавців Софії Київської (за ризничними описами 1740-1750 рр.)¹⁷⁹, вклади як маркер релігійності на прикладі «зібраного» афонським архимандритом Космою в Київській митрополії в середині XVIII ст.¹⁸⁰,

¹⁷⁷ Замура О. Смерть у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви). *Краєзнавство*. 2009, № 3-4. С. 207-213; її ж. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2. Світ речей і повсякденних практик*. К., 2013. С. 316-349; її ж. «Великий шаленець». Смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2014 та ін.

¹⁷⁸ Прокоп'юк О. Спроба типологізації вкладів за предметом вкладання. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали 17-ї міжнародної наукової конференції, 28 травня – 1 червня 2019 р.* / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. К., 2019. С. 64-67.

¹⁷⁹ Прокоп'юк О. Соціальний склад жертводавців Софії Київської (за ризничними описами 1740-1750 рр.). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. Львів, 2020. Вип. 30. С. 117-126.

¹⁸⁰ Прокоп'юк О. Вклади як маркер релігійності в ранньомодерному соціумі («зібране» афонським архимандритом Космою в Київській митрополії в середині XVIII ст.). *В орбіті*

фундаторів Успенського собору Києво-Печерської лаври за ризничими описами XVIII ст.¹⁸¹.

Значенню передсмертної сповіді та еволюції уявлень про вотивні приписи у свідомості жителів Наддніпрянської і Слобідської України переважно за XVIII ст. присвячені дві ґрунтовні розвідки Оксани Романової¹⁸².

Фунеральна культура українського соціуму ранньомодерного періоду ще представлена у роботах мовознавців і літературознавців. Так, Надія Білан присвятила свою кандидатську дисертацію і низку публікацій вивченню структурно-стильових та лексико-семантичних особливостей заповітів XVII–XVIII ст.¹⁸³

Праця Ольги Циганок присвячена дослідженню фунеральних жанрів давнього українського письменства XVII–XVIII ст. на основі їх текстологічного вивчення авторства. Дослідниця спробувала реконструювати теорію похоронних жанрів давньої української літератури, зробила

християнської культури. Наук. зб. Львів, 2020. (Серія «Київське християнство», т. 21). С. 59-76.

¹⁸¹ Прокоп'юк О. Вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври за ризничими описами XVIII ст. *Могилянські читання 2020. Відбудова християнських святинь України: історія, здобутки, перспективи*. Зб. наук. праць. К., 2020. С. 92-98.

¹⁸² Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 7. К., 2007. С. 216-238; її ж. Еволюція уявлень про вотивні привіси як «спосіб спілкування» з іконою в Наддніпрянській і Слобідській Україні наприкінці XVII – першій половині XIX ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 15-16. К., 2020. С. 273-316.

¹⁸³ Білан Н.І. З історії лексико-тематичної маркованості духівниць XVII–XVIII ст. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. К., 2001. Вип. 2. С. 102-108; її ж. Традиційні мовні елементи в українських духівницях XVIII ст. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. К., 2001. Вип. 4. С. 85-90; її ж. Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (на матеріалі духівниць кінця XVII–XVIII ст. Дис. ... канд. філол. наук 10.02.01. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2003. 220 с.

текстологічний аналіз літературних взірців похоронної тематики з українських поетик і риторик, здійснила багатоаспектний аналіз фунеральної прози, до якої відносять: похоронні промови, елегії, прозові і віршові епітафії, похоронні листи¹⁸⁴.

Проблеми дослідження археології смерті та поховальні практики давнього суспільства належать безпосередньо до сфери інтересів археологів. Дослідження на цю тему зібрані у тематичному збірнику «Танаталогія: смерть та навколо смерті в європейській культурі» в електронному веб-журналі «Місто – історія – культура – суспільство» за редакцією Тетяни Водотики¹⁸⁵.

Поминальну обрядовість та побут городян традиційно вивчали етнографи. Останнім таким підсумовуючим і узагальненим дослідженням є енциклопедична стаття Олени Боряк, де описані передпоховальні обрядові дії українців, поховальний ритуал, поминальний цикл, а наприкінці додано обширну бібліографію проблеми¹⁸⁶. У нещодавно виданій монографії науковиця розглянула комплекс поховальної обрядовості українсько-білоруського пограниччя (обряди, що супроводжують смерть людини, підготовку небіжчика до поховання, виготовлення і спорядження труни, жалобну процесію, поховання на кладовищі, поминання тощо), запровадивши до наукового обігу широкий масив фактографічного

¹⁸⁴ Циганок О. Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці. Вінниця, 2014. Див. також рецензію на цю працю С. Павленка: *Сіверянський літопис*. № 1–3, 2014. С. 200–204.

¹⁸⁵ *Місто – історія – культура – суспільство: танаталогія*, 2020, № 11(4). Режим доступу: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/13>

¹⁸⁶ Боряк О.О. Поховально-поминальна обрядовість. *Енциклопедія історії України. Том «Україна і українці»*. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2018. С. 357–371.

матеріалу, зібраного під час етнографічних експедицій до мешканців сіл і містечок українсько-білоруського пограниччя¹⁸⁷.

Одяг та побут мешканців ранньомодерних українських міст досліджувався епізодично ще у 1980-90-х роках, зокрема у працях Н. Калашникової і Т. Ніколаєвої¹⁸⁸. У наш час історію вбрання на Волині за опублікованими актовими джерелами вивчає Галина Стельмашук¹⁸⁹, а традиційне жіноче вбрання Київщини кінця XIX – початку XX ст., зон Лісостепу, Степу, Полісся і Карпат – Оксана Косміна¹⁹⁰.

Отже, українська історіографія фунеральної, і зокрема тестаментарної проблематики, відрізняється різноманіттям постановки проблем, але порівняно з зарубіжною викликає менший інтерес у вітчизняних дослідників, а з огляду на нерозробленість багатьох напрямів, має неабиякі дослідницькі перспективи.

¹⁸⁷ Боряк О.О. «Як янгол вестиме до Бога...»: поховальна обрядовість українсько-білоруського пограниччя. Київ: ДІА, 2021. 352 с.

¹⁸⁸ Див., наприклад: Калашникова Н.М. Одежда украинцев XVI–XVIII вв. *Древняя одежда народов Восточной Европы*. Москва: Наука, 1986. С. 112-132; Ніколаєва Т. Історія українського костюма. Київ: Либідь, 1996.

¹⁸⁹ Стельмашук Г. Вбрання на Волині в XIV–XVIII ст. і побутування окремих його компонентів у селян до середини XX ст. *Народознавчі зошити*. 2017. № 4 (136). С. 899-902.

¹⁹⁰ Косміна О. Українське жіноче вбрання Київщини. Кінець XIX – початок XX ст. Наочний посібник. Київ: Хрещатик, 1994; її ж. Традиційне вбрання українців. Київ: Балтія-Друк, 2008. Т. 1: Лісостеп, Степ. 160 с., іл.; Київ: Балтія-Друк, 2011. Т. 2: Полісся, Карпати. 160 с., іл.

1.3. Стан джерельної бази

Фрагментарність джерел, відсутність міських книг більшості міст ранньомодерної Волині – чи не основні перепони для повноцінного дослідження історії міського суспільства. За останніми підрахунками Андрія Зайця, загальна кількість реально існуючих міст у Волинському воєводстві на середину XVII ст. становила 125, з них приватними були 111 (89%), 94 (85%) мали магдебурзьке право¹⁹¹. На жаль, до наших днів збереглася мала кількість міських книг Волині, тому джерельною базою для нашого дослідження стали тестаменти тільки 15 (12%) міст і містечок.

Тестаменти мешканців міст Волині розпорошені по різних фондах різних архівів України, Польщі та Білорусі. Більшість цих текстів походить з Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Однак тільки міські книги вісьмох фондів цього архіву містять тексти міщан за окреслений період: Олики (4), Дубна (6), Ковеля (8), Луцька (1), Рівного (1), Козлина (1), Милянович (1), Вижви (1).

Найбільше збереглося олицьких тестаментів. Вони виявлені в семи з 11 книг фонду 1237 «Магістрат містечка Олика» ЦДІАК України і фактично є міськими книгами Олики та Олицької ординації князів Радзивілів:

№ справи	Крайні роки	Кількість аркушів у книзі	Кількість вписаних тестаментів
1	1666 – 2 I 1692	46	5
2	3 VII 1692 – 24 V 1697	26	0
3	1666-1692	2	0

¹⁹¹ Zajac A. Miasta prywatne Wołynia w XVI – pierwszej połowie XVII w. Liczba i specyficzne cechy funkcjonowania. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. T. XXVII, 2016. S. 179-198.

4	1644-1659	93	16
5	1596-1794	186	0
6	1600-1606	99	6
7	1659-1670	204	48

Актова книга за 1644-1659 рр. була передана з ЦДІА БРСР (м. Мінськ) в ЦДІАК України (спр. 4) на підставі акту від 20.01.1978 р. Крім того, дві міські книги Олики сьогодні зберігаються у Польщі, в Бібліотеці м. Курник (Biblioteka Kórnicka, Akta spraw karnych i cywilnych miasta Ołyki, sygn. 01204. Mf BK nr 2184), з них тільки одна містить всього три тексти тестаментів, оформлені у 1625 р. Загалом збереглося 78 олицьких тестаментів. Видається, що це тільки частина збереженого, оскільки у міських книгах Олики зафіксовано багато згадок про тестаменти міщан, які або не збереглися, або не були вписані. Підтверджують це також посмертні інвентарі майна городян, акти (декрети) про поділ майна, заголовки цих актів, тексти яких не збереглися і тому відсутні на сторінках книг.

Друге місце у кількісному співвідношенні належить тестантам мешканців Дубна. В 13 міських книгах (ЦДІАК України, фонд 33 «Магістрат м. Дубно») за окреслений період вписані тільки 24 тексти:

№ справи	Крайні дати	Кількість аркушів у книзі	Кількість вписаних тестаментів
1	18 V 1651 – 1 X 1688	610	8
2	8 II 1669 – 16 VII 1670	121	0
3	1695	66	0
4	13 X – 18 IV 1789 –1791	90	0

5	9 I 1709 – 1739	95	0
6	1648–1650	308	7
7	1666 – 1668	163	0
8	1677 – 1720	83	0
9	1680 – 1686	50	0
10	1680, 1786	60	2
11	1688 – 1691	140	3
12	13 IV 1695 – 18 X 1701	114	2
13	1700 – 1702	83	2

Одну дубенську книгу вдалося віднайти в Національному історичному архіві Білорусі у м. Мінськ у фонді «Радзивіли» (НГАБ. Ф. 694, вопіс 7, адз. 816), в якій виявлено 5 тестаментів за 1680, 1690 і 1694 роки (один з них опублікований у додатку до монографії¹⁹², док. 121). Ще один – жовніра Станіслава Яна Путковського 1691 р. – був опублікований раніше і є оригіналом, вклеєним до міської книги, що становить значний інтерес для дослідників¹⁹³. Таким чином збереглося 29 тестаментів, вписаних до міських книг Дубна.

Дванадцять книг Ковеля (ЦДІАК України, фонд 35 «Магістрат м. Ковель») за окреслений період містять усього 20 тестаментів:

№ справи	Крайні дати	Кількість аркушів у книзі	Кількість вписаних тестаментів
1	1646 – 4 XII 1770	51	0
2	1661 – 1665	292	6

¹⁹² Білоус Н. За крок до Вічності... Додатки, док. 121.

¹⁹³ НГАБ. Ф. 694, воп. 7, адз. 816, арк. 62-63. Опубл.: Білоус Н. Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. *KHKM*. Warszawa, nr 64(2). 2016. S. 220-221.

3	15 VII – 15 IX 1670	381	1
4	13 X 1670 – 31 X 1673	310	2
5	13 XII 1673 – 5 V 1676	189	0
6	11 IV 1676 – 20 III 1683	190	3
6a	1676 – 1750	196	0
7	3 VI 1680 – 24 III 1686	279	3
8	4 VI 1686 – 14 VI 1690	283	1
9	24 VI 1690 – 11 V 1694	283	3
10	26 V 1694 – 1697	227	1
11	21 III 1697 – 1700	273	0
12	14 IV 1700 – 31 III 1704	334	0

Також кілька текстів мешканців цього міста вдалося знайти у володимирських гродських книгах (ЦДІАК України, ф. 28).

У Львівській національній науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника в колекції Радзимінських зберігається міська книга м. Рівне (ф. 91, спр. 44. Книга міської ради м. Рівне, т. 2, 1691-1699), яка містить 26 тестаментів городян. Хронологічний порядок вписаних до неї текстів порушений, можливо, з вини інтролігаторів, які його не дотримувалися і хаотично розмістили акти. Ще одна відома за описом книга м. Рівне, тобто перший том за 1628-1629 роки, на жаль, виявилася втраченою кілька років тому і досі не віднайдена.

Гіршим виявився стан збереження тестаментів інших міст та міських осередків Волині. До наших часів дійшла тільки одна міська книга Луцька за 1638-1640 рр. (ЦДІАК України, ф. 23 «Магістрат м. Луцьк», оп. 1, спр. 1), де вписано всього три акти останньої волі мешканців міста. Ще декілька текстів віднайдено в ґродських книгах і один оригінал 1674 р. у церковному архіві Стрітенської церкви в Олиці, про що детальніше йтиметься далі (див. також Додаток В).

Зовсім бракує міських книг за XVI–XVII ст. інших повітових міст Волині – Кременця і Володимира. Деякі тестаменти мешканців цих міст потрапили до ґродських і земських книг.

У Науковій бібліотеці Польської Академії Наук у Кракові (Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, rkps 262) зберігається книга приватного містечка Козлин за 1608-1610 рр., до неї вписано три акти останньої волі мешканців цього містечка, два з яких опубліковано у додатку до вказаної монографії (док. 10, 11). Тривалі пошуки у фондах інших міських осередків Волині не дали очікуваних результатів: віднайдено тільки три тестаменти в двох міських книгах Милянєвичів 1650, 1694 р.¹⁹⁴ і один з Вижви 1638 р.¹⁹⁵. Інші книги цих фондів не містять подібних текстів. До поодиноких книг таких містечок як Берестечко¹⁹⁶ і Ратне¹⁹⁷ не вписано жодного тестаменту, хоча в кількох актах описуються судові суперечки навколо спадщини після смерті тестаторів і занотовані згадки про укладені там тестаменти. Два акти останньої волі вписані до книги Заславля 1572 р., що зберігається у Краківському архіві в колекції «Архів Сангушків»¹⁹⁸.

¹⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 1401, оп. 1, спр. 1.

¹⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 32, оп. 1, спр. 1 (1601-1689), спр. 2 (1661-1718).

¹⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 1400, оп. 1, спр. 1 (1677-1723).

¹⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 31, оп. 1, спр. 1 (1599-1602), спр. 2 (1632-1633), спр. 3 (1663-1666), спр. 4 (1792-1796).

¹⁹⁸ Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Rękopisy, nr 27; Тесленко І. Заславська замкова книга ... С. 249-252.

До нашого часу дійшли нечисленні тестаменти, укладені в Новому Тучині, Клевані, Соколі, Турійську, Маначині, Райгороді та інших містечках, а також у селах Білі Береги, Волиця Порська, Ратчин, звідки походили тестатори волинських міст (див. перелік цих осіб у Додатку А). Оригінали міських книг цих містечок давно втрачені, але деякі виписи з них потрапили на сторінки гродських і земських книг, серед них – кілька тестаментів. Загалом із близько 200 виявлених мною тестаментів (див. регести, опубліковані в окремому каталозі¹⁹⁹) 170 було проаналізовано і відібрано для публікації у монографії²⁰⁰. З них 17 (10%) укладені руською мовою (тобто староукраїнською), але переважна більшість – польською (тобто мовою тогочасних міських канцелярій), деякі – з латиномовними фрагментами. Виняток становлять міські книги кількох приватних містечок (Заславля, Козлина, Миляновичів і Вижви), написані руською (староукраїнською) мовою, а також кілька заповітів з гродських і земських книг, де діловодство традиційно провадилося руською мовою до середини XVII ст.

Крім текстів тестаментів у даному дослідженні залучалися також інші акти публічного і приватно-правового характеру з волинських міських, гродських та земських книг, що розкривають зокрема родинні проблеми і конфлікти навколо спадкування майна, опікунства, стосунки в родині, матеріальний світ волинських городян тощо, а також опубліковані джерела у багатотомних серійних виданнях та тематичних збірниках, різні фунеральні жанри давнього українського письменства XVII ст., напрацювання істориків сакрального мистецтва, археологів та етнографів у сфері поховальної обрядовості і звичаїв, історії побуту та костюмології.

¹⁹⁹ Biłous N. Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII wieku. Katalog. Warszawa, 2017.

²⁰⁰ Білоус Н. За крок до Вічності ...

1.4. Методи дослідження та методологічні зауваги

Міський соціум ранньомодерної Волині розглядається в руслі «Нової соціальної історії», з її посиленою увагою до питань взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп, окремих осіб, спільнот і культури²⁰¹. У дослідженні активно використовувалися методи історичної, соціальної і культурної антропології.

Однією із пріоритетних рис «нової соціальної історії» є фокусування дослідницької уваги на культурній складовій взаємодії людей в рамках конкретних спільнот²⁰². *Історико-антропологічний метод* допоміг дослідити ставлення мешканців міст до смерті і поховання, благодійності, в окремих випадках – релігійні погляди і ставлення до сакрального, що дозволило виявити певні елементи їхньої ментальності. *Метод соціальної антропології* став допоміжним у дослідженні поведінки людей у межах певних соціальних і соціо-професійних груп, структури соціальних зв'язків, включаючи: господарчу і соціальну активність, законодавство, зокрема правові норми міського права щодо спадкування, опіки та їх дію у повсякденному житті, а також структури родини, стосунки між шлюбними партнерами, взаємин батьків і дітей, опікунів і дітей тощо. Тестамент вважався свого роду підсумком життя людини, а ці джерела дають можливість розглянути особистість заповідачів у різноманітних проявах – в колі родини, сусідів, приятелів. *Метод культурної антропології* дозволяє досліджувати

²⁰¹ Репина Л. «Новая историческая наука» и социальная история. Москва: Издательство ЛКИ, 1998. 320 с.; Горобець В. Нова соціальна історія. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 439-440.

²⁰² Берк Питер. Историческая антропология и новая культурная история [Електронний ресурс] / Питер Берк [пер. з англ. М. Неклюдовой]. *Новое литературное обозрение*. 2005. № 75. Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nlo/2005/5/istoricheskaya-antropologiya-i-novaya-kulturnaya-istoriya.html>

сукупність матеріальних об'єктів, ідей, цінностей, уявлень і моделей поведінки тестаторів у всіх формах її прояву.

Тож тестаменти є ідеальними джерелами для пізнання людини, її прагнень, страхів, способів розуміння, системи цінностей. Ці акти не тільки окреслюють майно тестаторів і передають права на нього спадкоємцям, а й показують також що справді було цінним і суттєво важливим для заповідача, який залишав це своїм наступникам (спадкоємцям)²⁰³.

Мікроісторичний підхід спонукає до вивчення соціальних мікроструктур – громади, родини, домогосподарства, парафії, братств, цехів, та інших спільнот і корпорацій. Цей метод дає можливість зосередити увагу на конкретній людині, прослідкувати на індивідуальному досвіді окремих осіб перебіг та вплив повсякденних подій і практик на їхню долю²⁰⁴. У центрі уваги мікроісториків не стільки типове і поширене, як – унікальне, випадкове, приватне²⁰⁵. Мікроісторичні дослідження заторкують і локальну історію, висвітлюють життєвий і ментальний мікросвіт, стереотипи мислення тогочасних людей, поведінкову сферу, соціальний досвід, ідентичність у нашому випадку – у межах окремо взятого регіону – Волинського воєводства ранньомодерного часу.

Широкий спектр проблем лежить у площині історії повсякдення, зосередженій на життєвих практиках тих, хто залишався на загал безіменним в історії, на буденних повторюваних діях і емоціях, що їх супроводжували, а

²⁰³ Olszewski W. Testament jako źródło do badań życia miasta w średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona*. Т. 7, Toruń, 1998. S. 80.

²⁰⁴ Леві Дж. Про мікроісторію. *Нові перспективи історіописання* / за ред. Пітера Берка. К.: Ніка-Центр, 2010. С. 119-143.

²⁰⁵ Medick H. Micro-Historie. *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion*. Hrsg. Winfried Schulze. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994. S. 40-53. Переклад на рос. мову: Медик Ханс. *Микроистория* / Ханс Медик [Пер. с нем. Т. Дудниковой]. *THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем*. Т. II. Вып. 4. М., 1994. С. 193-202.

водночас – маленьких виборах «маленьких» людей серед набору вироблених спільнотою стратегій. «Історія повсякдення» концентрується на «суб'єктивній стороні» минулого, яке можна зрозуміти лише через призму тогочасних цінностей та ідей, себто історик має провадити дослідження зсередини²⁰⁶. Наприклад, у монографії про тестаменти мешканців міст ранньомодерної Волині акцентується увага на матеріальному і соціальному вимірах буденного життя пересічних городян, їх оточенні, щоденних сподіваннях, клопотах тощо. Друга частина диспозиції в тестаментх – прагматичніша й важливіша для міщан – стосувалася майнових справ і розрахунків. Незважаючи на те, що так багато місця в цих актах приділялося майновим справам, важко обрахувати реальну вартість майна заповідача. Тестамент усе-таки не був єдиним документом, що містив дані про майно. Цінну інформацію щодо цього могли б надати інші акти майнового характеру, зокрема, інвентарі майна, які часто оформлялись після смерті заповідачів²⁰⁷, але в книгах волинських міст їх збереглося надто мало. Матеріальний світ волинських тестаторів розкривається через їх ставлення до нерухомості, рухомих речей і окремих предметів. Актуальними в цьому плані стали напрацювання і спостереження польських істориків Марії Богуцької, Анджея Кльондера, Криштофа-Мацея Ковальського²⁰⁸. Важливою настановою для дослідників даної проблеми мали б стати підходи відомого дослідника інвентарів шляхетського майна XVII ст. Анджея Посьпеха, який

²⁰⁶ Ворончук І. Нова соціальна історія та перспективи українознавчих досліджень. *Українознавство*. № 2. Київ: НДІУ, 2015. С. 61-63.

²⁰⁷ Див., напр.: *Inwentarze pośmiertne z małych i średnich miast Małopolski (w XVI–XVIII wieku)* / oprac. K. Justyniarska-Chojak. Kielce, 2020.

²⁰⁸ Bogucka M. Historia kultury materialnej a postmodernizm. Kilka uwag do modnego tematu. *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum A. Rutkowska-Płachcińska oblata* / red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé. Warszawa, 2006. S. 31–34; Klonder A. Czeska i polska koncepcja historii kultury materialnej. Rozważania nad ewolucją kierunku badawczego w ostatnim ćwierćwieczu. *O rzeczach minionych...* S. 145–156; Kowalski K.M. Artefakty jako źródło poznania. Studium z teorii nauki historycznej. Gdańsk, 1996. 201 s.

слушно зауважив, що «критерій матеріальної цінності рухомих речей не роз'яснює усього. Аналіз переліків рухомого майна унаочнює першість речей особистого вжитку над іншими і не тільки тому, що вони були найдорожчі, але водночас цінніші і важливіші в іншому сенсі – соціальному, і це властива риса для розуміння непослідовності цих джерел. Перелік тільки важливих для заповідача речей – ніби демонстрація назовні своєї особи [...] Вони показують мінімальний споживчий набір, їх можна розглядати як певний засіб соціальної комунікації: ці речі інформують передусім про статус померлого і тільки потім показують різницю в статках серед своїх станових співбратів. А поза тим рухомі речі – незалежно від легшої доступності порівняно з нерухомістю – виразніше демонструють соціальний статус»²⁰⁹. Історики-антропологи, розглядаючи традиційні інструменти для аналізу джерел, пов'язаних з матеріальною культурою, зазначають, що вони дозволяють пізнати «способи послуговування тілом і всіма матеріальними атрибутами (одяг, оздоблення, інтер'єр, що служать для підтримки інтимних стосунків з оточенням)», окреслюють це таким терміном як «мова речей»²¹⁰. Критичний погляд щодо цього висловила нещодавно Уршуля Августиняк у своїй статті про набір речей, що супроводжували магнатів під час подорожей, зауваживши, що читаючи публікації з історії постмодернізму, складається враження, що її представники послуговуються технічною лексикою і спеціальною термінологією. Стосується це, зокрема, спостереження антрополога Януша Баранського про те, що «суспільства складаються і з людей, і з речей, з якими люди перебувають у взаємодії, а єдиним контекстом, в якому речі можна спостерігати, є зв'язки, в яких залишаються вони з людьми», що на її думку є банальним. До своїх контраргументів професорка додає тезу про те, що «новаторським натомість є спостереження про «дієвість речей», тобто вплив предметів на людей незалежно від наміру

²⁰⁹ Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku. Warszawa, 1992. S. 116-119. Пер. з польської – Авт.

²¹⁰ Barański J. Świat rzeczy: zarys antropologiczny. Kraków, 2007.

виробників (продуцентів) цих речей, що стало темою аналізу істориків мистецтва. Однак, на її думку, «вплив речей на їх користувачів все-таки є зворотнім, але не рівноцінним, адже це люди відчують та інтерпретують „дієву силу” артефактів, які без історичного аналізу залишились би німими. Врахування цієї простої залежності дозволило б історикам матеріальної культури скоригувати не тільки методи, але і спосіб підходу до предметів, які вони трактують як визначник заможності і соціального статусу, а не джерело інформації про особисте життя людей»²¹¹. Від себе хочеться додати, що на жаль далеко не завжди згадувані речі чи предмети в тестаментх та інвентарях майна XVII ст. можуть розповісти про особисте життя людей, натомість визначити рівень заможності і соціальний статус видається цілком реальним.

Порівняльно-історичний метод дозволив встановити спільне і відмінне у тестаментарних практиках жителів волинських міст й інших урбаністичних центрів Речі Посполитої. Без ширшого порівняльного контексту не обійшлося і під час дослідження родини і родинних конфліктів, релігійного світу волинських городян та їхньої побожності, спадщини, яку після себе залишали тестатори.

У дослідженні задіяні певні квантитативні методики щодо підрахунку дітності родин, числа шлюбних зв'язків та ін. Також використані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, узагальнення, критичний, описовий, історико-хронологічний, проблемно-тематичний, статистичний та дипломатичний методи.

Дослідження останніх десятиліть засвідчують, що тестаменти городян є невичерпним багатоаспектним джерелом для дослідження історії суспільства. Сьогодні вже ні в кого не викликає сумнівів цінність тестаментів як історичного джерела. Базуючись на висновках багатьох дослідників,

²¹¹ Augustyniak U. Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży – ludzie a rzeczy w XVI–XVIII wieku. *КНKM*. R. 69 (3). S. 390-381.

назвемо найголовніші сфери людської діяльності, які можна досліджувати, залучаючи ці джерела. Отже, акти останньої волі можуть бути використані для досліджень:

- демографічних – у дослідженні нуклеарної і ширшої родини, і разом з цим широкого спектру проблем соціальної історії, що стосуються взаємин у родині – між окремими її членами (зокрема свідчення любові і поваги, прохання про вибачення, виховання і навчання дітей, настанови нащадкам на майбутнє, брак милосердя і факти зради), різні конфліктні ситуації (здебільшого щодо спадщини), стосунки тестаторів з найближчим і віддаленим оточенням: серед близьких людей, сусідів, приятелів, клієнтів і слуг, боржників і кредиторів;
- генеалогічних: історії окремих родів і родин;
- біографічних, просопографічних;
- циклу людського життя: народження – шлюб – смерть і поховання;
- ментальності тогочасних людей: ставлення до смерті та потойбічного життя, релігійність, вибір місця поховання;
- побожної і харитативної діяльності на користь Церкви, шпиталів, убогих;
- правових проблем, пов'язаних із сімейним, майновим, спадковим правом;
- професійної та господарської діяльності (нагромадження майна, фінансові аспекти);
- матеріальної культури: вигляд будинків у місті, інтер'єр, живий інвентар (домашня худоба), знаряддя праці, одяг, посуд, постіль, коштовності, зброя, книги та інші рухомі речі;
- мовознавчих проблем (напр. дослідження особливостей староруського і старопольського письма);
- культури писемності у міських канцеляріях.

Деякі тестаменти відзначаються своєю докладністю, віддзеркалюють емоційний стан людини на порозі смерті, відчуття страху і турботу за стан

своєї душі та долю дітей і близьких, зрештою вони дають підстави для аналізу окремих світоглядних орієнтирів людей ранньомодерного часу. Загалом можна сказати, що тестаменти є зрізом життя давнього міського суспільства, який надається для дослідження широкого спектру тем із різних напрямків гуманітаристики²¹². Тому саме міждисциплінарні підходи є важливою настановою дослідження.

Тестамент є одним із різновидів прагматичної або практичної писемності (*Die pragmatische Schriftlichkeit*^{*}), свідченням розвитку писемної культури в містах пізнього Середньовіччя. Дослідження практичних функцій писаного тексту і пов'язаних з ним рецепцій нових форм комунікації неможливе без аналізу збережених до нашого часу актів останньої волі. Трактуючи заповіт як витвір прагматичної писемності, варто усвідомлювати його психологічний вимір²¹³, адже, як зауважила Ганна Заремська, «оформляючи тестамент, його автор переосмислював дотеперішнє життя, докладав зусиль до опису свого світу», і тим самим ніби перекидав місток до вічності²¹⁴.

Тестаменти є волевиявленням людей і містять ознаки джерел, які в історіографії окреслюють як «самосвідоцтво» (нім. *Selbstzeugnisse*) або «его-

²¹² Adamska A. «Stąd do wieczności». Testament w perspektywie piśmienności pragmatycznej na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 185-200; Manikowska H. W poszukiwaniu źródła «totalnego». Najważniejsze kierunki badań nad testamentami ludności miejskiej w XIII–XVIII w. *KHKM*. 2020. R. LXVIII, nr 1. S. 19-36.

* Даний термін впровадили до обігу німецькі медієвісти у 1980-х роках. Наприкінці 1990-х років його використовували дослідники майже у всіх європейських країнах, він означає використання письма у повсякденному житті, сферах права, адміністрації, економіки, грошовому обігу, передачі знань.

²¹³ Adamska A. «Stąd do wieczności». Testament w perspektywie piśmienności pragmatycznej na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej. *KHKM*. T. LXI, nr 2, 2013. S. 185-187.

²¹⁴ Zaremska A. «Człowiek wobec śmierci: wyobrażenia i rytuały». *Kultura Polski średniowiecznej, XIV–XV wiek.* / Red. B. Geremek. Warszawa, 1997. S. 485–510; Adamska A. «Stąd do wieczności»... S. 187.

документи». Їх класифікують як документи особистого походження, де автор пише про себе, свої почуття, погляди, діяльність. У першу чергу до них належать спогади, щоденники, приватна кореспонденція. Деякі дослідники пропонують віднести до цієї категорії і тестаменти XVII ст., які нерідко є єдиними свідоцтвами про тогочасних людей. Так, наприклад, Агнешка Роса на прикладі тестаментів міщан м. Фордон (нині у складі Бидгощі) показує, що вони несвідомо створювали документи, які принаймні частково підпадають під критерії его-документів: подавали багато інформації про себе, стосунки з іншими людьми, виражали емоції і почуття²¹⁵. Однак, під такі критерії не можуть підпадати усі акти останньої волі. Кожний запис про людину або її діяння надає нам певну інформацію про неї, яку можна певним чином інтерпретувати, проте зарахування до кола его-документів також простих, стандартизованих (конвенційних) тестаментних записів може призвести до надмірного розмиття цієї дефініції і послаблення її методологічної інтерпретації. Тому доцільним видається розглядати під таким кутом зору тільки окремі вибрані тестаменти з розбудованим змістом, завдяки яким можна провадити просопографічні дослідження²¹⁶.

В останні роки студії над тестаменами тісно поєднуються з дослідженнями поминальних практик і пов'язаної з цим культурою пам'яті (нім. *Memoriakultur*)²¹⁷. Деякі заповідачі прагнули залишити пам'ять про себе в ширшому колі родини і міському соціумі. Акт останньої волі становив свого роду підсумок життя особи, яка стояла на порозі життя і смерті, і це був останній момент, коли тестатор ще міг впливати на своїх близьких,

²¹⁵ Докладніше див.: Rosa A. Testamenty mieszczan fordońskich jako egodokumenty mieszczzańskie. *Kronika Bydgoska*. T. XXVIII. 2006. S. 41-72.

²¹⁶ Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte / Hrsg. W. Schulze. Berlin, 1996; Wysmulek J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)... S. 20.

²¹⁷ Memoria als Kultur (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte. Bd. 121) / Hrsg. Otto Gerhard Oexle. Göttingen, 1995.

принаймні так йому видавалося²¹⁸. Така особа мусила пам'ятати про нагромаджене роками майно, займатись пригадуванням своїх боржників і власних боргів, які комусь завинила, належало згадати усіх потенційних спадкоємців і приятелів, щоб нікого не забути і не обділити. Через те, що більшість передсмертних записів оформлялася на схилі віку, в документах натрапляємо на послідовні згадки з переконаннями задовільного психічного здоров'я і добру пам'ять, що проте супроводжувалося «хворобою тіла». Так, наприклад, шляхтич Мартин Приборський у своєму тестаменті (24 грудня 1592 р.) стверджував: «Я, рабъ божии Мартин Приборский, будучи от Бога Створителя хоробою обложеною навежон, а розумєючи то, иж кождому человеку на свете мешкаючому ничего певнеишого не есть над смерть. И я на себе в той хоробе сподєваючи, а будучи еще в добром розуме и целои памєти...»²¹⁹.

Пам'ять про близьких не була обмежена добрими спогадами, тестатори пригадували болісні моменти життя, родинні конфлікти, клопоти, що їм завдали діти, різні прикrostі і зради шлюбних партнерів. У зв'язку з цим розглядають ретроспективну пам'ять (*retrospective memory*) тестаторів (пригадування ними подій і фактів, з якими вони зіштовхувалися у минулому) і проспективну пам'ять (*prospective memory*), що стосувалося їхніх намірів на майбутнє (поради і настанови спадкоємцям, прохання, адресовані опікунам дітей і ексекуторам майна). Тож пам'ять мала важливе значення для авторів та укладачів тестаментів. Поль Рікер розвивав ідею пам'яті-боргу, яка невіддільна від ідеї спадщини. Йдеться не лише про обов'язок збереження матеріального. Ті, хто живуть, зобов'язані своїм

²¹⁸ Див., наприклад: Justyniarska-Chojak K. «Będąc dobrej pamięci i zdrowy na umyśle» – pamięć w testamentach mieszczkańskich z terenu Małopolski (XVI–XVIII wiek). *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej. T. 1: Historia i edukacja* / red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, U. Kicińska. Kraków, 2013. S. 117-127.

²¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 5.

існуванням тим, кого вже немає²²⁰. Тестаменти разом з похоронними церемоніями мали нагадувати нащадкам про покійного. З початку 1980-х років німецькі історики-медієвісти, розглядаючи цей аспект, дійшли висновку, що пам'ять про померлих у середні віки була не просто соціальним обов'язком, а центральним моментом пам'яті, в якому виражалась спільність мертвих і живих. Ця перспектива згодом виявилася плідною: на початку 1990-х років французький історик Жак Шиффольо писав, що його наміром було внести свій вклад не в історію смерті, а в історію спільноти мертвих і живих²²¹.

Водночас дослідження testamentів таїть багато пасток. *По-перше*, дискусійним є питання репрезентативності цих джерел, які не охоплювали всього населення міста. Далеко не всі городяни і далеко не у всіх містах укладали акти останньої волі. Так, згідно з дослідженнями чеської історикині Катерини Їшової, до нас дійшла заледве 1/7 частина testamentів мешканців міста Нова Прага. Постає питання: testamentи більшості міщан не збереглися, не були вписані до міських книг, а чи взагалі не були укладені?²²²

У сучасній європейській історіографії провадиться також дискусія на тему: чи можна вважати акти останньої волі масовим джерелом? Її

²²⁰ Рикер Поль. Память. История. Забвения. / Пер. с франц. Москва, 2000. С. 566-570.

²²¹ Chiffolleau J. Pour une histoire de la religion et des institutions medievales du XII au XV siecle. *Cahiers d'histoire*. 1991. Т. 36. Р. 3-21; Guzzetti L. Testamentsforschung in Europa seit den 1970er Jahren. Bibliographischer Überblick. *Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den «letzten Dingen»* / Hrsg. M. Herzog, C. Hollberg. Konstanz, 2007. S. 24.

²²² Jiřová K. Późnośredniowieczne testamenty z ziem czeskich. Możliwości i ograniczenia badań. *КНKM*. R. LXI. Warszawa, 2013, nr 2. S. 213-214. Дослідниця зауважує, що варто брати до уваги загальну кількість збережених testamentів у європейських містах за пізнього середньовіччя: Венеція – 1000 за 1301-1325, 1376-1400 pp., Тулуза до 1500 p. – 40 тисяч, Любек – 7489 за 1278-1500 pp., Болонья – кілька тисяч, Авіньйон – 6 тисяч, Відень – 2230 за 1395-1430 pp., Лондон – 1753 за 1400-1450 роки, Кельн – 1500 за 1280-1500 pp., Краків – 500 за XV ст.

започаткував у 2006 р. чеський історик Мартин Нодль у статті з провокативною назвою «Середньовічні тестаменти як аномалія». До такого висновку він дійшов, співставляючи кількість збережених цих текстів у містах Чехії з західноєвропейськими містами²²³. Варто зауважити, що масового характеру заповіти в містах Східної Європи набувають лише в XVII ст. Видається, що з українських міст принаймні львівські можна зарахувати до масових джерел. Загалом практики тестаментування були різними та мали місцеві особливості. Слід зважати і на ту обставину, що більшість людей не укладали акти останньої волі. Крім того, існувала традиція виголошення останніх розпоряджень в усній формі перед спадкоємцями, що пояснює відносно малу кількість записаних актів останньої волі.

По-друге, як зауважили німецькі історики, заповіти могли впливати на реальність лише тоді, коли вони були здійснені, і в більшості випадків ми не знаємо, як це сталося і чи сталося взагалі. Тому ці джерела говорять більше про наміри заповідачів, аніж про фактичне виконання останньої волі, зокрема поділ майна. Заповідачі самі могли вирішити, кого і яким чином згадувати і кому що відписувати. Тож тестаменти залишаються надзвичайно повчальним джерелом радше намірів та рішень тестаторів, ніж свідченням їх фактичної реалізації²²⁴.

По-третє, не було необхідності згадувати справи, що вже були врегульовані або самі собою зрозумілими для тестаторів та їхніх родичів. Наприклад, пожертви на благодійні і релігійні цілі протягом життя не завжди

²²³ Nodl M. Středověký testament jako abnormalita. *Pozdně středověké testamety v českých městech. Prameny, metodologie, formy využití* / red. K. Jišová, E. Doležalová. Praha, 2006. S. 73-86. Польський пер.: Średniowieczny testament jako anomalia. *Dom, majątek, klient, sługa. Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX wiek)* / red. M.R. Pauk, M. Saczyńska. Warszawa, 2010. S. 149-160.

²²⁴ Guzzetti L. Testamentsforschung in Europa seit den 1970er Jahren. Bibliographischer Überblick. *Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den «letzten Dingen»* / Hrsg. M. Herzog, C. Hollberg. Konstanz, 2007. S. 32.

згадувались у заповіті, навіть якщо тестатор зберігав право користуватися подарованим ним майном до смерті. Проблему щодо «порятунку душі» також можна було залишити родичам за замовчуванням²²⁵. Тому деякі акти мають суб'єктивний характер і містять часом неповну інформацію.

На перший план виходить також питання повноти інформації про об'єкти і речі, згадувані у заповітах. Значення цих джерел для пізнання повсякденної культури залишається безперечним, хоча відомо, що вони іноді є неповними і мають суб'єктивний характер. Польські дослідники матеріальної культури і, зокрема, інвентарів майна і тестаментів наголошують на обережності, з якою належить трактувати всілякі підрахунки вартості майна і навіть суми боргів. Притаманна людській пам'яті помилковість і «пастка очевидного», на які наражається історик – головні небезпеки під час оцінювання матеріальних ресурсів родини²²⁶. Згадані документи не завжди свідчать про заможність чи бідність власників, тож не завжди можемо реально оцінити їх засоби існування. Проблема однак полягає не в тому, щоб порахувати кожний гріш і всі срібні ложки, які були мірилом міщанської заможності і певною мірою середньозаможної та дрібної шляхти²²⁷. Для дослідника не менш важливим є знання про міщанський стиль

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku. Warszawa, 1992; Główna D., Klonder A. Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność. *KHKM*. R. LI, 2003, nr 2. S. 157-167; Mohrmann R.E. Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródła, problemy badawcze. *KHKM*. R. LIII, 2005, nr 2. S. 137–146; Popiołek B. «Woli mojej ostatniej testament ten...» Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku. Kraków, 2009. S. 181-196.

²²⁷ Pośpiech A. Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? Przykład Wielkopolski XVII wieku. *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX* / pod red. J. Sztetyllo. Warszawa, 1992. S. 151-162; Penkala-Jastrzębska A. Mit srebrnej łyżeczki? Przedmioty prestiżowe w szlacheckich inwentarzach majątkowych z ksiąg grodzkich województwa krakowskiego w czasach saskich. *Kwartalnik Historyczny*. R. CXXXVII, 2020, nr 1. S. 33-62.

життя, його стандарти та ієрархію цінностей предметів, що не конче обраховувалося в грошах. Як у тестаментних записах, так і в інвентарях, згадували переважно тільки найцінніші речі з точки зору тестатора й осіб, які інвентаризували майно, незалежно від їх реальної вартості. Однак є і такі, що охоплюють усі рухомі речі померлого. Предмети класифікували по окремих групах, враховуючи їх ринкову вартість (коштовні речі – клейноди, одяг), матеріал, з якого їх було виготовлено (золото, срібло, мідь, олово), чи функцію (зброя, посуд, картини чи ікони, книги). Як правило, поза обліком залишалися дрібніші речі і предмети щоденного вжитку, які окреслювалися одним словом – «охендство», наприклад взуття, білизна, постіль, глиняне або дерев'яне начиння (посуд). Реєстри відрізнялися рівнем заможності власника: чим багатший був тестатор, тим менше у списку дрібних речей. Натомість бідніші особи могли згадувати усі речі, маловартісні, старі й пошкоджені, але могли і замовчувати про це.

Фахівці з соціальної історії дивляться на заповіти як на частину соціального минулого, як на джерела, де ніби зустрічаються минуле і майбутнє. Для тих, хто залишився в живих, заповіти були одним із засобів, що дозволяв підтримувати зв'язок із померлими. Однак для самих тестаторів ці акти стосувались майбутнього. Для них укладання заповітів було інструментом впливу на світ та оточуючих після смерті²²⁸. З погляду соціологів, тестамент поширював сферу контролю над матеріальним, був знаряддям трансформації нагромадженого за життя економічного капіталу на користь соціального, символічного та «есхатологічного» капіталу, пов'язаних з пожиттєвою опікою з боку близьких, підтримкою пам'яті про тестатора серед живих і запевненням вічного життя для нього після фізичної смерті²²⁹.

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Wyszynski J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)... S. 18-19.

Таким чином, дослідження і публікація тестаментів завойовує все більшу популярність у зарубіжних країнах. Завдяки своїй міждисциплінарності ця тематика перетворилася на місце активного діалогу представників різних напрямків гуманітаристики, причому важила не лише новизна дослідницької опції, а й широкі можливості пізнання повсякдення та уявлень людей минулого, які вона надавала. Інтерес до цієї теми засвідчує особливо польська історіографія, де практично щороку з'являються нові ґрунтовні дослідження з цієї проблематики, публікації тестаментів та інвентарів майна з теренів Речі Посполитої, проводяться міжнародні конференції з фунеральної проблематики. Можна зазначити, що у Польщі відбувається справжній «фунеральний бум».

В останні роки дослідницький фокус перемістився з історії ментальностей у бік соціальної історії. Напрями досліджень та методологічні проблеми, пов'язані з цією тематикою в зарубіжній історіографії, проаналізувала відома польська дослідниця Галина Маніковська у своїй статті з промовистою назвою «У пошуках „тотального” джерела. Найважливіші напрями досліджень над тестаменами міської людності в XIII–XVIII ст.»²³⁰, наголосивши на багатоаспектності і важливості цих джерел у вивченні історії ранньомодерного суспільства.

Популярна впродовж останніх десятиліть в європейській історіографії тестаментарна проблематика викликає порівняно менший інтерес у вітчизняних істориків. Існуючі поодинокі дослідження *rompa funebris* стосуються переважно представників правлячої еліти (магнатерії, шляхти, духовенства, але найбільше – козацької верхівки доби Гетьманщини) і далеко не вичерпують даної теми. Фунеральна культура українського соціуму

²³⁰ Manikowska H. W poszukiwaniu źródła «totalnego». Najważniejsze kierunki badań nad testamentami ludności miejskiej w XIII–XVIII w. *KHKM*, 2020, nr 1. S. 19-36.

ранньомодерного періоду представлена також у роботах літературознавців, мовознавців, етнографів, археологів.

Загалом в Україні практично відсутні роботи істориків, які на підставі аналізу тестаментів розкривають духовний та матеріальний світ, суспільні та родинні зв'язки, побут жителів міст ранньомодерного часу. Тестаменти городян українських міст, поза сумнівом, мають високу джерелознавчу цінність, але досі не запроваджені до наукового обігу і залишаються недоступними для широкого загалу. На часі – створення бази даних цих джерел для подальшого їх опрацювання.

Попри фрагментарність джерельної бази вона є цілком репрезентативною для дослідження тестаментарних практик у міському соціумі Волині кінця XVI – XVII століть.

У дисертаційному дослідженні використано різноманітний методологічний інструментарій, представлений різними напрямками «Нової соціальної історії» з її посиленою увагою до питань взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп, окремих осіб, спільнот і культури. Важливим стали загальнонаукові методи: аналізу і синтезу, узагальнення, критичний, описовий, історико-хронологічний, проблемно-тематичний, статистичний, порівняльно-історичний, дипломатичний та мікроісторичний. Допоміжними виявилися методи історичної, соціальної і культурної антропології. Увага акцентується на мікроісторії, на матеріальному і соціальному вимірах повсякденного життя пересічних мешканців міст Волині, їх оточенні, родинних стосунках, клопотах тощо. Матеріальний світ волинських тестаторів розкривається через їх ставлення до нерухомості і рухомого майна, боргів і кредитних зобов'язань, що були важливою складовою тестаментів²³¹.

²³¹ Білоус Н. Тестаменти волинських городян ранньомодерного часу: евристичні можливості джерел та дослідницький інструментарій. *Український історичний журнал*. 2022, № 1. С. 5-14.

Як доводять праці багатьох істориків, тестаменти є багатоаспектними джерелами і надаються для дослідження широкого спектру проблем з різних напрямків гуманітаристики, тому міждисциплінарні підходи стали важливою настановою дослідження.

Таким чином, тестаменти ранньомодерної доби мають величезний інформаційний та евристичний потенціал, а розуміння їх специфіки та використання відповідного методологічного інструментарію можуть прислужитися дослідникам у майбутньому, які вивчатимуть цю проблематику на матеріалах інших регіонів і періодів.

РОЗДІЛ 2. УКЛАДАННЯ ТЕСТАМЕНТІВ: ПРАВО І ПРАКТИКА

Термінологія. У дослідженні вживатимемо переважно латинський термін *тестамент* (*testamentum*), або акт останньої волі (лат. *voluntas ultima*; пол. *wola ostateczna*) замість сучасного українського аналогу – *заповіт*, який виник у ХІХ ст. У канцелярській практиці волинських міст усталилася саме ця латинська форма та похідні від неї: «тастамент», «дастамент». Прикметно, що у ХVІ ст. кияни, як і жителі інших міст Великого князівства Литовського, розпорядження останньої волі називали *духовниця*, адже на нього покладалася не тільки функція розпорядження майном на випадок смерті, а й «духовного розрахунку» з життям. Така назва збереглася й після Люблінської унії 1569 р.²³². Наприкінці ХVІ ст. на Наддніпрянщині вживалися часом обидві назви в одному тексті – «духовниця або тестамент», але з початком ХVІІ ст. стара назва поступово зникла й усталилася латинська. Назва *духовниця* повернулася у ХVІІІ ст. – за Гетьманщини, де згодом з'явилася ще й інша російська – *завъщаніе*. Однак, на Волині в ці часи міцно «трималася» єдина форма на означення цих актів – *тестамент*, що загалом було традиційним для Речі Посполитої.

Тестамент як важливий засіб для завершення земних справ людиною перед смертю з'явився задовго до появи християнства, був відомий у римському праві ще у V ст. до н.е. Римський варіант тестаменту відрізнявся від європейського середньовічного: його суть полягала у визначенні головою роду (*pater familias*) свого правонаступника, що призводило з одного боку до передачі усієї маєтності на користь дідача (*successio in universum ius defuncti*), з іншого боку – виключенням усіх інших потенціальних спадкоємців. Така

²³² Білоус Н. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії). *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 65-83; її ж. Wpływ unii lubelskiej na rozwój urbanizacji województwa kijowskiego. *Unia lubelska z 1569 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej* / red. T. Kempa, K. Mikulski. Toruń, 2011. S. 201-208.

свобода розпоряджатися приватною власністю головою родини повсюдно сприймалася як цінність. Натомість середньовічний тестамент являв собою скоріше збірку легатів для окремих осіб та інституцій (*Legatentestament*), необов'язково міг визначати спадкоємця маєтності²³³.

На європейських теренах прагматична писемність і разом з нею практики тестаментування швидко розвинулися близько 1150 р. там, де збереглася традиція римського права й інституція нотаріату, зокрема в північній Італії і південній Франції. На теренах північної Франції, в Нідерландах, Англії і німецьких землях переломним у цьому плані було XIII ст., у решті європейських країн усне звичаєве право зберігало довше свою силу²³⁴.

Запозичений з римського приватного права тестамент поступово втрачав свої винятково приватноправові риси. Він став також засобом для регулювання особливої сфери життєвих потреб мирян, пов'язаної зі спасінням душі, тому вважався не лише приватноправовим актом, а й духовним²³⁵. Виняткова роль у цьому процесі належала Костелу. Римський папа Олександр III (1159-1181) доводив вищість канонічного права над римським, вважаючи, що Костелу належить право і звичай надати можливість людям укладати під кінець життя тестаменти у присутності священника і 2-3-х свідків, а спадкоємці мусили сплатити усі несплачені

²³³ Wysmulek J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)... S. 41.

²³⁴ Kittell E. Testaments of Two Cities: a comparative analysis of the wills of medieval Genoa and Douai. *European Review of History*. T. V. 1998, nr 1. S. 47-82; Paringer Th., Richard O. Die Testamente der Reichsstadt Regensburg aus Spätmittelalter und Früherneuzeit. Entstehung-Uberlieferung-Quellenwert. *Archivalische Zeitschrift*. T. LXXXVII, 2005. S. 197-234; Tollerton L. Wills and Will-Making in Anglo-Saxon England. Woodbringe, 2011 та ін.

²³⁵ Włodarski M. *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.* Kraków, 1987. S. 159; Aries P. *Człowiek i śmierć...* S. 189; Вінниченко О. Спадкування за заповітом в українських землях: генеза і правова регламентація у шляхетському середовищі Речі Посполитої. *Затиски НТШ*. Т. CCLX. Кн. 1. Львів, 2010. С. 74-84; Білоус Н. Тестаменти киян ... С. 18-19.

борги помираючої особи. У XII ст. завдяки діяльності синодів і сприяння римських пап виник інститут т. зв. канонічного тестаменту, з його відмінними від римського права засадами. Відтоді цей акт набував правової значимості і виконував важливу для Костелу функцію – мав передусім полегшити або уможливити виконання побожних записів на користь Костелу. У Північній Європі тривалий час тестамент був частиною церковного права, а не світського, а побожні записи були головною складовою частиною актів останньої волі і становили основну мотивацію їх укладання²³⁶.

Варто зауважити, що в містах Корони Польської тестаментарна практика поширювалася разом з магдебурзьким правом, але укорінилася тільки в XV ст., хоча деякі дослідники припускають, що цьому посприяли домініканці і францисканці, які прибули на польські землі в XIII ст.²³⁷ У містах Великого князівства Литовського така практика поширювалася протягом усього XVI ст., але значний поштовх отримала тільки після Люблінської унії 1569 р., тобто наприкінці XVI і особливо в XVII ст.²³⁸.

Тестаменти ранньомодерного часу мали усталений традиційний формуляр і склалися з кількох частин – формул. До них вписувалися девоційні інвокації, іноді – аренги з міркуваннями про сенс людського буття і смерть як невідворотнє явище, диспозиції щодо поховання, розпорядження майнового характеру, переліки боргів і кредитних зобов'язань, іноді – рекомендації для спадкоємців. Акти останньої волі закінчували формулами, що могли містити слова вдячності для своїх рідних і близьких, вибачення кривд, благословення і прощання. В Речі Посполитій розповсюдився тестамент у писемній формі, завірений підписами тестатора і свідків,

²³⁶ Wyszynski J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)... S. 42-43.

²³⁷ Kłoczowski J. Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce. Lublin, 2010. S. 120-134; Wyszynski J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)... S. 47.

²³⁸ Білоус Н. Укладання тестаментів у містах Волинського воєводства XVII ст.: правові засади й повсякденні практики. *Український історичний журнал*. 2021, № 1. С. 27-42.

печаткою урядової канцелярії. Але тривалий час укладали також і усні тестаменти, які з 1726 р. втратили свою правову силу, виняток встановили тільки для військових осіб, зокрема жовнірів. З середини XVIII ст. відбувалися зміни в характері змісту тестаментів: все більше значення набували розпорядження щодо майна і спадщини, і все меншу роль відігравали записи на релігійні і побожні цілі, які поступово виходили з ужитку і не становили основну мету написання цього акту. Такі тенденції поширювались разом з розвитком ідей Просвітництва і секуляризації²³⁹.

2.1. Правові засади тестаментування

У містах Речі Посполитої (у т.ч. Волинського воєводства), що користувались магдебурзьким правом, порядок спадкування, оформлення опіки, укладання тестаментів у XVI–XVII ст. був визначений у правничих збірках, що мали законодавчий характер – «Порядок міських судів і справ магдебурзького права в Короні Польській», «Артикули магдебурзького права...», «Титули магдебурзького права...» та ін.²⁴⁰. Ці збірники авторства краківського підвійта Бартоломея Гроїцького (близько 1534-1605 рр.) неодноразово перевидавалися і широко застосовувалися в українських містах під час судочинства й оформлення різних актів приватноправового характеру, зокрема, тестаментів.

²³⁹ Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich... S. 6-8.

²⁴⁰ Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej / wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1953; Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone. Postępek sądów około karanja na gardle. Ustawa płacej u sądów / wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1954; Tytuły prawa majdeburskiego do Porządku i do Artykułów, pierwiej po polsku wydanych, w sprawach tego czasu nawięcej kłopotanych z tegoż prawa majdeburskiego przydane / wyd. K. Koranyj. Warszawa 1954; Obrona wdów i sierot / wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1958.

Нормами *Другого Литовського статуту* (1566) користувалися мешканці неупривілейованих міст Волинського воєводства, його норми поширювалися також у містах з магдебурзьким правом на представників різних станів, які мешкали поза міською юрисдикцією. Правила тестаментування викладені в окремому восьмому розділі II Литовського статуту. У першому артикулі перераховуються категорії міського населення, які були позбавлені права укладати тестаменти: неповнолітні діти, духовні особи, невільники, злочинці, божевільні і ті, що втратили «честь».

Заповіти мали оформляти у присутності земських урядників і трьох свідків при «добрій» пам'яті тестаторів. Після їх смерті текст обов'язково подавали для фіксації до урядових книг на перших судових рочках, щоб надати йому юридичної сили. Тестатор міг скасувати свою останню волю, якщо смерть відступала. У випадку запису маєтку на користь церкви/костелу, духовні особи мали виконувати військову повинність, пов'язану із землеволодінням: «службу земскую служити конно збройно водле уставы и уфалы земское» (2 артикул).

Наступна стаття стосувалася свідків, яких обирали з-посеред осіб «веры годних и неподозренных». Не мали права свідчити особи, які були позбавлені права укладати тестаменти, жінки, ексекutori або опікуни тестаменту, спадкоємці тестатора. Якщо виникала потреба в укладенні цього акта під час військових дій, у дорозі, далеко за межами свого населеного пункту, то можна було обмежитись і меншим числом свідків. Військові могли укладати тестаменти під час війни у присутності гетьмана, або повітового хорунжого, а мандруючі особи – перед найближчим земським урядом, а тому акт мав бути зафіксований у місцевій канцелярії (3 артикул).

Окрема стаття присвячена невільникам, які не могли успадкувати рухомі речі, записані їм заповідачем, поки залишалися в неволі. Тестатор повинен був «листом явным невольника своего вольным учинити, а

учинивши, тым же тестаментом можеть ему што рухомого водле воли своее записати» (4 артикул).

Путні слуги та міщани неупривілейованих міст могли заповідати 1/3 свого майна будь-кому на свій розсуд, але 2/3 мали залишити своїм дітям для виконання службових повинностей з тієї ділянки землі, де проживали. Ця частка майна бездітних тестаторів переходила до власника землі. Якщо діти тестатора були вільними особами і мали намір назавжди залишити оселю, вони могли взяти з собою 2/3 рухомого майна. Нерухомість у цьому разі поверталася до власника землі (5 артикул).

Тестамент втрачав юридичну силу, якщо його текст був суттєво пошкоджений, або написаний нечитабельним письмом. Якщо пошкодження були незначні і не впливали на суть цього документу, то він зберігав свою юридичну силу (6 артикул).

У II Литовському статуті детально перераховувались обставини, за яких тестатор міг позбавити дітей спадку. Частина цих «провин» була гендерно забарвлена – стосувалася лише сина чи доньки, а частина була спільною для дітей обох статей. Власне такий розподіл був обумовлений особливостями спадкування в родині землевласників, де синові зазвичай належала нерухомість, а донькам – вартість частини батьківського землеволодіння, що передавалася їй як посаг (грошима і речами) в момент заміжжя.

Окремі обставини були пов'язані з неповною правовою дієздатністю жінки порівняно з чоловіком: зазвичай дівчина, навіть досягнувши повноліття, перебувала під опікою батька/брата/родичів чоловічої статі. Отож батько міг позбавити сина спадку в таких випадках: якщо той вчинить фізичне насильство над батьком або відбере його нерухомість; спробує позбавити його життя чи завдасть тяжку кривду; відмовиться брати батька на поруки або визволяти його з ув'язнення у тих випадках, де батько був звинувачений у злочині, що загрожував смертною карою. Син і донька могли втратити право на спадок, якщо несправедливо, зі злості, звинувачували

батька в злочині, карою за який була страта (цілком імовірно, що йшлося про звинувачення в зраді Речі Посполитої); якщо полишали батьків без опіки в разі їхнього божевілля, або відмовлялися викуповувати їх із неволі, маючи в руках батьківську маєтність. Спадок втрачали й діти в разі відступу від правдивої християнської віри та небажання відмовлятися від ересі. Натомість суто дівочим переступом, який загрожував доньці позбавленням спадку, були непристойні вчинки, що плямували її честь та честь родини, а також відмова виходити заміж до двадцяти п'яти років через небажання полишати свій спосіб життя, хоч батьки й не відмовляли їй у спадку (7 артикул). Остання стаття стосувалася сліпих осіб, які бажали укласти тестамент: у такому випадку його мали засвідчити 8 осіб для більшої певності²⁴¹.

Б. Гроїцький у своєму збірнику міського права, на відміну від Литовського Статуту, подає дефініцію тестаменту: «dobrowolne a słuszne postanowienie, aby oświadczenie woli naszej o tym, co chcemy, aby po naszej śmierci wypełniono było. Które opisane z łacińskiego słowa się podawa, które się nie inaczej wyklada, jedno: oświadczenie wolej albo myśli naszej»²⁴². Варто зауважити, що середньовічне німецьке міське право (*Weichbild*) послуговувалося іншим поняттям, таким як «розпорядження на випадок смерті» (*Vergabung von Todes wegen*), «розпорядження останньої волі на випадок смерті» (*letzwilligen Verfügungen*). Досліджуючи практику тестаментування у пізньосередньовічному Кракові, Якуб Висмулек дійшов висновку, що в XIV ст. тестамент був ще невідомий у магдебурзькому праві, а становив предмет регулювання канонічного права і підлягав юрисдикції влади костелу (біскупа). У 1390-х роках розширилася компетенція влади

²⁴¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. / Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. Том 3. Дадатак. Мінск, 2010. С. 519-520.

²⁴² Groicki В. Tytuły prawa majdeburskiego... S. 177. Переклад: «тестамент – добровільне і слушне рішення для того, щоб висловлення нашої волі про те, що хочемо, було виконане після нашої смерті. У перекладі з латинської мови це означає ніщо інше як освідчення нашої волі або думки».

міської ради, а також практика тестування серед заможних городян Кракова, що спонукало міську владу заснувати окрему серію книг *Libri testamentorum*, висилати делегацію з міських урядників до будинку хворих міщан, які бажали укласти акти останньої волі. У 1460-1470 рр. практика тестування поширилася і на незаможні категорії населення міста, а побоювання райців підхопити хвороби від помираючих осіб, особливо під час епідемій, змусило їх передати ці функції війтівсько-лавничому судові, до компетенції якого належало також вирішення інших майнових питань²⁴³. У 1444 р. король Владислав Варненчик запровадив обов'язкову норму укладання тестаментів для кожного громадянина міста Львова у присутності свідків – війта, двох лавників і духовної особи, а також публічного нотарія або міського писаря²⁴⁴.

Романізації правової культури і разом з тим рецепції римського права та кодифікації спадкового права сприяло викладання римського права у Краківському університеті на початку XVI ст.²⁴⁵ Таким чином, кодифіковане польське міське право у сфері тестаментування базувалося на чотирьох правових традиціях, закладених у саксонсько-магдебурзькому, канонічному, римському правах та локальному законодавстві²⁴⁶.

Б. Гроїцький у своїй праці «*Tytuły prawa majdeburskiego*» подає текст протоколу, який писар повинен був записати зверху на закритому укладеному в уряді тестаменті²⁴⁷. Він допускав, що тестамент може

²⁴³ Wysmulek J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek). Warszawa, 2015. S. 78, 82, 90-115. Англomовна версія: History of Wills, Testators and Their Families in Late Medieval Krakow. Tools of Power. Brill, 2021. 403 p.

²⁴⁴ Petryśak B. Sporządzenie testamentów we Lwowie w późnym średniowieczu – pisarze, ceny, okoliczności. *KHKM*. Rok LXII, 2014, nr 3. S. 331.

²⁴⁵ Wysmulek J. Testamenty mieszczan krakowskich ... S. 60.

²⁴⁶ Докладніше див.: Mikuła M. Tradycje prawne w regulacjach testamentowych w miastach Królestwa Polskiego XIV–XVI wieku: prawo sasko-magdeburskie, prawo kanoniczne i rzymskie oraz prawodawstwo lokalne. *KHKM*. 68 (2), 2020. S. 131-157.

²⁴⁷ «Feria secunda post Luciae anno domini 1566. Iudicium bannitum. Coram hoc iudicio personaliter comparens famatus N. sanus mente et corpore, cupiens remove omnes controversias

укладатися як письмово, так і усно; тестатор міг вносити в акт зміни в результаті різних обставин, а дійсним вважався останній акт. Усна форма розпорядження допускалася, якщо тестаторами були особи старі, немічні чи хворі, які тільки таким чином могли залишити свої останні розпорядження²⁴⁸. Оформлення акту останньої волі в домашніх умовах належало здійснювати у присутності сімох свідків, які мали бути при «доброму» здоров'ї²⁴⁹. Після цього свідки мусили визнати його зміст перед міським урядом і засвідчити печаткою. Під час епідемій, коли суди не функціонували, дозволялося оформляти тестаменти вдома у присутності двох свідків – старших цехових або навіть сусідів, а потім записати «зізнання» перед урядом²⁵⁰. Передбачалося, що тестамент міг укладатися й поза домом, у загрозованих для життя обставинах, зокрема, під час воєн. Такі акти теж мали засвідчувати два свідки.

Тестатор не міг розпоряджатися своїм майном без згоди потенційних спадкоємців. У разі відсутності дітей, заповідач міг записати всю

et dissensiones si quae post decessum suum ex hac vita inter suos haeredes de bonis per eum relinquis quavis ratione oboriri possint, exhibuit eidem iudicio testamentum suum clausum sigilloque suo obsignatum, volens, ut iuxta illius tenorem de rebus sui disponeretur, atque postulans ilud vigore privilegiorum civitati huic concessorum aut iuris ordine confirmari. Quod quidem confirmatur est hac lege, si et in quantum nihil intro contineatur, quod Iuri Mayderburgensi et plebiscitis civitatis huius repugnaret. Dans et concedens haeredibus suis omnibus et in aliquorum absentia praesentibus aut his executoribus vel tutoribus N.N. plenam et sufficientem potestatem ac auctoritatem, ut post decessum suum ex hac vita ad eorundem instantiam et petitionem testamentum hoc possit aperiri, publice legi, actisque iudicialibus inscribi absque quarumvis personarum contradicione et impedimento. Dominium tamen sibi ipse testator ac plenam facultatem reservavit in iis omnibus, quo advixerit, testamentum hoc suum a iudicio rursus accipiendi, mutandi, cassandi in toto vel in parte, aliudque condendi, quandocunque voluerit». Groicki B. Tytuły prawa majdeburckiego... S. 193-194.

²⁴⁸ Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej ... S. 43.

²⁴⁹ Ibid. S. 178.

²⁵⁰ Ibid. S. 187.

нерухомість своїй дружині, віддаючи кривих родичів, що створювало упривілейовані умови для жінки, яка крім віна могла отримати ще й відписане цим актом майно.

Німецьке право охороняло інтереси прямих нащадків. Так, наприклад, існувала заборона на передачу дружинами до рук чоловіків гереди* і нерухомості. Подібним чином і чоловіки не могли позбавити найближчих родичів успадкування гергевету**. Якщо дружина дарувала або заповідала чоловікові свої речі, то після її смерті гереди зменшувалася. У випадку, якщо за життя жінки її особисті речі були заставлені за гроші, що витрачалися на її лікування, то ці речі могли бути викуплені її спадкоємицею. Своєю чергою, якщо речі, що належали до гереди і були передані/подаровані як пожертва, особа, яка мала права на їх успадкування, могла домагатися їх повернення. Тестаторка, аби передати в дар чоловікові за заповітом окремі речі зі своєї гереди, мусила на це отримати згоду найближчої спадкоємиці. Б. Гроїцький застерігав, що право на отримання гереди мала тільки незаміжня дочка, однак після заміжжя вона втрачала це право, оскільки отримувала свою частину в рамках посагу²⁵¹.

Посилаючись на збірник правових приписів м. Магдебург XIII ст. *Jus municipale magdeburgense*, Б. Гроїцький зазначив, що спадщину становили усі нерухомі і рухомі речі, гроші, домашня худоба. Обов'язки спадкоємця він трактує за нормами звичаєвого права XIII ст. – Саксонського зерцала (*Speculum Saxonum*)²⁵². Він мав передусім сплатити борги небіжчика

* гереди (gerada) – майно, внесене жінкою і доповнене під час тривання шлюбу, предмети її особистого ужитку, наприклад одяг, постіль, посуд, клейноди, що передавалися у спадок по жіночій лінії.

** гергевет (hergewet) – особисті речі чоловіка, наприклад одяг, постіль, коні з упряжжю, зброя, що могли передаватися у спадок тільки по чоловічій лінії.

²⁵¹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburkiego... S. 11-13.

²⁵² Докладніше див.: Lück Heiner. Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches. Dössel (Saalkreis): Verlag Janos Stekovics, 2005; Ibid. Der Sachsenspiegel.

упродовж 30 днів із дня смерті тестатора за рахунок отриманого спадку. Якщо тестатор не вказав своїх боргів у заповіті, кредитори мали довести факт позички, адже спадкоємці могли про неї не знати²⁵³.

Належало враховувати інтереси усіх дітей, також і тих, які вели самотійне господарство, або ще й ненароджених. Невиконання цих умов підважувало законність тестаменту²⁵⁴. Б. Гроїцький вказав на причини, через які тестатор-батько міг позбавити майна дітей: завдання йому тяжких кривд (фізичне насилля, замах на життя), якщо діти вступали на шлях злочинності, або підозрювались у чаклунстві і ересі, за сексуальні контакти з мачухою, через свавільний спосіб життя²⁵⁵.

Краківський правник описав правила спадкування майна по бічній лінії померлого, який не залишив тестаменту, а також по померлих дітях і онуках. Згідно з «Саксонським зерцалом» майно дітей спадкували батьки, а у випадку їх відсутності – сестри й брати; бабусі й дідусі були позбавлені таких прав. За магдебурзьким правом діди і батьки мали рівні права. Натомість Гроїцький запропонував використовувати в таких випадках варіант римського права, коли спадок по дітях ділився порівну між батьками, сестрами та братами²⁵⁶.

Першочергове право на спадок мали нащадки по прямій лінії. В разі їхньої відсутності спадок переходив на бічну лінію – дядьків, тіток, а у випадку їхньої смерті – на їхніх дітей. Онуки могли спадкувати по дідах і

Das berühmteste deutsche Rechtsbuch des Mittelalters, Darmstadt: Lambert Schneider Verlag, 2017.

²⁵³ Delimata M. Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego. *Spoleczeństwo staropolskie*. T. III. Warszawa, 2011. S. 27.

²⁵⁴ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... S. 182,185.

²⁵⁵ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... S. 18-22; Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich... S. 78-79.

²⁵⁶ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... S. 431-44.

бабах, якщо батьків уже не було серед живих²⁵⁷. Отож «Artykuły prawa majdeburskiego» чітко фіксували процедуру спадкування, практично не залишаючи можливостей для суперечок за спадок. Б. Гроїцький також розглядає варіант, коли подружнє майно було не успадковане на момент шлюбу, а зароблене вже під час тривання подружнього зв'язку. За цих умов удова успадковувала $\frac{1}{4}$ частину і герату, а $\frac{3}{4}$ майна припадали на дітей²⁵⁸. Порядок спадкування поміж родичами у випадку відсутності тестаменту докладно був представлений також у збірнику «Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego»²⁵⁹.

Б. Гроїцький присвятив багато уваги питанням віна і посагу. Він подає визначення цих понять, зазначаючи плутанину щодо них у різних правників і зазначає, що у випадку відсутності свідків при записі віна достатньо було присяги заміжньої жінки, аби отримати частку майна небіжчика-чоловіка (*Speculum Saxonum* і *Jus municipale magdeburgense*). Тож багато жінок жили коштом своїх дітей, не маючи на те права, позбавляли своїх нащадків майна, розтринькували ті гроші з другим чоловіком і прирікали дітей на бідність. Вирішити цю проблему, на думку правника, можна було б, увівши норму – обов'язкову фіксацію в урядових книгах вінового запису, що унеможливило б такі зловживання. Далі, посилаючись на норми *Jus municipale magdeburgense*, він подав найважливіші засади щодо запису віна, його спадкування, втрати чоловіком права на віно або посаг по дружині²⁶⁰.

Також чимало уваги Гроїцький присвятив питанням опіки над осиротілими дітьми. Під опікою він розумів турботу про неповнолітню

²⁵⁷ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... S. 5-6.

²⁵⁸ Ibid. S. 7-14.

²⁵⁹ Засади спадкування згідно з магдебурзьким правом на прикладі тестаментів міщан Кракова XVI ст. розглянула Уршуля Совіна: Sowina U. Testamenty krakowskie z przełomu średniowiecza i nowożytności wobec zasad dziedziczenia według prawa magdeburskiego. *КНKM*. 2010, nr 2. S. 185-189.

²⁶⁰ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... S. 61-64, 69-83.

дитину, яка залишилася без батька, здійснення контролю над її майном до часу, коли вона самостійно могла ним користуватися. Поріг повноліття був визнаний для хлопчиків – 14 років, а для дівчаток – 13. Малолітні не могли приймати жодних правових рішень, а тільки за участю опікуна²⁶¹. Контролю підлягали особи, які не досягли 21-річного віку²⁶².

Окрема праця правника «Захист сиріт і вдів» («Obrona sierot i wdów»²⁶³) присвячена виключно проблемам опіки над цими категоріями міського населення. На початку він звертає увагу на те, наскільки складна і відповідальна роль опікуна та які ризики очікують особу в разі смерті шлюбного партнера. У випадку втрати майна сироти через несприятливі обставини чи недбалість опікун чи той із батьків, хто опікувався дітьми, мали відшкодовувати втрату своїм майном (наприклад, заставляючи його до сплати шкоди). На думку Гроїцького, порядні люди, усвідомлюючи усі ризики опіки, часто відмовлялися від цього тягара, натомість нечесні пропонували свої послуги і користалися майном сиріт, через що сироти тяжко потерпали, отримуючи по досягненні повноліття «обрізану» спадщину, або й взагалі залишаючись ні з чим²⁶⁴. Оскільки до опікунства могли примусити, існувало кілька причин, які могли стати цьому на заваді: багатодітність, хвороба, неприязні стосунки з померлою особою, скромні статки (незаможність), вік понад 70 чи менше 25 років²⁶⁵.

²⁶¹ Groicki B. *Artykuły prawa majdeburskiego...* S. 52.

²⁶² Гошко Т. Уявлення про дитинство в кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. *Місто: історія – культура – суспільство*. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України Київ, 2018. № 4. С. 37-56. Режим доступу: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/54>

²⁶³ Groicki B. *Obrona sierot i wdów*. Warszawa: Wydawnictwo prawnicze, 1958. 344 s.

²⁶⁴ Groicki B. *Obrona sierot i wdów...* S. 22-29; Delimata M. *Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego...* S. 31-32.

²⁶⁵ Groicki B. *Obrona sierot i wdów...* S. 25.

Існували три види опіки: природна, згідно з тестаментом, і урядова. Перевага надавалася особам, які мали кращі позиції і можливості для здійснення опіки. Вимога укласти інвентар маєтності небіжчика перед початком опіки запобігала можливим зловживанням²⁶⁶.

До обов'язків опікуна належали: турбота про виховання сиріт, забезпечення їм умов утримання, охорона їхніх прав, оточення батьківською любов'ю під час опіки. Опікун не мав права продати або заставити майно неповнолітніх сиріт, хіба що доведе доцільність цього, а у випадку розтрата майна мав компенсувати усі збитки зі своєї маєтності²⁶⁷. Після закінчення терміну опіки він передавав майно підопічному, який мав засвідчити «квитом» (відповідно оформленою розпискою) отримання усього йому належного та звільнення опікуна від його обов'язків²⁶⁸.

У випадку зловживань або завданих збитків підопічним їх родичі могли притягнути опікунів до суду²⁶⁹. У виняткових випадках опікуном малолітніх могла стати їхня мати, хоча зазвичай вона була позбавлена такого права. Особливо це стосувалося вдів, оскільки, як зауважує Гроїцький, вони могли діяти не на користь дітей від першого шлюбу, а намагалися б годити новому чоловікові коштом дітей. Така заборона не стосувалася батька у разі його нового шлюбу, оскільки, турбуючись про нащадків, він керується передусім розумом²⁷⁰.

Опіці підлягали не тільки діти-сироти, але також жінки, тому будь-які правові дії вони провадили за посередництвом опікуна. Б. Гроїцький вважав, що опіка над жінкою необхідна, оскільки вона є слабкою статтю, нездатною

²⁶⁶ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... S. 50; Groicki B. Obrona sierot i wdów ... S. 29, 100.

²⁶⁷ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... S. 117.

²⁶⁸ Groicki B. Obrona sierot i wdów ... S. 189, 201-203.

²⁶⁹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... S. 52-53, 226.

²⁷⁰ Groicki B. Obrona sierot i wdów ... S. 50-51.

протистояти насильству («ponieważ się niewiasty szkody strzeć nie umieją»)²⁷¹. Опікуном заміжньої жінки був зазвичай її чоловік, без згоди якого вона не могла розпоряджатися своїм майном. Однак дружина не могла здійснити запис на користь шлюбного партнера без згоди спадкоємців свого майна, до яких чоловік не належав²⁷². У випадку смерті чоловіка дружині призначався опікун з-поміж родичів²⁷³.

Заповідач мав право призначити ексекуторів, які виконували його останню волю. Зазвичай вони ставали опікунами вдови і дітей. За виконання обов'язків ексекутор міг розраховувати на частину рухомого майна²⁷⁴. У міському праві діяло обов'язкове правило – виконання розпорядження тестатора протягом року після його смерті. В разі невиконання ексекутором своїх обов'язків, його майно підлягало конфіскації, або ж він мусив виплатити вартість заподіяних збитків. У разі, якщо ексекутор відмовлявся від відшкодування, його мали ув'язнити до сплати збитків²⁷⁵.

Порушення акта останньої волі в міському, як і в земському праві, вважалось злочином. Тестамент міг бути оскаржений, якщо воля тестатора суперечила «посполитому» праву, приписам вількерів (постанов міського уряду), засадам побожності і порядності, тобто порушувала «добрий» звичай. Проявом піклування про долю спадку був припис про невизнання тестаменту в разі неповноліття або розумової недієздатності спадкоємця. Така особа могла отримати спадок за умови, якщо перебувала під опікою. Недійсними

²⁷¹ Groicki B. *Artykuły prawa majdeburskiego...* S. 15.

²⁷² Groicki B. *Artykuły prawa majdeburskiego...* S. 16; Groicki B. *Obrona sierot i wdów ...* S. 55.

²⁷³ Delimata M. *Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego...* S. 35; Sowina U. *Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności. Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Cz. 1. Od średniowiecza do wieku XVIII / red. M. Dąbrowska i A. Klonder. Warszawa, 2002. S. 15-28.*

²⁷⁴ Bukowska K. *Dawne polskie prawo prywatne miejskie od połowy XV do połowy XVIII wieku. Historia państwa i prawa Polski. T. II / wyd. II. Warszawa, Toruń, 1966. S. 309-310.*

²⁷⁵ Groicki B. *Tytuły prawa majdeburskiego...* S. 189.

визнавалися акти останньої волі, написані під примусом або особами, яким правом заборонялося складання тестаментів. До них належали: неповнолітні діти, ченці, засуджені до страти особи, невільники, марнотратці, божевільні, глухі або німі від народження, сліпі²⁷⁶. Заборонялося робити записи на користь євреїв, народжених поза шлюбом дітей, а також слуг, які «чужоложили» з дружиною свого пана²⁷⁷.

Загальні норми спадкування уточнювалися і регулювалися локальним законодавством в окремих містах Речі Посполитої, зокрема вількирами Кракова, Казімежа, Познані, Львова, Олькуша, Бидгощі, Ченжковиць²⁷⁸.

2.2. Повсякденні фунеральні практики

Найважливішою причиною укладення акту останньої волі в більшості випадків була необхідність поділити майно між спадкоємцями, аби в майбутньому запобігти конфліктам і суперечкам у родині. Важливими для тестатора були також такі спонуки: 1) турбота по забезпеченню шлюбного партнера в разі бездітності подружжя; 2) піклування про добробут і майбутнє дітей та онуків; 3) виплата боргів; 4) визначення спадкоємців серед дальніх родичів, 5) благодійні (харитативні) та релігійні (побожні) цілі. Коротко кажучи, тестатори у переддень смерті прагнули впорядкувати всі справи, пов'язані з дотепершнім життям. Наприклад, ковельський міщанин Ярош Олешкович, виявляючи турботу про свою родину, так висловився з цього приводу: «aby po śmierci mojej żadnej szarpaniny od krewnych moich żona i dziatki moje nie mieli ni od kogo»²⁷⁹. Заможний луцький бурмистр Самійло Солтан на схилі життя залишився вдівцем і не маючи нащадків, побоювався, що його майно може стати причиною розбрату серед його рідних. Тож він

²⁷⁶ Там само. С. 180-181.

²⁷⁷ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... S. 188.

²⁷⁸ Mikuła M. Tradycje prawne w regulacjach testamentowych... S. 148.

²⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7, арк. 89-90.

уклав свій тестамент, аби запобігти сваркам між потенційними спадкоємцями: «прето я много грешьныи Самоел Василевичь Савѣтань, на сесь чась бурмистръ луцкии, постерегаючы того, абы мя смерть в неготовости и в неросьпоряженью добр моихъ, которые от Гѣда Бога дарованые и власною працою моею набытые маю, не застала, и стерегучы того, абы по животе моем в шарпанину не пришъла и межы кровными и повиньными моими ростырки якие и васнь се не множили»²⁸⁰.

У волинських містах заповіт укладали здебільшого в будинках городян. Туди запрошували трьох-чотирьох міських урядників, делегованих вїйтом або лентвїйтом, представника канцелярії (міського писаря або його заступника) для вислуховування диспозиції помираючої особи й оформлення акту останньої волі. Траплялися ситуації, коли на прохання заповідача або членів його родини збирався вдома т.зв. *гайний необхідний суд* (лат. *Judicia necessaria bannita*), інколи у повному складі, який і вирішував питання успадкування майна й оформлення заповітів. У всіх зафіксованих випадках на прохання тестатора цей акт вписували у міські книги того самого дня²⁸¹. Практика скликання гайного суду в домі тестатора була поширена в Олиці, про що зазначалося у вписаних до міських книг заголовках актів:

«Judicium necessario expositum bannitum in domo hon[esti] Georgij Sereda civ[is] olycen[is] horis ante Meridiem. Feria sexta, die quarta Aprilis. Anno Domini millesimo sexcentesimo sexagessimo quarto. Per spect[abilem] ac fam[atam] D[ominum] Martinum Bielec, advocatum olycen[sem], et hon[estos] Hieronimum Taniukiewicz, Alexandrum Jazeniecki, Nicephorum Brzozowski, Ephrem Boszkiewicz, Demetrium Paloński scabinos juratos. In praesentiam F.F.D.D. Matthias Sobkowicz proconsulis, Sebastiani Kalenikowicz, Alexandri Bobrowicz, Simonis Karasowski consul[ibus] cum etiam D[ominum] Theodori

²⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 125.

²⁸¹ Білоус Н. За крок до Вічності... Додаток 2, док. 72, 76, 93, 99, 126.

Kuryłowicz antiquas resid[entes] consul[is], Jacko Polujko, Joannis Hrycelko et aliorum plurimum civ[ium] olycen[sium]»²⁸²

Тестаменти записували як від першої, так і від третьої особи. Тестатори могли надиктовувати свою останню волю, тоді до актів потрапляли думки, емоції, рефлексії помираючих і навіть діалоги між тестатором і спадкоємцями. У таких актах присутній голос людини в переддень смерті, її страхи й побоювання за стан душі. Звісно, подібних документів обмаль, утім, саме вони віддзеркалюють палітру взаємовідносин у родинах, особливо в разі конфліктних ситуацій (див. розділ 3.2). Такі тестаменти засвідчують оригінальність і цінність цих джерел, а також дозволяють зауважити культурні відмінності волинських городян від мешканців інших регіонів Речі Посполитої.

Нетиповий тестамент з автобіографічними елементами та емоційною складовою залишив жовнір Казимир Соколовський, який походив з Новогрудського повіту. Цей акт останньої волі тестатор записав власноруч. Він твердив, що причиною його смерті стала жадібність євреїв Берестечка, які безпідставно звинуватили його у вбивстві митника Боруха. Тож коли він проїздив Володимир, євреї через той наклеп його схопили і кинули до в'язниці, де він просидів цілий рік. Тяжкі умови призвели до хвороби Соколовського і як наслідок – передчасної смерті, а всі його речі (кілька коней, зброю, військове спорядження, 300 зол. пол.) забрав берестейський

²⁸² Переклад: «Гайний виложений суд зібрався перед полуднем у суботу в будинку учтвого Георгія Середи, міського жителя Олики, що сталося 4 квітня 1664 р., перед поважними і відомими панами – вйтом Мартином Більцем, учтивими Гієронімом Танюкевичом, Олександром Яженецьким, Никифором Бжозовським, Єфремом Божкевичом, Дмитром Палунським, присяглими лавниками, в присутності славетних Матяша Собковича, бурмистра, Себастьяна Калениковича, Олександра Бобровича, Семена Карасовського, райців, а також Федора Куриловича старого райці, Яцька Полуйка, Івана Грицелка та інших міських жителів». ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 107 зв. (Білоус Н. За крок до Вічності... Додаток 2. Док. 76).

кагал. Можливо, євреї були у змові з замковим урядом Дубна, який також міг отримати якийсь зиск від цього. На жаль, джерела не проливають світло на подробиці цього інциденту, невідомо чи сам жовнір завинив щось або чимось цим митникам, тому важко сказати, наскільки щирим він був на порозі смерті. Напевно, як чужоземець він не мав шансів на порятунок. У тестаменті Соколовський з глибоким жалем оповідав свою смутну життєву історію, згадуючи про те, як змушений був їсти щурів у в'язниці і був приречений померти невинною смертю, заплативши християнською і шляхетською кров'ю за жадібність євреїв:

«[...] I ja będąc człowiek niewinny więzienie w zamku w Dubnie siedziałem rok cały, i czeladnika na imie Brzozowskiego na konfessatach zmeńczoną, i nic nie zeznał na mię. Co za wziętość żydowska, usadziwszy się i jad jaszczurczy, mając w sobie na krew chrześcijańską i szlachecką przyplacając moją krew niewinną każa mi umierać».

17 березня 1687 р. ксьондз Бонавентура Климковський з дубенського бернардинського монастиря, перед яким напевно в'язень сповідався, приніс цей тестамент для запису в луцькі гродські книги. Тестатор відписав бернардинцям усі пограбовані у нього євреями речі, залишивши докладний реєстр цього майна на загальну суму 1038 зол. пол. У цьому реєстрі зокрема згадано про сім коней, кожен з яких коштував 90–120 зол. пол., дві пари пістолетів за 100 зол. пол., два мушкети за 40 зол. пол., короткий мушкетик за 8 зол. пол., срібну ладовничку за 12 зол. пол., дві шаблі за 60 зол. пол., дві пари чорних бутів за 18 зол. пол., два кунтуші, позолочену уздечку черкеської роботи за 80 зол. пол. і червоний килим за 9 зол. пол.²⁸³.

Такі випадки власноручного укладання тестаментів були рідкісними. Так, у преамбулі заповіту олицького міщанина Івана Антиповича зазначалося, що він був написаний руською мовою і власною рукою

²⁸³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 399, арк. 353–354.

тестатора: «po rusku jego ręką własną pisany i podpisany» (23 травня 1658 р.)²⁸⁴. Свідками у нього виступили два священники, двоє міщан і брат тестатора. Після його смерті дружина принесла тестамент до міського уряду з проханням вписати його до міських книг. Перекладений лавником Єронімом Танюкевичем на польську мову, текст був вписаний 6 вересня 1660 р., тобто через 1,5 року після укладення. Через 20 років той самий урядник – Єронім Танюкевич, будучи райцею, – сам уклав свій тестамент польською мовою (13 жовтня 1684 р.). Відчуваючи скору смерть, він відрядив посланця до міського уряду, аби запросити до свого будинку міських урядників і писаря на гайний суд. Тестатор вручив урядникам вже підготовлений і підписаний власною рукою текст, який просив вписати без жодних змін до урядових книг. Дотримуючись норм права, вони зачитали цей акт останньої волі у присутності свідків і нащадків (які не хотіли його слухати), а потім вписали до міської книги: «[...] testator sam swoiemi rękami na gotowym piśmie testament wolej swojej (widząc się być bliższy we śmierci, aniżeli do doczesnego znowu powrotu życia) i rozporządzenia ostatniego około dobr swych posłał: prosząc aby (...) nie będąc naruszony do akt niniejszych miejskich ołyckich był wpisany. Panowie sądowi trzymając się prawa i swego zwyczaju, na samą względ mając słusność niniejszy testament czytano [...]»²⁸⁵.

Священник соборної церкви у Ковелі Федір Дем'янович написав свій тестамент власноруч руською мовою. Документ має спрощену структуру, зокрема, у ньому відсутні кілька характерних для цих актів клаузул: аренда, диспозиція щодо душі і тіла, санкція, дата і місце укладення. Його засвідчили 7 осіб, серед яких були і міські урядники. Після смерті заповідача на прохання дружини текст був вписаний до міської книги після перекладу на польську (26 жовтня 1671 р.)²⁸⁶.

²⁸⁴ Білоус Н. За крок до Вічності... Додаток 2, док. 50.

²⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 18 зв. – 20 зв.

²⁸⁶ Білоус Н. За крок до Вічності... Додаток 2, док. 113.

Схоже, що тестамент Василя Дубовця (8 січня 1686 р.) також був написаний власноруч. Він складається тільки з майнового розпорядження на користь дружини і дочки, починається і закінчується зверненням до Бога: «Во имя Отца и Сина и Святого Духа». Канцеляристи цей текст не стали перекладати на польську, а вписали мовою оригіналу до міської книги²⁸⁷, але це, скоріше, був виняток для канцелярії Ковеля, ніж усталена практика. Зауважимо, що в міській канцелярії Олики заголовки до документів і прикінцева клаузула записувалися переважно латинською мовою.

У маленьких містечках не завжди при вписуванні до книг укладених раніше тестаментів дотримувалися правила перекладу на польську мову. Так, у Милянєвичах міський писар Іван Лукошевич у присутності священника Покровської церкви Онисифора склав у домі смертельно хворого Якова Ласковича руською мовою його заповіт (18 серпня 1650 р.). За усталеним звичаєм, після смерті міщанина цей священник приніс складений ним акт до міської канцелярії для запису в книги, але його не стали перекладати, а вписали мовою оригіналу. Акту передувала преамбула польською мовою із зазначенням імен присутніх на уряді міських урядників²⁸⁸. Практика укладання і засвідчення тестаментів духовними особами була поширеною у Великому князівстві Литовському в XVI ст., але після впровадження в дію III Литовського Статуту, який не вимагав присутності духовних осіб при тестуванні, вона не була обов'язковою і поступово зникла, але цей звичай зберігся в XVII ст. на півночі Великого князівства Литовського²⁸⁹, також деяких містах Волинського воєводства.

У містах Великого князівства Литовського поширеною була практика укладання тестаментів міщан перед в'їтівсько-лавничим урядом. Наприклад, таку норму окреслив привілей королеви Бони 1541 р. для жителів Гродна, яким наказувалося укладати тестаменти тільки перед в'їтом і лавниками і ці

²⁸⁷ Там само. Док. 129.

²⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 1401, оп. 1, спр. 1, арк. 168-168 зв.

²⁸⁹ Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej ... S. 33.

акти мали ретельно нотувати до міських книг («*żeby testamenta same przed wójtem i ławnikami sprawowane były i do ksiąg miejskich spraw pilnie i wiernie spisywane*»)²⁹⁰, оскільки ця норма регулярно порушувалася. Натомість у містах Речі Посполитої, всупереч нормам магдебурзького права тестаменти могли укладати одразу перед радецьким урядом або судом. У разі задовільного фізичного здоров'я міщани усно визнавали свою останню волю в ратуші, керуючись при цьому міркуваннями безпеки, оскільки в цьому разі розпорядження тестатора завжди вписувалися до книг. Там же можна було залишити на зберігання у закритих скринях оригінали тестаментів²⁹¹. Їх оформляли війтівський або міський писар у присутності членів лави і ради²⁹².

Актикація відбувалась, як правило, після смерті тестатора, оскільки саме тоді цей документ набирав силу, але у виняткових ситуаціях текст до книг могли вписати і раніше. Так, 23 лютого 1665 р. стара міщанка, вдова олицького бурграбія Анна Маринська разом зі старшим сином прийшли до ратуші і звернулися з проханням до міського уряду про запис тексту її тестаменту (укладеного 18 лютого 1665 р.) до урядових книг. Головна мета її візиту – зафіксувати *de jure* поділ майна між її синами, щоб запобігти у майбутньому конфліктам між ними. Тоді міський уряд зібрався у повному складі в ратуші:

«Actum in praetorio olycen[sis]. Feria secunda die vigesima tertia Februarij. Anno Domini millesimo sexcentesimo sexagesimo quinto. Coram officio F.F.D.D. Marcini Bielec, advocati olycen[si], Matthiasz Sobkowicz proconsuli, Alexandri Bobrowicz, Sebastiani Kalenowicz consul[um] nec non hon[estum] Hieronimi Taniukiewicz, Simonis Drozdowicz, Ephrem Boszkiewicz, Gregory Kościejowicz,

²⁹⁰ Див.: АВАК. Т. VII, Вильно, 1874. Ч. II А. № 12. С. 76; Pisanko-Borowik A. Testamenty mieszczan grodzieńskich w XVII-XVIII wieku. *Studia Podlaskie*. Т. XV, Біа́лосток, 2005. S.140.

²⁹¹ Bukowska K. Dawne polskie prawo prywatne miejskie ... S. 309; Zielecka W. Prawo i praktyka testowania... S. 72.

²⁹² Білоус Н. За крок до Вічності... Додаток 2, док. 69, 70.

Stephani Łukianowicz, scabin[orum] jur[atorum] civ[ium] olyc[ensium] Acticatio testamentu paniej Anny Maryńskiej, burgrabinej starej ołyuckiej»²⁹³.

Після запису до книг цього тексту прохачам був виданий екстракт з міської книги.

Для зізнання на уряді (тобто запису в книги) тестамент приносив один зі свідків, або члени родини померлого, зацікавлені в успадкуванні майна, чи опікун родини, про що зазначалося у заголовку документу. Бувало так, що акт останньої волі записувався зі слів свідків або третіх осіб, якщо тестатор був тяжко хворий або старий і немічний. Таким же чином поновлювався тестамент після смерті тестатора, якщо оригінал з якихось причин був утрачений. Так, наприклад, спадкоємці ковельської міщанки Гальшки Сколдицької, дружини колишнього міського писаря Григорія Сколдицького, відновили текст її тестаменту. Вони твердили, що оригінал загинув, тож на їхнє прохання до міського уряду прийшов брат небіжчиці Іван Станіславович, аби заново записати акт останньої волі небіжчиці. На той час у міському уряді були лентвійт Григорій Добростанський, квартальний бурмистр Федір Максимович і райця Григорій Панасович. У результаті до реконструйованого тексту тестаменту (7 травня 1663 р.) потрапили всі перипетії, пов'язані з його поновленням та діалоги свідків²⁹⁴. Ситуація ускладнювалася тим, що нерухомість небіжчиці потрапила у заставу єврею Семенові Шпаковському, а нащадки намагалися повернути їм належне і міські урядники пішли їм назустріч («ponieważ testament Halszki matki nie wiedzieć gdzie zostaje, a te dobra puszczzone niewiernemu panu Semenowi Szpakowskiemu z urzędu bywszych którzy panowie radziec byli przy testamencie nie stawszy wywodzić»). Перший свідок позивача – Кирило Потійович, який на момент укладання тестаменту був лавником, свідчив про те, що він чув зі

²⁹³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 125; Білоус Н. За крок до Вічності... Додаток 2, док. 83.

²⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 268-268 зв.; Білоус Н. За крок до Вічності... Додаток 2, док. 70.

слів небіжчиці, що вона заповіла поділити свій будинок, який коштував їй у 100 зол. пол., на три частини – сину Ювсику і зятю Марку з його дочкою: «I pierwszego świadka stawił sławetnych pana Kiryła Pocijewicza, p. Ientwójta temu przyznał komu wezwan, iż ja na ten czas jeszcze byłem ławnikiem, jako nieboszczka Stanisławowa, mieszcza kowelska, czyniła testament ostatniej woli przy bytności panów burmistrzów. Tedy ja przyszedszy do pościeli pytał się jakową by czyniła dispositią ostatniej wolej swojej, tedy to rzekła że ten dom, który pobudowała nieboszczykowi zięciowi memu Skołydkiemu pisarzowi, na który dom wydała gotowych pieniędzy zł. 100 i plac na Knysze. Ten dom stoi tedy ma być na trzy części dzielony tak na sierotę nieboszczyka Skołydckiego, jako też na córkę p. Marka, tak też na tego senka mego Juwsika». Коли тестаторку вдруге спитали про те, як вона хоче поділити свій будинок, вона відповіла, що будинок має належати тільки її двом сином і більше ніхто до того не має відношення: «Drugim razem pytać komu by ten dom, w którym mieszkała, legowała, tedy powiedziała iż dwom sinom, to jest Iwanowi pisarzowi na ten czas będącemu część, a drugą część i Wasilowi, do którego domu nie należy już Dawid, bom za niego pogłowszczyznę płaciła, tylko mu leguję kletkę w rynku i folwark Petrzanowski». Коли міщанку спитали втретє про те саме, вона відповіла зовсім по-інакшому, що дала зятеві Марку кількадесять червоних злотих і тому зять має поступитись її синові своєю частиною будинку, на що невдоволений зять заперечив те, що він брав ці гроші і між ними виникла словесна суперечка: «Znowu pytana jeżeliby jeszcze co komu legowała, tedy rzekła że dałam p. Markowi, zięciowi memu, kilkanaście czerwonych złotych, niech jako część udzieli temu Siewce, memu sinyszkowi, z tych czerwonych złotych, na co krzyknął mi: „...reko a matką Boga buj się, jam ucic się nic nie brał”. A ona odpowiedziała: „jak sobie uczynisz”. W tym już więcej nie pytałem onej. Co i pod sumnieniem przyznam». Другий свідок по цій справі у міському суді – колишній райця Федір Себестьянович визнав, що він на час укладання цього тестаменту не був присутній у будинку, але перед тим небіжчиця нібито йому казала, що попри те, що позичила зятеві 100 злотих на той

будинок і ділянку при ньому, має намір частину будинку залишити синові: «iż ja na ten czas nie byłem przy testamencie, ale przed tym jeszcze muwiła mi z ust te słowa: P. Kuźme, proszę cie o to pamiętaj, żeby zięć mój Skłodzki, któremu pożyczyła złotych sto na ten dom i plac dała, aby część w tym domie miał Juwsik, syn mój, więcej nic nie przyznał». Третім свідком у міському суді виступив колишній райця Ян Кононович, який визнав, що теж не був присутній при укладанні тестаменту, але зі слів небіжчиці ніби чув, що вона дала зятеві 100 зол. пол. і тому частина будинку має належати її синові, а ще зять має повернути її синові срібну ложку і перстень з камінням і не згадувати про своїх дітей: «iż ja nie byłem przy testamencie, ale słyszałem to z ust nieboszczki, że na ten dom zięcia mego Skłodzkiego dałem złotych 100, tedy niech należy do części syn mój Iwan, przyznał i to, że nieboszczka mówiła p. Markowi aby łyżkę srebrną i pierścień oddał synowi jej Juwsikowi i żeby nie przypomniał dzieci. I tak jej mówiąc rzekł: wiesz p. Marku p. synu zemci się była ze wszystkim zwierzyła». Признав і то за testament ten koniecznie ma być u p. Marka co i pod sumnieniem przyznał»²⁹⁵. Як бачимо, сама тестаторка і свідки плуталися у своїх свідченнях і показах, навіть іменах, не завжди чітко висловлювалися, але це не завадило міському урядові визнати останню волю небіжчиці дійсною і ухвалити рішення у справі спадщини.

Вписи в міські книги починалися з титулу, відокремленого від основного тексту. Після проставлення дати записувалася преамбула, де зазначалися імена свідків та умови, за яких було складено тестамент, шлях яким він потрапив до уряду. Так, наприклад, після смерті луцької міщанки Пелагії Якимової Обухової (14 квітня 1594 р.) протопіп церкви Св. Іоанна Богослова Йона Вацюта приніс оригінал заповіту до луцької гродської канцелярії²⁹⁶. Тестамент Томаша Ясінського (3 липня 1636 р.) потрапив до книги Луцького міського уряду через два роки від райці Йони Михайловича,

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ Білоус Н. За крок до Вічності... Додаток 2, док. 6.

очевидно за дорученням або проханням дружини померлого Федори Ясінської²⁹⁷. Тестамент Криштофа Немиського (28 червня 1638 р.) приніс той самий райця через два місяці, але вже як опікун родини померлого. Тестамент луцького лавника Стефана Булгака міг потрапити до урядових книг через будь-кого з тодішніх згаданих міських урядників або писаря, які оформляли цей акт на гайному суді у нього вдома 8 березня 1639 р. і того ж дня вписали його до міської книги. Ці документи приносили для запису в урядові книги часто дружини-вдови, або чоловіки-вдівці²⁹⁸. Так, наприклад, після смерті виживського міщанина Левка Демковича (9 січня 1638 р.) його дружина Катерина принесла документ для запису в міські книги до ратуші, де зібрався міський уряд у повному складі, про що зазначено в його преамбулі:

«Ставши ѡчевистє Катєрина пред нами вриадом Семєнєм Кузмич, Ивана Порыдубскомъ и Радком Мискович и присяжными Лєсем Ковалєм, Уласом Дєнис, вриадом сполным, указала тастамєнть мужа свого Лєвка и просила абы тот тастамєнт был взятый до книг вечистыхъ и списанъ слово до слова, щосмы взравши в тастамєнть, же ест слушныи с печатю мѣсцькою. А то такъ се маєт...»²⁹⁹.

Серед інших осіб, які приносили з тією ж метою заповіти, були також дорослі діти, опікуни неповнолітніх дітей, екзекутори, священники, родичі і приятелі, але у багатьох випадках ім'я цієї особи залишалось невідомим через те, що не потрапляло до заголовку (або преамбули) документу.

Рідкісними були випадки вклеювання (або вшивання) оригінальних документів із підписом тестатора, свідків і міського писаря (такі поодинокі випадки зафіксовані у книгах міст Рівне і Дубно). Загалом у тогочасних містах значна кількість актів останньої волі виголошувалася усно і не

²⁹⁷ Там само. Док. 24.

²⁹⁸ Там само. Док. 22, 23, 31, 35, 60, 65, 67, 73, 77, 95, 113, 119, 131, 154, 157 та ін.

²⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 163. Див. док. 25.

записувалася до урядових книг. Таких висновків дійшли польські, угорські та чеські історики³⁰⁰. Схоже, що такі практики укладання усних розпоряджень перед смертю у колі близьких родичів існували і в міському соціумі Волині.

Звісно, між родичами траплялося чимало конфліктів через розподіл спадщини після смерті тестатора. Невдоволені та обділені звертались до міського суду в пошуках справедливості, намагалися оскаржити умови укладання тестаменту і вирішити справу на свою користь. Наведемо кілька прикладів. Так, 12 грудня 1658 р. Олена Клоцковна (у першому шлюбі Максимова Устянчикова, у другому – Карпова Шевцова) поскаржилася до дубенського міського суду на заславського міщанина Левка Синицького, який звинувачував її першого чоловіка-небіжчика у неповерненні боргу, і відповідно після його смерті – його дружину. За словами Синицького, небіжчик заборгував йому 50 зол. пол., які позичив під заставу котлів. Позивачка поставила у суді свідка, який засвідчив, що її чоловік-небіжчик віддав цей борг: «czy się ty Boga nie boisz Lewko, ja tobie nic nie winien i było tego kilka razy, jam tobie oddał – niebożczyk mówił, i prosił go aby żony jego nie turbował strony kotła wielkiego». Проте другий свідок зазначив, що не пам'ятає, чи віддав Максим Устянчик борг Левкові Синицькому, а чи обіцяв відшкодувати котлами. Тоді суд постановив, аби позивачка присягнула на доведення своїх слів, і призначив наступне засідання через два тижні. Міщанка обіцяла привести до суду ще одного свідка, але сама у призначений термін не з'явилася. Натомість прийшов позваний, який чекав від самого ранку: «a pozwany stawszy na termin był gotowy się uprzedliwić i decretowi

³⁰⁰ Див., наприклад: Szende K. Testamenty i ustne oświadczenia woli. Oralność i piśmienność w procesie sporządzenia testamentów na Węgrzech w późnym średniowieczu. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 223-237; Jiřová K. Późnośredniowieczne testamenty z ziem czeskich. Możliwości i ograniczenia badań. *Ibid.* S. 213-214; Majorossy J. Archiwa zmarłych. ... S. 243; Bartoszewicz A. Mowa, gest, pismo. Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich. *Kwartalnik Historyczny*. R. CXXIV, Warszawa, 2017, nr 2. S. 209-235.

ferowanemu przysłuchać, czekając sporanku do zwykłej godziny»³⁰¹. На жаль, невідомо, чим закінчилася справа, але традиційно в разі неявки позивача відповідач звільнявся від обвинувачень.

Міщанин Павел Пліщевський з дружиною 30 січня 1659 р. поскаржилися до дубенського міського суду на Ничипора Броварника у тому, що той незаконно успадкував будинок і всі рухомі речі небіжчиці Мотрони Ювхимихи Скрипнички, сестри скаржниці. Виправдовуючись у суді, позваний демонстрував акт останньої волі небіжчиці, згідно з яким саме він успадкував це майно і виплатив усі борги небіжчиці. Міщанин наголошував на тому, що під час хвороби тестаторки, яка тривала більше року, її сестра з чоловіком виявили повну байдужість до хворої, а тепер заявили про свої права на спадщину: «Pozwany tudzież stojąc na to odpowiedział, iż gdy niebożczka chorowała rok i czwierć, tedy Paweł ani żona jego i oka nie ukazali, a teraz się siostrą odzywa i do spadków bierze». Ничипор Броварник наголошував на тому, що небіжчиця, перед смертю оформила тестамент у присутності багатьох свідків, у тому числі і духовних осіб, і він вчинив згідно з її останнім розпорядженням, а після смерті уклав відповідний реєстр видатків: «Tedy niebożczka schodząc z tego świata testament uczyniła przy wielu ludziach, jako i duchownym, i co komu legowała z dobr swych tom pooddawał, na co testament jako i registr com po niebożce wydał produkcję»³⁰². Суд став на бік позваного і звільнив його від усіх обвинувачень.

Петро Муха 10 липня 1677 р. вніс до міського уряду Дубна протестацію «про недійсність тестаменту» своєї своячки – дружини його брата небіжчика Хоми (акт був укладений вже після його смерті). Як твердив скаржник, заповіт готувався з порушенням права і без погодження з родиною («nie jest prawnie sprawiony i nie według prawa napisany, jako też i przeciwko

³⁰¹ «Spor o testament Karpowej Szewcovej». ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 97-97 зв.

³⁰² «Spór o testament Motrony Jowchymychi Skrzypaniczki». ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 101.

compromissom niesłusznie względem sukcesyj brata jego nieboszczyka Chomy uczynionemu»). Хомина, на той час уже дружина міщанина Маркуса, порушила останню волю свого першого чоловіка. Позивач зазначав, що надалі цю справу може продовжувати у суді його племінник, коли досягне повноліття («prawnie czynić i postąpić tam, gdzie będzie sprawa należała»), його ж обов'язок – зафіксувати ці обставини в урядових книгах³⁰³.

На недійсності тестаменту свого померлого сина Яна наполягав у суді старий луцький райця Стефан Нестерович. Він тричі подавав скаргу до Луцького гродського суду на дідичного вйта Матвія Rogozинського, райців Івана Стефановича, Самійла Крису, Павла Єнича, лавників Матвія Рила, Стефана Александровича, Кіндрата Карповича, міського писаря Мартина Русцлевича «o nieważność testamentu przez zeszłego z tego świata pana Nesterowicza syna swego»: 18 березня 1672 р., 3 березня 1673 р., 23 січня 1675 р. Суть конфлікту полягала в тому, що батько вважав, що тестамент був укладений не згідно з правом, а з порушеннями і його син не міг підписати цей акт. Крім того скаржник не визнавав борговий запис сина на 1000 зол. пол. своїй дружині Олені, яка після його смерті швидко вийшла заміж за райцю Яна Даргача. Усі спроби вирішити цей конфлікт у вйтівсько-лавничому суді не мали успіху, оскільки суд не визнав провини згаданих міських урядників і зокрема міського писаря, який, згідно з вироком, не був присутній при оформленні цього тестаменту і як писар його не підписував: «...pan Ryszlewicz ... nie siedział u sądu i sententiej nie dawał pogotowiu, jako pisarz tego dekretu nie pisał i lubo słusznie i według prawa formowane ratie incaliduiąc testament dawał, ktore w controversjach szeroce i po dostatku są wyrażone testament za nieważny nie uznali»³⁰⁴. Після цього в січні 1675 р. Стефан Нестерович звернувся до Луцького гродського суду зі скаргою на вйта і весь міський суд, але коли возний Петро Ритль збирався вручити

³⁰³ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 533 зв.

³⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 347, арк. 97 зв. – 99.

позов вйтові Рогозинському, той категорично відмовився його брати і визнавати свою провину: «Pan Rogoziński powiedział: iż ja tej protestatiej na siebie i na sąd swoj nie przyjmie i nie powinieniem przyjmować, jakoż i nie przyjął, który takowy deklaratiej wożny wysz mianowany usłyszawszy szlachtę wysz rzeczoną przy sobie będący oświadczywszy, ztamtąd precz odszedł i do ksiąg grodzkich zeznał»³⁰⁵.

З луцькою родиною Гепнерів, що належала до міської правлячої еліти, були пов'язані два випадки порушення процедури тестаментування. Луцький міщанин Самійло Фляка 8 січня 1661 р. скаржився до Луцького гродського суду на Войтеха Гепнера, який не допустив укладання тестаменту своїй сестрі Іванні Гепнеровні, котра приходилася дружиною скаржникові, а після її смерті пограбував багато речей і спустошив кам'яницю, де він проживав з дружиною: «перед зостем з того света при небытности в Луцку протестанта при особах духовных и людех зацных мещанех и особах присеглых тутошних каменицу, што по его родичах приходила, прийти мело и по пиршом малжонку зостало оповедаючому малжонку своему, и за его одписует декларовала, и приятелем на то зобраным писат казала, мало маючи на то, же тое писмо пошарпал и скончит тестамент не допустил. Але зараз по смерти своее, а малжонка протестанта вси речи од мала и до веля так тое ж зошлое небожки, яко и самого оповедаючого его по першой малжонце зосталые з скрынею забрал, ключи од тое скрыни, а од всего спряту домового и иных власных речей протестанта также од склепов и пивници одобрал...»³⁰⁶.

Однак незабаром Войтех Гепнер несподівано помер, про що довідуємося з іншої скарги до гродського суду від 4 квітня 1662 р.: міщанин Урбан Гепнер поскаржився на місцевого лентвійта Войтеха Бачевського через те, що той відмовився видавати йому екстракт тестаменту його рідного

³⁰⁵ Там само. Арк. 100-101.

³⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 294, арк. 27–27 зв.

брата, тобто випис-копію з війтівських книг. Виявилося, що Войтех Гепнер помер під час чуми в Луцьку і, як стверджував сам скаржник, перед смертю вже не був у силах підписати, а тим більше укласти акт останньої волі, що за нього очевидно зробили самі міські урядники за вказівкою лентвійта: «...пана Войцеха Гепнера, брата свого рожоного, през наведене плякги паньское моровое поветре южь цале жадного розуму и памети од срокгости поветра не маючого и до диспонуваня се чыненя тестаменту неспособности ин макгънум даннумъ ест детриментум манифестантис южь пост фата небожчыка брата учиненого и подписаного ... И противко пану Войцехови Бачевскому менованому, якобы лентвойтови луцкому, о невыдане екстракту того тестаменту ...»³⁰⁷. Тобто у даному випадку йшлося про порушення правил тестаментування і явну фальсифікацію тексту акту останньої волі.

До судових книг вписували «квити» від родичів тестатора, а фактично розписки про відсутність взаємних майнових претензій, що можна розглядати і як факт замирення конфлікуючих сторін. Так, 27 квітня 1667 р. дубенський міщанин Габриель Старушич прийшов до ратуші аби засвідчити перед міським урядом (у складі війта Стефана Молевського, бурмистрів Леонтія Каплевича, Андрія Волошиновича та Степана Мошевича) відсутність претензій до своєї мачухи після укладення тестаменту: «Na urządzie miejskim dubieńskim przede mną Stepanem Molewskim wujtem przy bytności pana Leontego Kaplewicza, Andrzeja Wołoszynowicza, Stepana Moshewicza burmistrzów, stanowszy oczewiscie slawetny p. Gabryel Staruszyc kwituje z testamentu wiecznemi czasy panią matkę wturą gdyż mi satisfactia stała, ani ja, ani małżonka moja i potomki moje milczec mają wiecznemi czasy, także i matka moja wtora cokolwiek by miała miec do mnie lub i wniesieniu swoim nie powinna mie będzie turbować. Na co dla lepszej wiary ręką swoją podpisuje»³⁰⁸. Габріель Старушич наголошував на тому, що у майбутньому ані він, ані його дружина

³⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 300, арк. 308-308 зв.

³⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 7, арк. 59 зв.

і нащадки не будуть мати жодних претензій до його матері, також і вона не має його турбувати. Такі записи про відсутність взаємних претензій були складовою частиною формуляру подібних актів.

Рідні брати небіжчиці Марії Сеньковни з Дубна – Павло Сенькович з Плешова і Степан Сенькович з Лешньова – 2 березня 1649 р. прийшли до Дубенського міського уряду для усного зізнання в тому, що вони отримали сповна з того, що їм відписала сестра своїм тестаментом (10 січня 1645 р.)³⁰⁹ і не мають жодних претензій до її чоловіка (їхнього швагра) пекаря Григорія Ружанського, а їхні нащадки ніколи не будуть його турбувати щодо спадщини під закладом 20 кіп лит. грошів: «... doszło i zapłacono szczegolnie wyrzekamy i onego kwitujemy czasy wiecznymi, iż się nam wszystkim dosyć stało i już od dnia dzisiejszego tak my i potomki nasze, także bliższy i krewni żadni ni mamy nicz o żadne spadki upominać się u Grzeska ani onego turbować pod zakładem kop 20 lit.»³¹⁰.

Зазвичай писарі ретельно нотували дати складання акта останньої волі, але не завжди фіксували дати запису тих документів до урядових книг. У деяких випадках відома тільки дата запису до книг, але невідома дата укладення акта. Однак, як показує тогочасна практика, нормою був короткий термін між двома правовими актами: від двох днів до кількох місяців, рідше – більше року. Виняток становлять деякі екстракти з міських книг, вписані до городських і земських книг через більший проміжок часу.

Як відхилення від норми і повсякденних практик можна розглядати випадок з тестаментом острозького і дубенського купця Олександра Дзуси, укладеного в Дубно 3 лютого 1667 р., але вписаного до міської книги 30 грудня 1673 р. Залишається тільки здогадуватися, чому в даному випадку минуло стільки часу між цими двома подіями: чи то тестатор кілька років

³⁰⁹ Білоус Н. За крок до Вічності... Додаток 2, док. 31.

³¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 24 зв.

пролежав «на смертному одрі», чи його дружина з якихось причин не поспішала з поданням заповіту до урядових книг³¹¹.

Зафіксовано тільки один випадок укладення тестаменту подружжям – одночасно двома шлюбними партнерами: 20 липня 1652 р. під час епідемії чуми на прохання володимирських міщан Івана Назаревича і Христини Русаківни у присутності кількох свідків урядники оформили їх спільний тестамент, що характерно, сталося це не в будинку заповідачів чи в ратуші, а «у саду на фолварку Яна Русиньского передь будою» з огляду на небезпеку зараження, чого небезпідставно побоювалися міські урядники. Після смерті подружжя, 20 січня 1653 р., писар володимирської катедри Василій Жуковецький на прохання спадкоємців тестаторів подав для запису в гродські книги цей акт³¹². Це єдиний відомий нам випадок оформлення тестаменту від імені подружжя, що стосується волинських міщан.

Інколи траплялися випадки коригування актів останньої волі, внесення поправок і додатків до початкової версії першого тестаменту або укладення другого. Правки могли вноситися, скажімо, в тому разі, якщо тестатор втрачав довіру до котрогось зі своїх спадкоємців, або змінювалося його майнове становище. Зазвичай це траплялося, коли акт укладався за кілька років до смерті тестатора. Старий і хворий міщанин-католик з Дубна Ян Шимонович у першому тестаменті (3 січня 1674 р.) записав половину свого будинку невістці Єві, другій дружині сина-небіжчика Юзефа та їх спільним дітям, а другу половину будинку – синові і дочці того ж Юзефа від першого шлюбу, тобто своїм онукам. Взамін за те Єва мала опікуватися тестатором до смерті і поховати його тіло в бернардинському монастирі в Дубно, якому повинна була передати гроші на п'ять заупокійних служб і сплатити усі борги свекра. У той же час він позбавив спадщини двох своїх інших дорослих дітей – дочку Гальку і сина Яна, щоправда, просив невістку

³¹¹ Білоус Н. Тестамент острозького і дубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р. ... С. 152-158.

³¹² Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 41.

передати дочці 30 зол. пол. зі стягнутої з боржників суми в 50 зол. пол., що завинили його синові-небіжчику Олександрю. Своє рішення він обґрунтував тим, що невістка його годує і доглядає в старості, а дорослі діти незважаючи на його слабе здоров'я нічим не допомагають: «Dla tego zapisuję synowej mojej Ewie [...] jako że mię żywi i karmi i dozi[e]ra w starości mojej, a syna mego Jana Trochimowa i Halki córki niczem, ponieważ od nich nie mam dozoru w starości przy słabym zdrowiu moim, oddalam, i jeżelibym mieli ją jako i wnuczki turbować, każdego takowego pozywam na Straszny Sąd». Незабаром заповідач дещо змінив своє рішення і 29 січня того ж року вніс поправки: половину будинку записав невістці Єві, а другу половину – її дітям і дітям сина від першого шлюбу. Другий пункт змін стосувався записів на побожні цілі: з отриманих грошей від стягнених боргів просив переказати всю суму – 50 зол. пол. бернардинцям в Дубно³¹³. Що спонукало тестатора внести такі зміни в акт останньої волі? Напевно, невдоволення старших онуків діями діда, які згідно з законом мали рівні права на спадщину. Можливо, ченці бернардинського монастиря зажадали від нього за право поховання на їхній території суму готівкою в 50 зол. пол., що не було передбачено у першому заповіті³¹⁴.

Випадки скасування тестаментів траплялись зазвичай тоді, коли хвороба, що спонукала особу до приготування цього акту, виявлялася несмертельною. Одужавши заповідач міг відмінити свою останню волю. Так вчинила, наприклад, олицька міщанка Федора Мойсеїха. Під час хвороби вона 21 січня 1644 р. уклала заповіт, але коли одужала у травні того ж року, скасувала його в усіх пунктах у ратуші, в присутності міських урядників і свого опікуна Яцька Полуйка, олицького присяглого лавника: «Przed urzędem niniejszym stanowszy oblicznie opatrzna Chwedora Moyseicha, mieszczka ołycka, z uproszonym sobie opiekunem uściwem Jackiem Pułuykiem, ławnikiem

³¹³ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 453-453 зв.; Білоус Н. За крок до Вічності ... Додаток 2, док. 116.

³¹⁴ Там само. Арк. 453 зв.

przysięgłym i mieszczaninem ołyckim, zdrową będąc na ciele i umyśle swym, jawno, dobrowolnie okrom żadnego przymuszenia słowy wyrażonemi przez opiekuna wzwysz mianowanego i sama przez się zeznała, iż co czasu swego złego zdrowia uczyniła była testament die vigesima prima januarij anno currenti, tedy ten testament we wszystkich punctach i clauzulach cassuie, umarza, annihiluie i niniejszym zeznaniem swym cassowała, annihilowała i umorzyła, nie zostawując mianowanego testamentu przy żadnej mocy i wadze czasy wiecznemi tak żeby pro non facto był rozumiany i mianu»³¹⁵.

Подібним чином вчинила рівненська міщанка Марина Храсицька, яка уклала свій заповіт 29 січня 1691 р., але вже 2 лютого того ж року його скасувала й підготувала новий, а міські урядники зробили відповідний запис до міської рівненської книги: «...А ten mój testament pirszy, co jest do xiąg przyjenty i zapisany, kasuje i anieluje czasy wiecznemy, ktury terażniej[szy] muj testamęt w roku niżej opisanym do xiąg przyjęty i zapisany, s których i ten testament wydaliśmi s pod pieczęcią miejską radziecką i pisany w Ruwnym. Roku 1691, miesiąca Januarij, die 29.»³¹⁶.

Красномовним прикладом може бути випадок дубенського вїйта Стефана Молевського, який уклав свій тестамент під час хвороби 20 жовтня 1698 р., однак 23 березня 1701 р. повідомив, що Бог подарував йому здоров'я, тому він публічно скасовує свій акт останньої волі у ратуші перед міським урядом, який зібрався тоді у повному складі. Вїйт пошматував тестамент на очах у міських урядників і зауважив, що нікому нічого не винен, а готівка, яка мала залишитися по його смерті потрібна йому особисто на власні потреби: «...Przy których wobec wszytkich testament kasuję, anihiluje i niszczy, i poszarpał, w oczach wszytkiego urzędu. A to z tej przyczyny, że mi Pan Bóg przedłużył żywota, póki wola jego święta. A summa i długi odebrane, i gotowizna wszytka na moje potrzebę i wyżywienie do śmierci [się] obróciło. Aż

³¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп.1, спр. 4, арк. 20 зв.

³¹⁶ ЛННБ. Ф. 91, спр. 44, арк. 19-19 зв., 44.

tom wszystkim karty wszystkie, które by się u kogo miały znaleźć, niech teraz za żywota mnie się upominają. A ja z tym wszystkim testament wyżej specyfikowanego roku 1698 kasuję i żadnego waloru [on] nie ma»³¹⁷. Під цим текстом дописано іншим чорнилом, що давніші тестаменти не мають жодної цінності, оскільки тестатор подолав хворобу: «Żadnego waloru nie mają dawne testamenta, ponieważ dłużej żyje osoba po testamencie»³¹⁸.

2.3. Укладачі актів останньої волі

Найчастіше помираючі особи диктували свою останню волю вдома у присутності свідків – присяглих міських урядників, які надавали документові відповідної форми, та сусідів, родичів або приятелів. При цьому важливими для тестаторів були розпорядження щодо душі та майна – спадку, котрий вони залишали після себе. Вступні та прикінцеві клаузули вносив до акту урядник, який оформляв акт згідно з чинними правилами і нормами. Таку функцію могли виконувати писарі, підписки, лавники. На думку литовського історика Лаймонтаса Каралюса, стереотипізація цього акту поза сумнівом обмежувала можливості відображення в ньому глибоких екзистенціальних рефлексій тестатора, навіть тоді, коли він самостійно його писав. З іншої сторони, «застигла» зовнішня форма не могла вповні заглушити індивідуалізм, обмежений юридичними нормами³¹⁹.

Тестаменти здебільшого укладали згідно з шаблоном, усталеним у канцелярії міста, де його оформляли. Саме шаблон надавав документу статус офіційного юридичного акту. Під цим кутом зору тестаменти можна вважати масовою канцелярською продукцією. У міських канцеляріях взорувалися на основну (базову) «форму тестаменту», наведену Бартломеєм Гроїцьким у збірнику «Титули магдебурзького права...»:

³¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 12, арк. 99.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Karalius L. Testamenty. *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy...* S. 777.

«Сталося перед гайним судом у п'ятницю після свята Св. Варфоломея 1566 р. у будинку N., що знаходився поміж будинками NN.

Перед тим судом славетний міщанин N., хворий на тілі, але при здоровому розумі, добре подумавши, порадившись зі своїми приятелями, вчинив такий тестамент щодо своєї маєтності й оголосив свою останню волю:

Спершу своїй милій дружині N., зважаючи на її вірність, доброзичливість та послуги щодо нього, віддав 1000 зол. пол. в монеті, що їй записав на маєтку N., або записав готівкою. Крім того, віддав їй увесь домашній інвентар, клейноди, посуд з цину та іншого матеріалу, до того ж усі без винятку шати, якими б вона вільно розпоряджалась, ні перед ким не звітуючи і не списуючи інвентар.

На будівництво шпиталю N. віддав N. суму. На поховання, сплату боргів, слугам (челядникам) виділив N. грошей. Усі інші рухомі і нерухомі маєтності залишив порівну своїм синам, яких визначив спадкоємцями, наказуючи їм виконати останню волю після його смерті.

Утім залишив за собою право скасувати або змінити свою останню волю у будь-який час, коли забажає.

Цей тестамент підтверджено, якщо він не суперечить посполитому праву і міським ухвалам»³²⁰.

У всіх тогочасних канцеляріях – гродських, земських і міських користувалися подібними формулами при написанні тестаментів. Щоправда, їхня форма часто залежала від уподобань судового писаря. Якщо один і той самий урядник вписував до книг кілька тестаментів протягом короткого часу, формули записів виглядали подібними³²¹. Це можна простежити і на прикладі тестаментів волинських городян.

Написання тестаменту доручали писарям, які користувалися повагою і довірою у міському соціумі. Траплялися випадки, коли оформлення

³²⁰ Переклад з польської за виданням: Groicki B. Tytuły prawa magdeburskiego ... S. 190-191.

³²¹ Zielecka W. Prawo i praktyka testowania... S. 80, 98.

документа доручали духовній особі – вікарію парафіяльного костела чи церкви, що може свідчити або про відсутність кваліфікованого писаря у місцевості, або брак довіри до нього. Утім, найчастіше заповіт складав найманий міською радою писар (або нотарій), що дозволяє реконструювати перелік осіб, які працювали в міських канцеляріях³²². Часто траплялося, що навіть ті, хто вправно володів пером, зверталися до послуг професійних канцеляристів, особливо у випадках, коли людина на порозі смерті вже не могла самостійно укласти тестамент. Це засвідчують збережені акти останньої волі волинських міських урядників – вйтів, райців, лавників, які укладали тестаменти не власноруч, а за допомоги канцеляристів.

Найбільше інформації в тестаментах збереглося про міських писарів Олики, де діяльність міської канцелярії була краще впорядкована, аніж у решті міст Волині. На початку XVII ст. тут ці функції виконував Ян Млодковський³²³, у 1623-1625 рр. Олександр Ясинський (Alexandr Jasiński, notarius civitatis Olycensis)³²⁴, у 1644 р. Адам Казимир Питлевич (Adamus Casimirus Pytlewicz Notarius Juratus Civitatis Olicensi)³²⁵. Того ж року уряд міського писаря посідав Мартин Білець, професор Олицького колегіуму, у 1659 р. був обраний райцею³²⁶. У 1654 р. акти фіксують Андрія Лабунського (Andrzej Łabuński)³²⁷. Від 17 квітня 1657 р. до 26 квітня 1659 р. цей уряд посідав Дмитрій Палунський (Demetriusz, Dementij Pałuński)³²⁸. Його

³²² Переліки імен міських писарів Волині, відомих за актовими джерелами XVI – першої половини XVII ст., а також характеристику цього уряду подано у монографії: Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів, 2019. С. 197–202, 482–486.

³²³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 93 зв.

³²⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 133, арк. 455 зв.; Заяць А. Міське суспільство... С. 485; Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204 (Mf 2184), k. 3.

³²⁵ Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204 (Mf 2184).

³²⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 20, 89.

³²⁷ Там само. Арк. 45 зв.

³²⁸ Там само. Арк. 55, 72 зв., 83 зв., 86.

заступив Матяш Адамський (Matiasz Adamski)³²⁹, а їхнім наступником знову став Андрій Лабунський, який урядовав недовго, бо вже 2 вересня 1660 р., тяжко захворівши, запросив до своєї домівки міських урядників для укладання тестаменту³³⁰. Наступні 10 років уряд посідав прибулий з Замостя в 1655 р. Лукаш Гонсьовський (Łukasz Gaśiewski, Gaśiowski)³³¹ – мабуть, з перервою, бо у вересні й жовтні 1666 р. писарські функції виконував Францішек Боїнський (Franciszek Voiński)³³². Відомі імена ще двох писарів кінця XVII ст.: Михайло-Казимир Ольшевський (Michał Kazimierz Olszewski, 1684)³³³ і Себастьян-Гіацинт Коженьовський (Sebastian Hiacynt Korzeniowski, 1692)³³⁴.

Міську книгу Луцька за 1638-1640 рр. оформляли по черзі два писарі: Андрій Квасьневич (Andrzej Kwaśniewicz, 1638)³³⁵, далі – Ян Томкович (Jan Tomkowicz), який перед тим був регентом міської канцелярії, в 1639-1641 рр. виконував функції міського писаря, а в 1642 р. його обрали лавником³³⁶. У Луцьку функціонувала також й інша канцелярія – вйтівсько-лавнича. Її книги впорядковував лентвійт з вйтівським писарем (вперше згад. у 1569 р.). З перервами у 1611, 1613, 1625, 1626 рр. ці функції виконував Парфен Голузка, який також був лентвійтом у 1596, 1620-1621, 1624 рр. і залишив по собі тестамент³³⁷.

³²⁹ Там само. Арк. 91–92 (9 X 1659).

³³⁰ Там само. Спр. 7, арк. 45 зв.–46.

³³¹ Там само. Спр. 7; Album studentów Akademii Zamojskiej, 1595–1784 r. / opr. H. Gmiterek. Warszawa, 1994. S. 215–216.

³³² Там само. Спр. 1, арк. 2 зв.–6 зв.

³³³ Там само. Арк. 18 зв.–20 зв.

³³⁴ Там само. Арк. 42 зв.–43.

³³⁵ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 36.

³³⁶ Там само. Арк. 91 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 227, арк. 264, 342, 606. Див.: Biłous N. Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII wiekach. Spisy. Toruń, 2017. S. 95-97.

³³⁷ Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 22.

У городських книгах зафіксовані також імена інших міських писарів Луцька: Богуш Ванкович (1563, 1566, 1569, 1570, 1572-1574, 1580-1584, 1593), Ярош Суєтич (1587, 1592, 1594, 1595), Яцько (Яків) Богушевич (1599-1602, 1606), Іван Половкович (1608, 1611, 1612, 1618-1621, 1624-1625), Юзеф Полумеркович (1622, 1628), Ян Огонецький (1630), Костянтин Яцькович (1632-1633), Блажей Себестьянович Лахнович (1616, 1636), прибулий з м. Щєбжешин Іван Охримович (1637), Павло Демкович (1642-1643), Мартин Руслевич (1669-1680), Ян Мисирович (1687-1694)³³⁸.

Завдяки тестаментом та міським актам Ковеля другої половини XVII ст. відомі кілька імен міських писарів: Андрій Збиковський (1584)³³⁹, Григорій Сколдицький (Hrehory Skołodyski, 1646)³⁴⁰, Мартин Борковський (Marcin Borkowski, 1671)³⁴¹, Михайло Кочелковський (Michał Kociekowski, 1680)³⁴², Самійло Слабошевський (Samuel Słaboszewski, 1686)³⁴³, Матвій Белсєвський (Maciej Bełsiewski, 1690)³⁴⁴, Якуб Волинський (Jakub Wołyński, 1697), який 1 квітня 1697 р. склав присягу при вступі на уряд писаря: «sławetny Jakub Wołyński jurament wykonał na urząd pisarski, które mu Panie Boże szczęście Amen»³⁴⁵.

З-поміж міських писарів Дубна за тестаментами відомі такі особи: Войтех Шанявський (Wojciech Szaniawski, 1645), Миколай Телбухович (Mikołaj Tełbuchowicz 1648-1650), Василій Корбус (Bazili Korbus 1660), Лесько Цимбалистий (Lesko Cymbalisty, 1672), Ян Митковський (Jan

³³⁸ Wiłous N. Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII wiekach. Spisy. Toruń, 2017. S. 95-97.

³³⁹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 17 (1584), арк. 275.

³⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 268-268 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 82, арк. 469; Заяць А. Міське суспільство Волині... С. 198.

³⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 4, арк. 218.

³⁴² ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

³⁴³ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7, арк. 274

³⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 74-74 зв.

³⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 11, арк. 4.

Mitkowski 1674), Павло Курочка (Paweł Kuroczka 1688-1696), Стефан Фіневич (Stefan Finiewicz, 1696-1700?), Семен Воєвудзький (Szymon Wojewódzki, 1701).

Найбільше інформації збереглося про Павла Курочку, який мав репутацію досвідченого писаря. 11 лютого 1688 р. на прохання кременецького войського Миколая Палуцького він уклав тестамент королівського ротмістра Костянтина-Томаша Судимонтовича Чечеля-Новоселецького³⁴⁶, що однак не входило до його компетенції. У самому тестаменті такої інформації немає, але цей факт несподівано вплив з тексту зізнання самого писаря, який зробив це у ратуші на вимогу двоюрідних братів небіжчика – Адама і Степана Чечелів-Новоселецьких. Вони були вкрай незадоволені змістом акта останньої волі покійного та мали намір оскаржити його в суді, тобто підважити його правомірність. 1 серпня 1696 р. брати Чечелі приїхали до Дубна, де опитали свідків укладення тестаменту й дізналися, що міський писар Павло Курочка власноруч написав тестамент королівського ротмістра. Але він скомпонував текст не зі слів тестатора, а під диктовку кременецького войського Миколая Палуцького, а той на прохання дружини небіжчика й приніс 16 березня 1688 р. заповіт до гродської канцелярії для запису до урядових книг: «...opytali i wynaleźli iż sławetnego Pawła Kureczki, pisarza miejskiego dubieńskiego przysięgłego, że testament pisał Je[go] Mci p. Konstantemu Czcczelowi, rotmistrzowi JeKMci, zaczym pomieniony pisarz przyznał będący na ciele i umyśle zdrowy przy urzędzie miejskim dubieńskim i przy Ich Mci panów szlachty niżej na podpisie mianowanych, temi słowy i w ten sposób, ‘iżem był uproszony w dom JMci pana Konstantego Czeczela i bez Jego Mci pana Pałuckiego, wojskiego krzemienieckiego, do pisania testamentu. Com tak i uczynił, a przyszedszy w dom tegoż wziolem pisać testament nie widziawszy, nie słyszawszy z ust tegoż pomienionego niebożczyka: jedno JeMci pana Pałuckiego z ust przez króregom

³⁴⁶ Білоус Н. За крок до Вічності ... Додаток 2, док. 132.

byłem sprowadzony w dom ten, co mi on dyktował tom pisał, zeznaie tą wiarą moią katolicką przed urzędem niniejszym miejskim dubenskim i ich mciow panow szlachty niżej podpisanych»³⁴⁷.

Після цієї заяви (а фактично – зізнання, отриманого під тиском) міський писар несподівано захворів і невдовзі помер. Можливо, брати Чечелі прискорили його смерть, або якимось чином посприяли цьому. Курочка встиг написати власний тестамент 16 вересня 1696 р., текст якого, однак, не зберігся, бо не був вписаний до міських книг, про що дізнаємося з акту поділу спадщини між його дітьми від 9 січня 1697 р., що має назву: «O spadek za testamentem pisarza miejskiego Kureczki, podział majątnosci»³⁴⁸.

Загалом, далеко не всі тестаменти потрапляли до міських книг. На заваді цьому ставали іноді самі спадкоємці, незгодні з волею тестатора щодо поділу майна, або ті спадкоємці, які не бажали оплачувати видатки, пов'язані з оформленням і вписанням цих актів до урядових книг. Напевно так сталося з тестаментом дубенського писаря, після смерті якого почалися майнові суперечки між його дітьми. Старшу дочку Марту він встиг видати заміж, виділивши їй посаг, старшого сина Яна тестатор віддалив від спадщини, напевно, забезпечивши окремо майном, а молодші – Олександр і Софія Лозинська Куречанка – успадкували будинок писаря, який оцінили в 300 зол. пол. Однак між молодшими дітьми виник конфлікт, тож міський суд, аби їх примирити, зобов'язав брата виплатити сестрі половину цієї суми. Лише за цієї умови будинок переходив у власність Олександра. Судді вирішили спір і щодо рухомих речей, які належали до гереди і гергевету: «...To jednak się dokłada iż possudki gospodarskie, sprzęty domowe i sprzęty wszelakie do hergewetu należące ma się przy domie i przy onego dziedzicznym possessorze Alexandrze zostawać powinno. Pościeli Alexandrowi poduszek dwie, pierzyna

³⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 12, арк. 31 зв.

³⁴⁸ Там само. Арк. 38-38 зв.

jedna należeć będzie. A poduszek dwie, pierzyna i koc Zofiej Lozinskiej przynależć mają»³⁴⁹.

У міській дубенській книзі, розпочатій за врядування Павла Курочки, після його смерті занотовано запис про його наступника Стефана Фіневича: «za pisarstwa Stefana Finiewiczza zapisów poczęta księga Anno 1696, grudnia 18»³⁵⁰.

У єдиній збереженій міській книзі Рівного кінця XVII ст. зафіксовано відомості про чотирьох міських писарів: Федора Шираєвича (Fedor Szyrajewicz, 1690), Данила Яцуркевича (Daniel Jacurkiewicz, 1694), Лукаша Радкевича (Редкевича) (Łukasz Radkiewicz, 1691-1693, 1697-1699), Яна Топоровського (Jan Toporowski, 1694-1696)³⁵¹. Хронологічний порядок вписаних до неї актів порушений, можливо, з вини інтролігаторів, які його не дотримувалися і хаотично їх розмістили, зшиваючи цю книгу. Крім того, більшість актів не мають точного датування з вини канцеляристів, які при оформленні не вписували з якихось причин перед заголовком точну дату, а робили це спорадично. У багатьох актах рівненської міської книги відсутні початкові і прикінцеві клаузули. Почерк переписувачів – не завжди чіткий і місцями нерозбірливий. При перекладі на польську мову допускалося чимало помилок різного характеру. Можна припустити, що більшість цих документів – чернетки, з якими працювали канцеляристи наприкінці XVII ст., а чистові варіанти й оригінали очевидно були втрачені. На користь цієї гіпотези свідчить також доволі значний хронологічний відрізок часу – вісім років (1691-1699), що не було характерно для тогочасної канцелярської практики. За цей період мала би накопичитися доволі значна документація, яку могли оформити мінімум у два-три таких конволюти. До книги підшиті також виписи з міських книг, не засвідчені підписами міських урядників і міською печаткою, які починаються характерним заголовком: «Wypis z xiąg

³⁴⁹ Там само.

³⁵⁰ Там само. Арк. 36.

³⁵¹ ЛННБ. Ф. 91, спр. 44.

Maideburskich miasta Rownego», на звороті цих актів вписували інші наступні акти.

Щодо міських писарів інших волинських містечок збереглися лише поодинокі згадки в тестаментх міщан: Станіслав Вітковський (Stanisław Witkowski) і нотарій Симон Палінський з Нового Тучина (1608)³⁵², Іван Малоєдович з Козлина (1608)³⁵³, Даніель Осташкевич (Daniel Ostaszkievicz) з Клевани (1622)³⁵⁴, Петро Гладовський (Piotr Gładowski) з Маначина (1657)³⁵⁵, Ян Андрікович (Jan Andrikowicz) з Милянович (1694)³⁵⁶.

На жаль, не розпоряджаємося даними щодо цін на послуги писарів у канцеляріях міст Волині. Але, наприклад, за спостереженнями львівської дослідниці Богдани Петришак, канцелярські витрати на укладання і вписи тестаментів до урядових книг міста Львова подеколи становили чималі суми: у 1529-1560 рр. коливались від 4 до 200 зол. пол., а в середньому така послуга коштувала 20 зол. пол.³⁵⁷. А в угорському місті Буда оплата за укладання тестаменту становила 100 денарів, у той час як звичайний акт коштував $\frac{1}{4}$ тієї суми³⁵⁸.

Волинські міські писарі репрезентували різні щаблі освіти/освіченості та професійні якості. Польському письму вони скоріше за все навчалися або на коронних теренах, або в Олицькій школі чи Луцькому єзуїтському колегіумі. У містах Волині вони належали до міської еліти, а з певною умовністю – до інтелектуальної еліти, коли взяти до уваги переважну неписьменність городян. Утім, за рівнем заможності, професіоналізму, а тим

³⁵² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 271 зв.

³⁵³ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rksp 262, k. 74.

³⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 162.

³⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 68.

³⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 1401, оп. 1, спр. 1, арк. 406 зв.

³⁵⁷ Petryśak B. Sporządzenie testamentów we Lwowie w późnym średniowieczu ... S. 333-334.

³⁵⁸ Majorossy J. Archiwa zmarłych. Administrowanie aktami ostatniej woli w miastach węgierskich późnego średniowiecza. *КНKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 244.

більш за інтелектуальною підготовкою вони суттєво поступалися, наприклад, перед львівськими «лицарями пера і каламаря», які робили стрімкі кар'єри в міському уряді, залишали по собі значно більші статки, могли похвалитися чималими приватними бібліотеками і широкими соціальними зв'язками³⁵⁹.

2.4. Структура (формуляр) тестаменту³⁶⁰

Аналіз текстів тестаментів ранньомодерного часу з теренів Корони Польської і Великого князівства Литовського засвідчує подібність формуляру, початки якого сягають середньовічного латинського і руського документу³⁶¹. Усталилися такі основні його елементи:

початковий протокол, що складався з *invocatio, intitulatio*;

основна частина – *dispositio, corroboratio*;

кінцевий протокол – *subscriptio, datum*.

Формуляр волинських тестаментів містить усі основні клаузули, такі як: *інвокація, інтитуляція, аренда, диспозиція, корборація, санкція, дата, субскрипція*. Тож щодо структури вони майже не відрізняються від усталеного в Короні Польській і Великому князівстві Литовському формуляру за винятками вступних формул, коли опускалися інвокація і аренда, іноді – прикінцевих. Деякі тестаменти обмежуються тільки диспозиціями щодо майна, або мають усі складові формуляру, але скорочені. В коротких заповітах малозаможних міщан одразу після актикаційної

³⁵⁹ Petrišak B. Pisarze miejscy jako testatorzy i spadkobiercy od XIV do pierwszej połowy XVII wieku. *КНKM*, 2013. Т. LXI, nr № 2. S. 295–304; Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639). Львів, 2011.

³⁶⁰ Дане питання розглянуто у статті: Білоус Н. Тестаменти волинських городян кінця XVI – XVII ст.: структурний аналіз та мовні особливості. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2021. Вип. 27. С. 5-19.

³⁶¹ Zielecka W. Prawo i praktyka testowania... S. 99.

формули наступала майнова диспозиція, а потім *реляція* (зізнання) урядників, що були присутні при укладанні акту останньої волі³⁶².

Вписи тестаментів у міських книгах зазвичай починаються з дати і титулу документа, який виразно відділяється від самого тексту. Тут вписували соціальний статус тестатора, професійний фах (якщо він такий мав), далі – актикаційну формулу, де перераховувалися особи, присутні при укладанні тестаменту. При записуванні дати канцеляристи послуговувалися церковним календарем. В олицькій канцелярії дату записували виключно латинською мовою, в ковельській – латинською і польською, в інших містах – польською і руською. Канцелярський протокол, наведений Б. Гроїцьким, використовували у своїй практиці олицькі канцеляристи, додаючи його до оригінальної частини самого акту останньої волі.

Після того записували *інвокацію* (звернення до Бога і вищих сил), часто наступного змісту: «В ыме Панское Амин. Станся воля Божая, Во имя Бога всемогущого, в Троицы неразделне единого **Отца** и Сына, и Светого Духа ку вечной памяти стан ся. Аминь». «Во имя **Отца** всемогущого сотворителя неба и земли и Сына его едиnorodного Исуса Хрста Пна **Откупителя** ншого и Духа Свѣтого. Амин», «Во имя **Отца** и Сына, и Светого Духа, ку вечной памяти тоє речы. Аминь», «W imię Przenajświętszej Trójcy, Ojca i Syna i Ducha Świętego», або «w imię Ojca i Syna, Ducha Świętego. Amen».

У тестаментах міщан-католиків зустрічаються також розбудовані інвокації, наприклад: «W imię Trójcy Przenajświętszej, Ojca i Syna, i Ducha Świętego, który stworzył niebo i ziemie, tak widome rzeczy, jako i niewidome, w którego dyspositii wszystkie stworzone rzeczy, dni i lata wieku ludzkiego pomierzone, gdyż żaden który tylko żyje od śmierci być [wolny] nie może»

³⁶² Див., наприклад: Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 10, 11, 46, 67, 80, 85, 86, 125, 129, 147 та ін.

(Валентин Шкляр, 1649 р.)³⁶³. Інвокація відсутня у тестаментях, записаних зі слів третіх осіб.

В *intitulatio* подавалося ім'я тестатора, його соціальний статус, іноді згадувалися уряди, які він посідав. Більшість текстів починає формула, що стверджує його осудність. Дослідники відзначають, що задовільний психічний стан тестатора був однією з необхідних умов правової чинності тестаменту. Через те, що більшість передсмертних записів оформлялася на схилі віку, в документах натрапляємо на послідовні згадки з переконаннями задовільного психічного здоров'я і доброї пам'яті, що однак супроводжувалося «хворобою тіла». Так, шляхтич Мартин Приборський у своєму тестаменті (24 грудня 1592 р.) стверджував: «Я, рабъ божии Мартин Приборский, будучи ѿ Бога Створителя хоробою ѿбложоною навежон, а розумеючи то, иж кождому человеку на свете мешкаючому ничего певнеишого не есть над смертъ. И я на себе в той хоробе сподеваючи, а будучи еще в добром розуме и целои памети, не будучи ни ѿт кого и ничим прымушон ани намовен, ѿдно сам по доброй воли своєї, расправуючи за живота своего дом и всю маетность свою. И для ведомости по животе моемъ кому того будетъ потреба, чиню сес мои тестаментъ»³⁶⁴. Луцький вїйт Марко Жоравницький наголошує, що він незважаючи на хворобу тіла знаходиться при добрій пам'яті і має «цілий розум»: «Я, рабъ бжьи Марко Александровичъ Журавницкии, воить дедичныи луцкии, будучи на сес час ѿд Господа Бога хоробою навежоныи, еднакъ маючи добрую памет, розумъ целыи и боязнъ божую перед собою, в которои хоробе сподеваючися смерти, которая жадного человека минути не может, прото тим тестаментомъ моимъ ѿстанною волю мою чиню» (16 листопада 1611 р.)³⁶⁵. Міщанин Яків Ласкович з Милянович у своєму заповіті (18 серпня 1650 р.) теж наголошує

³⁶³ Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 35.

³⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 5-5 зв.; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 5.

³⁶⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 544 зв.

на задовільному психічному здоров'ї в такий спосіб: «Я, рабъ Бѣи Яков Ласкович, мѣщанин милянскии, будучи ѿт Гда Бга хоробою ѡбложоныи, але еще за мѣстю Бжєю розуму зуполного и суменя досконалого, хотячи убозтво свое розпровадити абы по смерти жадной турбации не было»³⁶⁶.

Наступна клаузула – *аренга* (лат. *arenga*) – обґрунтування необхідності написання тестаменту. Приводом до цього була крихкість людського життя і загальна невідворотність смерті. Дослідники відзначають відсутність у міщанських тестаментх розбудованої релігійної частини, без якої не оформлялися шляхетські тестаменти тієї доби. Загалом роздуми/рефлексії про смерть і потойбічне життя рідко записувались у міщанських тестаментх, особливо це стосувалось жителів маленьких містечок, які навряд чи переймалися такими екзистенційними поняттями. Виняток становлять тестаменти міщан-католиків, духовних осіб і шляхти, де ця частина більш розбудована (докладніше див. розділ 4).

Після аренги записувалася *промульгація* (лат. *promulgatio*) – оголошення про останню волю і доведення її до відома): «такъ тымъ писмомъ остатнею волею моею ознаимую и ку ведомости привожу»³⁶⁷, «oświadczył i oznajmił ostatnią wolą swoją w te słowa»³⁶⁸, «zeznawam i do wiadomości każdemu, komu tego wiedzieć potrzeba donoszę»³⁶⁹, «Чиню явно и визнаваю сим моим тастаменьтом и записом вечистым остатнею волею своею»³⁷⁰.

Вступні формули канцеляристи нерідко опускали при оформленні заповітів убогих міщанок (не зважаючи на віровизнання), що, зокрема, видно на прикладі акту останньої волі бабці Марини з олицького шпиталю Св.

³⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 1401, оп. 1, спр. 1, арк. 168; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 39.

³⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 675.

³⁶⁸ Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204, k. 24.

³⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 160, арк. 1647 зв.

³⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 163.

Хреста³⁷¹. Така ж практика була притаманна канцеляріям малих містечок Волині, де незалежно від рівня заможності тестаторів нерідко опускалися вступні формули (у т.ч. протокольні, наведені Б. Гроїцьким) і записувалася майнова диспозиція, що добре видно на прикладі тестаменту заможної міщанки Овдоті Кайданихи з містечка Козлин³⁷².

Власне розпорядження тестатора розпочинала *диспозиція, що стосувалася душі і поховання тіла*. Душу, яка покидала тіло після смерті, «передавали в руки Богу», а «грішне тіло» – землі, яке мало бути поховане згідно з християнським звичаєм. Так, наприклад, розпорядилася луцька православна міщанка Пелагія Іванівна Обуховая: «Напервѣи, кгда Гѣдь Богъ духа моего з грешного тела моего до фалы своеѣ ѡзметь, поручаючи его светои мѣлсти, а тело мое грешное землѣ, которое маеть быти поховано через их мѣлт презвитеровъ капитулы луцкое церкви соборное Светого Иѡанна Богослова при церкви Светого Миколы порядкомъ хрестиянськимъ ведле воли и повинности ихъ мѣлсти»³⁷³.

Важливе місце в тестаментах належало розпорядженням, що стосувалися поховання тіла: записи «на відправу» тіла, молитви за упокій душі, виділення коштів церковним інституціям на благодійність (легати), роздача милостині убогим (ялмужна). На ці цілі відписували певні суми готівкою або наказували продати частину рухомих речей (докладніше див. розділ 4).

Друга частина диспозиції – прагматичніша і важливіша для мешканців міст – стосувалася майнових справ. Майже в усіх текстах згадано житлові будинки, в окремих випадках ідеться про господарські споруди (хліви, клуні,

³⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 13; Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. док. 4.

³⁷² Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 22; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 2.

³⁷³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 675 зв.

пекарні, броварні, солодовні). Більшість міщан були власниками нерухомості, що знаходилася поблизу міста: фільварки, сіножаті, поля, сади, городи тощо. З типових рухомих речей найчастіше згадуються частини гардеробу й тканини. З тестаментів довідуємося про назви окремих частин одягу, його колір, матерію, з якої він був пошитий. Але не завжди міщани згадували про нього, що може свідчити про другорядність цих речей для волинян, зокрема у другій половині XVII ст. Важливе місце відводилося клейнодам – золотим персням, сигнетам, срібним гудзикам і посуду, коштовним поясам, різним жіночим прикрасам. Звісно, такі речі траплялися переважно в заповітах заможних городян. Епізодично згадуються посуд, постіль, зброя, меблі, книги.

В тестаментах дубенських та олицьких міщан значна увага приділялася живому інвентарю – домашній худобі, заповідачі подають кількість штук, часом – колір і масть. Загалом про рухомі речі інформації менше, ніж про нерухомість. Як видно з тестаментів, рухомі речі займали другорядне місце й переходили в спадок разом з нерухомістю. Так, наприклад, записуючи дружині будинок із ґрунтом, виживський міщанин Левко Демкович зазначив, що відписує їй усі «дробязки, шати, фанти от мала і до веля»³⁷⁴. (Ця тема детальніше розглядається в окремому 5-му розділі).

Іноді наприкінці тестаментів вписували *санкцію* (*sanctio*) – погрози на адресу людей, які можуть порушити останню волю або спосіб її виконання, хоча, варто зауважити, у тестаментах волинських городян вона зустрічається порівняно рідко, що може свідчити про нечасті випадки порушення посмертних приписів. Типовими були такі записи: «A kto by miał ostatniej woli mojej temu testamentu przeczyć, takowy się każdy ma ze mną rozprawić na Straszny Sądzie przed Panem Bogiem»³⁷⁵; «Co jeśli by kto kolwiek ważył ten testament ostatniej woli mojej kasować, takowego każdego pozywam na Sąd Boży

³⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 163-163 зв.

³⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 32 зв.

straszliwy, który się ze mną rospirać będzie przed Maiestatem jego przenajświętszym»³⁷⁶.

Дещо інакше ця формула записана у тестаменті рівненської міщанки Феськи Кондрихи: «А gdyby się kto ważył testament muj kasować albo przesondzać, takowego każdego na Sond Pansky straszliwy generalny, tam się z nim sprawie»³⁷⁷. Згаданий вище Левко Демкович зазначав: «А хто бы мѣль сес мой нинейший добровольный тастаментъ и запис вечистый мѣль касовати або нарушити, россудится со мною пред нелицемѣрным и правдивым судиею на Страшном суди Христовым»³⁷⁸. А володимирський вїйт Стефан Вишпольський погрожував порушникам таким чином: «Tak tedy kończę ten testament ostatniej woli mojej, [a] żeby nikt temu nie przeczył, gotowem go na Straszny Sąd Pański pozywać»³⁷⁹.

Після згаданих вище елементів формуляру вписувалася короборація (*corroboratio*), в якій підтверджувалася воля тестатора і присутність свідків. До будинку смертельно хворого Стефана Булгака прийшли два райці і два лавники. Тестамент Томаша Ясинського засвідчили два райці – Ян Матвійович Косацький і Нестор Йовкович, а Криштофа Немиського – вікарій та писар луцької капітули Станіслав Лещинський, райця Йона Михайлович, міський писар Ян Томкович, возний Іван Городиський. Заповіт міщанки Пелагії Іванівни Якубової Обухової засвідчили «люде зацние упрошониє» – луцький гродський писар Сасин Русинович Берестецький, шляхтичі Петро Дубенецький, Гаврило Гуляницький, возний Ян Валевський. Луцький аптекар Войтех Мстиславович запросив у свідки шляхтичів: Станіслава Лещинського, Матеуша Вишинського, Івана Виговського, Яна Кохана, Анджея Хоєцького.

³⁷⁶ Там само. Арк. 157.

³⁷⁷ ЛННБ. Ф. 91, спр. 44, арк. 156 зв.

³⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 165.

³⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 129, арк. 874.

Екзекуторами (розпорядниками) ставали переважно опікуни родини померлого, згадувані в тестаментях, серед яких могли бути і близькі родичі, члени міського уряду, іноді – гродського і земського урядів, а також духовні особи. Аптекар Войтех Мстиславович, наприклад, просив бути опікунами його дружини і дочки достатньо відомих і впливових осіб: коронного підскарбія, перемиського і самбірського старосту Яна-Миколая Даниловича, луцького суфрагана і декана, олицького і тикотинського пробоща Станіслава Лозу, луцького каноніка і пробоща фундації волинського воєводи князя Сангушка Бальтазара Тишку, луцького земського суддю Войтеха Станішевського. Присутність при укладенні тестаментів у якості свідків осіб з високим соціальним статусом свідчила про авторитет і соціальний престиж родини помираючого. Вдова олицького вїта Мартина Більця на ім'я Аполонія просила бути опікунами дітей вікарія олицької колегіати ксьондза Анджея Хромінського, доктора філософії Замойської академії і професора Олицького колегіуму Яна Бжозовського, а також бурмистра Олександра Бобровича, райцю Федора Куриловича і міського писаря Лукаша Гонщевського³⁸⁰.

До останніх елементів формуляру належала касаційна клаузула – застереження тестатора щодо його права внесення змін, відкликання або касації за життя: «Warował też to sobie iż ieśliby go Pan Bóg do pierwszego zdrowia przyprowadził z tej choroby testament cassować, odmienić i poprawić aby to przy wolej i dispositiej testatora zostawało»³⁸¹, «Ten testament zostawuję sobie wolne prawo jeślibym zdrów został z tej choroby zcassować i zepsować. A jeślibym też miał z wolej Boskiej umrzeć, tedy proszę aby w xięgach miejskich cale nie naruszony zostawał»³⁸². Такі клаузули містять більшість тестаментів жителів Олики, натомість в інших досліджуваних містах їх практично не вживали. Наприкінці актів рівненських міщан ця клаузула містить прохання

³⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 188 зв.

³⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 38-38 зв.

³⁸² ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 119.

тестатора про непорушність останньої волі і неможливість її касації: «Proszę i napominam aby ten testament ostatniej woli mojej nie był kasowany i valor miał na wszelakim miejscu»³⁸³, «Poftornie proszę i napominam aby ni w czym nie był kasowany i do xiąg miejskich rowieńskich był przyjęty i zapisany»³⁸⁴.

Кінцевий протокол складався з *datum*, або інформації про дату і місце написання документу. Після цього ставився підпис, у деяких випадках – відбиток особистої печатки тестатора. Далі підписувалися свідки, іноді прикладаючи свої сигнети, що надавало правової чинності тим документам. Так, наприкінці заповіту володимирської міщанки Куниці Каплянки перераховані поіменно всі свідки, які «печати свои приложили и руки свои хто писати умель подписали»³⁸⁵, що означає те, що свідки далеко не завжди були письменними і могли поставити свій підпис. Часто при цьому дописували: «рукою власною», польською мовою – «ręka swą», або вживали латинський відповідник «manu propria», часто – в скороченому варіанті – «m. pr.».

Каталін Шенде звернула увагу на те, що в угорських містах при виборі свідків зважали на їхній соціальний статус, який мав бути подібний або тотожний до статусу тестатора. Охоче обирали членів міської ради, хоча в надзвичайних випадках вистачало свідчень «двох учтивих і осілих» (тобто власників нерухомості в місті). В тестаментх багаторазово згадується про те, що свідки виконували свої функції на особливе прохання тестатора. Тим не менше часта поява одних і тих самих осіб в якості свідків протягом одного року може означати те, що члени міської ради поділяли ці обов'язки поміж собою. Таким чином заповідач мав менший вибір свідків аніж могло видаватися, а на практиці цей вибір обмежував додатково його соціальний

³⁸³ ЛННБ. Ф. 91, спр. 44, арк. 149 зв.

³⁸⁴ Там само. Арк. 241.

³⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 130 зв. – 131.

статус³⁸⁶. Подібну практику в доборі свідків можемо спостерігати і на прикладі олицьких тестаментів за 1660-1670-ті роки.

У випадку нездатності тестатора через хворобу поставити власний підпис («А подписать есми не мог при неспособности взроку ѿчю моихъ»³⁸⁷), запрошували когось зі свідків: «proszony ustnie oczewisto pieczętarz N.». Утім, у більшості випадків тестатори були неписьменними й усього лиш ставили хрестики наприкінці акта. Серед неписьменних були і деякі міські урядники: наприклад, сокольський війт Мартин Іршинський з тієї причини просив підписатися замість нього Антонія Жилича («Iż pan Marcin Irszyński pisać nie umie, na miejsce jego Anton Żylicz proszony pieczętarz od pana Marcina Irszyńskiego, wójta sokolskiego»³⁸⁸). Як виняток з правил можна розглядати тестамент луцької жительки, шляхтянки Анни Лучниковської (уродженої з Коршовецьких), яка була писемною і власноруч підписалася: «Anna Łucznikowska» (5 березня 1674 р.)³⁸⁹.

Тестамент мешканки Олики Маріанни Слоньчиної (15 грудня 1661 р.) містить усі вступні і прикінцеві формули, закінчується *corroboratio* і *datum*; його підписали: сама тестаторка, ксьондз Якуб Львович, нотарій олицької колегіати Станіслав Казимир Сарневич, пан Павло Рабенський, пан Станіслав Шейновський і її чоловік Миколай Маринський³⁹⁰. Утім, більшість записів оформлялися згідно зі стандартним формуляром, опрацьованим у міській канцелярії, де опускалася кінцівка, тобто дата і підписи свідків, наприклад: «Warował sobie tenże testator, iż jeśliby go P. Bóg do pierwszego zdrowia przyprowadził, aby ten testament terazniejszy nic nie ważył, że jeśliby też zaś z

³⁸⁶ Szende K. Testamenty i ustne oświadczenia woli. Oralność i piśmienność w procesie sporządzenia testamentów na Węgrzech w późnym średniowieczu. *КНKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 227.

³⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 35 зв.

³⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 103, арк. 219.

³⁸⁹ Архів Стрітенської церкви в Олиці. Оригінал. Див. Додаток В.

³⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91-93 зв.

tego świata jego zebrał, aby w ni w czym nie naruszony zostawał i do ksiąg miejskich był zapisany»³⁹¹.

Після запису тексту тестаменту дописували формулу, що засвідчувала запис до міських книг. У гродських канцеляріях здебільшого вживали стандартну фразу: «Которыи же то тестаментъ слово ѿ слова до книг кгородских володимѣрскихъ есть записанъ». У луцькій міській канцелярії залишали докладний запис, але напевно, це залежало від статусу особи. Так під текстом заповіту бурмистра Івана Солтана читаємо: «Которыи же то тестаментъ, за очевисьтою прозбою, при добром баченню будучы, своєю, то есть вышъ менованыи панъ Самоел Василевичъ, названы Солтанъ прозвиськом, бурмистръ прошълыи, а за принятємъ нашим урядовым, с початку ажъ до конца до книг справъ ратушьных радецькихъ вечныхъ местскихъ луцкихъ *ест* уписан, с которых и сесъ выпис под печатю лавъничею *ест* выдан»³⁹². А міські писарі Козлина до цього підходили спрощено: «И просил тѣн же Лукаш, абы сѣи дѣстаментъ записан был, которыи записанъ *естъ*»³⁹³. В олицькій канцелярії незалежно від статусу тестатора часто вживали усталений латинський вираз: „*Quod cum memoriam solidado acticatam est*”.

Загалом, незважаючи на поширену практику тестаментування в містах Речі Посполитої в XVII ст., ці документи не стали масовою актовою продукцією у волинських містах (за винятком Олики). Вони не виділилися в окрему серію книг на зразок *Libri testamentorum*, як це відбувалося у більших коронних містах³⁹⁴, а записувалися у поточні міські книги (радецькі або вйїтївсько-лавничі) на прохання городян. Такі серії книг провадилися з кінця

³⁹¹ Там само. Арк. 51-51 зв. Тестамент олицького міщанина Прокопа Семеновича (21 березня 1661 р.).

³⁹² ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 127 зв.

³⁹³ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 74.

³⁹⁴ Див.: Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce. Warszawa, 2012. S. 110-111.

XIV ст. у Кракові, з 1540-х років у Старій Варшаві, Перемишлі, з початку XVI ст. у Познані, а з українських міст – тільки у Львові і Кам'янці (Подільському).

* * *

Міська канцелярія відігравала головну роль у становленні тестаменту як важливого приватноправового акта, обов'язкового до виконання після смерті заповідача. Невдоволені останнім волевиявленням тестатора могли оскаржити його розпорядження в суді, але на практиці цим користувалась незначна частина мешканців міст. Аналіз правових джерел і порівняння їх із практикою тестаментування дає підстави стверджувати, що мешканці міст у більшості випадків шанували право і дотримувалися засад укладання тестаментів, визначених у Литовському статуті і збірниках магдебурзького права.

Після смерті тестаторів акти останньої волі, як правило, вписувались до урядових міських книг (такий запис називався облятою): канцеляристи дослівно переписували текст з принесеного оригіналу, до нього додавали вступну і кінцеву клаузули (канцелярську формулу) та заголовок, який містив крім імені і прізвища заповідача інформацію про його соціальний статус, іноді – імена осіб, які принесли цей документ, та свідків. Завершувала обляту стандартна прикінцева формула із зазначенням про те, що поданий для фіксації тестамент актикований (тобто вписаний). Однак, як доводить аналіз актової документації, далеко не всі тестаменти городян, укладені в їх будинках напередодні смерті в письмовій формі, вписували до міських книг. Причинами тому могли бути небажання спадкоємців оплачувати пов'язані з цим канцелярські видатки або відсутність потреби в цьому.

Більшість тестаторів були неписьменними і, аби засвідчити свій акт останньої волі, ставили хрестик, а для укладання самого акту потребували фахової допомоги працівників міської канцелярії. Нормою в ті часи було укладання заповітів у будинку помираючої особи (у присутності міських

урядників і свідків), або в ратуші перед міським судом. Однак серед аналізованої групи тестаторів було кілька осіб, які власноруч уклали свої тестаменти, тож міським урядникам залишалося тільки *post factum* прийняти готові документи для фіксації в урядових книгах, що певною мірою свідчить про розвиток писемної культури у волинських містах ранньомодерного часу. Агнешка Бартошевич звернула увагу на те, що така ситуація загалом була властива для великих міських осередків – центрів міщанської культури, зокрема Кракова, де на початку XVI ст. щоденною практикою було записування в міській канцелярії вже готових, тобто укладених раніше тестаментів. У той час в сусідньому Казимежі нормою був запис тестаментів перед судом, який збирався в будинку тяжкохворого, або в ратуші³⁹⁵.

Важливу роль у тестаментуванні відігравали міські писарі. Варто зауважити, що ці урядники були заангажовані не тільки у процес укладання тестаменту. Часто як осіб, що користувалися «доброю славою» у міському соціумі, їх призначали ексекуторами – вони мали стежити за виконанням акта останньої волі, їм доручали опіку над неповнолітніми дітьми померлих. У міському соціумі, де більшість пересічних людей були неписьменними, вони користувались неабияким авторитетом. Частина з них походила з коронних земель, або отримала освіту в містах Корони Польської.

Формуляр волинських тестаментів містить усі основні клаузули, характерні для такого типу документів ранньомодерного часу. Тож щодо структури вони майже не відрізняються від усталеного раніше у Короні Польській і Великому князівстві Литовському формуляра, за винятками вступних формул, коли іноді оминалася інвокація й аренга, а також прикінцевих. Складніший формуляр мали тестаменти жителів Олики, де була добре розвинута міська канцелярія.

³⁹⁵ Bartoszewicz A. Testament jako źródło do badań nad piśmiennością mieszczańską w późnym średniowieczu. *KHKM*. 2011, nr 3-4. S. 294.

Розділ 3. СТОСУНКИ ТЕСТАТОРІВ З РОДИНОЮ ТА БЛИЗЬКИМ КОЛОМ

Загальна характеристика волинських міст. Протягом XVI–XVII століть на Волині тривав урбанізаційний процес, чимало міст і містечок отримували привілеї на магдебурзьке право, а мешканці цих поселень набували низку прав і привілеїв економічного й соціального характеру. Міська громада, що функціонувала на магдебурзькому праві, у джерелах часто згадувалась як «річ посполита» такого-то міста. Волинське місто становило багатфункціональну систему, складовими якої були локаційно-магдебурзький привілей, ярмарки і торги, фортифікаційні та культові споруди. Подеколи важко було провести межу між містом і містечком, з огляду на переважну кількість малих міст у цьому регіоні. Андрій Заяць подає таку їх класифікацію: 1) головні міста – адміністративні центри повітів – Луцьк, Володимир, Кременець, де діяли гродські та земські суди, відбувались сеймики, провадили найбільші щорічні ярмарки, зосереджувались навчальні заклади і найбільші культові споруди, з числом населення кілька тисяч осіб; 2) більші міста (понад 500 будинків – 15 міст), 3) середні міста (від 200 до 500 будинків – 42 міста); 4) малі міста (до 200 будинків – 55 міст)³⁹⁶. Крім трьох повітових міст до числа найбільших міст регіону належали кілька приватних: Олика, Острог, Дубно, Костянтинів, Остропіль, Полонне, Заслав, Корець. Згадані міста були значними економічними центрами Волині з розвиненою цеховою організацією ремесла і торгівлі. Вони відігравали важливу роль у торгівлі і формуванні дорожньої мережі регіону.

Міста виконували важливі оборонні функції, документально підтверджено існування замків у 105 міських осередках, тобто у половині з

³⁹⁶ Заяць А. Міське суспільство Волині... С. 386-387.

відомих³⁹⁷. Значна частина приватних міст були центрами резиденцій волинських магнатів і шляхти. Загальноприйнятою практикою у ті часи були оренди і застави маєткових комплексів. Міста виконували судові функції, до міських судів звертались не тільки міщани, але й шляхта, яка мала спірні справи з міщанами, а також селяни з прилеглих сіл. На міське судочинство впливали різні фактори – статус міста (королівське чи приватне), наявність привілею на самоврядування за магдебурзьким правом, політика власників приватних міст тощо.

Міста виконували важливу роль релігійно-культурних центрів, де формувалися міська культура та ідентичність. За підрахунками А. Є. Зайця, зафіксовані згадки щодо наявності храмів у 82 містах і містечках Волині, у деяких найбільших містах їхня кількість сягала більше 10³⁹⁸. Шпитали згадуються у таких містах як: Луцьк, Володимир, Кременець, Базалія, Острог, Горохів, Дубно, Корець, Олика, Литовиж, Мацеїв, Торчин, Старокостянтинів, Торчин, Турійськ, Четвертня, Янів.

Соціальна структура волинського міщанства виглядала складною, умовно міське населення можна поділити на міську еліту (заможні мешканці міст), поспільство (дрібніші купці, ремісники, перекупні, т.зв. «огородники», представники вільних професій) і плебс (домашня челядь, наймити, бідніші міщани). У міських осередках Волині проживали представники різних етносів, утім українці становили переважну більшість міського населення, що простежується і за збереженими тестаменами волинян. У деяких населених пунктах чималий відсоток становили євреї, значно менше було поляків, татар, литовців, вірмен, караїмів, німців, шведів, італійців, москалів, циган.

Шляхта у волинських містах була невід'ємною частиною міського суспільства у досліджуваний період. За підрахунками Ірини Ворончук, у

³⁹⁷ Там само. С. 66.

³⁹⁸ Там само. С. 69-70.

Луцьку на середину XVI ст. нараховувалося щонайменше 84 двори князів і шляхти³⁹⁹, які не підлягали юрисдикції міської влади. Деяко менше шляхетських дворів було в інших повітових центрах Волині – Володимирі і Кременці⁴⁰⁰.

У всіх королівських містах Речі Посполитої впродовж XVI–XVIII ст. зберігалася тенденція до зростання приватних (шляхетських) юридик, що створювало чималі проблеми для міських громад. Сеймова конституція 1550 р. дозволила шляхті купувати в містах нерухомість за умови, що такі особи підлягатимуть міській юрисдикції і сплачуватимуть усі міські податки⁴⁰¹, але, зрозуміло, в реальному житті ця постанова рідко виконувалася. Прагнення шляхти мати міську осілість диктувалися суто прагматичними чинниками: міста були центрами політичного життя (тут проводилися сеймики, де вирувало політичне життя, існували можливості для заробітку), розвитку торгівлі (регулярно відбувалися ярмарки і торги), культури та освіти. За таких умов шляхтичі часто купували нерухомість у містах, іноді навіть приймали міське громадянство і ставали членами міського уряду.

Характерною особливістю міського самоврядування на Волині була наявність значної кількості шляхти в управлінських структурах навіть у містах з магдебурзьким правом, що не було властивим для коронної частини Речі Посполитої. Шляхтичі в деяких волинських містах займали уряди війтів, лентвійтів, міських писарів, провадили міське судочинство. Зловживання владою шляхтичами у містах звужувало сферу міського самоврядування, часто становило причину конфліктних стосунків і сутичок між ними й міщанами. Втім стосунки шляхти і міщан не були однозначними, відомі і приклади взаємного співробітництва на економічному ґрунті, практикувалися змішані шлюби, коли бідні шляхтичі охоче одружувалися з

³⁹⁹ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. ... С. 321.

⁴⁰⁰ Докладніше див.: Заяць А. Міське суспільство Волині ... С. 363-386.

⁴⁰¹ Volumina Legum. T. 2. S. 8.

заможними міщанками, або малозаможні шляхтянки вступали у шлюб із заможними міщанами.

3.1. Статус тестаторів

Коло тестаторів волинських міст було досить різноманітним. Серед них зустрічаємо осіб як заможних, так і бідних, людей різного фаху і рівня освіти (освіченості). Єднало їх те, що рішення про укладення тестаменту залежало в більшості випадків від них самих (принаймні вони про це згадували в тексті). Ними рухало бажання впорядкувати всі свої справи – розрахуватися з боргами, розпорядитися якнайкраще майном, аби смерть не застала їх зненацька. На сторінках міських книг можна знайти інформацію про представників різних станів суспільства. Міські писарі контактували з широким колом осіб – не тільки з жителями цих міст, а й околичною шляхтою, духовенством, військовими, купцями, прибульцями з інших міст та сіл, іноді з-поза меж Волинського воєводства. Тож клієнтами міських канцелярій ставали представники різних сегментів строкатого міського соціуму. Усіх тестаторів (170 осіб) можемо охарактеризувати за такими критеріями:

- 1) за статтю: 50 актів останньої волі (або 30%) належали жінкам, 120 (70%) – чоловікам, один тестамент написаний від імені подружжя;
- 2) за соціальним статусом переважна більшість були міщанами 144 (84,7%), певний відсоток складала шляхта – 21 (12%), з них 8 осіб були військовими, 5 (3%) осіб належали до духовного стану різних конфесій;
- 3) за «фахом» тестаторів-міщан чоловічої статі (95 осіб): 17 (17,8%) осіб належали до міської правлячої еліти; 17 (17,8%) були ремісниками, 6 (6,3%) – купцями, найбільше було «огородників» (осіб, які жили з обробітку землі, тримали городи, сади, фільварки тощо) – 48 (50,5%), а також осіб неокреслених занять – 7 (7,3%);

4) за конфесійним чинником домінували православні – 82 особа (48%), католиків було 48 (28%), уніатів – 37 (22%). Ще три особи не вдалося вповні ідентифікувати, один визнаний євангеліком.

Майже третина усіх тестаментів належала жінкам. Попри порівняно невелику кількість збережених текстів, ці акти мають високу джерелознавчу цінність. Вони відзначаються своєю докладністю, містять чимало інформації про матеріальний стан тестаторок, їхню релігійність/побожність, деякі з них віддзеркалюють емоційний стан і долі жінок, ситуацію в родинах, ставлення до шлюбних партнерів. Порівняно із заповітами чоловіків, жіночі яскравіше та виразніше демонструють індивідуальність тестаторок та їхні емоції, відчуття страху і побоювання у переддень смерті за стан своєї душі та долю дітей. Зрештою, вони є важливим джерелом для аналізу повсякдення та уявлень ранньомодерних людей⁴⁰².

Осібну групу тестаторів становлять представники міської урядницької еліти. Серед них були п'ять в'їтів – Матис Тресковський з Ковеля, Петро Бризель⁴⁰³ з Корця, Мартин Іршинський з Сокола, Стефан Вишпольський з Володимира, Марко Жоравницький з Луцька; два лентвійти – Марк Ніфанович з Ковеля і Парфен Голузка з Луцька; п'ять райців – Валентин Жембецький, Єронім Танюкевич і Ярмош Хомович з Олики, Самійло Солтан з Луцька, Андрій Знойовський з Ковеля; п'ять лавників – Григорій Фалілейович, Григорій Нетякевич, Лукаш Познєвич і Миколай Полупанович з Олики, Стефан Булгак з Луцька; один міський писар з Олики – Андрій Лабунський. Найбільш яскравим представником цієї урядницької групи був луцький в'їт-шляхтич Марко Жоравницький (1584-1611). Крім заповіту, в

⁴⁰² Докладніше див. Білоус Н. «Визнаваю сим моим тастаменьтом и ѿстатнею волею своєю». Тестаменти волинських міщанок кінця XVI–XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 13-14. Київ, 2017. С. 127-160.

⁴⁰³ Петро Бризель після переселення до Олики згадується як місцевий хірург. Після його смерті (1665) залишився посмертний інвентар майна з переліком медичних книг і ліків, про що йтиметься далі.

низці актових джерел залишилось чимало інформації про цю особу, що привертає увагу дослідника і дає можливість скласти його уявний портрет.

У багатьох волинських містах раннього нового часу міські ради не мали такого значення як у німецьких чи польських містах, натомість ключовою фігурою був вїйт, який нерідко зосереджував у своїх руках усю адміністративну і судову владу. Оскільки вїїтвський уряд забезпечувався чималим маєтком і був гарантованим джерелом доходів, сталося так, що чимало міських вїїтвств опинилося в руках магнатів або заможної шляхти. Згідно з нормами маґдебурзького права, вїїт мав очолювати судову колеґію – лаву, але на практиці його судові повноваження були значно ширшими. У Луцьку дідичний вїїт фактично впливав на діяльність і адміністративної установи – ради, і судової – лави. Йому належало право обирати половину міських урядників, а також лентвїїта, який очолював судову колеґію⁴⁰⁴. Луцьке вїїтвство до середини XVII ст. часто переходило в оренду або заставу. По закінченню терміну чергової оренди 24 червня 1584 р. воно перейшло до брата померлого на той час вїїта Василя Жоравницького – Марка Жоравницького⁴⁰⁵, який залишався на цьому уряді аж до травня 1611 р., здаючи також часто його в оренду. 22 вересня 1599 р. дідичний вїїт Марко Жоравницький уже згадується як діючий під час конфлікту з райцями, які поскаржилися на нього до ґродського суду за зловживання владою. Міські урядники закидали вїїтові те, що він відмовився засідати з ними в ратуші «на местцу звиклом» і розпорядився вести судове засідання у своєму будинку в присутності тільки двох лавників, замість присяглого міського писаря використав свого слугу, привласнив прибутки, які мали йти до міської скарбниці, через що завдав місту збитків на 200 зол. пол. Крім того,

⁴⁰⁴ Докладніше про уряд луцького лентвїїта див.: Білоус Н. Луцькі лентвїїти XVI–XVII ст.: характеристика уряду та персоналії. *PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Том. 1. Ранньомодерна людина: простір – влада – право XVI–XVIII ст.* Львів, 2015. С. 94-113.

⁴⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 466.

встановив на свою користь мито «якоєс незвычайное» – з усіх міщанських будинків і комор стягнув по 7 гр. лит., у т.ч. і з купців, які з «комьягами, полукомьяжками и чолнами на реце под домами нашими стояли», чим завдав міщанам збитків ще на 300 зол. пол.⁴⁰⁶. Того ж року Марко Жоравницький, очевидно, знову передав війтівство в оренду луцькому підкоморію Яну Харленському, оскільки той згадується як діючий війт вже від початку 1600 р.⁴⁰⁷ В 1605 р. Жоравницький зганьбив себе згвалтуванням 12-річної дівчинки Реїни. 10 серпня вночі він наслав до будинку луцької балверки Анни Каспрової трьох озброєних слуг і лавника Грицька Томилковича з кордом, які вимагали від жінки віддати їм добровільно її дочку. Нападники обляяли міщанку соромотливими словами, виламали двері, схопили дівчинку і кинули її до воза «яко пса», заткнувши їй рота, аби вона не кричала й відвезли її до села Підгайці в будинок війта. Наступного дня дві жінки засвідчили ознаки згвалтування, а возний Станіслав Янковський записав до урядових книг зізнання в тому, що війт вчинив цей бридкий вчинок⁴⁰⁸. Вірогідно, Жоравницький залишився безкарним, або відкупився від скаргниці, щоби не допровадити справу до суду.

У 1606 р. Андрій Красенський подав позов до Луцького гродського суду на війта з вимогою сплатити йому борг у сумі 13200 пол. зол. або передати війтівство і дідичне село Підгайці. Саме тоді Марко Жоравницький опинився перед загрозою втрати уряду і маєтку⁴⁰⁹, й, аби врятувати ситуацію вирішив знову здати війтівство в оренду. У період 10 липня – 11 листопада 1606 р. війтівство орендував брат попереднього війта – Томаш Жоравницький⁴¹⁰. З 1 липня 1607 р. черговим орендарем був родич Марка

⁴⁰⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, к. 675.

⁴⁰⁷ Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas fundamentālās bibliotēkas, R-7348, k. 48.

⁴⁰⁸ Докладніше див.: Biłous N. Gwałty oraz przemoc domowa w miastach Wołynia w końcu XVI – początku XVIII w. *W kręgu rodziny epok dawnych. Przemoc*. Kraków, 2020. S. 91-92.

⁴⁰⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 832.

⁴¹⁰ Там само. Арк. 687, 853 зв., 878 зв., 973.

Михайло Гулевич, який тимчасово заволодів вйтівством за 6 тис. зол. пол.⁴¹¹, але невдовзі вйті передав його в оренду за 9 тис. зол. пол. княгині Катерині Подорецькій, яка своєю чергою «правом вливковим» переуступила вйтівство своєму синові – князю Андрію Козеці⁴¹². У 1610 р. М. Жоравницький вирішив повернути собі вйтівство і подав скаргу до Луцького земського суду на князя А. Козеку, але той не погодився з таким рішенням і подав апеляцію до Люблінського трибуналу. «Феміда» стала на бік позивача: трибунальським декретом від 9 травня 1611 р. М. Жоравницький повернув собі уряд, викупивши його у А. Козеки за 9 тис. зол. пол., але вже 10 травня продав його за ту ж суму своєму швагрові Олександрові Загоровському⁴¹³, позичивши попередньо у нього цю суму. Останній був одружений з його сестрою Олександрою Олександрівною Жоравницькою⁴¹⁴. Такий свій вчинок вйті мотивував тим, що дуже потребував грошей. З тієї ж причини він продав луцькому міщанинові Юнасу Шольцу за 2 тис. зол. пол. вйтівський пляц (чималу земельну ділянку), що знаходився поблизу Ринку, церкви Св. Покрови і вул. Жидівської⁴¹⁵. Написавши 16 листопада 1611 р. тестамент, Марко Жоравницький невдовзі помер, не залишивши прямих нащадків⁴¹⁶. Перераховане у ньому майно безперечно вказує на те, що його власник був достатньо заможною людиною. Основну свою нерухомість – села Куклі і Волю Кукольську – він передав братові Михайлові Гулевичу, якого призначив головним ексекутором тестаменту, та його синові Марку.

⁴¹¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 78, арк. 689.

⁴¹² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 90, арк. 401.

⁴¹³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 481 зв.; спр. 90, арк. 639, 640.

⁴¹⁴ Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. К., 2009. С. 390.

⁴¹⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 491 зв. – 492. Справи про численні позики і борги М. Жоравницького перераховані в монографії: Заяць А.: Міське суспільство Волині... С. 146-147 та ін.

⁴¹⁶ Там само. Арк. 544-546.

Останньому він залишив книги латинською мовою (без уточнень), а згаданому братові – два напрестольних Євангелія, православні церковні книги та срібло, а також усі рухомі речі, що залишались у будинку (столове срібло, інший посуд, постіль, зброю, домашню худобу, боргові зобов'язання на чималі суми). Село Свинюхи відписав племінникам – дітям рідної сестри Олександри Загоровської. Вирішивши, що цього замало, вона наступного дня після смерті брата, скориставшись відсутністю в будинку М. Гулевича, вивезла усе рухоме майно (яке згодом оцінили в 3 тис. зол. пол.) до своєї маєтності – села Медвежа Воля⁴¹⁷. Одяг заповідач розпорядився віддати слугам. Поховати небіжчика мали в церкві Св. Дмитрія в околиному замку Луцька. Привертає увагу факт зберігання вдома аж двох напрестольних Євангелій та інших церковних книг, які використовувалися лише у богослужінні. Усі згадані церковні книги і начиння дісталися вйтові у спадок від його діда теж на ім'я Марко Жоравницький, владики луцького й острозького (1565-1567), який не прийнявши монашества й висвяти⁴¹⁸, залишився світською людиною (!). Як виявилось, церковні речі цей скандально відомий «єпископ» не повернув церкві, а передав своїм нащадкам, що стало відомим завдяки цьому тестаменту вйта⁴¹⁹.

Шість актів останньої волі належали купцям, які займалися купівлею-продажем різних товарів. Відомо, що Іван Мискевич (на прізвище Боняк) з Олики торгував олією, сіллю і прісним медом, які купляв у Кам'янці (Подільському), мав чимало боржників⁴²⁰. Матяш Підвисоцький також

⁴¹⁷ Михайло Гулевич був шокований таким вчинком сестри і не змирився з пограбуванням, подавши скаргу в гродський суд, а потім до Люблінського трибуналу. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 92, арк. 87 – 90 зв.

⁴¹⁸ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 1. Київ, 1994. С. 98.

⁴¹⁹ Тестамент луцького вйта-шляхтича Марка Жоравницького опубліковано у додатку до моєї статті: Білоус Н. Луцьке вйтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників. *Український історичний журнал*. Київ, 2015. № 4. С. 4-22.

⁴²⁰ Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док.79.

торгував олією⁴²¹. Яцько Леньчиц зі Стрия зі своїм приятелем Костянтином Сомком продавали разом в Олиці ножі (на суму 120 зол. пол.) і цибулю (на суму 16 зол. пол.), мали двох коней, які коштували 66 зол. пол.⁴²². Якуб Добко з Олики продавав гудзики і коштовні пояси, залишив після себе два кованих купецьких вози з товаром⁴²³. Олександр Дзуса називає себе на початку тестаменту «острозьким міщанином», але також мав нерухомість у Кременці, а перед смертю проживав у Дубно, де уклав акт своєї останньої волі. Прикметно, що наприкінці свого тестаменту він зазначив, що був не тільки острозьким міщанином, а ще й дубенським, тобто мав подвійне міське громадянство і, вочевидь, займався торгівлею у цих двох містах. Вірогідно, свій торговий капітал він заробив на купівлі/продажі хутра і тканин, а також на лихварстві (позичці грошей) та оренді деякої нерухомості⁴²⁴. Натомість купець Іван Йовтухович з Олики транспортував возами невідомі нам товари у Маначин, де захворів і склав тестамент⁴²⁵.

Можемо припустити, що купців могло бути значно більше, принаймні серед міських урядників, для яких заняття торгівлею або перепродажем товарів/речей було звичним явищем, про що, наприклад, свідчить перелік «крамних» товарів у тестаменті луцького бурмистра Самійла Солтана⁴²⁶, або згадка в тестаменті лавника Стефана Булгака про крамницю його дружини, що приносило дохід його родині («*kramik żony mej, którym siebie i mnie żywiła*»)⁴²⁷. Варто також додати, що купці у волинських містах були ще й власниками фільварків, садів, городів, тримали домашню худобу, що давало

⁴²¹ Там само. Док. 52.

⁴²² Там само. Док. 82.

⁴²³ Там само. Док. 99.

⁴²⁴ Там само. Док. 95.

⁴²⁵ Там само. Док. 48.

⁴²⁶ Там само. Док. 17.

⁴²⁷ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 92 зв.

додатковий прибуток родині і було невід'ємною складовою повсякденного життя у ті часи.

17 тестаментів належали ремісникам, які представляли кілька галузей: швейну – два кушніри, кравець, ткач і три шевця, металеву – мечник і два ковалі, будівничу – скляр і тесля, пов'язану з виробництвом продовольства – пивовар і млинар, лікувальну – хірург і аптекар, крім того один був лазебником (працював у лазні). Схоже, що до когорти ремісників належав ковельський райця Андрій Знойовський, у будинку якого знаходився верстат з приладдям і який згадується як продавець товарів з міді (на суму 300 зол. пол.). Скоріше за все він був мосяжником – майстром по виготовленні речей з міді, латуні і бронзи⁴²⁸.

Непересічним мешканцем Луцька був прибулий з Пултуська* аптекар Войтех Мстиславович. Певний час він служив як приватний лікар у брацлавської каштелянки Ізабелли Семашкової, згодом купив у нащадків небіжчика доктора філософії і медицини Андрія Марцішевського будинок поблизу ратуші, який перебудував під кам'яницю з окремим приміщенням для аптеки. З часом він обзавівся ще й іншою нерухомістю: за надані червоногородському старості Станіславові Даниловичу послуги на суму 500 зол. пол. купив дворище з трьома підданими у селі Аршичин**, а також город біля річки Глушець у Луцьку і навіть деякий час був власником двора в луцькому Окольному замку вартістю 1400 зол. пол.⁴²⁹ 15 жовтня 1632 р. аптекар уклав тестамент, записавши всю нерухомість другій дружині Катерині Камінській, з якою нажив кількох дітей (перший шлюб був бездітним), більшість яких, однак, померли в дитинстві і були поховані в

⁴²⁸ Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 128.

* Пултуськ – нині адміністративний центр Пултуського повіту Мазовецького воєводства (Польща).

** Арчишин – нині село у Млинівському районі Рівненської обл.

⁴²⁹ Про факт володіння аптекаря двором в Окольному замку згадує А.Є. Заяць: Міське суспільство Волині... С. 341.

езуїтському костелі в Луцьку. На той час залишилася тільки дочка Анна, крім неї на вихованні тестатор мав племінницю – дочку брата-небіжчика Станіслава, цій дівчині він заповів кам'яницю у Пултуську, неподалік від ратуші⁴³⁰.

Значну частину тестаторів становили особи, що жили з обробітку землі, садівництва, огородництва, були власниками фільварків, полів, луків, садів. У цілому такі заняття були широко розповсюджені серед жителів більшості тодішніх містечок Речі Посполитої, які мали аграрний або напіваграрний характер. Типовим представником цієї соціальної групи був олицький міщанин Іван Буй, який залишив у спадок своїй дочці від першого шлюбу Марині півволоки поля з будинком, пекарнею і фільварком, два стоги сіна в гумні, поле і город на тій же землі, а другій дружині з дітьми також півволоки поля, сад, орендовані на три роки у міщанина Семена Шпачка за борг в 96 зол. пол. поле і сад, з яких дружина і старша дочка мали разом збирати врожай. Також залишив їм 4 воли, 2 коня, корову, 2 вепри, стару свиню, гусей, посуд, знаряддя для обробітку землі, вози, одяг тощо⁴³¹. Адам Гурський залишив по собі будинок біля Ринкової площі в Олиці фільварок на передмісті Завороття, два воли і два коні, кількадесят кіп збіжжя у с. Длугошиї. Усю спадщину записав дружині Анні Шпаківні, а ексекуторами майна призначив професора Олицької академії Яна Гжегожа Бжозовицького і двох лавників з міського уряду⁴³². Міщанин Йовко Мискевич вирощував і продавав різну домашню худобу⁴³³.

Усі згадані вище групи міських жителів – представники вищих або середніх верств міського суспільства, тобто особи з більш-менш достатнім добробутом, яким було що залишати в спадок. Тестаменти убогих міщан – явище загалом рідкісне. Серед волинських городян відомі лише три таких

⁴³⁰ Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 23.

⁴³¹ Там само. Док. 93.

⁴³² Там само. Док. 94.

⁴³³ Там само. Док. 71.

тексти, які належали убогим жінкам з Олики: Матяшовій Шевеліній⁴³⁴, Катерині Ветровні, яка на схилі життя мешкала в руському шпиталі⁴³⁵, та бабці Марині зі шпиталю Св. Хреста⁴³⁶.

Серед аналізованої групи тестаторів – 21 особа шляхетського походження (у т. ч. три шляхтянки), долі яких так чи інакше були пов'язані з волинськими містами, або міськими жителями. Так, Ядвіга Кривецька, дружина Якуба Сокольницького, уклала тестамент 27 лютого 1587 р. у Луцьку, але просила поховати її тіло не в місцевому костелі, а в костелі Св. Анни в Ковелі. Свідками у неї виступили представники місцевої шляхетської еліти – Михайло Загоровський, Василь і Петро Семашки⁴³⁷. Інша шляхтянка – Раїна Окорська, дружина Миколая Вандаловського, оформила свій тестамент 23 березня 1619 р. у Турійську. Що характерно, свідками у неї були війт-міщанин Богдан Каленикович і ще двоє турійських міщан⁴³⁸. Анна Медонівна, дружина Миколая Омелянського, уклала свій тестамент у Клевані за допомогою міського писаря Даніеля Осташкевича і війта Войтеха Яхимовського. Приховуючи цей факт від чоловіка (батька її дочки), тестаторка просила княгиню Чорторійську, власницю Клевані, бути опікункою єдиної дочки Христини і не віддавати її чоловікові⁴³⁹. Ще одним із прикладів «взаємодії» шляхти і міщан є тестамент Михайла Волка Ланевського, слуги Альбрехта Мошковського. Причиною його написання і, власне, передчасної смерті тестатора стало поранення (з чийх рук не повідомлялося). Шляхтич певний час мешкав у будинку луцького міщанина-миловара Лахна, де 23 серпня 1611 р. і був укладений тестамент війтівським писарем Парфеном Григоревичем. Господарю будинку він подякував за

⁴³⁴ Там само. Док. 85.

⁴³⁵ Там само. Док. 97.

⁴³⁶ Там само. Док. 125.

⁴³⁷ Там само. Док. 3.

⁴³⁸ Там само. Док. 16.

⁴³⁹ Там само. Док. 18.

гостинність і відписав 8 кіп вівса і 10 возів сіна. Засвідчений вйтівською печаткою і підписом писаря тестамент наступного дня на прохання приятеля заповідача Криштофа Рачневича вписали спочатку у вйтівські книги, а згодом – 5 жовтня після його смерті – у луцькі гродські книги⁴⁴⁰.

Долі багатьох військових різних рангів були пов'язані з волинськими містами та їхніми жителями. Деякі з них загинули на території Волині у XVII ст. під час різних військових баталій, у результаті епідемій і хвороб, або стали жертвами насилля зі сторони цивільних осіб. Чисельні війни, в які була втягнута Річ Посполита в XVII ст., приносили великі знищення і демографічні втрати, падіння економіки в окремих регіонах, що болісно відбилося на долях пересічних мешканців країни, особливо на пограниччі (про що часом згадується у тестаментах). Історики традиційно зосереджували увагу на мілітарних подіях, фінансовому забезпеченні коронних військ, а також знищеннях, розбійницьких нападах і грабунках під час воєн і військових постой⁴⁴¹. Значно менше уваги приділялося в історіографії тестаментам військових і поховальним церемоніям, що відбувалися за певними канонами⁴⁴².

⁴⁴⁰ Там само. Док. 13.

⁴⁴¹ Nagielski M. Źródła dotyczące zniszczeń wojennych w połowie XVII w. w świetle regresu demograficznego Rzeczypospolitej po potopie. *Między Zachodem a Wschodem*, t. 4: Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / red. J. Wijaczka. Toruń, 2007. S. 113–132; його ж. Żołnierz koronny w XVII wieku. Wybawca i bohater czy ciemnyzyciel – w świetle zachowanych rejestrów szkód w księgach grodzkich i ziemskich Rzeczypospolitej. *Spółeczeństwo staropolskie*. T. 4: Spółeczeństwo a wojsko. Warszawa: DIG, 2015. S. 135–154; Srogosz T. Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku. Warszawa, 2010 та ін.

⁴⁴² Ciesielski T. Pogrzeby wojskowe w czasach saskich. *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci* / pod red. H. Suchojada. Warszawa, 2001. S. 217–233; Nagielski M. Testament oboźnego koronnego i starosty chmielnickiego Mikołaja Stogniewa, porucznika chorągwi husarskiej JKMci Władysława IV. *Studia Historyczno-Wojskowe* / red. K. Bobiatyński, P. Gawron i M. Nagielski. T. 2. Zabrze, 2008. S. 263–275 та ін.

Відносно велику групу жовнірів становила убога шляхта, для якої військова служба була єдиним джерелом доходів. Однак оплачувався жовнірський «труд» не дуже щедро, а часто і з запізненням. Традиційним для Речі Посполитої явищем було «життя в кредит», що показують і волинські тестаменти військових. Специфічну групу становили жовніри, які не посідали жодних маєтностей та не мали заощаджень. Вони помирали на службі, залишаючи після себе несплачені борги, які перевищували їхній скромний дохід. Такі тестатори залишали й проблеми, пов'язані з похованням.

Поховання військових, що походили з місцевих родин (пахолки, гайдуки, товариші роти), зазвичай відбувалися коштом родини померлого і не обтяжували бюджети військових. Осіб вищих рангів – ротмістрів і поручників – ховали в родових маєтках, тоді члени родини своїм коштом відбували усі фунеральні урочистості відповідно до статусу померлого і знатності роду⁴⁴³.

В українській історіографії дотепер не звертали увагу на тестаменти військових осіб річпосполитської доби, тому детальніше зупинимося на їхньому розгляді. Порівняно зі шляхетськими і міщанськими їх збереглося обмаль. Усі вони були написані незадовго до смерті. Деякі військові мали родини у волинських містах, яким записували своє майно, частина спадщини традиційно призначалася на побожні цілі.

Серед волинських тестаторів-військових було кілька прибульців з Корони і Великого князівства Литовського, а один – з Сербії. Писарі іноді «вмонтовували» життєві історії помираючих військових у тестаменти. Так, з тестаменту Матвія Маєвського від 26 липня 1666 р., товариша хоругви Івана Івановського, який мешкав у Зимному під Володимиром, дізнаємося, що він набув тяжку смертельну хворобу після падіння з коня у м. Біла Церква, після чого подався до с. Велика Полонна, а потім до Острога, а звідтіля до Луцька

⁴⁴³ Biłous N. Testamenty wojskowych poległych i zmarłych... S. 211-224.

до отців боніфрателів, які рятували його під час хвороби. Там же він уклав тестамент за допомогою писаря (бо сам був неписьменний) і заповів усю свою маєтність отцям боніфрателям, яку обраховував 18-ма конями: за кожного коня ротмістр, у якого він служив, мав сплатити спадкоємцям по 40 зол. пол.⁴⁴⁴.

Товариш хоругви Яцько Стоговський уклав свій тестамент у Дубно 3 лютого 1690 р., а 6 лютого він уже був вписаний до луцької гродської книги, тобто після його скорої смерті, яка настала внаслідок поранень, завданих Яном Жолкевським, сином волинського підстоля⁴⁴⁵. Серед своїх речей він згадує кунтуш, скриньку з 17 битими талярами, волову шкуру – усе це він заповів на побожні цілі для дубенського костелу. У тестаменті Стоговський звертався з проханням до дубенського війта Стефана Молевського, аби він вислав бурмістрів до містечка Білий Камінь, де в будинку місцевого єврея Мошка зберігалися інші його цінні речі – золотий сигнет, гарнець з міді та ін. («sygnet szczerozłoty, w którym trzy czerwone i srebra od buzdygana skrzydło, także i garnek miedziany przy tychże drobiazkach»), які війт мав забрати собі, а готівку в сумі 144 зол. пол. і оправлену в срібло шаблю тестатор заповів на користь костелу, де мали молитись за його душу⁴⁴⁶.

Жовнір з Дорогичинського повіту на Підляшші Станіслав Ян Путковський служив у поручника Єроніма Семашка – представника волинського магнатського роду. Перед смертю він мешкав у Дубно, в будинку свого товариша Свищовського, де захворів і 18 листопада 1691 р. уклав тестамент у присутності лентвійта і міського писаря. Своє тіло він просив поховати у базиліанському монастирі Св. Спаса в Дубно. У

⁴⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 313, арк. 929-930; Biłous N. Testamenty wojskowych poległych i zmarłych... S. 212-213.

⁴⁴⁵ Jan Żółkiewski, syn Michała Stanisława Żółkiewskiego, rotmistrza królewskiego, podstolego wołyńskiego (1669–1688), zm. 19 VII 1689. *Urządnicy wołyńscy XIV-XVIII wieku. Spisy / oprac. M. Wolski. Kórnik, 2007. S. 145, nr 717.*

⁴⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 410, арк. 141-142 зв.; Biłous N. Testamenty wojskowych...

тестаменті він перераховує свою маєтність, що складалася зі зброї і старого одягу (кунтуш з 19-ма срібними гудзиками, кафтан), які просив продати і ті гроші витратити на його похорон, а також згадує луб'яний віз, старий хомут, сокирку – ці речі заповів господарям будинку, де мешкав останні дні, два битих таляри просив витратити на труну і поховальний обряд, який мали здійснити цеховики: «Pancyrz wycinany, misiurka, karwasze czeladne, kulbaka stara, kontusz stary, skórka kurdybanowa, druga skórka kurdybanowa naderznienta troche, kociołek mały stary miedziany, kontusz tuzinkowy stary nakrapiany z guzikami srybrnymi, których jest dziewiętnaście, kaftanik mendzełanowy stary. Też rzeczy poprzedać, a pieniondze na msze święte pooddawać, a w kuntuszu moje ciało położyć. Wuz łubiany, chomont stary, siekirka mała, te daruje panu Swiszczowskiemu i paniej jego, w którego domu czas niemały mam wygodę. Gotowej summy mam talarów bitych dwa i te na trumne, i na obrzandy pogrzebowe leguje, aby ciało moje cechami miejskimi było pochowane»⁴⁴⁷. Для віднайдення коштів на поховальну церемонію він також просив продати коня. Свої «вірні жовнірські заслуги» у пана Єроніма Семашка тестатор обрахував на 800 зол. пол., з яких заповів дубенському фарному костелу 400 зол. пол., а іншу половину суми – дубенському бернардинському монастиреві. Свої військові заслуги у ротмістра Зарудного він обрахував на 30 зол. пол. і ті кошти просив переказати на монастир. Св. Спаса, де мало бути поховане його тіло⁴⁴⁸. Тестамент жовніра Путковського винятково цікавий тим, що зберігся його оригінал, підписаний власноруч заповідачем (що вкрай рідко зустрічається в тогочасних тестаментях) і свідками, а після його смерті був вкесний до міської дубенської книги, а не вписаний як облята.

У тестаменті королівського ротмістра Костянтина Томаша Судимонтовича Чечеля-Новоселецького від 11 лютого 1688 р.⁴⁴⁹ згадувалося

⁴⁴⁷ НГАБ. Ф. 694, воп. 7, адз. 816, арк. 62–63; Wiłous N. Testamenty wojskowych...

⁴⁴⁸ Там само.

⁴⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 403, арк. 420–423. Див. док. 132.

про те, що до його власних заслуг належать 834 зол. пол., які він витратив на хоругву, що базувалася у Ленчицькому воєводстві. Заповідач просив, аби його тіло було поховане в бернардинському костелі Дубна, перед олтарем Св. Петра, а численні пожертви (легати по 300–400 зол. пол.) записав на користь різних католицьких святинь Волині (кармелітам, францисканам, бернардинам, августіанам, домініканам), а також на шпиталі. Чималу нерухомість він залишив дружині і єдиній дочці, підкреслював свою любов до них, вживаючи пестливі слова: щодо дружини Олени – «miła małżonka moja», а дочки Катерини – «kochana córka moja». На схилі життя він провадив численні судові суперечки з місцевою шляхтою, зокрема 6 вересня 1687 р. позвав до Коронного Трибуналу Михайла Кордиша, брацлавського підчашого, як посесора Острозької волості, у справі про привласнення 30 поставів сукна Стефана Чишкевича, товариша його хоругви, що були затримані в Острозі євреєм Носоном⁴⁵⁰. Після його смерті тривали судові суперечки між його дружиною з дочкою та родичами: у 1691 р. дочка покликала до Луцького гродського суду пана Самійла Бореяка Кнерутського через неповернення діамантових клейнодів і перел («pereł w manele czterech sznureczków po zesłym Jmci panie Konstantym Czeczelu rodzicu [...] jakimś sposobem i prawem zatrzymanych»)⁴⁵¹. Вище вже згадувалося про те, що двоюрідні брати небіжчика в 1696 р. оскаржили в гродському суді цей тестамент, складений дубенським міським писарем Курочкою нібито без участі тестатора⁴⁵².

У Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій світські духовні особи, подібно як і шляхта, у питаннях спадкування майна підлягали земському праву⁴⁵³. Представникам «чорного» духовенства (ченці, ієродиякони, ієромонахи) за Литовським статутом було заборонено укладати

⁴⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 401, арк. 73 зв.–74.

⁴⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 412, арк. 61–62.

⁴⁵² ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 12, арк. 31 зв.

⁴⁵³ Докладніше: Zielecka W. Prawo i praktyka testowania w XVI–XVII wieku ... S. 76.

тестаменти: «Уставуем, иж кождый маеть мети моц о речах своих рухомых testament чинити, кром тых парсун нижей описанных, которые парсуны иж подле права не мають ничего вольного, для того testamentом никому ничего отдати не могут: наипервей дети лет зуполных не маючие, законники будучи в законе не привильеваном, приемши и потвердившиися в законе...»⁴⁵⁴.

Вважалося, що духовні особи не мали ні майна, ні права ним розпоряджатися⁴⁵⁵. Оскільки в коронних містах була поширена testamentарна практика, відповідно збереглося чимало актів останньої волі римо-католиків вищого і середнього кліру. Натомість у східній частині Речі Посполитої (тобто на українських і білоруських землях), де кількісно переважали вірні східної Церкви, такі акти були рідкісними⁴⁵⁶.

У волинських міських та гродських книгах вдалося виявити п'ять невідомих раніше актів останньої волі, що залишили після себе два православних священники (Малофій Іванович з Володимира, Федір Дем'янович з Ковеля), два унійних (генеральний намісник володимирської катедри Мартиніан Жуковецький, парох унійної церкви в Дубно Ян Ладзейовський), один католицький (парох ковельського костелу Мартин Овакович). Усі ці духовні особи були похилого віку, тож спонукало їх до написання testamentів наближення смерті. А керувалися вони, як було

⁴⁵⁴ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. ... С. 519.

⁴⁵⁵ Młodzianowski T. Akty przygotowania się na dobrą śmierć kapłanom na śmierć disponującym, starym także, i tym co się sami zdaleka na śmierć gotują do używania potrzebne. Kraków, 1685. S. 16; Вінниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними testamentами). *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2.* ... С. 276.

⁴⁵⁶ Відомі в історіографії testamentи духовних Православної та Унійної Церков XVI–XVII ст. перераховує В. Зелецька: Zielecka W. Majątek ruchomy w testamentach duchownych obrządków wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. *Kościół unicki w Rzeczypospolitej* / red. W. Walczak. Białystok, 2010. S. 268.

зазначено в актах останньої волі, релігійними мотивами і бажанням упорядкувати майнові справи (докладніше див. розділи 4, 5).

3.2. Спадкоємці

Незалежно від соціального стану і статі родина становила базову цінність для усіх тестаторів. Власне турбота про долю нащадків, рідних та близьких були чи не основною причиною укладання заповітів. Забезпечити дітей і шлюбних партнерів майном, аби вони в майбутньому спокійно володіли й користувалися своїм спадком – ось головна мета тестаторів⁴⁵⁷. Ця думка звучить явно і приховано в низці тестаментів, вона входить і до формуляру. Для доброго християнина важливо було, аби після його смерті рідні жили у злагоді, не конфліктуючи між собою. Тож у тестаменті, як у дзеркалі, постає родина з її багатоманітним стосунків, інколи дуже складних: подружжя, батьків і дітей (часто від різних шлюбів), пасербів із мачухами чи вітчимами, спадкоємців між собою, опікунів і сиріт тощо.

Треба брати до уваги, що серед міщанських родин значний відсоток становили неповні сім'ї. Коротка тривалість життя тогочасних людей позначалася і на тривалості шлюбу. За підрахунками Станіслава Вашака середня тривалість шлюбу мешканців Познані наприкінці XVI–XVII ст. становила 10-15 років; близько третини родин не проіснувало більше п'яти років через смерть одного з подружжя. Кількість дітних родин з обома батьками згідно з реєстром 1590 р. становила 78,3 %, вдів з дітьми нараховувалося 16,7 %, вдівців із дітьми – 5 %⁴⁵⁸. Значний відсоток повних родин, незважаючи на загалом коротку тривалість шлюбу, забезпечувало швидке повторне одруження вдів і вдівців. Варто також підкреслити, що

⁴⁵⁷ Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej ... S. 175.

⁴⁵⁸ Waszak S. *Dzietność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. T. XVI, 1954. S. 316-384.

тривалість шлюбу була довшою серед заможних городян, зокрема й завдяки міцним економічним зв'язкам, які цементували родину. Натомість бідніші родини частіше розпадалися через подружні та майнові негаразди, які вели до розлучень⁴⁵⁹.

Шлюб уважався бажаним для всіх, хто не відчував у собі покликання служити Церкві. У міському праві можна знайти чимало свідчень, що саме одружений чоловік уважався особою, гідною поваги, здатною обіймати уряди та достойно служити своїй спільноті. У коронних містах за традицією ті, хто набував міського громадянства, мали бути народжені у шлюбі⁴⁶⁰. Міські цехи наполягали на одруженні підмайстрів, які бажали отримати статус майстра цеху⁴⁶¹. У багатьох містах цехові влади формулювали спеціальні приписи, що регулювали проблему повторних шлюбів, головним чином вдів по майстрах. Вдівці, як правило, кількісно переважали вдів і мали загалом більше шансів на повторний шлюб⁴⁶². Попри такі настанови, в кожному місті проживало чимало самотніх осіб (вдови і вдівці, покинуті шлюбним партнером особи, жінки і чоловіки, які ніколи не вступали у шлюб). Так, наприклад, у Старій Варшаві в 1659 р. на 246 домогосподарств припадало 114 (39 %) самотніх осіб (у т.ч. 63 жінки, з яких 28 (25 %)

⁴⁵⁹ Bogucka M. Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku: wprowadzenie w problematykę. *Przegląd Historyczny*. T. LXXIV, 1983, zesz. 3. S. 496-497.

⁴⁶⁰ Заяць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. Київ-Львів, 2012. С. 98.

⁴⁶¹ Tandeki J. Kobieta w rzemiośle wielkich miast pruskich na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych* / pod red. Z.H. Nowaka, A. Radziwińskiego. Toruń, 1998. S. 166; Капраль М. Люди корпорації: львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. Львів, 2012. С. 235, 237; Паславська Н. Кравецький цех у Львові в XVI–XVIII ст.: майстрівство та розвиток професійної кар'єри ремісника. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць РДГУ*. Рівне, 2016. Вип. 27. С. 19-24.

⁴⁶² Kuklo C. Małżeństwo, dzieci i rodzina w miastach i miasteczkach Korony w XVI–XVIII wieku. *Przegląd Historyczny*. T. 103. 2012, z. 4. S. 708.

виховували дітей). Значна частина овдовілих не вступала у повторний шлюб, а були й ті, хто через бідність так ніколи й не створили власної сім'ї. Тільки незначна частина самотніх і вбогих мала шанс увійти до «великої родини», служачи заможним міщанам. Більшість самотніх осіб була приречена на існування поза родиною, на маргінесі міського соціуму⁴⁶³. Особливо у скрутній ситуації опинялись старі самотні люди, які зазвичай закінчували життя у притулках.

Чимало родин у містах Речі Посполитої були дітними. У Познані на схилі XVI–XVII ст. вони становили 70 % від загалу, в Гданську – 65-68 %, а у Старій Варшаві в середині XVII ст. – 50 %. Через високу смертність новонароджених і малолітніх кількість дітей у міщанських сім'ях загалом була невеликою. У Познані коефіцієнт дітності становив у середньому 3–3,5 (в заможних родинах – 4, а бідних – 2 і нижче). У Старій Варшаві в 1659 р. на родину припадало по двоє дітей (у заможних – по троє), однак найбільшу кількість (50 %) становили подружжя з однією дитиною; родини з 4-5 дітьми траплялися нечасто. У Гданську в середньому нараховувалося по 3,5–4 дітей⁴⁶⁴, в Бидгощі – 2-3⁴⁶⁵. При цьому величина міського осередку не позначалася на складі родини. Так, скажімо, у маленькому містечку Сураж на Підляшші, де проживало близько 600 мешканців, за підрахунками відомого польського історика-демографа Цезарія Кукльо, в другій половині XVII ст. у родинах налічувалося в середньому по троє дітей⁴⁶⁶, хоча в малих містечках

⁴⁶³ Bogucka M. *Rodzina w polskim mieście...* S. 497; Проблемам існування самотніх жінок у міському соціумі Речі Посполитої XVIII ст. присвятив окрему монографію Цезарій Кукльо: *Kuklo C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej*. Białystok, 1998.

⁴⁶⁴ Bogucka M. *Rodzina w polskim mieście...* S. 498.

⁴⁶⁵ Szefer A. *Mieszczanstwo bydgoskie w świetle testamentów...* S. 54.

⁴⁶⁶ Kuklo C. *Próba obliczenia ludności Suraza według stanu z 1663 r. Zeszyty Naukowe. Uniwersytet Warszawski, filia w Białymstoku. Zesz. 19. Humanistyka. T. IV. Dział H – Prace Historyczne*. S. 51.

народжувалось у середньому по шість-вісім дітей в родині, але до дорослого віку через дитячу смертність доживало менше половини⁴⁶⁷.

Чималу групу осіб – важливу частину міщанського домогосподарства – складала ремісничка, купецька, або домашня челядь. Хоч вона і не була пов'язана кровними зв'язками з родиною, однак дослідники зараховують челядь до так званої квазіродини, поєднаної частково за рахунок соціальних чинників. У Старій Варшаві вона була присутня у 80 % родин, тільки 20 % найбідніших родин не користалися з її послуг⁴⁶⁸. Модель великої родини (*extended family*) функціонувала в середовищі заможних і середньо-заможних городян, тоді як для бідних типовою була мала родина (*nuclear family*). Кількість таких служебників варіювалася залежно від статків родини – від 1 до 12 осіб, збільшуючи загальну кількість мешканців окремого будинку (домогосподарства), що впливало і на загальну демографічну ситуацію в місті.

Повертаючись до міст Волині, зазначимо, що переважна більшість заповідачів на час укладання тестаменту були у шлюбі – 111 осіб (65 %), з них 37 осіб (22 %) двічі вступали у шлюб, один міщанин і три жінки – тричі, а дві олицькі міщанки – чотири рази. Чимало було вдів і вдівців – 42 (25 %). Самотніх та неодружених, які не вступали в шлюб (це передусім деякі військові, бідні міщани, молоді чоловіки, католицький священник), нараховувалося 16 осіб (9 %).

Більшість тестаторів мали дітей – 117 (69 %), однак багато подружніх пар були бездітними – 32 (19 %), незважаючи на повторні шлюби. По одній дитині мали 37 осіб (32 %); по дві – 31 (26 %); про трьох згадують 30 (25,6 %) тестаторів; четверо дітей мали 8 (7 %) тестаторів; п'ять – 7 (6 %), лише двоє (1,7 %) мали по семеро дітей, а от шестеро дітей взагалі не фігурує. Між сімома своїми дітьми розподілила своє майно стара вдова з Рівного Феська

⁴⁶⁷ Kuklo C. Małżeństwo, dzieci i rodzina w miastach i miasteczkach Korony w XVI-XVIII wieku... S. 715.

⁴⁶⁸ Bogucka M. Rodzina w polskim mieście... S. 498-499.

Кондриха⁴⁶⁹. А олицький міщанин Роман Васильовський мав шістьох дорослих дітей від першого шлюбу і одну маленьку доньку від другого шлюбу⁴⁷⁰. Більше трьох дітей мали, як правило, зведені родини від різних шлюбів. П'ятеро заповідачів з волинських міст, згадуючи про наявність у родині малих дітей, не зазначають їхню кількість. Можливо тому, що через високу дитячу смертність далеко не всім із них судилося досягти повноліття. Прикладом цьому може служити родина заможного луцького аптекаря Войтеха Мстиславовича (1632), який згадує про своїх кількох померлих малих діток (не зазначаючи їх числа) та єдину дочку Анну-підлітка. Його перший шлюб був бездітним. Луцька шляхтянка Ядвіга Кривецька, передаючи в опіку своєму чоловікові малих діток, не зазначає їх числа: «А детьки мои милые, с нимъ сплоченые, до ласкавое ѿпеки и шафунку тому ж пану малжонкови моему поручаю, просечи его, абы он и по животе моем ласкавыи възгляд на них мети рачиль»⁴⁷¹. Тож, середній коефіцієнт дітності міщанської родини, згідно з інформацією тестаментів, становив усього 2,3. Однак з урахуванням п'яти тестаментів, де кількість дітей не уточнюється, середній коефіцієнт міг становити 2,5.

Ситуація з дітністю у волинських містах загалом була подібна до коронних міст. За спостереженнями Сибіль Голдис, 57 тестаторів із 156 з досліджуваних нею містечок Новий Сонч, Бохня, Тарнув не подають кількості малих дітей в родині, хоч і згадують про них. Дослідниця обраховує коефіцієнт дітності міщанської родини в 2,7. Бездітними виявилось 33 % тестаторів⁴⁷².

Отже, загалом 69 % тестаторів волинських міст мали дітей і відповідно – 31 % були бездітними (такими визнано особи, які або самі згадували про

⁴⁶⁹ ЛННБ. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 156-156 зв. Див. док. 149.

⁴⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 110-110 зв. Див. док. 78.

⁴⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 100.

⁴⁷² Hołdys S. Więzi rodzinne w świetle mieszczańskich testamentów. *Studia Historyczne*, 1986. Т. 29. З. 3. S. 349-355.

відсутність дітей, або не залишили жодних згадок про них). Наведені дані різняться від підрахунків Ірини Ворончук, яка на підставі кількох інвентарів волинських містечок обраховує відсоток недорослих дітей у міщанських родин – 32 %, дітними на її думку були майже 90 % родин, четверта частина були багатодітними, а середній показник дітності волинської міщанської родини становив 6,3 особи⁴⁷³. Ці показники напевно фіксують стан у конкретно взятих чотирьох «благополучних» в економічному плані містечках Ординації князів Острозьких (Заславських) у довоєнний період і можуть бути завищеними щодо усіх інших міст Волині.

Наші підрахунки корелюють із цифрою дітності, виведеними для пізнішого періоду на підставі облікових джерел Гетьманщини. Так за підрахунками Юрія Волошина, середній показник населеності полтавських родин станом на 1775 рік становив 4,7⁴⁷⁴, тобто середньостатистична полтавська родина складалася з 4-5 членів, з яких двоє – діти. Схожі показники для населення всієї Київської єпархії отримав свого часу Арнольд Перковський – 4,6, а коефіцієнт дітності складав всього 2,6⁴⁷⁵. Ігор Сердюк звернув увагу на те, що історико-демографічний аналіз даних Генерального опису Малоросії Лівобережної України 1765-1769 рр. засвідчив, що у середньому на одну жінку фертильного віку (15-49 років) у Гетьманщині доводилося 1-2 дитини віком до 14 років. Третина родин були бездітними. При цьому жінки в Гетьманщині за своє життя народжували 4-9 дітей, з яких частина помирала малолітніми⁴⁷⁶. За даними Генерального опису сільського

⁴⁷³ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.... С. 299-301.

⁴⁷⁴ Волошин Ю. Козаки і посполиті. Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: «К.І.С.», 2016. С. 183, 184.

⁴⁷⁵ Перковський А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики). *Проблемы исторической демографии СССР. Сб. ст.* / под ред. Р. Н. Пуллата. Таллин, 1977. С. 106.

⁴⁷⁶ Сердюк І. Діти в населенні Гетьманщини XVIII ст. (історико-демографічний аспект). *ЕМІНАК. Науковий щоквартальник* № 1 (17), Київ-Миколаїв, 2017. Т. 1. С. 23-26.

населення Стародубського полку третина шлюбних пар (31 %) були бездітними, 21 % пар мали по одній дитині, 20 % пар – по дві дитини і лише 28 % – по три і більше дітей (мається на увазі населеність не домогосподарства, а родини як групи кровноспоріднених осіб)⁴⁷⁷. Очевидно, схожа картина зустрічається і в інших українських містах і поселеннях, що входили до складу Речі Посполитої і Гетьманщини.

Міщанська родина була патріархальною по своїй суті, з сильною владою господаря родини щодо інших її членів. Освіта надавалася тільки нащадкам чоловічої статі, дівчаток намагалися вигідно видати заміж і забезпечити приданим. Старопольський освітній ідеал мав характер позастановий, зокрема по відношенню до дівчат. У літературі моралізаторського і педагогічного характеру епохи ренесансу і бароко постулювалися взірці щодо залучення дівчат передусім до ведення домашнього господарства, це виправдовувалося не лише підготовкою їх до ролі дружини і матері, а й необхідністю з користю заповнювати вільний час з метою уникнути різні життєві спокуси. Жінка мала бути побожна, сором'язлива, стримана, працююча, а також бути доброю господинею⁴⁷⁸.

Однак позиція дружини й матері в родині не була настільки слабкою, як може видатися на позір. Жінки часто розпоряджались не тільки власним майном, а й усією родинною власністю, особливо тоді, коли чоловік або хворів, або був немічним через свій старший вік. Позиція дружини посилювалася і в тому разі, коли вона походила із заможнішого роду, аніж чоловік. Чимало трансакцій купівлі/продажу майна міщан містять клаузулу, де зазначалося, що їх уклали за згодою дружини власника нерухомості. Формальна згода дружини потребувалася і для того, щоб потім у неї не виникло претензій до самої трансакції, скажімо, до покупця. Майно жінки

⁴⁷⁷ Сердюк І. Маленький дорослий. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. С. 106-107.

⁴⁷⁸ Głowacka-Penczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa, 2010. S. 42-43.

складалося не тільки з віна і частини маєтностей, які вона могла успадкувати по чоловікові. Важливу його частину складало майно батьків, а іноді і близьких родичів, успадковане після їх смерті, що покращувало майнові і соціальні позиції жінки у міському соціумі. Тому нерідко вдови (особливо бездітні) ставали бажаними кандидатками у дружини для самотніх малозабезпечених чоловіків.

Жінки з бідніших родин були загалом вільніші й незалежніші, адже мусили працювати і самостійно дбати про свої статки. Найчастіше вони були задіяні у дрібній торгівлі, крамарстві, корчмарстві, лихварстві⁴⁷⁹. Дружини та дочки ремісників, а особливо цехмістрів, брали участь у виробництві ремісничої продукції та її збуті. По смерті чоловіків вони незрідка опинялися у вигідній ситуації, часом заступали місце небіжчиків у цеховому житті⁴⁸⁰. Такі «цехові сестри», як їх окреслювали у деяких цехових статутах, могли розраховувати на допомогу з боку членів професійної корпорації. Вони могли займатись власним ремеслом – кравецтвом, шевством, гончарством, кушнірством та ін. Але найбільш поширеним заняттям для жінок у містах була домашня служба. Вони також працювали у сфері дрібних послуг: випікали хліб, шинкували пивом і горілкою. Така робота давала жінкам певну незалежність, завдяки чому вони мали власні доходи⁴⁸¹. Натомість у родинях заможних городян роль дружини зазвичай зводилася до виконання обов'язків господині дому, обмеженої стінами власної оселі⁴⁸².

Тестаменти – досить специфічне джерело, яке не надається для всебічного дослідження стосунків між шлюбними партнерами. Однак ширші дослідження засвідчують, що шлюб був передусім контрактом, який

⁴⁷⁹ Sowina U. Women's economic activity in Polish Towns at the Thurn of the Middle Ages and the Early Modern Time. *Trabajar en la ciudad medieval europea* / J.A. Solorzano Telechea, A. Sousa Melo (Ed.). Logroño: Instituto des Estudios Riojanos, 2018. P. 471-486.

⁴⁸⁰ Tandeci J. Kobieta w rzemiośle wielkich miast pruskich ... S. 161-173.

⁴⁸¹ Głowacka-Penczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski ... S. 82-99, 156-157.

⁴⁸² Bogucka M. Rodzina w polskim mieście... S. 500-501.

планувався батьками. Тому головне значення у виборі відігравали майнові інтереси, соціальний престиж, допомога у провадженні торгівлі чи ремесла, необхідність забезпечення опіки дітям (у разі повторного шлюбу) тощо. Стосунки між подружжям на позір ґрунтувалися на іншій основі, аніж глибокий емоційний зв'язок. А проте в тестаментх зустрічаємо свідчення ніжних почуттів і взаємної поваги.

Здебільшого заповідачі намагалися подбати про майбутнє своєї половинки, обдаровуючи її майном як свідчення своєї любові. Трапляються і взаємні обдарування партнерів коштовностями, грошима й нерухомістю. Досить часто чоловік укладав на користь дружини віновий запис, згідно з яким після його смерті до її рук переходила сума (або родинна власність відповідної вартості), що значно перевищувала її посаг. Такі дії чоловіків мали убезпечити дружину на випадок його несподіваної смерті, оскільки самотня вдова могла наражатися на атаки його близьких родичів, які прагнули успадкувати частину його майна. Часто такі ситуації траплялися, коли вдова залишалася бездітною і не могла виступити опікункою малолітніх дітей. У таких випадках тільки тестамент чоловіка міг гарантувати недоторканість її майна з боку його родичів і давав можливість залишитися в його будинку. Бо якщо міщанин не подбав про майбутню долю своєї дружини, то після його смерті бездітна вдова мусила залишити його будинок.

Звичайно, не обходилося й без похмурих моментів у житті міщанської родини. Невірність, зради, розпусність – явища, що їх дослідники вважають досить типовими для життя тогочасних міст. Широко поширене пияцтво не лише порушувало громадський порядок, але ставало причиною збідніння, злиднів і подружніх конфліктів у міщанських родинах. Деякі тестатори згадують про борги євреям за спиртні напої, що купувалися у кредит, а мали їх виплачувати спадкоємці. Суттєвою проблемою було також насильство⁴⁸³.

⁴⁸³ Докладніше див. мої статті: Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст. // *Соціум. Альманах соціальної*

Правові приписи та заходи духовної й світської влади засвідчують спроби дисциплінувати населення, вплинути на моральний клімат міських спільнот⁴⁸⁴.

3.2.1. Шлюбні партнери

Дослідники зауважують, що висловлювання почуттів вдячності, любові, або вибачення були важливою складовою тестаменту згідно з настановами підручників «доброго помирання» (*ars bene moriendi*). Зазвичай описи стосунків між шлюбними партнерами зводилися до формул на кшталт «вдячності за учтиво прожиті роки». Однак стандартизовані фрази могли приховувати справжні почуття, що підкріплювалися реальними дарами нерухомості або коштовних речей. Наприклад, ковельський війт Матей Тресковський, сповнений вдячності до своєї дружини за прожиті у шлюбі літа, традиційну формулу підкріпив дарчим записом – 50 зол. пол. готівкою і деякою нерухомістю:

«Малжонце своєї милої панєи Катєринє Лєтинского за єє верные и цнотливые послуги отказую и записую из рухомой маєтности золотых полских пятдесять, тои же малжонце своєї Катєринє Лєтинского отказую и записую домъ, который збудован за своє власные гроши, стоячи за рекою Турєю водлє моего фолварку, который она волна будєт с того пляцу звєзти и поставити на дворищу Турчиньскомъ, [...] ижемъ тоє дворище Турчинское отказал и записал на вѣчност спокоюне держати и вживати панєи малжонце своєї милої Катєринє

історії. Київ: Інститут історії, 2015. Вип. 11/12. С. 135-146; Biłous N. Gwałty oraz przemoc domowa w miastach Wołynia w końcu XVI – początku XVIII wieku. *W kręgu rodziny epok dawnych. Przemoc* / red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha. Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny, 2020. S. 84-96.

⁴⁸⁴ Surdacki M. Rodzina i jej problemy w Urzędowie w czasach staropolskich. *Spoleczeństwo staropolskie*. Warszawa, 2011. T. III. S. 227-229.

Летинского за ее верные услуги. Той же малжонце своєю милою Катерине *отказую* и *записую* по животе своем половицу жита засѣяного, пшеници теж половицу на ее живност зо всѣх пол засѣяных дворище, называемое Савчинское [...]»⁴⁸⁵.

А луцький міщанин Парфен Голузка із вдячності до дружини Федори за її «подружню милість» і турботу про нього під час тривалої хвороби, яку вона виявляла на власний кошт, відписав їй усю свою маєтність:

«Co się tknie majątności mojej tak leżącej, jako i ruchomej, tym tedy testamentem moim zapisuję małżonce mej miłej paniej Fedorze Hołuzkowej, któryem wiary i miłości małżeńskiej doznawał i teraz w chorobie mojej po wszystkim czas na tem jusz ostatnim stopniu doznawałem i doznawał, która wszelakie staranie czyniąc swoim kosztem niemałą utratę zdrowie moje opatrując podięła, więc też i wiano, które wniosła w dom mój dla opatrzenia zdrowia mego utraciła, nagrodzając tedy życzliwie miłość i usługowanie jej [...]»⁴⁸⁶.

Олицький міщанин Василь Мартинович серед заслуг дружини Пріськи передусім згадує про посаг вартістю у 85 зол. пол., який вона внесла до його дому. Тестатор переймається, аби вона не втратила своє майно після його смерті. А водночас із вдячності за її працю та турботу про нього під час хвороби, залишив дружині все, що мав. Він попереджав родичів, аби вони не чинили їй кривди, інакше будуть покарані на Страшному суді:

«Która to Prośka, małżonka moja, do mnie wniosła na złotych ośmdziesiąt i pięć w różnych rzeczoch, bo przedałem jej chałupę, także świni dwoje hodowanych w dom mój przygnała i inszych ruchomych rzeczy niemało, gdyby to porachował aby jej to nie ginęło, ale jako swoje własne odebrać i odyskać jej wolno. Chatę tą z ćwiercią placa i wszystkim sprzętem domowym i posudkiem, co się tylko znaleźć może, od mała i do wiela, z jednej strony

⁴⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 274.

⁴⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 160, арк. 1648.

Opanasa Nowiczka, a z drugiej strony od ulice Rudnickiej, a z tyłu od Kuryłowej Korotonoszczynej stojąca, tej że małżonce mej Prośce za prace jej i wygody, tak w chorobie przed śmiercią moją, jako też i za zdrowia mego czynione, oddaje aby się do tego żaden z krewnych i powinnych moich nie wtrącał pod Straszny Sąd Boskim, ani jej krzywdy ni w czym nie czynił, upraszam»⁴⁸⁷.

Ковельський міщанин Ян Козловський заповів своїй дружині Тетяні Уласовні всю маєтність, яку родина нагромадила завдяки спільній праці подружжя. Він називає дружину своїм милим приятелем та зазначає, що всі інші родичі не можуть претендувати на його майно («Gierada jakakolwiek jest w domu, małżonce mojej miłej należeć ma i tym testamentem jej onę leguję»)⁴⁸⁸. Дбайливим приятелем називає дружину і Єфрем Завадський Турчинович з Милянвичів, заповідаючи їй всю свою маєтність: «Напродъ, лѣгую жонѣ моеи на имя Варвари, которая з молодости лѣтъ своих зичливим приятелем моим оставала... А що ся ткнет рухомих речей, бидла и коней и иншии геради домовои, повинно все при женѣ моеи оставить. Также и от збожа, которое будет зобрано, ѡзимины и ярины»⁴⁸⁹.

Дослідники шляхетських актів останньої волі зауважують, що висловлювання почуття вдячності, любові, або вибачення були важливою складовою структури тестаменту. Часто такі декларації були лише конвенційною формулою, однак ця формула була добрим приводом висловити свої справжні почуття, що йшли від серця, тим більше якщо такі

⁴⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 105 зв.; Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 74.

⁴⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 179.

⁴⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 1401, оп. 1, спр. 1, арк. 406-406 зв.; Білоус Н. За крок до Вічності ... док. 154.

зінання були підкріплені дарчими на нерухомість або коштовними речами⁴⁹⁰.

У деяких жіночих тестаментх формульна частина дещо розширюється, зокрема тестаторки уважніші до деталей. Вони ретельно фіксують знаки добродчинності своїх шлюбних партнерів, згадують про дітей та онуків. Так вчинила олицька міщанка Софія Куновська, згадавши всі статки, які їй залишив кожен із чотирьох чоловіків «z łaski swej szczodrobliwej». Особливо вдячна вона була останньому чоловікові Криштофові Куновському, який піклувався про неї під час хвороби: «dziękując tu za affect życzliwy, prace i usługi podejmowane»⁴⁹¹.

У повсякденному житті міщан тогочасних міст скоріше нормою, ніж відхиленням був повторний вступ у шлюбні стосунки. Молоді жінки, які взяли шлюб з чоловіком набагато старшим за себе, мали шанс рано овдовіти і вступити у новий шлюб, іноді з молодшим за себе чоловіком. Такі ситуації траплялися у житті переважно заможних жінок. Так, очевидно, і згадувана бездітна Софія Куновська заповіла усі свої статки, набуті впродовж попередніх трьох шлюбних стосунків, четвертому молодшому за себе чоловікові.

Жінки у переддень своєї смерті записували чоловікам на знак вдячності за добре ставлення у шлюбі все своє майно. Клішованою при цьому була така фраза: «все от мала и до велика малжонкови моему милому дарую». Ковельська міщанка Аполонія Гаврилівна Лукашевичова підкреслювала у своєму заповіті, що своє майно вона набувала разом із чоловіком упродовж подружнього життя, тож інші родичі до нього не мусять мати жодних претензій:

«Ponieważ ja z małżonkiem moim tych dobr z łaski Bożej i błogosławieństwa jego świętego za pracą zobopolną nabeła, tedy temusz

⁴⁹⁰ Aleksandrowicz-Szumlikowska M. Radziwiłłowny w świetle swoich testamentów. Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI-XVII wieku. Warszawa, 1995. S. 52.

⁴⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 159.

małżonkowi memu miłemu Kondratowi Ławrynowiczowi leguje tym moim testamentem i w wolną jemu dispositiā oddaję, jako grunta, sianożęci, budynki, rydła, koni, fanty i cokolwiek się znajduje i znaleźć może, nic własności ani prawa w tych gruntach żadnemu z krewnych swoich bliższych i dalszych nie zostawując i wiecznie onym milczenie u każdego prawa zakładając»⁴⁹².

Про приязне ставлення дружин до чоловіків та довіру до них свідчили записи віна на їх користь, передача їм в опіку малих дітей та усього належного їм майна, а також прохання поховати тіло. Відповідно, брак подібних записів міг свідчити про відсутність довіри до чоловіків. Так, Ядвіга Кривецька розпорядилася на користь чоловіка Якуба Сокольницького (1587):

«А тело мое грешное малжонокъ мои милыи пан Якубъ Сокольницкии водлугъ повинности хрестиянское поховати маеть у костеле ковельском закону рымского по розлученю души мое с телом надалеи за тыжден, не зводечи на то много людеи, ани подымуючи кошту и накладу великого, тело мое земли отъдати маеть. [...] Тому ж малъжонкови моему милому пану Якубу Сокольницькому даю, дарую и сим тѣстамѣнтом моим остатнее воли своее записую вено и вьнесене мое, котороем в дом его млсти внесла, ку тому рѣчи мои рухомые гроши готовые, золото, серебро, перла, шаты, цын, мед, быдло и увесь спратъ домовыи, што ѿдно колвекъ рѣчю рухомою названо быти можетъ, ничого никому не zostawуючи. Волен тым малжонокъ мои якъ хотечи водлугъ воли своее шафовати»⁴⁹³.

Головними спадкоємцями і ексекуторами жіночих актів останньої волі були, як правило, чоловіки тестаторок. Якщо дружина передавала ці функції комусь іншому, це свідчило про те, що вона не довіряла своєму чоловікові⁴⁹⁴.

⁴⁹² ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 132.

⁴⁹³ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 99-100 зв.

⁴⁹⁴ Aleksandrowicz-Szumlikowska M. Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów... С. 52.

Так, дубенська міщанка Катерина Хребтунова 14 березня 1674 р. заповіла половину свого дому чоловікові Левку, а другу половину – синові Олександрові, половину волюки поля відписала зятю Юхиму, а другу половину – на руський шпиталь. Однак 28 березня вона внесла поправки до заповіту, що стосувалися спадщини на користь другого чоловіка Левка, який мав успадкувати половину будинку: в разі його смерті ця нерухомість переходила далі у спадок не дітям від першого шлюбу тестаторки, а кривним родичам другого чоловіка⁴⁹⁵. Марія Сеньковна усім своїм майном («sobym też kolwiek miała zbiorę wierną pracę moją zebranego») розпорядилася на користь чоловіка – замкового пекаря Григорія, відписавши йому будинок з усіма речами, що був розташований у центрі міста на вул. Широкий, який вона колись придбала за власні гроші. Міщанка не забула і про своїх двох братів, відписавши їм по 20 зол. пол.⁴⁹⁶. Катерина Толочкова, помираючи, залишила усю нерухомість другому чоловікові Андрію: будинок з усіма речами і сад, що дісталися їй після першого шлюбу. Свій вчинок вона мотивувала почуттям вдячності, адже чоловік колись після пожежі, в якій загинуло її майно, своїм коштом усе відбудував та сплатив її борги⁴⁹⁷. Аполонія Гаврилівна Лукашевичова, дружина ковельського міщанина Кіндрата Лавриновича, залишила своєму «милому малжонкові» усі ґрунти, сіножаті, будинки та рухомі речі, «віддаляючи» усіх кривних родичів:

«A dobr zaś moich leżących i ruchomych, którechem z łaski Bożej zobopolnie z miłym małżonkiem moim, przez ten czas życia mego nzbierała, taką czynię dispozycją. Ponieważ ja z małżonkiem moim tych dobr z łaski Bożej i błogosławieństwa jego świętego za pracą zobopolną nabeła, tedy temusz małżonkowi memu miłemu Kondratowi Ławrynowiczowi leguje tym moim testamentem i w wolną onemu dispositią oddaję, jako grunta, sianożęci, budynki, rydła, koni, fanty i cokolwiek się

⁴⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 464-465 зв.

⁴⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 16-16 зв.

⁴⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 283 зв.

znajduje i znaleźć się może, nic własności ani prawa w tych gruntach żadnemu z krewnych swoich bliższych i dalszych nie zostawując, i wieczne onym milczenie u każdego prawa zakładając»⁴⁹⁸.

Олицька міщанка Йовся Семенова Веремейчикова своє майно («majętność albo raczej ubostwo»), а точніше халупу, що знаходилася на передмісті Завороття на півпляцу, з усім «убозтвом» заповіла чоловікові Семенові із вдячності за те, що він доглядав її під час хвороби, коли у місті панувала епідемія: «za przyjaźń i pilność onego, którą miał przeciwko mnie podczas powietrza, gdy nam z miasta kazano ustąpić, tam naprzód Pan Bóg, a on w chorobie mojej ratował mnie i dozierał»⁴⁹⁹. Майно рівненської міщанки Ганни Павлової Городецької після її смерті розподілили поміж собою чоловік і діти, про що оформили декрет міські урядники і вписали його до міської книги одразу після заповіту 6 травня 1691 р.⁵⁰⁰

Далеко не всі жінки-тестаторки мали щасливий сімейний досвід. Своєрідною сповіддю, переповненою жалем і ненавистю до свого третього чоловіка, є тестамент дубенської міщанки Настасії Синицької від 15 лютого 1660 р. Вона тричі виходила заміж. З першими двома чоловіками вона набула матеріальних статків: після смерті Василя Швозки дістала будинок з ділянкою, після смерті другого – Кузьми Лубовика – фільварок, півволоки поля і сад. Але третій шлюб став для неї фатальним. Данило Синицький виявився п'яницею, який розтринькав частину її майна, а іншу віддав у заставу, пропивши виручену готівку. Міщанка в заповіті описує свої страждання і детально перераховує втрачені речі⁵⁰¹. Можемо припустити, що останній чоловік пришвидшив її смерть. Тестаторка записала всю маєтність своїй єдиній дочці від першого шлюбу Тетяні, віддаливши чоловіка від спадку, також зобов'язала його викупити заставлені речі і передати їх

⁴⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 131 зв.

⁴⁹⁹ ЦДІАК України. ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 48.

⁵⁰⁰ ЛННБ. Ф. 91, спр. 44, арк. 117 зв. – 118.

⁵⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 154 зв. – 155 зв.

дочці⁵⁰². У подібній життєвій ситуації опинилась олицька міщанка Євдокія (Йовся) Полуїкова, яка чотири рази виходила заміж. Останній її чоловік – Яцько Полуїко – напозичав чимало грошей, натомість ці борги мусила виплачувати сама тестаторка (тестамент від 15 червня 1666 р.)⁵⁰³. Усю нерухомість міщанка залишила двом дітям від перших двох шлюбів, а неповнолітнього Гордійка передала в опіку його дядькові – лавнику Лукашу Познєвичу, двоюрідному братові її чоловіка-небіжчика Омелька Познєвича. В тестаменті зафіксований і конфліктний діалог між подружжям: Яцько Полуїко не погоджувався з останньою волею дружини і заперечував той факт, що вона виплачувала його борги своїм коштом. Він твердив, що дружина заплатила його власними грошима. Тестаторка на те зауважила, що борги Яцька вона виплачувала з коштів Омелька Познєвича і тому всі витрачені нею суми чоловік має компенсувати її синові Гордію⁵⁰⁴.

Ще однією жертвою домашнього насильства стала жителька Луцька Анна Коршовецька, яка очевидно мала шляхетське походження, тричі виходила заміж: вперше – за Степана Мерлеського, вдруге – міщанина Миколая Лахновича, втретє – міщанина Олександра Лучниковського. Як і в попередніх випадках, жінка у перших двох шлюбах набула певних статків, успадкувавши майно чоловіків, але третій обранець виявився негідником, який знущався з неї і покалічив її. Відчуваючи скору смерть, вона уклала тестамент 5 березня 1674 р., де з прикрістю зазначає, що була «в тиранський спосіб скалічена, побита і змордована третім чоловіком Олександром Лучниковичем, однак з ласки Бога всемогучого залишається ще при доброму розумі». На знак помсти вона заповіла усе майно церкві Св. Покрови, позбавивши його спадщини. Особливі емоції жінка «вилила» наприкінці тестаменту, наголосивши на тому, що останній чоловік не хотів з нею жити у шлюбі, як «годилося жити пристойним людям», порушив шлюбну присягу,

⁵⁰² Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 54.

⁵⁰³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 156-156 зв.

⁵⁰⁴ Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 92.

розтринькував її майно, набуте нею під час попередніх стосунків, а на останок ще й побив її і покалічив, після чого вона відмовилася вважати його за чоловіка:

«[...] a pana Łucznikowskiego ponieważ jakoby się snotliwemu godziło ze mną w stanie małżeńskim świętym żyć przystojnie nie chciał, i owszem mną sierotą bezkrewną i przysięgą mnie wykonaną, wzgardziwszy lotrowsko się bawił, ubogi zbiorek wiernej własnej pracy mojej i mnie powysz mianowanych pirszych małżonkach moich pozostały i zapisany wniwiecz poobracał i potracił. A w ostatku co większa mnie zbił, zmordował i kaleką wieczną że Bog wie ieśli już na świecie żyć będę, onego cale tą ostatnią wolą moją żegnam i za męża mieć nie chce.»⁵⁰⁵.

Оскільки тестаторка була бездітною, вона вирішила передати усе своє майно двом луцьким церквам і позбавити чоловіка спадщини.

Майновий конфлікт між подружжям фіксує заповіт (9 жовтня 1659 р.) олицького лавника Григорія Фалелійовича. Тестатор у присутності міських урядників та свідків зазначив, що не має жодної нерухомості, золота, срібла, ані грошей готівкою, лише будинок у середмісті на Ринковій площі на половині ділянки землі. Цей будинок він відписав другій дружині і малим дітям за умови, що жінка сплатить його борги у сумі 120 зол. пол., видасть заміж його старшу дочку від першого шлюбу Маріанну та «виправить» їй посаг, до якого входили катанка, літник з татарського мухаєру, кабат з турецького мухаєру, гарасовий фартух, три подушки, перина, простирadlo, коц, білі хусти, а з часом – і весілля:

«Ten że testator prosił pozostałej małżonki aby pas swój własny srebrny puklasty córce jego Maryannie, spółdzonej z pierwszą żoną w wyprawie dała. Katankę kromrasową, letnik tatarskiego muchajeru, kabat muchajeru tureckiego, fartuch harasowy aby sprawiła, poduszek trzy, pierzynę jedną,

⁵⁰⁵ Архів Стрітенської церкви в Олиці. Оригінал. Див. Додаток В.

prześcieradło jedne, koc i chusty białe aby oddała, także wesele według przemożenia swego prosił aby sprawiła»⁵⁰⁶.

Тоді обурена дружина у присутності урядників і свідків нагадала чоловікові, що, виходячи за нього заміж, внесла 100 зол. пол. готівкою у його дім. Відповідно, вона вимагала, аби їй спочатку повернули її власні кошти. Григорій підтвердив слова дружини, але зауважив, що готівки не має. Тож вона має задовольнитися будинком і тими речами, яке він їй залишав. Тестатор умовив райцю Каспера Северича бути опікуном його родини⁵⁰⁷.

Про «зраду дружини» йдеться лише в одному тестаменті – рівненського шевця Юрка Чотирибока (3 квітня 1697 р.). Але це не була зрада в прямому сенсі. Міщанин болісно переживав кривду від близьких йому людей – дружини й доньки, які покинули його під час тяжкої хвороби. Він підкреслює, що цим своїм учинком вони зрадили не лише його, а й самого Бога. У скрутний для тестатора час йому на допомогу прийшла міщанка Тетяна Гуринова, яку він називає другою дружиною. Їй Юрко доручає справу свого поховання. А також, сповнений вдячності до цієї жінки за підтримку, тестатор заповів їй усе своє майно, віддаляючи від спадщини зрадливу дружину й дочку:

«А ciało moje grzeszne ma być przystojnie pochowane przez Tatianę Hurynową żonę, i pamiątki aby za duszę moje odprawiła. Której to Tatianie Hurynowej leguję chałupę z gruntem i wszystkie ubożstwo co mam, oddalając wszystkich krewnych żonę i córkę, którzy zdradzili Pana Boga i mnie lat kilkunaście jak mnie porzucili. Tedy mnie w chorobie doglądała Tatiana Hurynowa i ciało moje grzeszne pochowa, także czwirć pola na wszystkie trzy ręce i tę leguję Tatianie Hurynowej czasy wiecznymi»⁵⁰⁸.

Отже, тестаменти волинських городян фіксують різні сторони подружнього життя. Тестатори передусім наголошували на тих базових

⁵⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 91 зв.

⁵⁰⁷ Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 53.

⁵⁰⁸ ЛННБ. Ф. 91, спр. 44, арк. 199.

речах, що скріплювали родину – на партнерських стосунках, які формувалися у клопотах по вихованню дітей та примноженню спільного майна. Подружні стосунки були для них пріоритетними. А водночас трапляються і згадки про подружні негаразди – свідчення конфліктів, невірності, насильства, пияцтва, марнотратства тощо.

3.2.2. Батьки і діти. Опікунство

Діти були надією і метою кожної шлюбної пари, а їх виховання надавало сенс подружньому життю. Вони були бажаними нащадками, яким перепадала більша частина майна, у той час як шлюбному партнерові – його частина. Після смерті батьків діти мусили подбати про достойне поховання і душу покійних, пам'ять про них.

Усю маєтність чоловікам залишали, як правило, бездітні жінки. І лише вдови зосереджувалися на тому, щоб максимально забезпечити своїх дітей та онуків. Жінки частіше за чоловіків згадували поіменно своїх нащадків і вживали лагідні слова щодо них. Найбільші статки своїм дітям – синові Максиміліану і дочці Агнешці, заміжній за Мартином Чешковським, – відписала олицька міщанка Маріанна Слоньчина, залишивши їм маєтність по чоловікові і своє майно на загальну суму 10 тисяч зол. пол., а також домашню худобу, перелічену в окремому реєстрі⁵⁰⁹. Настасія Ковчайова заповіла будинок неповнолітнім дітям – сину Леськові, дочкам Ганні і Марії, поділивши його на три частини. Синові вона також відписала півволоки землі на міському ґрунті, рушницю і вола. Фільварок мали поділити на дві частини поміж сином і дочкою Марією, якій тестаторка залишила червону сукню⁵¹⁰. Регіна Соколова з Дубна розпорядилася передати половину будинку, що знаходився на розі біля Луцької брами і польського шпиталю, навпіл синові

⁵⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91 зв.

⁵¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 32 зв.

від першого шлюбу Андрію й останньому чоловікові Матяшові⁵¹¹. Софія Лежинська свій будинок, розташований на вул. Жидівській в Олиці, відписала дітям порівну: одруженому Якубові і неповнолітнім дочкам Катерині і Сузанні. Вона також залишила дочкам волоку поля, зазначивши, щоб син не претендував на цю нерухомість, оскільки «сам собі вже був господарем»⁵¹². Євдоксія Гарасимиха Чирчиха залишила синові хату з ділянкою землі, чверть поля, фільварок із клунею на передмісті Залісоччя в Олиці, а город і поле відписала трьом заміжнім дочкам⁵¹³. Ковельська міщанка Вівдя Шебанкова заповіла свою хатку дочці Вусі, яка доглядала матір і зобов'язувалася її поховати, а синові – лише 8 зол. пол.⁵¹⁴.

Серед спадкоємців іноді були представники більш молодшого покоління – внуки і правнуки, які для тестаторів були надією на продовження роду, збереження пам'яті про себе наступними поколіннями, а з іншого боку саме наймолодші потребували особливої опіки і турботи. Такі записи на користь онуків були фактично дарами для їхніх дітей, з тією різницею, що діти тестаторів не могли їхнє майно продати або передати у заставу до набуття повноліття внуками. Так, олицька міщанка Євдоксія Іванова Капітаниха турбувалася про долю не тільки дітей, а й онучок. Вона записала дочці Огапці і своєму зятеві Сидору Кондратовичу будинок з усіма рухомими речами на тій умові, що вони будуть виховувати її внучку Настусю і не передаватимуть рідному батькові. Капітаниха заповіла дочці й зятеві півволоки поля на передмісті Завороття, де чверть поля мала відійти тій же внучці по досягненні повноліття. Ще чверть поля вона відписала своїй другій внучці Одарці. Цю частину поля на той час тримав зять тестаторки Іван Мельник, чоловік її дочки-небіжчиці Хвесі⁵¹⁵. Міщанка з містечка Козлин

⁵¹¹ Там само. Арк. 157.

⁵¹² ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 54 зв.

⁵¹³ Там само. Арк. 106.

⁵¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 42 зв. – 43. Див. Додаток 2, док. 5.

⁵¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 153 зв.

Овдотя Кайданиха заповіла своїм синам – Парфену і молодшому Дмитру – усю нерухомість: будинок з усіма рухомими речами, винницю з котлами, дві волоки поля, три сіножаті, 10 кіп жита, а також гроші готівкою і домашню худобу (старшому дістались 26 кіп гр. лит., кінь і віл, а молодшому – 23 копи гр. лит., віл, кінь, бик, теличка). Дочка Оринка успадкувала по матері одяг (одну зелену сукню з оксамитом, іншу – повсякденну, біле плаття), три подушки та перину⁵¹⁶.

Траплялися поодинокі випадки, коли батьки позбавляли майна когось зі своїх дітей з певних причин. Так, дубенська міщанка Катерина Хвалькевичова заповіла трьом синам половину будинку, фільварок, пляц і волоку поля, зазначивши, що її дочка не мала права до того спадку, адже розгнівила матір (яким чином – невідомо)⁵¹⁷.

Тестаторки похилого віку, відписуючи своє майно внукам і правнукам, іноді при цьому виявляли свої почуття, вживаючи пестливих слів стосовно маленьких нащадків. Федора Макарівна Царьова на схилі свого віку проживала разом з онучкою Хвеською Дем'янівною, її чоловіком Ярошем Левковичем та маленькою правнучкою Марисею. Тестаторка, вдячна своїм онукам за те, що вони вісім років доглядали її та обіцяли піклуватися про неї до самої смерті, відписала їм «днину» поля на Заворотті, а правнучці – город зі старою клунькою на тому ж передмісті⁵¹⁸. Ковельська міщанка Тетяна Федорова, сестра лентвійта-небіжчика Марка Ніфановича, залишила своїм онукам Петру і Григорію 270 зол. пол., окрім того викупила фільварок за 120 зол. пол., який також заповіла онукам та виплатила борги їхніх батьків. Ще 150 зол. пол. вона залишила внучці Настасії, а наймолодшій внучці Мелашці

⁵¹⁶ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 22. Див. Додаток 2, док. 2.

⁵¹⁷ «...Do tego córka nie należy, bo mnie rozgniewała». ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 32 – 32 зв. Див. Додаток 2, док. 6.

⁵¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 149 зв.

заповіла половину фільварку, позолочений пояс і сплатила 100 зол. пол. жінкам, які її вигодували, адже дівчинка залишилася сиротою⁵¹⁹.

Зазвичай заповідачі намагалися порівну поділити майно поміж спадкоємцями, або в такий спосіб, щоб уникнути нарікань і можливих конфліктів у родині. Так удова Регіна Голяшевська відписала половину земельної ділянки та будинок на передмісті Залісоччя в Олиці у рівний поділ своїм чотирьом дітям, тобто одруженому синові Лавринові, замужній Дороті Матяшовій Немировичовій та незаміжнім дівчатам Ельжбеті і Катерині. У тестаменті (30 серпня 1660 р.) мати просила своїх дітей, аби вони жили у згоді та не кривдили один одного: «prosząc ich żeby za nią Pana Boga prosily i w zgodzie z sobą zawsze do wolej Boskiej pod błogosławieństwem boskim, które z rąk jej odebrali, żyli nienagannie». Однак після її смерті ще два роки тривали суперечки між нащадками з приводу спадщини й особливо щодо виплати боргів. 20 червня 1662 р. на їх прохання міські урядники призначили комісію для обрахунку вартості майна. Тільки 24 червня 1662 р. у ратуші було підписано угоду між нащадками («Pomiarkowanie między sobą potomstwa nieboszki Reiny Golaszewskiej po jej śmierci względem dobr z testamentu onej że i długów»). Всі сторони дійшли згоди в тому, що основним спадкоємцем буде Лаврин, який свого часу взяв на себе всі витрати на поховання матері (в сумі 4,5 зол. пол.); він же мусив сплатити всі її борги (20,6 зол. пол.), а також зобов'язався виплатити кожній із трьох сестер по 20 зол. пол.⁵²⁰.

Іноді чоловіки в разі повторного шлюбу побоювалися, що їхні нащадки від першого шлюбу претендуватимуть на якесь майно після їхньої смерті і для того, щоб убезпечити своїх дружину і дітей від другого шлюбу вписували у тестамент певні застереження для дітей від першого шлюбу. Так вчинив олицький міщанин Герасим Лазебник, заповівши усе майно другій дружині з чотирма дітьми (зокрема будинок у середмісті на вул. Жидівській),

⁵¹⁹ «Na pozostałą sierotę od matki na imię Melaszkę w pieluszkach wydało się mamkam złotych sto pokąd one wykarmili piersiami». ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 74.

⁵²⁰ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 45, 80.

а дочці від першого шлюбу Юхимці – 10 зол. пол. готівкою і 9 локтів тонкого ткацького полотна, зазначивши, що вона надалі не має права претендувати на майно його другої дружини і дітей, оскільки сповна отримала посаг⁵²¹. Часом відсутність таких приписів могла стати мотивом для міжродинних конфліктів у майбутньому, тому завбачливі батьки, видаючи дочок заміж, оформляли у міському суді розписку (квит) про відсутність майнових претензій з боку чоловіка, який брав у дружини їхню дочку з посагом. Така розписка була видана у міському суді Олики в 1601 р. на прохання Лаврина Стасілевича. Його сестра Ядвіга, виходячи заміж за міщанина Миколая Гутора, отримала посаг від батька, тож її брат Лаврин після весілля вимагав від свого швагра таку розписку про відсутність майнових претензій у майбутньому, оскільки він і отримав сповна від свого тестя Стася і після його смерті він і його дружина Ядвіга не будуть його турбувати щодо спадщини по батькові: «Przed urzędem niniejszym wojtowskiem, radzieckim i ławniczym Ołyki miasta stanąwszy oblicznie opatrzny Misko Hutor, mieszczanin ołycki, nieprzymuszony ani przypędzony, jawnie i dobrowolnie zeznał, iż się mu dosyć stało względem posagu od Staszka, teszcza swego, po dziewce własnej jemu w małżeństwo na imię Jadwidze danej, że go zupełnie wszystko od niego według umowy i postanowienia na on czas przy ludziach uczciwych na zmowinach i weszelu cokolwiek mu obiecał dać być, doszło i quituie go niniejszem zapisem s tego wszystkiego czasy wiecznemi, a iż się już więcej niczego nigdy tak samego Staszka, jako też po śmierci u Ławryna, syna jego a brata małżonki swej, szwagra swego i majątności pozostałej upominać niema, terazniejszą interrogacją, sam osobą swą i imieniem Jadwigi Staszowny, małżonki swej, ze wszystkich dobr ruchomych i nieruchomych stojących i leżących tak kołwiek nazwiskiem nazwanych zrzekł się i wyrzeka nie wstępować się, ani w dom brać i ciągnąć s potomkami swemi czasy wiekuistemi»⁵²².

⁵²¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 20-20 зв.

⁵²² ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 13 зв. – 14.

Часом тестамент, який мав забезпечити порядок у родині після смерті заповідача, міг призвести до конфліктів ще й за його життя. Повний безлад запанував у родині олицького райці Єроніма Танюкевича після читання тестаменту. Цей поважний представник міської владної еліти не раз фігурував на сторінках міських актових книг, зокрема і в тестаментах інших міщан. Відчуваючи прихід смерті, Танюкевич запросив у свій дім членів міського уряду на гайний суд 13 жовтня 1684 р., аби озвучити в їх присутності свою останню волю. Однак, коли міські урядники згідно з нормами магдебурзького права зібралися зачитати завчасно підготовлений райцею тестамент перед усією родиною, невдоволена дружина Ефрузіна знехтувала прохання міських урядників, гримнула дверима і пішла геть («pani małżonka dając swego uporu znaki, nie dbając na proźbę i przywoływania do sądu drzwiami w sieniach trzasnąwszy z domu precz odeszła»). Старші діти тестатора – син Миколай і заміжня дочка Хвєся – взагалі не з'явилися, почувуючись ображеними на батька. В результаті біля тестатора залишився тільки молодший син Лукаш. Як виявилось, старшому синові тестатор заповів тільки чверть волоки поля і половину ділянки на передмісті Завороття. Він натомість позбавив його частини будинку, зазначивши, що син і так отримав сповна. Адже через свою легковажність Миколай завдав батькові чимало збитків, які навіть важко обрахувати, про що з гіркотою зауважує тестатор: «Mikołajowi, synowi starszemu memu, czwierć włoki pola Bondarowską i pułplaca na Zawrociu bez budynku zostawuję, naznaczam i daję, i sad przy tym polu, bo też sam uznać może i mi dobrze, jako też miał dosyć łaski mojej i jako wiele przez jego lekkomyślność i popędliwość traciłem i szkodowałem, co i zrachować trudno»⁵²³. Батько також обійшов свою старшу дочку, зазначивши, що вона своє отримала сповна у посагу, коли виходила заміж. Певно Хвєся очікувала на більше, тому й образилася на батька. Уся

⁵²³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 18 зв. – 20 зв.; Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 126.

маєтність залишалася молодшому синові і дружині Ефрузині, яка, утім, з невідомих нам причин також почувалася ображеною та не хотіла слухати останню волю чоловіка, влаштувавши спектакль у присутності міських урядників. На жаль, джерела замовчують істинну суть родинного конфлікту, але можемо припустити, що причиною могло бути домашнє насильство і тиранія чоловіка⁵²⁴. Про існуючий конфлікт у родині міські урядники додатково зазначили наприкінці тестаменту окремим приписом для спадкоємців, щоб кожен з них не порушував останню волю тестатора і задовольнився своєю виділеною часткою майна («żeby według tej ostatniej wolej kożdy swą kontentował się na się naznaczoną pozostałych dobr divisią»)⁵²⁵.

Родинний конфлікт вибухнув у родині олицького міщанина Матвія Пешка після його смерті в 1605 році. Його дочки від першого шлюбу Гацута і Ядвіга вирішили, що усе майно батька має належати їм та їхнім дітям – онукам тестатора і подали позов до міського суду на Яна Мозельовського, чоловіка пасербиці свого батька Регіни, що приходилася дочкою його другої дружини. Як виявилось, останнім він залишив свою нерухомість: будинок, поле, город і фільварк. Суд спочатку став на бік позивачок і видав декрет по цій справі згідно з приписами магдебурзького права про спадщину: «Actor iz sie bliskością do tey maiętności ciągnie, a prawo pospolite uczy iż iest bliszy własny dziedzic syn albo dziewczka, bądź wnuk albo wnuczek zmarli anizeli collateralis, to iest poboczne z liniey y po przeczney persona brat albo synowiec iego, a iz tez nic znacznego o odprawieniu y o wydziedziczeniu tych dziewczok, albo wywianowaniu ich nie pokazał, a w prawie przyczyn są pewne wydziedziczenia, albo oddalenia opisane. Takze pozwanego który tą maiętność od własnych dziedziczek kupnem ma i na co zapisy, wzdania, quietatia, zrzeczenia pokazali, cituiąc o tem prawo, a naprzod o przedawaniu y wzdawaniu imienia. W Porządku

⁵²⁴ Білоус Н. Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині ... С. 135-146; Biłous N. Gwałty oraz przemoc domowa w miastach Wołynia ... S. 84-96.

⁵²⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 20 зв.

w Artykułach prawa Magdeburckiego list 12 Dziedzictwo albo Imienie iesli kto wzdawa albo zapisuie, tedy to przed prawem ma być uczyniono dla tego aby te rzeczy porządnie szły y dostatecznie mogły być doswiadczone y dowiedzione gdzieby tego potrzeba była. Jure Municipali. Art. 55 et Art. 20 et Art. 140. Tamze na drugim miejscu nizey. Gdy kto imienie wzdawa albo ze ie dekretem komu przysądzaią, tedy ten coby sie mienił bliskosc mieć iesli przy sądzie oblicznie będzie, ma zarazem przeciwko temu mowić, abowiem iesli milczy, a nie mowi o to, tedy iuż iakoby przyzwalał. Spec. Sax. Lib. 11 Art. 6. Gdzieby nie był oblicznie, a był przed tym ze prawem, ma czas o to mowić rok y sześć niedziel. Spec. Sax. Lib. 11. Art. 83 et Jure Munic. Art. 20 et Spec. Sax. Lib. 1 Art. 10.»⁵²⁶.

Адвокат позваної сторони пред'явив у суді текст тестаменту батька позивачок, де йшлося про те, що усю нерухомість він заповідає другій дружині і пасербиці з зятем, а дочкам від першого шлюбу – тільки деякі рухомі речі. Зі слів відповідача, тестатор застерігав, що у випадку якщо хтось з родичів буде незгодний з розподілом майна і претендуватиме на нерухомість, повинен сплатити основним спадкоємцям 100 зол. пол. – за борг, який він залишав після себе. Крім того, з'ясувалося, що одна з дочок – Гацута взагалі не мала права позиватись у міському суді, оскільки на той час була жителькою села Плосььке і була підданою пана Чаплича, а друга дочка отримала сповна своє придане від батька⁵²⁷. Фінал справи на жаль невідомий, але судячи з усього, позивачкам не вдалося відсудити майно батька і остання воля тестатора не була порушена в суді.

Олицький міщанин Йовтух Садлович, аби запобігти розбрату в родині, після укладання тестаменту (20 вересня 1601 р.) оформив у міському уряді ще й документ на зразок братньої угоди – «Concordia fratrum». У ньому він детально розписав, як діти мають поділити майно після його смерті, аби між ними не виникало майнових суперечок. Усю свою нерухомість (будинок у

⁵²⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 81.

⁵²⁷ Там само. Арк. 82-82 зв.

середмісті, фільварок, город, сіножать, волоку поля) Йовтух залишив дружині Федорі і трьом синам – Петрові, Івашкові, Ісайові. Вони зобов'язані були забезпечити у майбутньому посагом молодшу сестру Оришку. Старші ж сестри Овдюшка і Кася вже отримали посаг і тому не мали претендувати на спадщину⁵²⁸.

Подібну мету переслідувала заможна олицька міщанка Анна Маринська, розподіляючи майно поміж трьома дорослими синами Миколаєм, Аньодем і Войтехом. Наприкінці тестаменту (18 лютого 1665 р.) вона зазначила, що після її смерті сини не повинні ніколи сваритися між собою через спадок і турбувати один одного, а жити у злагоді: «Tego też dokładam aby po śmierci mej i za żywota mego ciż synowie moje wzwyż pomienieni i podpisani żadnej z sobą poswarki, ani prawa nigdy względem tych dobr albo jakich inszych rzeczy ruchomych nie wszczynali, ani się turbowali przed błogosławieństwem moim rodzicielskim, ale się cale i zobopolnie kochali i szanowania według terażniejszego kwitowania i przyjacielskiego ugodzenia»⁵²⁹.

Інший олицький міщанин Трохим Москалько заповів свій будинок на Залісоччі дружині Парасці з п'ятьма дітьми. Окремо він зауважив, що його брат Юзеф не повинен претендувати на цю спадщину і турбувати його діток, адже Трохим поступився йому своєю «вітчизною». Тестатор просив опікунів своєї родини – райцю Федора Куриловича, лавника Лукаша Позневича та кременецького міщанина Миколая Панкратовича, аби вони в разі потреби захистили його осиротілих дружину й дітей («nie dali krzywdy czynić i w całości ich umieć zachować pokornie upraszam»)⁵³⁰.

Заможний ковельський лентвійт Марк Ніфанович укладав свій тестамент (18 травня 1676 р.) з метою вберегти свою родину від можливих зазіхань на спадщину з боку родичів: «chcę miłą małżonkę moją Marią z pozostałemi dziatkami wcale zachować, aby po śmierci mojej od ludzi i

⁵²⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 52.

⁵²⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 125 зв.

⁵³⁰ Там само. Арк. 189.

pokrewnych żadnych kłopotów nie ponosili»⁵³¹. Дві свої крамні комори він передавав в оренду з тим, щоб виручені гроші йшли на навчання в школі і прожиток онуків («te pieniądze wnuczkom moim, tak na ochędostwo i jako i na naukę szkolne wydawali do wzrostu ich»⁵³²).

Зразковим сім'янином виглядає дубенський міщанин Матвій Зайчик, який розпорядився своєю маєтністю на користь дружини і чотирьох дочок (5 грудня 1680 р.). Зять третьої дочки Настасії Ярему, який проживав разом з ним під одним дахом, він сприймав як рідного сина і доручив йому вести господарство після його смерті: «которий поменоний тот зят мой радити и справати весполь з жоною моєю повинен, яко власний господар, и так ешче потвержаю власними словами моими з усть походячими, же за сина власного собѣмъ принялъ, а не за зятя и ему власному яко сином и дѣдичом чиню и позволяю все мое господарство»⁵³³. Він доручив дружині і «синові» Яремі поховати його «грішне тіло» при церкві Св. Георгія.

Деякі чоловіки-тестатори хвилювалися, що в разі повторного заміжжя дружин можуть постраждати малі діти. Герасим Лазебник заповів своїй другій дружині Парасці і п'ятьом дітям будинок з усіма рухомими речами, однак застеріг, що у випадку повторного заміжжя удови їй належатиме тільки 1/5 частина усього майна⁵³⁴. Всерйоз був стурбований майбутньою долею малих дітей олицький купець Іван Йовтухович. Свій тестамент він уклав у Маначині (3 березня 1657 р.), куди привіз два вози з товарами, але сильно занедужав і через страх передчасної смерті уклав цей акт. Своїй дружині з дітьми він залишав усю маєтність, але за умови, що вона не піде вдруге заміж. Якщо ж удова вирішить влаштувати особисте життя, то має залишити будинок із усіма речами дітям. Їм же батько заповів фільварок, поле й сад. Тестатор просив дружину виростити дочок та забезпечити їх

⁵³¹ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 13.

⁵³² Там само.

⁵³³ НГАБ. Ф. 694, воп. 7, адз. 816, арк. 71.

⁵³⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 20.

посагом (зокрема надбати коштовні срібні пояси, як у старшої дочки), на що залишав готівкою 700 зол. пол. і всю нерухомість: «Proszę moją najmiłszą żonę abyś z tych dobr po mnie pozostałych dziatki moje sporządziła i wyprawiała, kiedy im Pan Bóg da co porostą aby zarówno jak jednej, tak drugiej ochędotwo sprawiała i wyprawiała, gdyż na to jest gotowane ubostwa na złotych siedmset abyś i tym młodszym tak pasy srebrne posprawiała, jako jest u starszej córki. A proszę cię: nie zbytkuj się nad dziatkami memi»⁵³⁵. Іван Йовтухович звертався з проханням до дружини «не збиткуватися над його дітками», напевно маючи якісь підстави так чинити, можливо, це були діти від попереднього шлюбу. Якби ж вона пішла вдруге заміж, то, згідно з розпорядженням тестатора, мали бути призначені два опікуни для догляду за майном⁵³⁶.

Заповіти також інформують про «поразки» батьків у вихованні дітей. Так, дубенський міщанин Іван Кладовник у своєму тестаменті (23 січня 1664 р.) закликав старшого сина Данила отямитися і кинути гультяйський спосіб життя: «A dla Boga proszę syna swego jeśliby się ukarzał Daniela Kładownickiego o to, aby hultajskiej służby zaniechał i życia swego, ale cale statecznie zostawał w trzyżwości, a żonę moją nie turbował». Очевидно, раніше батькові не вдавалося скерувати сина на правильний життєвий шлях. Він також згадував у тестаменті, що син не відвідував його під час хвороби, хоча його дружина, тобто мачуха Данила, просила про це. Але найбільше Івана турбувало те, щоб син у майбутньому не завдав якоїсь шкоди його новій родині – дружині та доньці, а задовольнився відписаною йому частиною спадщини і жив з мачухою та зведеною сестрою в мирі і злагоді: «[...] osobliwie syna mego napominam aby się tym, com onemu legował contentował, gdyż i tego nigdzień że w chorobie do mnie nie przyszedł za prośbą małżonki mojej usłużył, jako rodzicowi, ale proszę i napominam syna swego Daniela aby żoną moją Wuxie szanował, a nie turbował pod niebłogosławięstwem Bożym i

⁵³⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 67-68.

⁵³⁶ Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 48.

moim, i aby cale swego patrząc zażywali w pokoju i w miłości, com komu zapisano»⁵³⁷. Дочка Івана Кладовника Марія через кілька років вийшла заміж за Данила Микитасевича. 6 жовтня 1669 р. вони продали Тимошові Туриському за 11 зол. пол. город за Луцькою брамою, який Марія успадкувала від батька згідно зі згаданим тестаментом⁵³⁸.

Ще одним таким красномовним прикладом є стосунки в родині володимирського вйта-шляхтича Стефана Вишпольського, який позбавив спадщини старшого сина від першого шлюбу Миколая. Попри те, що батько фінансував навчання сина і кілька виправ до війська, той поведився зухвало, завдав йому значних матеріальних збитків (йдеться про втрату поліських володінь) і загалом не хотів прислухатися до його волі. Тестатор навіть погрожував синові покаранням на Страшному суді, якщо він завдасть кривди його дружині і малим дітям від другого шлюбу (12 грудня 1683 р.): «[...]Mikołaja, syna mego starszego, któremu na szkoły spendowałem, jako też i kilka razy na wyprawę do wojska, a że nie chciał słuchać i nie szedł za wolą moją ojcowską, zbawił mnie przez swój niestatek dobr poleskich, nie pamiętając jego inszych terminów do urazy mojej ojcowskiej. Tedy onego od wszystkiego terazniejszą ostatnią wolą moją odsądzam i na Straszny Sąd Boży pozywam, jeżeli by co kolwiek tak małżonce mojej, jako i dziatkom moim krzywdę miał czynić»⁵³⁹.

Траплялися рідкісні випадки, коли й батьки кривдили своїх дітей. Васько Карлюкович 30 грудня 1602 р. перед міським урядом Олики скаржився на батька Грицька, який, попри те, що син рано пішов у найми та віддавав батькові усі зароблені гроші, усіляко знущався з нього. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння Васька, була спроба батька вигнати його з дому, позбавивши усього майна: «[...] iż żadnego respectu na mnie mieć nie chce, z młodości swej po najmach u ludzi służbami się bawieł, wszystkie swoje zasługę cokolwiek w pieniądzech gotowych i w zbożu od kogo wziął, każdy grosz

⁵³⁷ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 264-265.

⁵³⁸ Там само. Спр. 2, арк. 32.

⁵³⁹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 129, арк. 873-874.

i rzecz przereczonemu ojcu swemu oddawał. A teraz on z domu od siebie wygania, i cokolwiek jest majątności utracam». Як виявилось, батько надумав продати родинний будинок, який, за словами скаржника, насправді коштував удвічі менше, ніж зароблені ним гроші упродовж років наймитування. Скривджений Васько просив міський уряд заступитися за нього та не допустити продажу будинку. Урядники прихильно поставилися до його прохань і своїм декретом заборонили Грицькові продавати будинок, а будь-кому – його купувати під загрозою втрати грошей⁵⁴⁰.

1602 року до міського олицького уряду звернувся опікун від імені малолітніх дітей з проханням внести до міських книг акт, який забороняв би Вовді Дорошисі розтринькувати майно дітей від першого шлюбу («Aby Doroszycha dziatkom pierwszego męża części nie utracala»): «Przed tym że urzędem radzieckiem ołyckiem zupełnym oblicznie stanawszy [...] jako opiekun dziątek niegdy nieboszczyka [...] mieszczanina ołyckiego w czas i w godzinę tego przestrzega aby pozostała matka tych dzieci Wowdia Doroszycha, żadnej części z cząstki ojczystej na te dziatki przypadającej tyrać i zawodzić nikomu nie śmiała, aż do ich wzrostu, ale trzy części ich wcale mają być, już z tej czwartą cześcią wolno jej będzie co chce czynić»⁵⁴¹. Проте тяжко сказати, чи в цьому випадку справді вдова поводитися з майном неналежно, а чи йшлося про якийсь її конфлікт із опікуном. Випадків недбалого поводження батьків із дітьми дуже мало: абсолютна більшість дбали про інтереси своїх нащадків.

Діти мали підпорядкуватися волі батьків, а також опікунів, обраних батьками для них на майбутнє в разі своєї смерті. Яскравим прикладом є тестамент (2 липня 1661 р.) олицького шевця Матяша Ольшевського, який був двічі одружений. Від першого шлюбу з Агнешкою він мав сина Яна і дочку Катерину, повнолітніх на момент батьківської смерті. Тестатор відписав уже одруженому синові фільварок і коштовний одяг (зелену делію з

⁵⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 67 зв.

⁵⁴¹ Там само. Арк. 86.

шістьма срібними і позолоченими гудзиками), а доньці Катерині – пекарню, город, корову, речі її матері – постіль (три подушки і перину) та одяг. Матяш залишив на виховання своїй другій дружині Софії Бобровській, яка була вагітною, крім спільних дітей (6-річного Миколая і 3-річної Марини), ще й свою старшу дочку Катерину від попереднього шлюбу. Він просив дружину передати пасербиці всі речі, що належали її покійній матері, зокрема червоний чамлетовий кабат і паклакову катанку з баранячим хутром. Тестамент цікавий тим, що містить діалог поміж тестатором, його дружиною і дочкою від першого шлюбу, що загалом рідкість для такого типу документів. Софія пообіцяла виконати волю чоловіка та емоційно заявила, що буде ставитися до падчерки як до рідної дитини та готова віддати їй і другий кабат, якщо дівчина буде слухняною і не гнівитиме її: «[...] i drugiego jej kabata nie zbronię, gdzie będzie sama chciała być dobrą i mnie słuchać we wszystkim, a z przyjacielami mię swemi do kłopotu i gniewu nie przywodzi, ja jej krzywdę nie czynię i w ni czym przez Boże jako swemu własnemu dziecięciu»⁵⁴². Однак Софія зауважила, що якщо пасербиця захоче знайти собі інших опікунів, то вона не заперечуватиме. На що Катерина відповіла, що вона теж покладається на волю батька, буде слухняною і воліє залишитися при мачусі, тільки би вона віддала їй у майбутньому те, що пообіцяла:

«Co słysząc też Katharzyna, córka testatora, przy wszystkich w głos rzekła te słowa: „ja się wolej rodzica mego nie sprzeciwiam, ale jakom go w zdrowiu chętnie słuchała we wszystkim, tak i teraz wolej jego nie sprzeciwiam się, gdzie on mnie być i przy kim karze, bo daj się sam jeszcze zdrow nami wszystkimi opiekął, jednak wolę zostawać przecię przy matce mej terazniejszej nad inszych przyjaciół i krewnych moich do wolej Bożej i słuchać jej we wszystkim, co należeć będzie obecuję, aby mi to tylko wszystko ziścić potym chciała, co mi teraz obiecuję”»⁵⁴³.

⁵⁴² ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 58 зв.

⁵⁴³ Там само. Арк. 59.

Важливою деталлю в тестаменті є спогади голови родини про скрутні часи, які він пережив, залишившись удівцем із дітьми у розореному козаками господарстві. А коли побрався зі своєю другою дружиною після спустошливих козацьких воєн, то тяжко у скруті разом із нею заробляв на хліб: «gdy ześmy nysię po pierwszej kozaczyźnie oboje ubogo pobrali i nic nie mając zobopolnieśmy się chleba sztuki dorabiali, bo mi się nic nie zostało, będąc wdowcem w gospodarstwie»⁵⁴⁴. Матяш Ольшевський залишав вагітній дружині з малими дітьми усю нерухомість і непокоївся про те, аби ніхто не завдав їм кривди та не претендував на їхнє майно. Тестатор погрожував тим, хто порушить його останню волю, покаранням на Страшному суді, а також просив тодішнього бурмистра Єрмоша Хомовича бути опікуном його родини.

Поважну проблему в будь-якому місті становило сирітство дітей. Часті епідемії, війни, передчасна смерть батьків призводили до того, що багато дітей залишалися без опіки. Як неповнолітні особи вони не могли подбати про себе і своє майно, а призначені опікуни не завжди дбали належним чином про добробут своїх підопічних. Часом опіка виявлялася способом збільшити власне майно, тому в деяких містах Речі Посполитої міські влади з метою покласти край таким зловживанням, видавали спеціальні постанови, які регулювали стосунки опікунів з підопічними. Міська влада зберігала за собою право контролю і втручання в життя родини, де діти потребували опіки⁵⁴⁵. Так, наприклад, у 1603 р. в Олиці троє малих хлоп'ят залишилися сиротами після смерті своїх батьків. Війт делегував двох лавників Давида Бабінського і Кіндрата Таляра до їхнього будинку для укладання інвентарю маєтності. Коли міські урядники зайшли у дім, то побачили там тільки

⁵⁴⁴ Там само.

⁵⁴⁵ Mezek G. Opieka nad sierotami jako instytucja społeczna w Toruniu w początkach XVII wieku. *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku* / pod red. U. Augustyniak i A. Karpińskiego. Warszawa: Semper, 1999. S. 131-138.

убогих сиріт («*tylko dziatki ubogie sieroty zostały*») та убоге майно: 4 лікті чорного серм'яжного сукна, 30 ліктів грубого ткацького полотна, 12 ліктів простого полотна, чотири чоловічих та дві жіночих сорочки, три намітки, реєстр боржників, які завинили померлим батькам 8,5 кіп гр. лит. Їхній сусід Пархом Лойко зголосився бути опікуном малих дітей і після їхнього повноліття віддати у навчання ремеслу, а до того взяти опіку над майном небіжчиків, задля чого звернувся з відповідним проханням до міського уряду⁵⁴⁶.

Уважалося, що по смерті чоловіка його удова та малолітні діти також потребують опіки. Збірники магдебурзького права фіксують наказ міським урядникам обороняти права сиріт і вдів від несправедливості й утисків («*sierot i wdów uciśnienia w niesprawiedliwości bronić*»)⁵⁴⁷. Вступаючи на уряд, вони складали присягу і зобов'язувалися охороняти права вдів і сиріт. Якщо небіжчик не залишав тестаменту, то призначали опікунів – протекторів (лат. *curatores, tutores, defensores*) у судовому порядку, часто з числа міських урядовців. Право опіки над сиротами функціонувало не тільки в королівських, а й у приватних містах. Таке право щодо опіки неповнолітніх дітей, які росли без батьків, мали передусім родичі чоловічої статі. До обов'язків опікуна належала турбота про сиріт і збереження у цілості їх майна⁵⁴⁸. Зазвичай визначали двох опікунів, один із яких був представником міського уряду, а другий – близьким родичем або приятелем тестатора.

У волинському соціумі голови родин керувались усталеним правилом: належало оформити запис, який передбачав опіку над неповнолітніми дітьми. Це засвідчує, скажімо, заповіт шляхтича Василя Загоровського (11 липня

⁵⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 77.

⁵⁴⁷ Froch W. Opieka nad sierotami i żakami ze strony lubelskiej rady miejskiej w XVI wieku. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. 1978. T. 21. Nr 2. S. 153.

⁵⁴⁸ Groicki B. Obrona sierot i wdów ... S. 59; Surdacki M. Rodzina i jej problemy w Urzędowie ... S. 227-228.

1577 р.)⁵⁴⁹. Вдівець-шляхтич Ян Кргоулецький, помираючи у Клевані, просив трьох приятелів стати опікунами його маленької донечки Регіни⁵⁵⁰. Незаможні міщани призначали одного опікуна з числа своїх родичів, або приятелів. Так міщанка з містечка Козлин, удова Овдотя Кайданиха призначила опікуном для трьох неповнолітніх дітей свого зятя: «А опекуна зоставую Романа, зятя свого, дѣтем моим так в маѣтности и яко в речахъ рухомыхъ, волно му будеть продат з дому и на пожиток в дому обернуть, а с того личбу маѣт дат кгда дети доростут»⁵⁵¹.

Майбутньою долею своїх малолітніх дітей переймався олицький міщанин Федір Авдійчик, прохаючи у тестаменті (27 квітня 1667 р.) міських урядників, яких називав «добродіями і опікунами усіх сиріт», взяти з «божого милосердя» під своє покровительство і його нащадків: «...Zaraz gdybym się teraz na też dziatki me nie oglądał, aby na mię miasto miłości rodzicielskiej jakiego płaczu i kłatwy od nich po śmierci nie było, upraszam wielce dla miłosierdzia Bożego sławetnych panów urzędowych miasta jako dobrodziejów i opiekunów wszystkich sierot, a nie tylko mych pozostałych, aby oni na nich i na dobra ich, także i na samych ich opiekunów ode mnie niżej pomienionych oko pilne mieli, aby te dobra ledajak po śmierci dziatek moich nie zniszczały...»⁵⁵². Тестатор просив також брата Йовтуха Авдійовича взяти під свою опіку племінників і нерухомість, яку він залишав дружині: «aby się niemi i dobrami ich według Boga i miłości naszej opiekał do rozumnych lat ich i ludnego sporządzenia». На це Йовтух повідомив, що опіки над дітьми не зрікається та готовий їх навіть «своїм хлібом виховати з милості братерської». Однак він

⁵⁴⁹ Василь Загоровський. Духовное завѣщаніе. Наставленіе дѣтям и правила для их воспитанія... *Українська література: апокрифи, агіографія, паломницькі твори, полемічні твори, перекладні повісті, поетичні твори* / ред. В.Л. Микитась. К., 1988. С. 167-182. Режим доступу: <https://archive.org/details/UkrainskaXIVXVI/page/n541/mode/2up>

⁵⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 170-170 зв.

⁵⁵¹ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 22.

⁵⁵² ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 162.

відмовився опікуватися нерухомістю сиріт, не бажаючи брати на себе зайвий тягар⁵⁵³.

Скарбовий гайдук Томаш з Дубна у тестаменті (5 березня 1672 р.) просив опікунів своїх малих синів продати його будинок і з виручених коштів оплачувати видатки на дітей, зокрема на освіту і одяг: «z której prowiziej powinni dziatkom moim obmyślać żeby była nauka i odzienie»⁵⁵⁴. Вдова олицького війта Мартина Більця Аполонія турбувалася про долю своєї маленької осиротілої племінниці Магдалени Пшизолівської, яка була у неї на вихованні («mała panienska i rządzić sobą nie zdola»). Вона призначила їй опікунів з представників міської еліти і відписала дві перини, три подушки з наволоками⁵⁵⁵.

В 1670 р. у міському суді Ковеля Пелагія Петрова Урваньчикова поскаржилася на райцю Макара Йосиповича, опікуна дітей покійного брата Йосипа Величковича. Виявилось, що опікун розтринькував гроші сиріт, не виплатив борги тестатора і не дбав про інтереси малолітніх. Суд ухвалив наступне: Макар Йосипович як порушник прав дітей-сиріт і, відповідно, останньої волі заповідача, має виконати свої зобов'язання і сплатити усі борги, однак позивачка має присягою підтвердити правдивість своїх звинувачень: «Tedy sąd po wysłuchaniu controversjej, przychilając się do prawa majdeburskiego pisanego in folio nr 35, gdzie expresis pisze, iż napisana dostatecznie w prawie aby się ni w czym sieroty nie oszukane byli gdzie od opiekunów, a iż się to okazało, że się krzywda dzieje bratankowi i sierotom tym. I tedy aby mianowany Makar jako opiekun trzymają przy sobie testament recognitie, długie należyte tymże sierotom tak w długi zawiódł i nie odyskiwał, tedy stało się do ostatniej woli nieboszczyka Josypa Wieliczkowicza i rodzica onegoż, nakazujemy dekretem swym pozwy onemu juramentu strony powodowej [...] na dzień trzeci jako więcej nie brała u pana Makara tak pieniędzmi gotowemi, jako i

⁵⁵³ Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 89.

⁵⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 342 зв. – 343.

⁵⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 188 зв.

też zbożem i jako nie płacił pan Makar długi za ich, a po wykonaniu juramentu ma mieć rekwisitią do dochodzenia należytości swej, a p. Makar ma płacić ich długi jako opiekun według testamentu po wykonaniu juramentu strony powodowej»⁵⁵⁶. Відповідач, однак, не погодився з вироком міського суду і просив про дозвіл апелювати до старостинського суду. Судді погодилися, але фінал справи, на жаль, невідомий.

Подібну справу розглядав суд у Рівному 22 березня 1694 року. Овдюшка Прадчанка позвала свого опікуна-вітчима Василя Топоровського з приводу спадщини по батькові Олексію, яку вона мала отримати по завершенні терміну опіки. Дівчина-сирота твердила, що її частина більша, аніж та, яка їй дісталася, тобто 60 зол. пол. і 5 овець. Міський суд ухвалив вирок, згідно з яким опікун мав повернути пасербиці 70 зол. пол. і 5 овець⁵⁵⁷.

Закономірно, траплялися й приклади відповідального опікунства, що зафіксовано у міських актах Дубна. 12 грудня 1684 р. Фрузина Монджейовська уклала тестамент, яким залишила своїм чотирьом дітям спадщину і призначила їхнім опікуном Казимира Мишковича Прилуського. Вже через рік, 15 серпня 1685 р., опікун прийшов до міського уряду зі скаргою на старшого сина небіжчиці Стефана. Той без відома скаржника продав худобу, що належала його молодшим братам Олександрові і Мартинові, а також зібране зі спільного поля жито, привласнивши виручені гроші. Зі слів Мишковича, Стефан завдав братам чимало інших прикростей. Тож опікун просив міський уряд внести його заяву на захист інтересів молодших дітей до актових книг⁵⁵⁸.

Пошуком компромісних рішень у подібних суперечках керувався і міський суд у Рівному. Марина Сергійова Андрушковичева своїм заповітом (2 березня 1696 р.) відписала «днину» поля онуці Марині, обділивши сина

⁵⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 3, арк. 203 зв. – 204.

⁵⁵⁷ ЛННБ. Ф. 91, спр. 44, арк. 226-227.

⁵⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 10, арк. 11.

Івана⁵⁵⁹. Останній, зрозуміло, залишився невдоволеним. Поховавши матір своїм коштом, він звернувся до суду, який ухвалив вирок на користь усіх спадкоємців: син і онука мали рівні права щодо цього поля, а отриманий з нього врожай вони мали поділити порівну⁵⁶⁰. 10 травня того ж року у Рівному точилася суперечка між сином млинаря Іваном і поручником роти Михайла Снітинського Хомою Сободем щодо фільварку і пасовиська. Міщанин твердив, що це його «дідовизна» згідно з тестаментом небіжчика Борисовського. На жаль, невідомо, в який спосіб поручник набув право щодо користування цією нерухомістю, ймовірно, що він теж був одним зі спадкоємців. Однак магістратський суд визнав рівні права обох сторін і закликав їх більше не чинити сварок⁵⁶¹.

За спостереженнями Віолетти Зелецької-Миколайчик, тестатори, які протягом життя повторно вступали у шлюб, зазвичай розпоряджалися своїм майном згідно з правовими засадами, розподіляючи його порівну між спадкоємцями. Важко сказати, наскільки часто траплялися відступи від правових норм. Як правило, заповідачі оминали увагою заміжніх доньок, які на момент укладання заповіту вже отримали посаг. У випадку кількох шлюбів тестатора, розподіл майна між дітьми відбувався з урахуванням величини внесеного їхньою матір'ю посагу, набутого і примноженого впродовж тривання шлюбу⁵⁶².

⁵⁵⁹ ЛННБ. Ф. 91, спр. 44, арк. 175 зв.

⁵⁶⁰ Там само. Арк. 317.

⁵⁶¹ Там само. Арк. 329.

⁵⁶² Zielecka W. Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII w. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2009. T. LXI. Z. 1. S. 77.

3.2.3. Інші спадкоємці

Не забували волинські тестатори і про своїх близьких родичів і приятелів. Деякі з них частину речей записували своїм сестрам і братам, або їхнім нащадкам – своїм племінникам. Найчастіше це були домашня худоба, одяг, постіль, посуд, або якісь дрібніші речі. Записи залежали не тільки від рівня заможності, але й від стосунків у родині. Щедрими на такі подарунки були самотні чи бездітні міщанки та вдови, готові допомогти і обдарувати представників молодшого покоління своїх родичів, іноді бідніших за себе. Так, бездітна Марія Сеньковна залишила своїй племінниці червону фалендишову сукню та 6 кошуль (жіночих сорочок), а двом братам – по 20 зол. пол.⁵⁶³. Аполонія Гаврилівна Лукашевичова заповіла своїй племінниці Мелашці 2 $\frac{1}{4}$ лікті турецького мухаєру вишневого кольору, 20 ліктів пасамону борщового, лазурову паклакову катанку, підшиту білими баранами⁵⁶⁴. Бездітна олицька міщанка Вівдя Білецька заповіла усе своє майно племінницям – дочкам брата – Єві і Ганні: лазурову сукню, кожух, татарський півчамарок, чотири сорочки, чотири намітки, дві подушки, старий коц та скриньку⁵⁶⁵. Йовся Семенова Веремійчикова відписала своїй племінниці Огапці кожух і білі хустки⁵⁶⁶.

Найщедрішою була Софія Куновська, яка залишила своїм племінницям Агаті Добковій і Кристині Бризельовій $\frac{2}{3}$ свого будинку ($\frac{1}{3}$ дісталася чоловікові) за те, що вони доклали чимало зусиль і старань, доглядаючи її під час хвороби. Інших родичів і близьких вона віддалила від спадщини⁵⁶⁷. Володимирська міщанка Куниця Каплянка просила свого чоловіка Мартина Приборського залишити в їхньому будинку її матір до кінця життя:

⁵⁶³ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 16 зв.

⁵⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 131 зв.

⁵⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 55.

⁵⁶⁶ Там само. Арк. 48.

⁵⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 159.

«з'оставуючи в том дому панѣи матцѣ моєи волноє мешканъє до живота єє, о што и малжонка моего пилно прошу, абы по животѣ моем в том дому поменѣном матку мою до живота єє заховаль, не чинѣчи єи ниякое трудности»⁵⁶⁸. Після смерті дружини Мартин Приборський одружився вдруге, але за два роки через смертельну хворобу змушений був сам укласти заповіт на користь нової дружини, брата Федора і зятя Яна Чернчицького, одруженого з його сестрою⁵⁶⁹.

Вижівський міщанин Левко Демкович усю нерухомість і рухомі речі заповів дружині Катерині з умовою, що після її смерті це успадкують його брати Трохим і Тишко та племінник Хвесько⁵⁷⁰. Луцький міщанин Томаш Ясинський записав усе майно своїй дружині Федорі, але застеріг, що двом сестрам залишає 200 зол. пол., брату Юзефові – 200 зол. пол., якщо він відправить першу заупокійну службу за його душу, також готовий був обдарувати хлопця Валька, якщо той залишиться при ньому служити до його смерті – заповів йому коня з сідлом і пістолетами⁵⁷¹.

Прощаючись з життям, тестатори іноді адресували найтепліші слова своїм близьким родичам, демонструючи в такий спосіб своє ставлення до них. Крізь сухий актовий формуляр часом пробивались справжні емоції. Так, товариш гусарської роти Войтех Мольський перед смертю в Острозі прощався зі своїми братами, дякуючи їм за братню любов. Особливо вдячний він був за турботу і ласку своїй коханій матусі, якій адресував найтепліші слова: «Żegnam i dziękuje najstarszego brata mego Jemsci pana Jakuba Molskiego, dziękuje za życzliwą braterską miłość. Dziękuje jako życzliwy syn matce kochanej za wszelkie macierzyńskie łaskę i pielegnowania. Żegnam i proszę wszystkich wobec mnie łaskawych przyjaciół, upraszając aby jak za żywota, tak po

⁵⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 130 зв.

⁵⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 4 зв. – 7 зв.; Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 5.

⁵⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 164-164 зв.

⁵⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 16 зв.

śmierci nieustanno świadczyli miłością i na duszę pamiętali moję»⁵⁷². Заповідач просив своїх близьких берегти про нього пам'ять і після його смерті молитися за його душу.

Бездітний олицький міщанин Полуян Богданович за згодою своєї дружини Ядвіги вирішив оформити дарчу на нерухомість своїм племінникам Станіславові і Якубові, а саме на будинок, розташований на вулиці навпроти замкової стайні. Свій вчинок він мотивував тим, що сприймав цих хлопців як рідних дітей і по відношенню до них виявляв батьківську любов, а в майбутньому хотів, щоб вони із вдячності за батьківську ласку опікалися ними в старості, шанували їх, одягали і годували: «Iż mając wielki wzgląd i baczenie a miłość synowską cordialną przeciwko dwiema synaczkom swoim miłem Stanisławowi a Jakobowi doznawszy po nich przeciwko sobie miłości ojcowskiej i wielką chęcią przeciwko niemu będąc wzkuszony, zakochawszy w ich postępkach uczciwych, na co aby oni pomniąc swego napotem jako ojca z rodzicielką swą w starości ich czcili, szanowali i przyszło li by do tego chowali, przyodziewali i żywili»⁵⁷³. Відповідне рішення було оформлено у міському суді в Олиці в квітні 1601 р.

Конфлікт через розподіл спадщини між найближчими родичами виник у родині олицького кушніра Грицька Рогачевського, який уклав заповіт 24 листопада 1664 р. Тестатор мав кількох дітей від різних шлюбів і був переобтяжений боргами, які не встиг виплатити за життя, і які лягали тягарем на плечі молодої дружини з малими дітьми. Ситуація ускладнювалася тим, що права на спадщину заявили дорослі сини від першого шлюбу. До того ж брати його першої дружини-небіжчиці вимагали включення до числа спадкоємців на майно по їхній сестрі Просі ще й дочку тестатора Йовсю, яка мешкала в Клевані. Заповідач не хотів визнавати боргів і сварився зі старшим сином Тимошем, разом з яким працював і продавав шкіри. Син нібито

⁵⁷² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 441, арк. 19 зв.; Wiłous N. Testamenty wojskowych ... S. 223.

⁵⁷³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 17.

завинив йому 200 зол. пол., а тепер, зі слів Рогачевського, у цій скрутній ситуації не хотів йому навіть «дати на харчі» («wszystko lichy na syna Tymosza jemu łając i powiedając, iż od niego zabrał na złotych dwieście, a na charcz mu teraz dać nie chce, rać przynajmniej w chorobie jego»). Проте Тиміш не погодився та заявив, що забрав тільки йому належне і нічого не винен батькові. Усі ці родинні перипетії потрапили у текст тестаменту⁵⁷⁴. Як бачимо, родинні стосунки відігравали важливу роль у житті тестаторів. Їхні родичі були часто втягнуті у виробничий процес, родинний «бізнес», ремесло, або торгівлю, що, з одного боку, мало цементувати ці стосунки, а з іншого – породжувало міжродинні конфлікти.

Конфлікт через спірну спадщину виник у родині покійного Олександра Дзуси. Його дружина Параска покликала 4 квітня 1669 р. до міського суду в м. Дубно іншу міщанку Ганну Карпінську, твердячи, що вона «невідомо яким способом утримує» частину поля під назвою «Чиковщина» на передмісті Сурмичі. Позивачка натомість заявляла, що це поле належало її синові Остапові Феневичу як його «отчизна і дідовизна». Виправдовуючись, Карпінська доводила, що купила цю нерухомість разом із чоловіком у небіжчиці Мартинової Феневичової за 25 зол. пол. і мала на це відповідний документ, який, щоправда, згорів. Відповідачка привела до суду свідків, які підтвердили її слова. Вислухавши свідків, міський суд постановив: оскільки є прямий спадкоємець спірної нерухомості Остап Феневич, то він і має отримати у власність своє майно, попередньо сплативши Карпінській 25 зол. пол. Однак позивачка не погодилася з цим рішенням і апелювала до старостинського суду, що міський уряд дозволив⁵⁷⁵.

Подібну справу розглядав міський суд Ковеля 17 березня 1687 року. Дружина Марка Самсоніка Олена Лобачівна поскаржилася на Феська Максимовича, чоловіка її сестри Юхимки, зятя свого батька-небіжчика

⁵⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 120 зв. – 121.; Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 81.

⁵⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 2, арк. 25.

Яроша Олешкевича Лобачика та свого брата Федора, який був опікуном нерухомості покійного батька. Як твердила Олена Лобачівна, зять безправно користався полем і фільварком, які їй записав батько своїм тестаментом від 27 лютого 1682 р.: «włókę pola i folwark nazywający się Copijkowski i ogrody puste leżące za Glinianką małżonce mojej z córką moją leguję i odkazuję. Do którego to domu i folwarku, także i gruntu wysz opisanych żadnych krewnych moich tak bliskich, jako i dalszych żadnego rekursu i possessjej mieć nie będą powinni»⁵⁷⁶. Зятеві та старшій дочці Юхимці тестатор відписав іншу волоку поля і половину ділянки землі: «Drugą włókę pola zięciowi memu ojcowskie na imie Feskowi Maximowiczowi i córce mojej na imie Juchimce odkazuje. Także i pułplacu, które mi przypadło s podziału od brata mego na imie Pawła i komore w Krasnej Wole i to zięciowi memu z pracy moją leguje i na wieczność im daruje». Позваний виправдовувався тим, що ця нерухомість дісталася йому від дружини, яка отримала її в посаг, що було передбачено тим же тестаментом. Міський суд ухвалив рішення: поділити майно між усіма учасникам процесу, згідно з тестаментом («zachował przy dziele i testamencie»)⁵⁷⁷.

Дубенський міщанин Юрій Курочка, помираючи, більшу частину свого майна заповітом від 22 березня 1693 р. відписав племінникові Дмитру і віддалив від спадщини рідного брата Павла Курочку. Він твердив, що брат безправно користувався його майном протягом 18 років, поки він був «у неволі». Павло нібито приклався й до розтрати і продажу цього майна, так що тестаторові після повернення з полону довелося викуповувати свою нерухомість⁵⁷⁸. Павло Курочка був міським писарем у Дубно, а отже людиною достатньо впливовою в місті. Утім, він виявився причетним до зловживань владою, через що зрештою у 1696 р. поплатився власним життям.

⁵⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7, арк. 89-90.

⁵⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 8, арк. 37. Biłous N. Konflikty w rodzinach mieszkańców miast Wołynia w świetle testamentów z XVII wieku. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 319.

⁵⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 11, арк. 127 зв. – 128.

Таким чином волинські тестаменти відтворюють складні моделі розподілу майна між спадкоємцями. На думку польської дослідниці Магдалени Вільчек-Карчевської, вони також сигналізують про вже існуючий конфлікт у родині або його попереджують. Щоправда, матеріал тестаментів дуже фрагментарний і не надається для ширших висновків про частотність майнових суперечок у родині та їхній перебіг, адже фіксує зазвичай досить вузький хронологічний зріз⁵⁷⁹.

Нечисельними були записи на користь домашньої челяді і слуг. Наймані робітники, або прислуга, челядь, домашня служба (кухарки, парубки, мамки-годувальниці, візники та ін.), учні і підмайстри (служили в будинках ремісників-майстрів) належали до найбільш бідної категорії міського населення. Як правило, вони працювали за скромні житло, харчування, одяг і невисоку грошову винагороду, на яку могли сподіватися раз на рік. Часто цю винагороду господарі виплачували із кількарічним запізненням. Однак у таких випадках на господарів лягало моральне зобов'язання піклуватися про них у разі хвороби або старості⁵⁸⁰. Іноді вони ставали частиною «великої родини» і могли розраховувати на опіку господарів, які на знак вдячності за багатолітню службу відписували їм якісь речі – одяг, взуття, домашню худобу, або гроші. Наприклад, Криштоф Немиський заповів братові Матвію ковану коляску на пару коней, ладовничку і рушницю-яничарку, а своєму слuzі Стаськові пообіцяв залишити зелену фerezію з блакитними петлицями, якщо той буде йому служити до кінця життя, служниці Парасці – 10 зол. пол. за її заслуги⁵⁸¹. Олицький міщанин Валентий Влохович відписав своєму слuzі-хлопцеві Андрію коштовний одяг – лазуровий фалендишовий жупан з 18-ма срібними гудзиками⁵⁸². Зем'янин Матвій Калиновський записав своєму челядникові Іванові за його послуги свій кожух, дві пари чобіт (одну –

⁵⁷⁹ Wilczek-Karczewska M. Konflikty rodzinne na tle majątkowym... S. 168.

⁵⁸⁰ Bogucka M. Rodzina w polskim mieście ... S. 504.

⁵⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 31 зв.

⁵⁸² ЦДІАК України. Ф. 1235, оп. 1, спр. 6, арк. 95.

жовтого коліру, другу – чорного), штани (спідню білизну), шапку з лисячого хутра⁵⁸³. Щедрим щодо свого челядника був парох ковельського костелу Мартин Овакович. Ясько служив йому з малих років, а отже за свою довгу і вірну службу отримав 20 зол. пол. готівкою, три срібних ложки і срібний кубок, три мідяних горілчаних корби, фалендишовий жупан, білого коня, а на додачу – 50 кварт горілки, одну полть солонини, дві маці жита та одну мацу пшениці⁵⁸⁴. Олицький міщанин-огородник Йовко Мискевич просив свою дружину Марину заплатити парубкові і дівчині, які у них служили по господарству («parobku jako i dziewce służebnych za wszystkie czasy, co służyli, i dokąd jeszcze służyć będą, zapłaci dostatecznie»)⁵⁸⁵. Дружина Михайла Вальди Софія заповіла своїй кухарці Марині сорочку, фартух, черевики і хустку за умови, що та дослужить до кінця річного терміну, за цим мав пильнувати екзекутор її тестаменту пан Ян Бжезицький і розрахуватися з нею⁵⁸⁶.

Щедрішими по відношенню до своїх слуг були заможні шляхтичі. Так, луцький війт-шляхтич Марко Жоравницький, не маючи прямих нащадків, заповів своє майно братові Михайлові Гулевичу і нагородив усіх своїх слуг і домашню челядь, які вірно йому служили впродовж життя. Згідно з волею тестатора, брат-спадкоємець мав пильнувати за усіма виплатами боргів після його смерті, а також виплатити нагороди його слугам і челяді: «Порядокъ увес домовиы по животу моем поручаю и в мою даю ѿ поплачене долговъ моих, штомъ кому виненъ и расправене слуг моих и челяди моее дворное, такъже и подане млына голешовьского екъзекутором чиню брата моего милого и ласкавого его мл. пана Михаила Янушевича Гулевича, напрод слуг моих мает расправити»⁵⁸⁷. Отже, 1 тисячу зол. пол. мали отримати Василь Куницький і Ян Харевський з боргу, який завинив тестаторові замойський

⁵⁸³ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 118 зв.

⁵⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

⁵⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 99 зв.

⁵⁸⁶ Там само. Арк. 145 зв.

⁵⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 546.

купець Вільгельм. Останній мав передати Куницькому 600 зол. пол., а Харевському – 400 зол. пол. Його старий слуга Ярош Суєтич*, мав отримати 50 зол. пол. з інших боргів, які завинив йому князь Чорторійський («У княжати *ego ml. Чарториского золотых полских сорокъ чотыри, а чирвоных золотых пятнадцат, футро лисее и коберцовъ два, а особно сто двадцат золотых, на што и лист запис ест.*). Хлопець Гаврилко за службу мав отримати також 50 зол. пол. з того ж самого боргу. Поміж іншими дворовими челядниками, які недовго служили, та возницями мали розділити 40 зол. пол. З суми боргу в 40 зол. пол., яку тестатор згадує на єврейському будинку в містечку Колки, мали виплатити ще одному хлопцеві Рудецькому з Луцька 10 зол. пол. Ще 30 зол. пол. він відписав слугі Куницькому. Крім перерахованих осіб була ще інша челядь, про яку мав подбати його брат: «А челяд, што на дворцу служила, тую пань братъ мои водлуг науки моеє устьяное расправити маеть». Наприкінці заповіту тестатор згадує ще про двох осіб – Криськові заповіде корову і вола, а гайдукові Ваську – дві корови, вола і ворону кобилу й наполягає на тому, щоб його брат сумлінно виконав його останню волю, інакше постане на «Страшному суді»: «Которие то вси речи вышеи в семъ дестаменте моим остатнею волею моею написаныє и доложоныє, ни в чом не убближаючи, все брат мои пань Михаило Гулевицьничого ни вь чом не кривдечи, зыстити и волю мою выполнити мает. А если бы над тую волю мою иначеи смел учинити, розьсудить ся зо мною на Страшьном и нелицемирномъ суде Христовом»⁵⁸⁸.

Отже, хоча такі диспозиції часто були маловартісними, вони демонстрували турботу господарів щодо своїх слуг, виявляли патерналістичний характер власника будинку по відношенню до працівників. Крім вимог і зобов'язань щодо останніх такі дії господарів означали також опіку «пана» або «пані» над «їхніми людьми». Найбільш показовим

* Міщанин Ярош Суєтич – вйгівський писар (1598), лентвійт (1598-1607), райця (1608-1609).

⁵⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 545 зв. – 546.

прикладом цього була практика обдаровування служби (челяді) особистими речами тестатора. У цьому вбачався певний ритуал опіки господаря будинку над його підданими⁵⁸⁹.

* * *

Отже, коло волинських тестаторів було досить різноманітним. Серед них були особи різних статків, різного фаху і рівня освіти (освіченості). Єднало їх те, що рішення про укладення тестаменту залежало в більшості випадків від них самих. Ними рухало бажання впорядкувати всі свої справи – розрахуватися з боргами, розпорядитися якнайкраще майном, аби смерть не застала їх зненацька.

Міські писарі контактували з широким колом осіб – не тільки з жителями міст, а й околичною шляхтою, духовенством, військовими, купцями, прибульцями з інших міст і сіл. Тож клієнтами міських канцелярій ставали представники різних сегментів строкатого міського соціуму.

Майже третина усіх тестаментів належала жінкам. Попри порівняно невелику кількість збережених текстів, ці акти мають високу джерелознавчу цінність. Осібні групи тестаторів становлять представники міської урядницької еліти (війти, лентвійти, райці, лавники, писарі) та цехмістри/ремісники, значно менше збереглося тестаментів купців, а найбільше, тобто близько половини належали особам, які жили з обробітку землі, тримали фільварки, городи, сади і т.п., що не дивує з огляду на аграрний тип містечок тогочасної Волині. Певний відсоток від збережених текстів становлять заповіти військових і духовних осіб.

Представлені вище приклади не вичерпують усіх питань, пов'язаних з функціонуванням родини у ранньомодерному місті, однак представляють широку палітру родинних стосунків з їх проблемами, негараздами та демонстрацією високих почуттів, дозволяють окреслити приблизну

⁵⁸⁹ Wyszumłek J. Testamenty mieszczan krakowskich... S. 246.

демографічну ситуацію в містах Волині і зробити певні підрахунки. Загалом 69% тестаторів волинських міст мали дітей і відповідно – 31 % були бездітними (такими визнано особи, які або самі згадували про відсутність дітей, або не залишили жодних згадок про них). Середній коефіцієнт дітності міщанської родини, згідно з інформацією тестаментів, становив усього 2,3. Однак з урахуванням кількох тестаментів, де число дітей не уточнюється, середній коефіцієнт міг становити 2,5. Ситуація з дітністю у волинських містах загалом була подібна до коронних міст.

У ранньомодерних містах родина здебільшого мала нуклеарний характер, тобто складалася з батьків і неповнолітніх дітей, які належали до першої лінії спадкоємців. Поступово втрачали своє значення родинні зв'язки з дальшими родичами/спадкоємцями, водночас все більшого значення набували соціальні зв'язки. Аналіз тестаментів волинських городян засвідчив, що хоча більшість міщанських родин Волині кінця XVI–XVII століть мали нуклеарний характер, але чимало родин мали складну структуру, коли під одним дахом проживали батьки з дітьми-підлітками і дорослими одруженими дітьми й онуками (тобто родина, що складалася з 2-3-х поколінь). У будинках заможних міщан мешкала челядь – домашня служба, по відношенню до яких тестатори виявляли опіку і турботу (ознаки патерналізму), що являло паростки нової моделі великої родини.

У випадку смерті одного або обох батьків особливо беззахисну категорію становили неповнолітні сироти, які потребували опіки і допомоги до досягнення повноліття. Уважалося, що потребують опіки і вдови. В містах Речі Посполитої опікунство над сиротами належало до обов'язків міських влад. У волинських містах чоловіки-тестатори обирали зазвичай двох (рідко – трьох) опікунів для своєї родини з числа міських урядників і родичів, які мали клопотатися майном, вихованням та освітою підопічних. Тож, з одного боку, завдяки такій практиці сироти отримували певний захист, але зростали й ризики недобросовісного опікунства, привласнення або розкрадання майна неповнолітніх вихованців.

Тестаменти демонструють спроби батьків дисциплінувати дорослих нащадків за різні провини через загрозу позбавлення спадщини. Траплялося, що погрози таки реалізовувалися, а непослухи або втрачали право на батьківське майно, або отримували значно меншу частину, ніж могли сподіватися. Підставою для позбавлення спадку була відмова дітей доглядати за батьками під час хвороби або в старості, однак траплялися й інші причини (гнів батьків через невідповідну поведінку дітей, марнотратство, крадіжки, гультьяйство тощо). Така практика зустрічалася і в інших містах Речі Посполитої, а також у містах сусідніх країн. Так, наприклад у м. Рокичани (Чехія) були зафіксовані випадки позбавлення майна за відмову доглядати у старості та зменшення частки майна для неслухняних нащадків⁵⁹⁰. Таким чином тестамент ставав свого роду знаряддям впливу і контролю над близькими заповідача та інструментом, що регулював стосунки батьків і дітей. Перспектива бути позбавленим майна волевиявленням тестатора мусила завчасно дисциплінувати нащадків та впливала на характер стосунків у родині.

Волинські тестаменти відтворюють складні варіанти розподілу майна між спадкоємцями і засвідчують поєднання у повсякденному житті права, звичаю та емоційного налаштування тестаторів, також сигналізують про вже існуючий конфлікт у родині або його попереджують. До того ж у більшості випадків заповіти демонструють зразковий образ родинного життя, що може пояснюватися характером акту останньої волі. Вони мали на меті знизити ризик можливих конфліктів серед спадкоємців. Видається, що у більшості випадків тестатори перед лицем смерті були налаштовані скоріше на компроміс і пошуки порозуміння, ніж на конфронтацію, тож удавалися в конфліктні деталі лише в разі гострої необхідності, а спадкоємці намагалися не порушувати останню волю заповідача.

⁵⁹⁰ Див.: Kálousova V. Výpovědní hodnota testamentů pro výzkum rodinných struktur na příkladu Rokycan v 16. až 18. století. *Sborník Muzea Dr. Bohuslava Horáka v Rokycanech*, 2015. Nr 27. S. 61.

Розділ 4. СТАВЛЕННЯ ДО СМЕРТІ. ПОХОВАННЯ ТА ПОБОЖНІСТЬ

Від кінця XVI ст. у Речі Посполитій поступово відбувалася конфесіоналізація суспільного життя, що виявлялося у посиленні церковної дисципліни, формуванні нового типу духовництва, тісній співпраці між державою і Церквою. Своєю чергою це позначилося і на посиленні контролю Церкви над сферою «приватного», на усталенні норм і ритуалів прощання з життям.

Як відомо, тестамент вважався одним зі способів пов'язати земне і потойбічне життя. Він дозволяв зберегти любов до земного життя та водночас «інвестувати в небо» через дотримання правил «доброї смерті». На думку французького історика Філіпа Ар'єса, покійник не був *homo totus*, а набував двоїстої сутності: одна частина – тіло, що потерпало від смертельної хвороби, а друга – безсмертна душа, яку визволяє смерть. Нова есхатологія підмінила поняття «смерть» метафоричними виразами «віддав Богу душу», «випустив дух», що сприймалося як порятунок⁵⁹¹.

Складання тестаменту вважалося останнім обов'язком людини, якому присвячували чимало уваги спеціальні підручники з *ars bene moriendi* («мистецтва доброго умирання»). Появу трактатів (а згодом – підручників) на цю тему пов'язують з іменами відомого паризького теолога Жана Жерсона (1363-1429), флорентійського священника-домініканця Джиролама Савонароли (1452-1498), автора книги «Настанови у мистецтві доброго помирання», кардинала Роберто Белларміно (1542-1621) «Наука доброго і

⁵⁹¹ Ariès Philippe. Człowiek i śmierć. / Przełożyła E. Bąkowska. Warszawa, 1992. S. 596; Rusiecki M. Obraz śmierci w katechezie kościoła katolickiego w XVI–XVIII w. *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci* / pod red. H. Suchojada. Warszawa, 2001. S. 290.

щасливого помирання...»⁵⁹², Яна Янушовського (1550-1613) «Наука християнського помирання»⁵⁹³, єзуїтів Антонія Дружбицького⁵⁹⁴ і Яна Моравського⁵⁹⁵. Твори цього жанру були популярними у Західній Європі до кінця XVIII ст., містили рекомендації з підготовки до переходу в інший світ, опис самого моменту смерті і боротьби диявола за душу покійника. Вони були розповсюджені в Короні Польській у XV – першій половині XVI ст., а від 1569 р. – Речі Посполитій⁵⁹⁶.

Оксана Вінниченко, досліджуючи шляхетські тестаменти з теренів Руського воєводства, зазначає, що ці акти щедро наповнені девоційними формулами та фрагментами, неістотними для змісту спадкового акта⁵⁹⁷.

⁵⁹² Bellarmino R. De arte bene moriendi (1620); Nauka dobrego y szczęśliwego umierania: wszystkim wobec oboiej płci, y wszelakiego powołnia stanom niewymownie potrzebna, y bardzo pożyteczna. Kraków, 1621.

⁵⁹³ Januszowski Jan. Nauka umierania chrześcijańskiego, także iako konaiącego Panu Bogu oddawać y czego na ten czas pilnować trzeba, przy tym i przykłady o rozkoszach niebieskich i mękach czyścowych i piekielnych, częścią z włoskiego, częścią z łacińskiego na polski język przełożone. Kraków, 1604. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. XVII-508. Режим доступу: <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/9612/edition/8693>

⁵⁹⁴ Družbicki A. Śmierć świętobliwa człowieka chrześcijańskiego. Książeczka wszelkiego stanu ludziom dziwnie potrzebna y pożyteczna, przez jednego Kapłana Societatus Jesu za pozwoleniem starszych wydana. Wilno, 1685.

⁵⁹⁵ Morawski J. Droga przed Bogiem. Śmierć świętych abo dyspozycja na śmierć dobrą. Nauką S. Teologii, i pobożnemi z Pisma Świętego i z Ojców SS. mianowicie Świętego Augustyna afektami, także SS. umierających przykładami objaśniona naprzód po łacinie, a potem po polsku. Poznań 1698, w drukarni Collegium Societatis Iesu.

⁵⁹⁶ Див., наприклад: Chrościcki J.A. Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej. Warszawa, 1974; Kizik E. Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII w. Studium z nowożytnej kultury funeralnej. Gdańsk, 1998; ten же. Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI–XVIII wieku. Gdańsk, 2001 та ін.

⁵⁹⁷ Докладніше див.: Вінниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаментами). *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2...* С. 272-292.

Натомість вони перегукуються з тематикою текстів, присвячених «мистецтву доброго вмирання». Очевидно, українська шляхта була обізнана з ними. Головні «формули», запозичені з відповідної літератури, на той час могли увійти до зразків, за якими укладалися тестаменти. Гродські та міські писарі, або й самі тестатори, могли модифікувати ці кліше у відповідності зі своїм культурним рівнем. Інколи девоційні формули мають виразно авторські інтонації. На думку Наталі Яковенко, важливість актів останньої волі посприяла просто таки блискавичному запозиченню православними уявлень потридентських католиків про «мистецтво доброго умирання»⁵⁹⁸.

У XVII ст. серед православних значної популярності набули різні жанри фунеральної писемності (про що йтиметься нижче), а окремі розділи «Требника» Київського митрополита Петра Могили містили практичні поради для вірян про гідне християн життя і «доброго помирання».

Річ Посполита мала поліконфесійне населення. Деяким представникам ранньомодерного українського соціуму була властива мозаїчна конфесійна ідентичність, релігійні конверсії⁵⁹⁹. Джованні Броджі Беркофф вважає, що «конститууючою рисою українського культурного простору XVI–XVII століть був його „поліморфізм“, себто багат шаровість, мінливість та піддатливість на асиміляційні впливи ззовні», конфесійний плюралізм⁶⁰⁰.

Релігійну ситуацію в державі (зокрема на Волині) дещо ускладнював зв'язок частини православних з Римом, відповідно, існування двох конфесій Східної Церкви. Нагадаємо, що з огляду на релігійну приналежність серед тестаторів волинських міст домінували православні – 82 особа (48 %), інші – католики – 48 (29 %), уніати – 37 (22 %). Кілька осіб не вдалося вповні

⁵⁹⁸ Докладніше див.: Яковенко Н. «Освоєний простір», або де заповідали ховати себе волинські шляхтичі. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст.* Київ, 2012. С. 151.

⁵⁹⁹ Яковенко Н. «Жарти зі смертю» (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності). *Дзеркала ідентичності...* С. 247.

⁶⁰⁰ Цит. за: Там само.

ідентифікувати, але з великою долею ймовірності можемо припустити, що вони були православними, оскільки тестатори-католики залишали певні маркери у своїх заповітах, що дозволяли визначити їх конфесійну приналежність. У той час православні нерідко замовчували свою приналежність до Східної Церкви, не залишали інформацію в тестаментях щодо місця поховання і розпоряджень щодо похорону, усі ці клопоти за замовчуванням покладали на розсуд своїх спадкоємців, які ховали своїх померлих родичів, як правило, при парафіяльних храмах.

Серед волинських тестаторів шляхетського походження був незначний відсоток кальвіністів-євангеліків (прибічників однієї з течій в протестантизмі, близької до баптизму). Одним із таких поодиноких прикладів є тестамент волинського шляхтича Себастьяна Хростеховського з містечка Миляновичі (10 квітня 1604 р.). Аналіз тексту дає підстави припустити, що він міг належати до євангельської церкви, оскільки просив дружину поховати його тіло не на цвинтарі при місцевій православній церкві Св. Покрови, а «в зборі головному»: «Если же тежь юж на мене Пан Бог смерть допусти с тоє хоробы, погребь жона маеть *отправить* тѣлу моему без вшеллакое помпы з моих пнзеи вє зборе головним, где се хвала Бѣаа правдиваа *отправуєть*»⁶⁰¹. На початку його тестаменту наголошується на тому, що Євангеліє – єдиновірне християнське вчення, стверджується непорушність конфесії від часу хрещення в дитинстві, тобто відсутність конверсій: «Напрод визнаваю вѣру свою свтуую хрестиянскую в Бога Троицы единого засажоную и вкгрунтованую на науци Евангелии свтои, то *єст* на науци Пана Христусовои пророцкои и апостолскои, которуюм запечатовал сакраментами свтыми, яко и крестом свтым Бога в Троицы единого в дѣтинстве своем так и уживанєм сакраменту тѣла и крве Пана избавителя моего Езуса Христуса перед *остатним* пунктом живота моего певен того будучи, иж през заслугу смерти его насвятшое маю грехов *отпущене*,

⁶⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 15, арк. 720 зв.

збавенє и ѿт живого вѣчныи сполнє зо всѣми вѣрными его. Которому Пану избавителю моему душу мою в руки его навишише напрод поручаю, а тѣло мое зѣмли ѿдавам»⁶⁰².

Цікавою деталлю є те, що свідками у нього виступили два римо-католицьких священники, а не православні: ксьондз Станіслав Керсновський, намісник францисканського костелу в Мацейові, і ксьондз Ян Біскупський, казnodій голобський, а також два возних генерали – Щасний Нетеч і Ян Ремижовський, два шляхтичі – Криштоф Стакорський і Григорій Тагачинський.

На Волині достатньо сильними були обидві конфесійні спільноти Східної Церкви, і та, що залишилася під послушенством Константинопольського патріарха, і та, що з'єдналася з Римом. Належність до православних засвідчують декларації тестаторів про готовність зберігати віру предків до самої смерті. Загалом такі декларації належності до Православної або Унійної Церкви були досить рідкісні для групи досліджуваних тестаментів. Православні на Волині вважали свою віру «грецькою» і «правдивою», а для уніатів «грецьким» залишався лише обряд. Усі вони позиціонували себе насамперед християнами. Спільною рисою для них була віра в заступництво того чи іншого святого, що було частиною світосприйняття, а шанування його ікон та реліквій, через які можна було отримати чудесну допомогу – важливою складовою соціального життя людини ранньомодерної доби. Православні міщани покладали надії на молитви за упокій душі, зокрема, на сорокоуст.

Римо-католики зверталися по допомогу до своїх святих патронів, імена яких носили, або до загальношанованих святих, таких як Миколай Мирлікійський (бо з агіографії відомі численні приклади, що молитва до них спасенна й вони можуть творити чудеса та здійснювати заступництво перед

⁶⁰² ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 15, арк. 719-719 зв.

Богом⁶⁰³). Отже, мирянам потрібні були святі заступники, оскільки власних молитов, дарів тощо було замало для «милості Божої» на Страшному суді. Допомоги святих патронів потребували й віруючі Унійної Церкви. Так, унійний протопресвітер і генеральний намісник катедри у м. Володимир Мартиніан Жуковецький перед смертю закликав святих патронів молитися за нього і просити Бога про відпущення його гріхів та порятунок душі: «Przena[j]świętsza Matko, Miłosierdzie Twoje, że dusza moja grzeszna grzechami zmazana a niewinną krwią Zbawiciela mojego i Syna Twego przena[j]droższego odkupiona w ręce jego przez ręce Twoję przena[j]świętsze oddawana będzie, do czego i was święci Patronowie moi na pomoc wzywam. A naprzód ciebie, Aniele Strażu mój, którego grzechami mojemu często obrażałem, Święty Michale Archaniele, Święty Janie Krzcicielu, Święty Janie Ewangelisto i was wszystkich świętych Bożych, których za osobliwych patronów zawsze miałem, abyście przed majestatem Najwyższego za grzechów odpuszczenie moich modlili się i zbawienie duszy mojej uprosić raczyli»⁶⁰⁴.

Варто зауважити, що у потридентський період* у коронних землях найбільшого пошанування досягли зображення Матері Божої, що дозволяє вченим говорити про складання Марійного культу, який займав особливе місце в релігійності тогочасних людей. Започаткований ще в III столітті н.е. марійний культ на християнському Сході досяг найбільшого шанування, а на Заході набув «нового дихання» в XI – на початку XII ст. водночас із загостренням антиюдейської полеміки, коли постать Матері Божої стала

⁶⁰³ Див., наприклад: Зема В. Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ, 2009. С. 258-268.

⁶⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 126, арк. 1313 зв.

* Тридентський собор – 19-й вселенський собор, визнаний Римо-Католицькою церквою, відбувся між 1545 та 1563 рр. і мав чотири засідання, проходив в Італії у м. Трент (лат. Tridentum), прийняв 16 догм, що складають більшу частину римо-католицької доктрини. У Речі Посполитій ці процеси відбувалися із запізненням.

служувати за доказ «правдивості» християнського Месії. На цей період припадають найраніші згадки про «латинські» богородичні чуда у санктуаріях Західної Європи, де зберігалися статуї, ікони і реліквії Діви Марії⁶⁰⁵. Натомість у XV–XVI ст. «латинський» світ охопила хвиля скептицизму, поштовхом чому стала боротьба з ідолопоклонством, започаткована Еразмом Роттердамським, який у своїй сатирі «Паломництво» (1525) висміяв фальшиві богородичні реліквії. Проблему загострило заперечення Мартином Лютером культу Діви Марії, внаслідок чого у протестантських колах утвердилася христоцентрична традиція, де Матері Божій відводилося скромне місце. Відповіддю римо-католиків протестантам став потриденський вибух марійної побожності і перетворення культу Діви Марії на католицький символ⁶⁰⁶.

Марійні *loca sacra* виконували важливу роль у формуванні соціорелігійного простору мешканців міст Речі Посполитої, їх метафорично порівнювали з баштами і фортецями, які стояли на захисті людей⁶⁰⁷. На відміну від Римо-Католицької Східна Церква не пережила коливань у схилянні перед цим культом. На українських землях, як показують дослідження Володимира Александровича, він набув поширення з другої половини XV ст., свідченням чому був розвиток богородичного іконопису⁶⁰⁸. На думку історика, ідея Покрову Матері Божої спиралася на ранньохристиянське сприйняття Покрову як покровительства Богородиці-

⁶⁰⁵ Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоанікія Ґалятовського. Київ: Лаурис-Критика, 2017. С. 393.

⁶⁰⁶ Там само. С. 394.

⁶⁰⁷ Докладніше див.: Witkowska A., Nastalska-Wiśnicka J. Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej. Maryjne miejsca święte w drukach staropolskich. Lublin: Werset, 2013; Тимошенко Л. Сакралізація Луцька і Острога внаслідок поширення топосу «Богоспасаємого граду» (XVI – перша половина XVII ст.). *Острозька давнина*. Острог, 2019. Вип. 6. С. 110.

⁶⁰⁸ Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. Львів, 2010. С. 401-408.

Заступниці, що являло собою «одне із самобутніших явищ української релігійної культури». Щоправда, ікони Покрови й пов'язана з ними сакральна легенда були лише у православних візантійської орієнтації.

Наприкінці XVI – середині XVII ст. у Луцько-Острозькій єпархії і південній частині Володимиро-Берестейської богородичних храмів було близько чверті, а наприкінці XVII ст. на Волині богородичний культ охоплював уже понад третину храмів⁶⁰⁹. Проявом пошанування Богородиці і водночас прохання про її заступництво були пожертви волинських тестаторів на коштовні оздоблення образів та ікон з її зображенням. Така традиція існувала на Волині ще з XIII ст., про що згадується зокрема в Іпатіївському літописі⁶¹⁰.

Відгомін марійного культу зустрічаємо і в тестаментях волинських міщан різних конфесій досліджуваного періоду, але найбільше – в римо-католиків (про що йтиметься також у підрозділі 4.3). Яскравим прикладом

⁶⁰⁹ Докладніше про Богородичний культ і зміни в шануванні Діви Марії на Заході та «кількісний вимір» цього культу в Україні див.: Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. С. 393-400.

⁶¹⁰ У 1260 р. король Данило заснував місто Мельницю і збудував там церкву Св. Богородиці, прикрасивши її, а в 1288 р. князь Володимир прикрасив ікони св. Богородиці сріблом, золотом і дорогоцінним камінням у містах Володимир і Любомль. Іпатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва, 1998. Т. 2: «[...] и помоливса Боу стмоу Спсоу . избавникоу аеже есть икона . аеже есть в городѣ Мѣлницѣ . во цркви стѣ . Бцѣ . и нынѣ стоит в велицѣ чѣти вбѣща емоу Данило король . оукрашениемъ . оукрастити и» (1260 р. Стб. 846-847); «Кназь же Волв^{ли}мерь, въ княженіи свое^м [...] и цркъвъ постави Блговѣщеніа стѣа Бца . и оукрасі ю иконами златыми, и съсжды скова слоужебныя сребрены, і евр^ліе опрако^с оковано сребро^м в Любомли^ж постави цркъвъ каменную стго и великого мѣнка Хва Гев^лгѣа, оукрасі ю иконами кованими [...] стмоу Георгію, иконоу^ж списа на золотѣ намѣстноюю стго Георгіа, и гривною зла^тую възложи на^н съ же^нчюг^м, и стбоую Бцю списа на золотѣ же намѣстноюю, и възложи на ню монисто золото с каменіе^м дорог^м [...]» (1288 р., стб. 925-927). Див.: Александрович В. Малярство княжої Волині: джерельні перекази, пам'ятки, традиція. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 53-54.

тому є тестамент олицької міщанки Маріанни Слоньчиної (15 грудня 1661 р.), яка зверталася не лише до Господа, але й до Діви Марії та святої патронеси Маріанни: «Naprzód duszę moję Stwórcy onej przy błogosławionej Pannie Maryej, Anjołom Bożym, Patronce mojej świętej Maryannie i wszystkim świętym w opiekę, aby mi w godzinę śmierci przytomni byli, oddaję»⁶¹¹. Даний фрагмент підкреслює роль Марійного культу та особливе звернення до святого патрона з проханням про захист.

Анджей Карпінський, аналізуючи тестаменти міщанок коронних земель XVII ст. зауважив, що переважна більшість тестаторок мала сумніви в посмертному спасінні і тому просила заступництва у святих патронів⁶¹². Вони згадуються також у заповітах волинських жінок унійного і римо-католицького визнання. Так, олицька міщанка Федора Макарівна Царьова свою душу передавала в опіку Пречистій Діви Марії і святим патронам (22 квітня 1666 р.): «Naprzód duszę swą p. Bogu wszechmogącemu w Trójcy świętej jedynemu. Jeśliby z tego świata zeszła w tej chorobie, polecała, aby się nad nią raczył zmiłować, opiece onę Pannie Przczystej Maryej i świętych patronów oddaję»⁶¹³. На самому початку запису акту останньої волі дубенська міщанка Катерина Хвалькевичова звертається до своїх патронів: «Jesus, Maria, Józef. Testament albo raczej ostatnia wola sławetnej pani Katarzyny Gregorowej Chwalkiewiczowej, mieszcunki dubieńskiej» (30 вересня 1701 р.)⁶¹⁴.

⁶¹¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91.; Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. док. 66.

⁶¹² Karpiński A. Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich... S. 217.

⁶¹³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 149 зв.

⁶¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 32.; Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 6.

4.1. Ставлення до смерті

Заповіти є важливим джерелом для дослідження релігійності городян, ставлення їх до життя і засвітів. Смерть завжди була частиною повсякдення людини; вона поставала неабиякою загрозою в часи голоду, епідемій, воєн. Ставлення до моменту прощання з життям змінювалося протягом віків. Нові елементи збагачували колективну есхатологічну уяву, позначаючись на трансформації поховальних практик⁶¹⁵. Одні епохи, що «захоплювалися» темою смерті та формували свою культуру навколо сюжету про крихкість і скороминущість земного життя, змінювалися іншими, які табували цю тему. На спосіб трактування смерті впливали складні багатофакторні процеси, визначаючи властивий кожній епосі «стиль помирання». Прощання із життям супроводжували церемонії, ритуали і жести. Тестатори, знаходячись на порозі життя і смерті, часто переймалися почуттям провини, страхом перед Судом Божим і Божою карою. Як зауважила Ганна Заремська, «оформляючи тестамент, його автор переосмислював дотеперішнє життя, докладав зусиль до опису свого світу», і таким чином ніби перекидав місток до Вічності⁶¹⁶.

Людина ранньомодерного часу сприймала смерть загалом як повсякденне явище: її оточувала смерть рідних і близьких, старих і немічних, новонароджених, неповнолітніх, померлих у молодому віці під час епідемій, пологів, страчених, самогубців. Через низький рівень тогочасної медицини

⁶¹⁵ Zaremska A. Człowiek wobec śmierci: wyobrażenia i rytuały. *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.* / pod red. B. Geremka. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1997. S. 485-532. Див. також збірник праць на цю тему німецьких істориків: *Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den «letzten Dingen»* / M. Herzog, C. Holdberg (Hrsg.). Konstanz, 2007.

⁶¹⁶ Zaremska A. Człowiek wobec śmierci: wyobrażenia i rytuały ... S. 485–510.

природна смерть була частим явищем⁶¹⁷. Прощання з життям в оточенні родини вважалося гідним і почесним. У шпиталях серед чужих людей помирали найбільшій та жертви епідемії. Смерть поза домом часто була результатом хвороби чи насильницьких дій сторонніх осіб під час подорожі або військового походу. Неочікувана смерть вважалася «злою смертю». Такий кінець земного життя лякав зокрема і тим, що ставав на заваді виконанню усіх необхідних для «доброго» християнина формальностей (щодо сповіді й останнього причастя, спадку та поділу майна, опіки, повернення чи стягнення боргів тощо), а отже «доброї смерті».

За спостереженнями Філіпа Ар'єса, смерть не була виключно індивідуальним актом. Ритуалізація смерті була специфічною частиною загальної стратегії людини у боротьбі з природою, стратегії, яку складали заборони і дозволи, сформовані в церемоніальне дійство. Тому, як і кожен великий життєвий перехід, її шанували відносно урочистою церемонією, метою якої було виявити солідарність із родиною або спільнотою. Три важливі моменти надавали цій церемонії глибокого значення: активна роль помираючого, сцена прощання і сцена оплакування. Тим самим демонструвалося, що прощання людини з життям не було лише її особистою драмою. Спільнота оплакувала втрату свого члена, однак мусила віднайти силу і єдність за допомогою поховальної церемонії. Тим більше, що Церква обіцяла вірним замість крихкого земного існування майбутнє Воскресіння. А тому період після смерті до справжньої драми Спасіння уявлявся очікуванням у спокої, подібним до сну. Концепція про те, що «подальше життя – спокійний сон» трималася дуже довго⁶¹⁸.

⁶¹⁷ Gałaj-Dempniak R. Choroba i śmierć szlachty w świetle pamiętników i utworów literackich okresu XVI–XVII wieku. *Choroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII–XXI wieku* / pod red. K. Chojeckiego, E. Włodarczyka. Warszawa, 2010. S. 69-74; *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII wiek)* / red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk. Bydgoszcz, 2015.

⁶¹⁸ Ariès Ph. Człowiek i śmierć... S. 591-595. Подібні думки належать відомому російському історикові Арону Гуревичу: Гуревич А.Я. Смерть как проблема исторической

За дослідженнями Ольги Циганок, усі ці мотиви розроблялися в українській фунеральній прозі, до якої належали похоронні промови, елегії, прозові і віршові епітафії, похоронні листи. В українських риториках XVII–XVIII ст. багато уваги приділялося структурі похоронної промови. В найдавніших зі збережених українських риторик, де розглядається фунеральна тема, виділяються такі основні частини похоронних промов: «comploratio» (оплакування), «laus defuncti» (похвала померлому), «consolatio» (утішання). Українські ритори радили розпочати промову із роздумів про марноту світу, говорити про силу смерті і коротку тривалість людського життя, далі висловлювати своє почуття болю. Похвалу героя промови, на їх думку, найкраще було починати від прославляння роду, а потім переходити до чеснот померлого. Завершували такі промови прощанням від імені померлого, який просив довшого і щасливішого життя для тих, хто залишався, та молитовним проханням – благанням Бога виявити милосердя до небіжчика. Важливу роль у становленні жанрів української похоронної літератури відігравали польські поетики та риторики⁶¹⁹. Незрівняно більшу вагу мали «посмертні слова» духовних осіб – ігуменів, архімандритів, митрополитів, що мали характер повчань і набували форми «духовних тестаментів». Прикладом може слугувати текст, атрибутований Мелетію Смотрицькому – «Лямент на жалісну смерть Леонтія Карповича», що містить прозопопею померлого священника (1620)⁶²⁰. Цей текст містив

антропології: о новом направлении в зарубежной историографии. *Одиссей. Человек в истории*. Москва, 1989. С. 114-135; Rusiecki M. *Obraz śmierci w katechezie kościoła katolickiego...* S. 287-302.

⁶¹⁹ Циганок О. Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст. ... С. 107-109, 322.

⁶²⁰ Лямент у світа убогих на жалостное преставленіє святолюбивого а в обої добродітелі багатого мужа в Бозі велебного господина отця Леонтія Карповича, архімандрита общія обителі при церкві Сошествія святого духа братства церковного Віленського православного гречеського. *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVII – початок XVIII ст.)*. *Тексти і дослідження* / ред. В.І. Шинкарук. К.: Наукова думка, 1988. С. 295.

моралізаторські настановами щодо гідного життя і правильної смерті, був адресований насамперед «синам духовним» (молодим ченцям). Його головною настановою було – «пам'ятай про смерть» (*memento mori*). Ще одним прикладом подібного жанру є фрагменти першого підручника з гомілетики авторства Йоаникія Галятовського «Наука, альбо способ зложення казаня» (1659). Вони містять поради проповідникам, із яких важливих елементів мають складатися тексти промов під час поховання. Зокрема він вказує, що на завершення проповіді священник має звернутися до присутніх від імені померлого, просячи їх простити небіжчикові усі образи й провини, а також про щирю молитву, яка допоможе йому при переході в інший світ⁶²¹.

Підготовка людини до переходу в кращий світ та вічного життя як одне з важливих завдань Церкви бачилося по-різному представниками різних конфесій. Кардинальні трансформації у трактуванні цих понять для римо-католиків були пов'язані з процесами Контрреформації і поширенням гуманізму. Згідно з ученням Римо-католицької церкви про чистилище, хрещена людина, яка вчинила злочин і отримала прощення або вчинила гріх, що залишається невідпущеним, зазвичай піддається тимчасовому покаранню на землі або після смерті. Це необхідно для очищення душі. Тягар легких гріхів не дозволяє безперешкодно увійти до раю, і сам стан чистилища є виявом Божого милосердя, що дозволяє людині, яка розкаюється в гріхах у момент смерті, пройти стадію очищення і увійти на небеса⁶²². Католицька сотеріологія, спираючись на вчення Ансельма Кентерберійського про «заслуги», якими людина може «відшкодувати» легкі

⁶²¹ Галятовський Йоаникій. Наука, альбо способ зложення казаня. Див.: http://litopys.org.ua/old17/old17_04.htm

⁶²² Чистилище. Українська Релігієзнавча Енциклопедія. Див.: <https://ure-online.info/encyclopedia/chystylshhe/>; Малик В.Г. Конфесійна поліваріантність християнської есхатології: генеза та еволюційні трансформації. / Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Чернівці, 2013.

гріхи, випрацювала ідею двох судів – індивідуального (тобто партикулярного) і загального в день Страшного суду. Партикулярний суд одразу після смерті очікував на душу померлого, який за життя не встиг покаятися в гріхах, проте після очищення в чистилищі та завдяки молитвам живих і побожним вчинкам (зокрема пожертвам на Церкву) отримував право побачити Бога ще перед останнім судом⁶²³.

Православне віровчення, на відміну від римо-католицького, передбачає «перевірку на грішність» – проходження душею одразу після смерті так званих «митарств» – свого роду сходів, де ангели борються з бісами за душу людини, протиставляючи її гріховним діям добрі вчинки. Якщо список гріхів, здійснених людиною протягом життя, переважає добрі справи, що їх фіксує персональний ангел кожного християнина, тоді душа потрапляє в пекло. У православних особливою популярністю користувався візантійський апокриф «Житіє Василя Нового» (X ст.), що містив трактат «Про митарства Федори», який по-суті став основою уявлень про смерть людини і загробну участь душі на зламі епохи середньовіччя і раннього нового часу⁶²⁴. Федора, перебуваючи на небесах, описує 20 митарств, через які їй довелося пройти. Її митарства представлено як змагання ангелів і демонів за душу шляхом порівняння добрих і злих вчинків.

Погляди на чистилище як перехідний стан, в якому душа через очищення готується до зустрічі з Богом, були різними в католицькій і православній есхатологіях. Це питання стало предметом для суперечок і дискусії з православними теологами, яку підняв унійний митрополит Іпатій Потій, захищаючи статус Унійної церкви. Погляди володимирського владики

⁶²³ Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. С. 344.

⁶²⁴ Докладніше див.: Гуревич А.Я. «Большая» и «малая» эсхатология. *Культура и общество средневековой Европы глазами современников*. Москва, 1989. С. 94-110; Бережная Л.А. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире. *Исследования по истории Украины и Белоруссии. Ukrainica et belorossica*. Т. 1. Москва, 1995. С. 31-33.

віддзеркалюють вчення Римо-католицької Церкви, а аргументи, які він наводить на захист цієї доктрини часто прикрашені пафосом та іронічними нотками⁶²⁵. У своєму полемічному творі «Унія греків з костелом Римським, 1595 року» у другому артикулі він розмірковує над цими проблемами: «Тут нехай кожний ясно бачить, якщо хто не вірить у чистилище, що недаремно за померлих приносить молитви і жертви. Бо якщо душі праведних є спасеними, то не потрібно за них молитися; якщо ж вони є потопленими, то молитва за них є даремною. [...] А якщо молимося за померлих, і жертви за них приносимо, і пам'ять їм творимо, то мусимо вважати, що є ще інше місце – третє, між небом і пеклом, де душі бувають затриманими, аби заплатити до найменшої частиночки. А по-нашому це називається митарство». Далі для обґрунтування своєї позиції Потій наводить цитати з праць отців Церкви (Іоанна Златоуста, Теофілакта, Григорія Назіанського, Василя Великого, Євсебія, Кирила та ін.) «про чистилище, тобто очисний вогонь»⁶²⁶. Вогонь чистилища, на думку Іпатія Потія, є шансом на повне очищення в тій ситуації, коли не вистачило сил і часу в дотеперішньому житті на покаяння. Для нього чистилище – перехідний стан на шляху до неба, а наука про чистилище має виховний характер, є сильним стимулом для справедливого життя за божими заповідями, закликком до покаяння⁶²⁷.

Розбіжності у поглядах на чистилище та партикулярний суд над душею покійника одразу після смерті стали темою полемічних трактатів і богословських диспутів у Київській митрополії XVII ст. Як зауважила

⁶²⁵ Ks. Mieczysław Ozorowski. *Ніпачего Рocieja podstawy unickiej teologii pozytywno-polemicznej*. Wydawnictwo Uniwersytetu kardynała Stefana Wyszyńskiego. Warszawa, 2012. S. 234-243. Дякую Віолетті Зелецькій, що звернула мою увагу на цю працю.

⁶²⁶ Потій Іпатій. Унія греків з костелом римським, 1595 року // <http://litopys.org.ua/suspil/sus21.htm>; Перекладено з книжної української мови за виданням: *Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Кн. 2. Русская историческая библиотека. СПб., 1882. Т. 7. С. 111-168.

⁶²⁷ Ks. Mieczysław Ozorowski. *Ніпачего Рocieja podstawy unickiej teologii...* S. 243.

Наталія Яковенко, Стефан Зизаній у творі «Казаньє святого Кирила о антихристе» 1596 р., не вживаючи самого поняття «чистилище», згадує про те, що грішники самі без тіла «в огни полеровном мѣлис мучити». Ієромонах Києво-Печерської лаври Леонтій рішуче відкидав католицьке вчення у полемічному трактаті 1608 р. Кирило Транквіліон Ставровецький в «Євангелії Учителній» 1619 р. уживає поняття «огонь чистителний». Захарія Копистенський у «Палінодії» 1621 р. заперечував ідею «огня материалного... через который бы ся души чистили», а також партикулярний суд над грішниками і праведниками⁶²⁸. Формулювання про «третій стан душ», які завдяки «довлетворенію» можуть бути визволені з пекла, присутнє в «Требнику» Петра Могили 1646 р., що виразно вказує на партикулярний посмертний суд або чистилище⁶²⁹.

Після київського митрополита ці сюжети розглядав Йоаникій Галятовський у своєму гомілетичному трактаті «Наука, або Спосіб зложення казання» 1659 р., де він рекомендував проповідникам під час підготовки казання для похорону звертати увагу на те, де ховають людину: якщо це відбувається в церкві Святих Петра і Павла, то треба наголосити на щасливій долі покійного, бо «апостол Павло душу його по митарствах оборонить од злих духів мечем, з яким його малюють»; у разі поховання при церкві Покрови Пресвятої Богородиці, проповідникові слід просити Діву Марію покрити омофором померлого, щоб його душу на митарствах противники не гамували і не затримували»⁶³⁰. Пізніше Й. Галятовський також згадував про «третє місце», не маючи жодних сумнівів у тому, що душа грішника може здобути прощення ще до Останнього суду. На думку Наталі Яковенко, це означає, що він мислив категоріями чистилища і партикулярного суду, але

⁶²⁸ Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. С. 350-351.

⁶²⁹ Требник митрополита Петра Могили. Київ, 1996. С. 179-180.

⁶³⁰ Галятовський Йоаникій. Наука альбо спосіб зложення казання. *Ізборник*. Режим доступу: http://litopys.org.ua/old17/old17_04.htm

описував відповідні процедури за допомогою поняття «митарства», що призводило до логічних суперечностей у локалізації місця посмертного очищення душі⁶³¹.

Серед наративів східного християнства цього часу фіксуються тексти (проповіді, апокрифи, полемічні писання), що безпосередньо озвучують тему посмертного життя, покарання і Кінця Світу, подають учення Церкви про Страшний суд як невідворотну відплату, перед яким постануть однаково грішники і праведники⁶³².

Ставлення людей православного віросповідання до смерті найбільш яскраво відобразилося в іконографії. Впродовж XV ст. відбувалися важливі зміни в руському іконостві. Значущим нововведенням стала зміна іконографічного типу центрального персонажу Деїсуса. На зміну Христу, одягненого в хітон і гіматій, прийшов образ, що в літературі називають «Спасом у силах». Зображення Христа, який сидить у вигляді Вседержителя і Судді на прийдешньому загальному суді мало підкреслено есхатологічне забарвлення. У ті часи отримали поширення іконографічні композиції «Страшний суд», «Апокаліпсис», «Зішестя в пекло». Традиційно в композиції ікон на тему «Страшного суду» важливе місце займало зображення вогняного потоку, що впадав у вогняне озеро, в центрі якого зображався апокаліптичний звір (дракон) і Сатана, який тримав на колінах Юду-зрадника. Виливаючись із лев'ячої маски внизу престолу, вогняний потік з усіх боків охоплює морду апокаліптичного звіра. Джерелами для цього образу послужили біблійні тексти – Старий і Новий Завіти. Формування композиції Страшного суду бере початок з Євангелії від Св. Матвія (Мт. 25, 31-36), де сказано, що Син Чоловічий сяде на троні, повному

⁶³¹ Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. С. 354-355.

⁶³² Зема В. Есхатологічні мотиви в руських проповідях на м'ясопуст (XVI – перша половина XVII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. К., 2004. Вип. 4. С. 199-213.

слави, й буде судити всі народи⁶³³. Образ вогняної ріки символізував «гнів Господній», пекло, його функція однозначно мала бути каральною⁶³⁴. Він знайшов відображення у «словах» святих отців Єфрема Сиріна, Кирила Александрійського, в апокрифічних текстах «Видіння апостола Павла», «Ходіння Богородиці по муках», у службі на М'ясопусну неділю.

На основі вцілілих пам'яток відомо, що ікони Страшного суду разом зі Страстями Господніми та іконостасом творили триєдиний ансамбль і були невід'ємною складовою церковного інтер'єру⁶³⁵. Такі великі за розмірами ікони часто розміщувалися на західній стіні церкви; рідше їх розташовували на південній, зокрема для того, аби вірні, виходячи з храму пам'ятали, що їх чекає після смерті. Вони розповідали про друге пришестя Христа (парузю), про спасіння, прокляття і про те, що кожен відповідає перед Богом за своє життя. Образи Страшного суду склались з десятків елементів, кожен із яких мав символічне значення⁶³⁶.

⁶³³ Яцків Л. Іконографія сюжетів Раю і Пекла на іконах Страшного суду XV–XVI ст. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VInam/2008_19/016.htm

⁶³⁴ Докладніше про це див.: Покровский Н.В. Страшный суд в памятниках византийского и русского искусства. *Труды VI археологического съезда в Одессе (1884)*. Т. 3. Одесса, 1887. С. 285-381; Цодикович В.К. Семантика иконографии «Страшного суда» в русском искусстве XV–XVI веков. Ульяновск, 1995; Алексеев А.И. Сюжет «змея мытарств» в иконографии «Страшного суда». *Под знаком конца времени. Очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI веков*. СПб., 2002. С. 85-89. Останнє дослідження на тему іконографії Страшного суду та есхатологічних уявлень українського соціуму див.: Григорак А. Світоглядні орієнтири українського соціуму у світлі іконографії Страшного суду XV–XVIII ст. / Дис. ... канд. іст. наук. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2020.

⁶³⁵ Александрович В.С. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури: У 5-ти т.* Київ, 2001. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. С. 431.

⁶³⁶ Більше 70 зображень Страшного суду, що походять з теренів сучасної України, східної Словаччини і південно-східної Польщі, включено до каталогу, підготовленого до друку Л. Бережною і І.-П. Химкою: *The World to come. Ukrainian Images of the Last Judgment.* / Ed.

За іконописними зображеннями постає світ простих людей ранньомодерного часу, про життя яких джерела мало що говорять. На думку Марти Федак-Гелитович, українські ікони Страшного суду набули унікальних, властивих тільки українському малярству самобутніх рис. Хоч в іконографічних зображеннях і закріплювався візантійський канон, однак творча уява майстра, що спиралася на уявлення його середовища, вносила до нього самобутні риси. В іконах цього типу художник нерідко самостійно інтерпретував сюжет, зокрема, у зображеннях грішників та пекельних мук⁶³⁷. Ікони мали для Церкви виняткове значення. Для великої маси неписьменних вони візуалізували Святе Письмо та нагадували кожному християнинові про Суд Божий та минущість мирського життя. У сценах пекла могли зобразити усіх тих, кого спільнота вважала найбільшими грішниками. На давніх українських іконах пекло зображали як роззявлену пащу, куди чорти стягували грішників. Такі жанрові моменти як правило привертають увагу різних дослідників, адже в так званих «неканонічних елементах», часто відображено тогочасний побут, одяг, посуд, і навіть місцеві говірки, про які дізнаємося із покрайніх записів на цих іконах⁶³⁸.

Натомість за спостереженнями Лілії Бережної, детальний аналіз семіотики українських ікон Страшного суду приводить до висновку, що хоча їхня іконографічна композиція відповідала православної есхатології, де не було місця чистилищу, однак зображення постатей грішників відтворювало

by Liliya Berezhnaya and John-Paul Himka. Harvard Series in Ukrainian Studies. HURI Editorial Board, Cambridge, Massachusetts, 2014. 356 p.

⁶³⁷ Докладніше див.: Федак-Гелитович М. Страшний суд в українському іконописі. *Сакральна культура київської церкви*. Електронна версія: https://risu.ua/strashniy-sud-v-ukrajinskomu-ikonopisi_n54735

⁶³⁸ Там само; див. також: Зема В. Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації. Київ: Критика, 2020. С. 100.

католицьку концепцію семи смертних гріхів, а сама композиція поєднувала загальний Останній суд із негайним судом над душею після смерті⁶³⁹.

Філософ Іван Паславський, розмірковуючи над уявленнями про потойбічний світ і формування поняття чистилища в українській народній культурі, переконливо доводить, що іконографія Страшного суду є «однією з найбільш філософських у системі релігійного живопису, бо її творці засобами образотворчого мистецтва намагалися розв'язати вічні проблеми кінця і початку, часу і вічності. Полотна Страшного суду були своєрідним екраном, на який протягом століть покоління за поколінням спроектувало свої роздуми про життя і смерть, час і вічність, свої очікування загибелі й спасіння»⁶⁴⁰.

Тема Страшного суду займала поважне місце у волинському сакральному мистецтві XVII–XIX ст., про що зокрема свідчили етнографічні експедиції кінця XIX – початку XX ст.⁶⁴¹, однак до нашого часу збереглися лише одиничні такі ікони. Більшість з них зникли з волинських храмів ще в 1860-1870 роках, коли було видано розпорядження церковного єпархіального керівництва прибрати з храмів ікони та картини, що «не мали пристойного вигляду», до цієї категорії потрапили й ікони з зображенням Страшного суду. Багато таких пам'яток сакрального мистецтва було назавжди втрачено під час Першої і Другої світових воєн. На сьогодні відомий лише один опис найстарішого зображення ікони Страшного суду, що походить з м. Острог

⁶³⁹ Бережная Л.А. "Одесную" и "ошую". Русские и русинские иконы Страшного Суда... С. 454-485.

⁶⁴⁰ Паславський І. Уявлення про потойбічний світ і формування поняття чистилища в українській середньовічній народній культурі. *Записки НТШ*. Праці Історично-філософської секції. Т. 228. Львів, 1994. С. 343-356. Передрук: https://narodna.pravda.com.ua/culture/5457367f0a1fd/view_print/

⁶⁴¹ Луц В. Щоденники волинських експедицій Данила Щербаківського. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження збереження та реставрації*: Матеріали VI міжнародної конференції, м. Луцьк, 1-3 XII 1999 р. Луцьк, 1999. С. 12-22.

першої половини XVII ст.⁶⁴² (оригінал напевно загинув під час Другої світової війни). Згідно зі звітом О. Фотинського, ця ікона наприкінці XIX ст. зберігалась у каплиці на кладовищі в Новому Острозі. У 1899 р. вона була представлена на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві. Інформація про її розміри відсутня:

«Опис ікони: Ікона представляє складну багатофігурну композицію, ка розгортається в кількох горизонтальних ярусах. У верхньому ярусі в центрі кола – зображення Ісуса Христа як судді, який сидить на райдузі – троні. Біля Христа стоять Богородиця та Іоан Предтеча. За ними – ангели із знаряддями страстей Господніх. У центрі наступного ярусу – «Етимасія» (престол уготований) з розкритим Євангелієм та хрестом. Обабіч престолу, на кріслах, сидять апостоли (по 6 з кожного боку). В наступному ярусі під «Етимасією» правиця Господня з терезами, що визначають праведність та гріховність кожної душі. Шальку зі злими ділами чорти намагаються переважити на свій бік. Обабіч терезів – Адам і Єва. За Адамом стоять праведники, переважно представники духовенства. За Євою – грішні народи: іудеї на чолі з Мойсеєм, татари, угорці та інші. Правою рукою Мойсей вказує іудеям, які стоять перед ним, на Христа, а лівою – тримає скрижаль. Нижче, у лівій частині композиції, зображено рай, оточений гранчастими мурами. До брами раю, на чолі з апостолом Петром, йдуть праведники. В раю, на престолі сидить Богородиця, нижче – «Лоно Аврамове» – три старці, які сидять. Поряд з раєм зображено прив'язаного до стовпа милостивого блудника, церкву, біля якої священник сповідує грішну душу. Вище над ними – сцена смерті праведника (вбогого Лазаря?). Навпроти, по правому краю

⁶⁴² Кузьмин Е.М. XI Археологический съездъ въ Кіевѣ. *Искусство и художественная промышленность*. СПб., 1899. № 14. С. 72-73; Докладніше див.: Луц В. Волинські ікони Страшного суду. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Науковий збірник. Вип. 19. Матеріали XIX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 24-25 X 2012 р. Луцьк, 2012. С. 36-43.

ікони, символіко-алегоричні зображення Землі і Води в образі жінок. Посередині нижньої половини композиції, під «Етимасією», бере початок вогняна ріка, наповнена грішниками, що розширюється донизу, вливаючись у розкриту пащу Левіафана – уособлення пекла. До вогняної ріки чорти женуть грішників: одних пішки, інших – везуть на візку. Туди ж вони супроводжують і гетьмана з дружиною, які, як засвідчує напис, «були пани немилостиві». В нижній частині композиції представлені різноманітні пекельні муки. На іконі крім Страшного суду в чотирьох клеймах зліва сцени есхатологічного змісту. Клейма і Страшний суд розділені митарствами у вигляді високої вежі. У верхньому клеймі зображена притча про мудрих і нерозумних дів (Мф. 25:1-13), що нагадує людині про постійну готовність до другого пришествя Спасителя, час появи якого ніхто не може передбачити. В наступному клеймі вгорі зображено суд царя Соломона (1 Царств 3:16-18), що символізує праведний суд. У третьому клеймі зображено боротьбу пророків Іллі та Єноха з Антихристом, який згідно з Апокаліпсисом має з'явитись перед кінцем світу. Апокаліптичний звір представлений у вигляді левоподібного монстра з папською тіарою на голові. Перед ним – пророки Ілля та Єнох, на що вказують написи коло німбів. На другому плані зображено архітектурний стаффаж і тіла двох пророків, яких вбила „звірина, що з безодні виходить” (Откр. 11,7). У четвертому клеймі на тлі архітектурного стаффажу – постаті людей, які стоять перед потворним монстром»⁶⁴³.

У композиції ікон «Страшного суду» вогняний потік з часом було замінено на «змія митарств», що пояснюється загальною ситуацією загострення есхатологічних очікувань цього часу⁶⁴⁴. Якщо вогняна ріка

⁶⁴³ Див.: Луц В. Волинські ікони Страшного суду... С. 40.

⁶⁴⁴ Алексеев А.И. Сюжет «змея митарств» в иконографии «Страшного суда». *Под знаком конца времени ...* С. 87. Див також: Давидова М.Г. Иконы «Страшного суда» 16-17 вв.

підводила підсумок земній історії існування всього людства, то «змій митарств» означав індивідуальні митарства душі у потойбічному світі і висловлював ідею щодо партикулярного суду Бога над душею померлого. Ця ідея була розвинута у ранній Новий час, коли особливої популярності набули роздуми з приводу нікчемності людського життя, всевладдя смерті, її безмежної і жахливої сили, що були присутні в численних творах часів античності і середньовіччя.

Смерть описувалася у пам'ятках перекладної літератури XVI–XVII ст., зокрема, у «Притчі про витязя і смерть», «Розмові магістра Полікарпа зі смертю», широко розповсюджених у середньовічній Західній Європі. У східнослов'янській літературі твори цього жанру з'явилися у XV ст. і збереглися в численних редакціях. Український варіант «Притчі про витязя» являє собою бесіду смерті з хоробрим воїном, готовим вступити в бій з ворогом. Крім того, чоловічий образ смерті замінено постаттю огидної і жахливої старої баби, озброєної «пилою, теслом, кордом і кривою косою». Смерть виступає як безжалісний злодій, сенс діяльності якого полягає в позбавленні життя людей. Вона несе людям кару за гріх, а з іншої – щастя в прилученні до вічного буття. За спостереженнями Лілії Бережної, в українській літературі XVII ст. склався персоніфікований образ смерті. Смерть людини вже не мислилася як простий перехід з одного стану в інший, вона набула антропоморфних рис, стала відлякуючим персонажем. В українській драматургії (наприклад п'єса «Слово про збурення пекла») й поезії XVII – початку XVIII ст. (наприклад Климентій Зіновіїв) існувала ідея партикулярного суду Бога над душею померлого, що відповідало традиціям видатних християнських богословів Івана Золотоустого і Єфрема Сиріна⁶⁴⁵.

Пространство художественного текста. Режим доступа: https://www.portal-slovo.ru/art/35909.php?ELEMENT_ID=35909&PAGEN_1=3

⁶⁴⁵ Бережная Л.А. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире ... С. 31-33, 47-48.

Чернець-поет Климентій Зіновійв розробляв мотиви смерті, «скорботи і смутку», гріховності, покаяння; у своїй поезії наголошував на тому, що «смертна коса» безжалісно стинає всіх – від посполитого люду до королів і гетьманів. Як і кожна віруюча людина, вважав, що смерть і життя – від Бога, але не міг погодитись із нерозважністю і жорстокістю Всевишнього, який назавжди відбирав матерів від новонароджених і гірко дорікав Богові: «О Боже, творче, тоже жалю нам примножаешь, же матер от дытяти и от нас отбыраешь»⁶⁴⁶. У своїй віршованій збірці в розділі «Про годину смертну» Климентій Зіновійв конкретизує види «злої смерті», де кожному варіанту присвячено окремий вірш. Він перераховує вісім «злих» способів розлучення тіла і душі: пожирання людини тваринами («звіроїдна смерть»), падіння з висоти, засипання землею, утоплення, замерзання, смерть від вогню, раптова смерть та самогубство, на які заслуговують лише «бусурмани»⁶⁴⁷.

Інтерес православних до проблеми смерті був скерований на оцінку тієї чи іншої смерті як «поганої» чи «доброї». «Добра смерть» – це смерть у покаянні, вона – дар Божий, оскільки давала шанс на райське життя у потойбічному світі. Така смерть мала відповідні знакові риси і свідчила про благополучний перехід до іншого світу. Спасіння душі досягалося завдяки проходженню через Суд Божий. «Погана смерть» – кара Бога, це в першу чергу смерть без покаяння⁶⁴⁸.

Смерть спонукала родичів небіжчика до роздумів про сенс людського буття та його завершення. Такі рефлексії становили зміст однієї з клаузул

⁶⁴⁶ Докладніше про творчість поета див. передмову до видання: Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті / підг. тексту І. П. Чепіги. К.: Наукова думка, 1971. С. 5-27.

⁶⁴⁷ Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини... С. 321-322.

⁶⁴⁸ Кошелева О.Е. Смерть: эмоциональный подтекст завещаний и переписки русского боярства XVII в. *Человек и его близкие на Западе и Востоке Европы* / под ред. Ю. Бессмертного, О.Г. Эксле. Москва, 2000. С. 195. Авторка зазначає, що у всіх літературних сюжетах тема покаяння була домінуючою.

тестаментів – *аренги*. Віруючі християни різних конфесій трактували смерть як невід’ємний, невідворотній елемент людського життя. Християнство пропагувало постулат про смертність тіла і безсмертя душі. Для душі тіло було лише оболонкою, яка з часом зношувалася, після чого душа її залишала задля нового і кращого буття. Іноді смерть трактувалася як відпочинок після земного життя, яке вважалося марнотою. Подібне ставлення до земного буття християнам пропонував Старий Завіт⁶⁴⁹.

Роздуми з елементами християнської проповіді містяться закономірно у тестаментях духовних осіб, зокрема, православного священника П’ятницької церкви з м. Володимир Малофія Івановича (15 січня 1585 р.):

«Я, раб божиї Малофеи Іванович, поп церкви Заложенья Светое Пятницы у Володимеры на передместе Запятницким, будучи чоловікомъ в лѣтєхъ зєшлым и на здоровью уломнымъ, и памєтаючи на час смертныи, иж кождому человеку на свет нароженому и на нем мешкаючєму ничего не єст певнєишого над смерть. А иж по смерти всякиє sprawy людскиє за часу живота писмом не утверженыє с памєти людское сплывають и в забытє приходят. Прото кождыи хрєстянскии почтивыи чоловікъ на пришлыє а потомныє часы на писмє по себе зоставуєт, которыє на вечныє часы тривают и держаны бывають»⁶⁵⁰.

Луцька шляхтянка Ядвіга Кривецька залишила такі міркування про неминучість смерті у своєму заповіті (27 лютого 1587 р.):

«Я, Якубовая Соколницкая Ядвикга Кривецкая, помнєчи на то уставичнє, иж на светє кождому члвку ничего певнєишого не єсть, только промєнєнє живота с того света дочасного до фалы а королевства небєского векуистого, а час за преизрєнємъ Божим смертєльныи, ѿ котором жадєнь чоловікъ ведати не можєть, кгдыж то сам Пан Богъ

⁶⁴⁹ Rok B. Zagadnienie śmierci w kulturze staropolskiej czasów saskich. Wrocław, 1991. S. 53.

⁶⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 32.; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 2.

волен бозства своего насветшого, оставивъши волею своею ѿвтою ознаимити и на кождый час и годину ку таковому доконченью живота своего кождому готовому быти розказати рачиль»⁶⁵¹.

Ідея марноти людського життя й усього земного (лат. *Vanitas vanitatum*), що походила з Книги Екклесіаста (або Проповідника) Старого Завіту, була популярною в XVII ст. Земне буття означало марноту і мізерність, в кінці життя на всіх людей чекала смерть, єдина надія покладалась на спасіння душі. Роздуми з приводу крихкості людського життя і невідворотності смерті присутні в тестаментях деяких міщан Ковеля, зокрема, Івана Козловського, де згадується про суворий божий вирок для всіх живущих на Землі, яких вкінці життя чекає смерть (27 липня 1678 р.):

«Ja, Iwan Kozłowski, będąc chorobą od P[ana] Boga nawiedziony, jednak na umyśle zdrowy, widząc tego świata wielką odmianę i pomniąc na surowy dekret Stwórcy mego, który na Adama, pierwszego rodzica rodzaju ludzkiego wydał, że żaden człowiek tu na tym mizernym padole świata tego żyjąc, nieuchronnie umierać musi, jako i sam Zbawiciel nasz powiedział: „człowiecze z ziemiś wyszedł i w ziemię się obrócisz”»⁶⁵².

У заповіті ковельчанки Аполонії Гаврилівни Лукашевичової (15 січня 1678 р.) також присутні рефлексії про мізерність людського буття і невідворотність смерті як божої карі за людські гріхи, що чекає на всіх без винятку незалежно від соціального походження:

«... widząc tego świata mizernego niestateczność i nietrwałość, i uważając sententią dekretu Pana Wszechmocnego, którą rodzice nasi u Raju pirwsi, przez przestąpienie rozkazania jego świętego na rodzaj ludzki zaciągnęli, za ukąszeniem jabłka, przez które zaraz ten dekret stanął, tamże w Raju surowy

⁶⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 99. Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 3.

⁶⁵² ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 178.

i nigdy nie odmienny, że każdy człowiek tak z największych monarchów, jako z najmniejszych stanów, umierać musi»⁶⁵³.

Цитатами-сентенціями зі Святого письма латинською мовою насичений фрагмент аренги тестаменту Войтеха Мольського (7 січня 1697 р.), товариша гусарської роти маршалка великого коронного Станіслава Гераклія Любомирського, з чого можна було б зробити висновок, що тестатору було притаманне глибоке розуміння римо-католицької віри і високий ступінь побожності. Втім, сумніви в цьому виникають при уважному прочитанні імен свідків-підписантів заповіту, де зазначено ім'я місцевого ксьондза Мацея Звезжинського, який напевно належав до острозьких єзуїтів і міг бути причетним до подібного формулювання:

«Z codziennej *experientiej* każdego człowieka ucząc się poznawam, że długiej obłogi człowieka bydź nie może, żaden żadnemu na świecie nie potuszy wieczności, bo chciwemu pochopowi śmierci żaden uskoczyć nie może, ponieważ *omnes morti servamur et nascimur*, kto się rodzi nieuchybnie umrzeć musi, bo zobopolne prowadzą powinowactwo, z sobą narodzenie, a śmiertelnością zgoła jednym *peregrinatem* człowiek według ciała do ziemi, a według duszy do nieba zmierza, jako do własnego // kresu. Ciało jako z lichej bryły ulepionę, do ziemi chyli się według Boskiego dekretu. Dusza zaś że nieśmiertelna do wieczności zapędza, zaczyn ja, Wojciech Molski, biorąc sobie przed oczy i uważając takowę od miary, natury ludzkiej, lubo na ciele zchorzały, na umyśle jednak zdrowy, do kresu życia przychodząc mego i tego świata na tamten przenosząc się przy obrządkach Kościoła świętego katolickiego protestuje się, *in oculis Dei consciencia accuset*, że w wierze umieram i umrzeć pragnę»⁶⁵⁴.

У зарубіжній історіографії побутує думка про те, що подібні формули в тестаментях не можуть служити джерелом для досліджень релігійності

⁶⁵³ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 131 зв.

⁶⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 441, арк. 17 зв.

тогочасних людей, оскільки вони були лише сформалізованим конвенційним обрамленням (також і для самих тестаторів), тому ці акти варто залучати винятково для дослідження власності (майна)⁶⁵⁵. Протилежної думки дотримується Божена Попьолек, яка звертає увагу на уявлення укладачів заповітів, що прозирають через формули тестаментів. Вона уважає, що на порозі смерті люди схильні були згадувати про найважливіші речі, розмірковувати над сенсом земного існування і перейматися пошуками шляхів до свого Спасителя. Згідно з християнською теологією, людина прирекла себе на кару Божу, оскільки відштовхнула дар Божий і допустила первородний гріх. Страх перед порушенням Божого права і загроза вічного покарання спонукали людей до покаяння, спокутування гріхів перед лицем смерті, яка мала звільнити їх від гріха і відчинити перед душею ворота раю⁶⁵⁶. Попри клішований характер процитованих фрагментів, немає сумніву, що волинські міщани справді глибоко переживали написане. Згадані сюжети містилися у щонедільних церковних проповідях, учительних евангеліях, зображалися у сценах Страшного суду. Тож мотиви страждань, гріхів, раю і пекла були популярними у XVII ст.⁶⁵⁷

⁶⁵⁵ Див., наприклад: Alsop J.D. Religious Preambles in Early Modern English Wills as Formulae. *The Journal of Ecclesiastical History*. Т. XL, 1989. Р. 26. Adamska A. «Stąd do wieczności». Testament w perspektywie piśmienności pragmatycznej ... S. 194.

⁶⁵⁶ Popiołek B. «Woli mojej ostatniej testament ten...» ... S. 43-44 та ін.

⁶⁵⁷ Гуревич А. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии... С. 114–135; Aries P. Człowiek i śmierć... S. 591–595; Цодикович В.К. Семантика иконографии Страшного Суда в русском искусстве...; Бережная Л. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти ... С. 31–33, 47–48; Berezhnaya L. 'Sin, Fear, and Death in the Catholic and Orthodox Sermons in the XVIth-XVIIth Century Polish-Lithuanian Commonwealth (An Attempt at Comparison).' *Etre Catholique – être Orthodox – être Protestant. Confessions et identités culturelles en Europe* / ed. by M. Derwich, M. Dmitriev, Wrocław: LARHCOR, 2003. P. 253-284; її ж. 'Одесную' и 'ошую'. Русские и русинские иконы Страшного Суда. *Человек между Царством и Империей*. Материалы международной конференции «Человек между Царством и

Важливими деталями в тестаментях є звертання до «Бога Отця», що мало на меті певні функції, зокрема підкреслити його велич, а також задекларувати повагу до нього. Свідченням тому є такі звертання, як: Пан Бог, Пан Отець, Творець, Суддя найвищий, Суддя справедливий. Часто Бога представляють як Творця, Творця тестатора, або його душі. В тестаментях римо-католиків коронної частини Речі Посполитої Бог представлений, як правило, як далекий, але всемогучий, суровий Суддя, який вчинить розправу з порушниками останньої волі⁶⁵⁸.

Прикметно, що в тестаментях римо-католиків Волині, подібно як і уніатів, і православних ця візія змінюється: Бога окреслюють переважно як милосердного, милостивого, тестатори сподіваються на волю Божу, милостивого і ласкавого Бога, який прощає всі земні гріхи, убереже їхню душу і прийме їх в Царство Небесне. Так, у тестаменті володимирського вйїта-шляхтича Стефана Вишпольського римо-католицького визнання стверджується: «Naprzód duszę moję w ręce Boga wszechmogącego oddaję pokornego, upraszając aby jako Bóg i Pan miłosierdny, nie pamiętając na nieprawości moje, raczył duszę moję do łaski swojej świętej przyjąć» (12 грудня 1683 р.)⁶⁵⁹.

Дубенська міщанка Фрузина Монджейовська теж сподівалася на милосердя Бога і порятунок душі, а в опіку Матері Божій передавала своїх дітей: «Ja, Fruzyna Mądrzejowska, będąc na ciele chora, ale na umyśle zdrowa.

Империей: культурно-исторические реалии, идейные столкновения, рождение перспектив». Москва, 2003. С. 454-485; її ж. «True faith» and salvation in the works of Ipatii Potii, Meletii Smotryts'kyi, and in early-modern Ruthenian testaments. *Cahiers du monde russe. Russie, Empire russe, URSS, États indépendants* 2017, 58, No. 3. P. 435-464; Rusiecki M. *Obraz śmierci w katechezie kościoła katolickiego ...* S. 287–302; Алексеев А.И. Сюжет «змея мытарств» в иконографии «Страшного суда»... С. 85–89; Вінниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності ... С. 272-295.

⁶⁵⁸ Mikuła M. *Obraz Boga w testamentach szlacheckich doby nowożytnej. Religijność. Wymiar prywatny i publiczny.* Kraków, 2007. S. 223-240.

⁶⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 129, арк. 873.

Wprzud polecam duszę moją Panu Bogu w Trójcy Ś[wię]tej jedynemu. Ktury aby raczył przyjąć do łaski swej niebieskiej mnie stworzenie, jako Bóg miłosierdny, a Pannie przena[j]świętszej, jako matce miłosierdzia dziatki moje, jako opiekunce, wszystkie oddaje» (12 грудня 1684 р.)⁶⁶⁰.

Православний житель Ковеля Іван Посушка звертався до Бога як до найвищого Творця і передавав свою душу в руки всемогучого Творця, просячи про милосердя над тілом і душею й прощення гріхів: «Duszę moje niepodległe skazytelności jako od Najwyszego Stwórcy w ciało moje włożone, temu wszechmogącemu Stwórcy w ręce poruczam, prosząc miłosierdzia Pańskiego, aby był miłosierdnym nad ciałem i duszą moją, i aby mnie według występków mych nie raczył karać, ale duszę moje raczył zbawić» (19 грудня 1686 р.)⁶⁶¹.

Подібна оптимістична візія Бога-творця була притаманна й багатьом іншим заповітам волинян й особливо часто зустрічається у шляхетських актах останньої волі. Так, наприклад, православний шляхтич Дем'ян Гулевич-Дрозденський на початку свого тестаменту (26 червня 1676 р.) декларує визнання віри («Naprzod co się tknie duszy moiej, która jest zacniejsza niżeli ciało, za fundament wszystkiego zbawienia mego biorąc przed się co kolwiek cerkiew święta wschodnia powszechna matka nasza wierzy i nam do wierzenia podaje, to wszystko wierzę i wyznawam»), висловлює каяття у всіх гріхах і шкодує про них, вибачаючись перед Богом («za wszystkie grzechy i występki moje ciężkie serdecznie żałując, jeżeli maiestat Bozki dobro moje najwyszsze i nieskończone, kiedy kolwiek obraził grzechami mojemi ciężkimi, i jeżeli już nie odmienny dekret Bozki wykonać i dług śmiertelności wypłacić przydzie»), просить про заступництво божих ангелів і святих патронів, а Бога – про милосердя і прощення всіх гріхів: «Tedy duszę moię Bogu memu w ręce jego przenaświętsze polecam i proszę sobie o przyczynę Panny Przenaświętszej

⁶⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 10, арк. 10 зв.

⁶⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 8, арк. 16-16 зв.

niepokalanej Matki Bożej, przy tym wszystkich świętych Aniołów Bożych i patronów moich, żeby mnie Pan Bóg dla wielkości i ciężkości wszystkich grzechów moich nie karał, ale według niewymownego i nieprzybranego miłosierdzia swego raczył być miłościw mnie grzesznemu»⁶⁶².

Дубенський міщанин Іван Смордович на схилі життя, очікуючи на скору смерть, оформив тестамент, де наділяє Бога-творця ще й іншими чеснотами. Зокрема, він був вдячний йому за нескінченну доброту і благословенство, які Бог виявляв до нього і його дружини, завдяки чому вони нажили статків, додавши до цього лише свою старанність: «Będąc zdrowy na duszy i na zmysłach swoich ućciwy Iwan Smordowicz, jednak na ciele bardzo zdebilitowany nie tak chorobą, jako starością, a nie wiedząc dnia ani godziny ześcia swego i czasu śmierci, uczynił swoją dispositią albo raczy testament dobr swoich, które nie tak z krwawej pracy swojej, jako z nieskończonej dobroci Bog użyceł przy błogosławieństwie swoim świętym, a za swoim i małżonki mojej staraniem» (4 вересня 1701 р.)⁶⁶³. Отже, міщанин підкреслював, що він досяг усіх благ в житті не стільки завдяки важкій праці, скільки завдяки нескінченній доброті Бога.

Скоріше за все ці формульні частини належали авторству священників, перед якими ці особи сповідалися незадовго до смерті, і які могли бути причетними до релігійної частини заповітів, або писарям, які, керуючись настановами підручників «доброго помирання» укладали ці акти. Тим не менше, можемо припустити, що індивідуалізм таки міг бути присутній у цій частині тестаментів, оскільки і заповідачі, і укладачі походили з одного соціального і культурного осередку.

⁶⁶² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 354, арк. 735-735 зв.

⁶⁶³ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 12, арк. 103 зв.

4.2. Поховальні і поминальні практики. Місця поховання

У часи пізнього середньовіччя забезпечення «доброї смерті» вимагало коштів; лише інтенсифікація мережі духовної допомоги і «демократизація» церковних практик, зокрема, служби, сприяли доступності «доброї смерті» для загалу⁶⁶⁴. У Православній церкві, на відміну від Римо-Католицької, такої мети можна було досягнути тільки завдяки молитвам за спасіння душ небіжчиків. Можливість змінити потойбічну долю душі завдяки молитовному заступництву Церкви зберігалася для всіх. У Римо-Католицькій церкві уважалося, що заупокійні молитви за душі померлих створюють «надлишкову благодать», яка допомагає душі подолати випробування чистилищем. У Православній церкві на богословському рівні цього вчення не існувало. Однак у сфері релігійних уявлень, що лягли в основу заупокійно-поминального культу, схожість між практиками обох Церков дуже близька⁶⁶⁵. Адже під час митарств велику допомогу душі могли надати саме заупокійні служби і молитви. Найбільш ефективним періодом для полегшення потойбічної долі душі вважалися 3, 9, 40 дні після смерті⁶⁶⁶, тому популярним був сорокоуст – щоденна служба протягом 40 днів після смерті небіжчика. Молитви читалися як перед, так і після поховання. Практикувалося читання Псалтиря над тілом небіжчика. Окремим

⁶⁶⁴ Człowiek średniowiecza / pod red. Jackques'a Le Goffa. Warszawa, 2000. S. 214.

⁶⁶⁵ Алексеев А.И. Под знаком конца времени. Очерки русской религиозности ... С. 131; Rusiecki M. Obraz śmierci w katechezie kościoła katolickiego ... S. 299-301.

⁶⁶⁶ У давньоруських збірниках зустрічаються статті, що містять свого роду тлумачення звичаю відзначати «третини», «дев'ятини» і «чотиридесятини». Згідно з ними, на третій день після смерті руйнується образ людини, на 9-й – її плоть, на 40-й – серце. В «Діютрі» Філіпа Монотропа звичай поминання на 3-й, 9-й, 40-й дні пояснюється тим, що на третій і дев'ятий дні після воскресіння Христос являвся своїм учням, а на 40-й вознісся. У «Питаннях Св. Іоанна Богослова про живих і мертвих» долю грішної душі можна було полегшити у перші 40 днів після смерті. Детальніше див.: Алексеев А.И. Под знаком конца времени. Очерки русской религиозности ... С. 132-133.

поминальним днем уважалася субота, коли зачитувалися імена померлих, вписаних до спеціальних книг – *суботників*. Важливу роль у системі заупокійно-поминального культу відігравали синодики-пом'яники⁶⁶⁷.

Поховальні церемонії в коронних містах організовували, як правило, релігійні братства та цехи для своїх членів. У XVII ст. у містах Речі Посполитої відбувалося стрімке зростання релігійних братств, що було пов'язано з діяльністю потридентської Римо-Католицької Церкви, яка почала унормовувати всі сфери церковного життя Тридентського собору. Так, у Кракові в XVII ст. діяло близько 30 таких організацій⁶⁶⁸. Представники кожної соціальної групи і стану могли знайти в них відповідну для себе форму релігійних практик і харитативної діяльності. Члени міської еліти знаходили в цих спільнотах підтвердження свого соціального статусу в місті, а також шукали глибшого досвіду духовного й інтелектуального характеру. Представники біднішої верстви очікували й сподівалися на опіку і допомогу братчиків. Усі вони могли реалізувати у братствах свої життєві очікування,

⁶⁶⁷ Див. оригінал Пом'яника Михайлівського Золотоверхого монастиря: НБУВ. ІР. Ф. 537П/1743. Опубл.: Де-Вітте Е.Й. Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.). *ЧИОНЛ*. К., 1903. Кн. 17. Вып. 1. С. 3-32; Вып. 3. С. 33-48; Вып. 4. С. 49-64; К., 1904. Кн. 12. Вып. 1. С. 65-76; Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры. *ЧИОНЛ*. Кн. VI. К., 1892. С. 1; Сазонов С.В. О видах синодика-помянника. *История и культура Ростовской земли*. Ростов, 1993. С. 110-112; Steindorff L. Memoria in Altrussland. Stuttgart, 1994. S. 252-254; Штайндорф Л. Кто ближние мои? Индивид и культура поминовения в России раннего нового времени. *Человек и его близкие на Западе и Востоке Европы* / под ред. Ю. Бессмертного и О.Г. Эксле. Москва, 2000. С. 208-237.

⁶⁶⁸ Bruździński A. Bractwa religijne w siedemnastowiecznym Krakowie. *Historia świadectwem czasów. Księdzu prof. Markowi Tomaszowi Zahajkiewiczowi* / red. W. Bielak, S. Tylus. Lublin, 2006. S. 103–147.

принаймні сподіватися на достойне поховання, молитви за душу, поминальні служби, пам'ять після смерті з боку братчиків і т.п.⁶⁶⁹

Організація поховальної церемонії була однією зі сфер діяльності братств і джерелом їхніх доходів. Але економічний чинник не був основним і вирішальним. Участь у похованні було передусім шансом показати силу зв'язків між людьми. Як слушно зауважила Ганна Заремська, ця церемонія була святом, що переривало монотонне, сіре, буденне життя, яскравою подією, яка урізноманітнювала повсякдення тогочасного міста⁶⁷⁰.

Церковні братства відігравали важливу роль у релігійному та культурному житті українських містян⁶⁷¹. Протягом XVI–XVIII століть найбільшим і найвпливовішим було ставропігійне братство при Успенській церкві у Львові⁶⁷², відоме своєю харитативною та культурно-просвітницькою діяльністю. Як показує останнє дослідження Мирона Капралю, досить активним було і Львівське Богоявленське братство, яке діяло при церкві Богоявлення Господнього на Галицькому передмісті⁶⁷³. При цих церквах існували цвинтарі, якими опікувалися братства. Своїх членів братчики ховали безкоштовно, а от всі інші парафіяни за місце на цвинтарі сплачували

⁶⁶⁹ Surdacki M. Bractwa religijne w Urzędowie w XVI–XVIII wieku. *KHKM*. 2003. R. LI, nr 3–4. S. 380; Gadocha M. Udział bractw religijnych w pogrzebach ... S. 389.

⁶⁷⁰ Zaremska H. Żywi wobec zmarłych. Brackie i cechowe pogrzeby w Krakowie w XIV – pierwszej połowie XVI w. *Kwartalnik Historyczny*. R. XXII, 1974, nr 4. S. 748, 749.

⁶⁷¹ Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVII ст. Київ: Наукова думка, 1966; про братства Кам'янця-Подільського див.: Król-Mazur R. Miasto trzech nacji. *Studia z dziejów Kamieńca-Podolskiego w XVIII wieku*. Kraków: Avalon, 2008. S. 365-371; Капраль М. Люди корпорації: львівський шевський цех ... С. 95-105. Розділ 2.8. Братства як форма духовного життя ремісників.

⁶⁷² Шустова Ю. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): источниковедческое исследование. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009.

⁶⁷³ Капраль М. Богоявленське братство Львова у XVIII ст.: дослідження та матеріали. Львів, 2016.

невелику суму до братської скарбниці. Заможні міщани давали більші суми, натомість за поховання дітей (смертність яких до п'яти років сягала 30 %) брали невелику символічну платню. Присутність братчиків на похоронах уважалася обов'язковою під загрозою сплати великого грошового штрафу, що зафіксовано у статутних документах практично кожного братства. У статуті також описувалася форма похоронної процесії: труну мали нести шість братчиків у супроводі інших шести членів корпорації, решта ж присутніх йшла зі свічами за гробом. Бідніші парафіяни за участь братчиків у похоронних процесіях платили по 2-4 зол. пол., заможніші купці, ремісники і особливо шляхта – до 10 зол. пол. і більше. Останні могли замовити урочисту похоронну процесію за участю братського парадного ескорту. Більше коштів до братської скарбниці надходило у вигляді т. зв. «подзвінного», коли на прохання родичів померлого калатали у дзвони церков та костелів⁶⁷⁴.

Православне Хрестовоздвиженське братство в Луцьку, засноване у 1617-1620 рр., підтримувало традиції поховання та вшанування померлих⁶⁷⁵. У його статуті зафіксовані норми, що стосувалися релігійних обов'язків братчиків: присутність на двох «братських» заупокійних літургіях упродовж року й участь у похованні братчиків. За порушення цих вимог передбачалося покарання. З цього приводу зазначалося: «И повинни всѣ брата з жонами своими, так на панахидѣ албо парастасѣ, якъ и на литургияхъ святыхъ в тые двѣ суботѣ свѣчи въ руках держати, аж до конца стояти, и Бога за умерлыхъ

⁶⁷⁴ Там само. С. xlv-xlvi.

⁶⁷⁵ Статутні та інші документи Луцького братства опубл.: Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Т. 1. Киев: Типография императорского университета св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898; Довбищенко М. Історія Луцького братства та братського монастиря 1617-1833 років. *Архів Української Церкви*. Серія 2. Джерела. Вип. 1. Луцьк, 2014. Оригінал документу братства «Советование о благочестии» зберігається у: ЦДІАК України. Ф. 220, оп. 1, спр. 100. Історіографічний аспект вивчення братства аналізує І. Ворончук: Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історіографічний аспект та актуальні проблеми. *Українознавство*. Київ: НДІУ, 2017. № 3. С. 94-113.

просити, подъ каранямъ виною фунтъ воску за то. Также и на погребѣ еслибы за братомъ не былъ который, тому ж караню подпадаеть»⁶⁷⁶.

Леонід Тимошенко вважає, що статутіві норми цього братства з приводу поминальних практик дублювали, за деякими винятками, відповідні норми статуту Львівського Успенського братства. У 6-й статті в переліку благодійних обов'язків братства згадуються поховання «странныхъ и убогихъ», у 13-й статті викладені обов'язки братії щодо похорону братчиків, 14-а стаття регламентує заупокійні поминальні літургії протягом року після смерті братчика та участь у них членів братства, 15-а – стосується впису братчиків до пом'яника. Порівняно з попередніми статутами уточнено, що вписуватись мали всі братчики, незалежно від соціального стану. Пом'яник мав зачитуватись на визначених церковним статутом літургіях, а також під час великого посту наприкінці кожної ранкової та вечірньої служб⁶⁷⁷.

Оригінал пом'яника Луцького братства ще донедавна вважався втраченим⁶⁷⁸. Аналіз вписів дозволяє говорити про те, що він був розпочатий водночас із заснуванням братства 1618 р., а в 1677 р. його переписали зі старішого оригіналу та далі продовжили⁶⁷⁹. Пом'яники велися і при церквах,

⁶⁷⁶ Див.: Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов... С. 34; Довбищенко М. Історія Луцького братства ... С. 23.

⁶⁷⁷ Тимошенко Л. Традиція і практики поминання померлих у Київській митрополії в кінці XVI – першій половині XVII ст. Внесок церковних братств. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XIV–XV. Дрогобич, 2011. С. 120. Документ опубл.: Довбищенко М. Історія Луцького братства та братського монастиря... С. 54-58.

⁶⁷⁸ Нині зберігається у фондах НБУВ IP: ф. 30, спр. 50, арк. 1-111. Опубл.: Пом'яник. Волинське крайове Братство святого Апостола Андрія Первозваного (Луцьке Хрестовоздвиженське). Від року Божого 1618-го і далі / ред. О. Бірюліна, А. Бондарчук, М. Хілько. Луцьк, 2000.

⁶⁷⁹ Бірюліна О. Міщани з Луцька та «иных мест» на сторінках луцького братського пом'яника. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть*. Наук. зб. Вип. 8: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 13-14 січня 2001 року. Луцьк, 2001. С. 166-167.

зокрема, відомий пом'яник дубнівської замкової церкви Св. Миколая, переписаний 1636 р. з давніших пом'яників. Загалом зі збережених волинських пом'яників переважають монастирські⁶⁸⁰.

Найважливіші тогочасні ритуали й обряди Православної церкви пов'язані з поховальною обрядовістю, культом загробного життя і молитвами за душі померлих, були описані у «Требнику» (1646) Київського митрополита Петра Могили (1633-1647), де цьому присвячено 20 статей і трактатів (т. I, с. 540-890). У вступній частині «Указь о чинномъ погребеніи тѣлъ правовѣрныхъ хрестіянъ» описується час і місце похорону (I, 540-544). Окрема стаття визначала осіб, недостойних християнського поховання. Ними були еретики, «явні народні» грішники (I, 546). Чотири статті присвячено молебням і чинам на розлучення душі з тілом (I, 547-584). Зазначалося, що священник мав забезпечити хворого сповіддю, «маслосвяттям» і святими тайнами, відправити відповідні молитви, дати в руки помираючому засвічену свічку, відправити чин після відходу душі, панихиду з канонами⁶⁸¹.

У «Требнику» передбачалася і ситуація, коли після відправлення всіх ритуалів смерть не наступала. В такому випадку священник мав поставити вірянину вісім запитань: 1) чи вірить він у догмати Православної Церкви? 2) чи сподівається на вічне життя? 3) чи любить Бога? 4) чи шкодує про свої гріхи та гріхи своїх ворогів і чи просить, щоб вони були відпущені? 6) чи вибачається сам перед тими, кого образив? 7) чи приймає із вдячністю ту хворобу, яку йому послав Бог за гріхи? 8) чи обіцяє не грішити і слухатись Бога, якщо до нього повернеться здоров'я? (I, 551-553)⁶⁸².

⁶⁸⁰ Тимошенко Л. Традиція і практики поминання... С. 122.

⁶⁸¹ Докладніше див.: Требник Петра Могили. Київ, 1646. Третє видання. Т. 1. К., 1996. (Факсимільне відтворення тексту з видання Києво-Печерської Лаври 1646 року). Харків, 2007. С. 540-890.

⁶⁸² Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України ...* С. 318.

Окрема стаття «Требника» присвячена пам'яті про померлих, в якій запроваджено нове для Православної церкви положення про те, що затримання на муках душ після смерті, які відійшли з покаянням, але не довели його ділом, не позбавляє покарання як плати за гріхи. Ще одне нововведення стосувалося запровадження метричних книг, де мали фіксуватись дати народжень, хрещення, шлюбу, останньою мала бути книга «Усопших парохіан». Утім обов'язкове ведення метрики померлих не замінило в церковній практиці братського/парафіяльного пом'яника, який продовжував побутувати у Київській митрополії⁶⁸³.

Поховання тестаторів латинського обряду. У волинських містах серед містян-римо-католиків популярними були братства Святого Рожанця (Różańca Świętego) або Святої Вервиці, які опікувалися похованнями і поминанням душ небіжчиків, вели душпастирську діяльність, поширювали культ Св. Діви Марії. Мешканець Луцька шляхетського походження Криштоф Немиський, демонструючи на початку тестаменту (28 червня 1638 р.) побожність, розпорядився, щоб його поховали члени братства Св. Рожанця: «...iż jeśliby mie Pan Bóg z woli swej świętej s tego świata przed sąd swój powołać raczył, tedy duszę moje wielogrzeszna w ręce jego święte oddaje i polecam. Mając jako w Zbawicielu moim zupełne wiarę moję, iż jako Pan i Zbawiciel mój [nie] według ciężkich grzechów moich w liczbie niezliczonych ze mną się raczy obejść, ale według wielkiego miłosierdzia swego świętego...»⁶⁸⁴. Кожному убогому в шпиталях Св. Лазаря і Св. Духа його нащадки мали роздати по 5 зол. пол., аби ті молились за його душу. Одним зі свідків, який підтвердив цей тестамент, був вікарій і капітульний писар Станіслав Лещинський.

⁶⁸³ Тимошенко Л. Традиція і практики поминання померлих у Київській митрополії ... С. 125.

⁶⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 31. Див. док. 26.

Утім, глибока побожність далеко не завжди виявлялася у тексті тестаменту. Скажімо, акт останньої волі луцького міщанина, також римо-католика Томаша Ясинського (3 липня 1636 р.) не містить взагалі інвокації, аренги і диспозиції щодо душі, поховання тіла і побожних записів, а тільки коротке розпорядження майнового характеру на користь дружини⁶⁸⁵. Тестатор напевно був побожною людиною з огляду на те, що записав на образ Св. Діви Марії в домініканському костелі 100 зол. пол. Суму в 10 разів більшу – 1000 зол. пол. – на поховання у тому ж костелі виділив волинський хорунжий Петро Косаковський (27 лютого 1692 р.). Тестатор просив свою дружину привезти його тіло в луцький домініканський монастир і передати всю цю суму готівкою ченцям і ще два срібних ліхтарі для образу Св. Діви Марії, а далі поховати біля першої дружини, але не в склепі, а під порогом бічних дверей, звідки ченці виходили з закритієї на службу божу, провести поховальний обряд без церемоній і катафалку, поклавши тіло у чорну труну на землю, при 6 свічах, на що заповів 500 зол. пол.⁶⁸⁶

Зрідка в тестаментах вказувався вік заповідача і хвороба, що становила причину смерті. Такі життєві подробиці залишила жителька Луцька – шляхтянка Катерина з Фальковських, яка двічі була заміжня: вперше за Самійлом Щеньовським, вдруге – Олександром Закринецьким. Тестаторка вказує докладно свій вік – 36 років і старшого сина Яна – 14 років від першого шлюбу. Перший чоловік був у «тиранський спосіб забитий», а з другим вона прожила всього три роки «у згоді малженській» (з чого можна зробити висновок, що вона вперше вийшла заміж у віці 18 років), але її спіткала тяжка хвороба, що прикула до ліжка і паралізувала ноги: «...z woli i przeżenia najwyszszego pana i Stworzyciela mego słabością zdrowia nog nawiedziona od kilku miesięcy z łozka prawie nie wstaiąc przy zupełnym jednak zdrowie i rozumie moim»⁶⁸⁷. Не сподіваючись на одужання, через кілька

⁶⁸⁵ Там само. Арк. 16 зв. – 17. Див. док. 24.

⁶⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 425, арк. 251-253.

⁶⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 407, арк. 585-590.

місяців хвороби, вона уклала тестамент (2 червня 1689 р.). Нарікаючи на свою бідність і відсутність грошей на поховання, вона тим не менш просила чоловіка поховати її тіло в Луцьку при домініканському костелі, або на цвинтарі бернардинського монастиря, під стежною або під костельним порогом. Кілька місяців по тому жінка померла, 26 жовтня її тестамент був вписаний до луцької гродської книги⁶⁸⁸. У той же час інша шляхтянка Олена Околовна, дружина Самійла Лесницького, укладаючи свій тестамент 3 червня 1689 р., просила свого чоловіка поховати її тіло згідно з римо-католицьким обрядом там, де він зможе і згідно зі своїми можливостями, не шкодуючи грошей на заупокійні служби: «Ciało moje grzeszne gdzie zechce miły małżonek aby było pochowane według obrzędów i porządku Kościoła Rzymskiego, do którego miejsca, gdzie ciało moje leżeć będzie, aby na poratowanie duszy mojej i ubłaganie Majestatu Boskiego za grzechi moje na msze święte według możności i upodobania swego kosztu żałować nie chciał ...»⁶⁸⁹.

Спасінням своєї душі переймалась шляхтянка Анна Роговська (15 травня 1697 р.), яка заповіла поховати своє тіло у клеванському костелі, відписавши на поховання 200 зол. пол. Суму в 1000 зол. пол. вона записала на поминальну службу, яку мали відбувати кожної неділі у цьому ж костелі у супроводі жалобних поминальних пісень (літаній), ще 1000 зол. пол. призначалась на поминальну службу, яка мала проходити щотижня у п'ятницю перед круцифіксом у супроводі жалобної музики. Крім того тестаторка відписала дві корови шпитальним бабкам в Клевані, щоб вони молились за її душу⁶⁹⁰.

Найбільше джерельної інформації збереглося про місця поховання жителів Олики, де мешкали представники різних етносів і конфесій. У цьому приватновласницькому місті, що належало князям Радзивілам, при кожному храмі існували цвинтарі, де за місцем проживання і належністю до певної

⁶⁸⁸ Там само.

⁶⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 407, арк. 24-24 зв.

⁶⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 441, арк. 477-478.

конфесії ховали померлих. Пересічних міщан-католиків ховали на цвинтарі при старому костелі Св. Петра і Павла (існував з 1460 р.), заможніших – при костелі Св. Трійці*, збудованого коштом князя Альбрехта Станіслава Радзивіла за проектом італійських архітекторів Бенедетто Моллі і Джованні Маліверна. У 1640 р. його освятив луцький біскуп Анджей Гембицький, а через рік він набув статус колегіати. У 1638 р. при костелі утворили духовну семінарію і колегіум – філію Замойської академії, де п'ять професорів викладали теологію і 7 вільних наук. У 1640 р. було призначено фондуш для 12 убогих панянок⁶⁹¹. При костелі активно діяли братства Св. Рожанця і Св. Юзефа⁶⁹². Тож досить багато тестаторів висловлювали прохання поховати саме тут. Так, наприклад, олицький міський писар Андрій Лабунський просив поховати його тіло «у мурованому костелі Св. Трійці у братському склепі Св. Рожанця коштом дружини Реїни Медзяківни. Він відписав 30 зол. пол. на поховання і поминання душі своєї та померлого брата Томаша – дві трицезими (ці гроші мали стягнути з боржника Лукаша Созоновича)⁶⁹³. Таку ж волю висловив швець Матяш Ольшевський, переказуючи капланам колегіати 5 зол. пол., а клірикам, що жили в семінарії, – по 2 зол. пол.⁶⁹⁴.

* Костел Св. Трійці був визнаний найкрасивішим римо-католицьким храмом на Волині, колись був пишно декорований скульптурами святих Войтеха, Станіслава, Петра і Павла та різьбою львівського скульптора Мельхіора Ампелі. У крипті колегіати знаходилась усипальниця роду князів Радзивілів. З 2013 р. тривають реставраційні роботи коштом Фондації культурної спадщини Польщі (Fundacji Dziedzictwa Kulturowego Polski), планується зведення санктуарію Матері Божої.

⁶⁹¹ Stecki T.J. Radziwiłłowska Ołyka. *Przegląd Powszechny*. R. IV. T. XV. Kraków, 1887. S. 34-35; Wiłous N. Testamenty mieszkańców miasta Ołyki z lat 1660-1670. *KHKM*. Warszawa, 2011, nr 3-4. S. 347.

⁶⁹² Biblioteka Kórnicka, sygn. 01203 (Mf 2183), k. 77-82.

⁶⁹³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 45 зв. Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 58.

⁶⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 58 зв. Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 64.

Олицька міщанка Маріанна Слоньчина, бажаючи «щонайпристойнішого поховання» в тому ж костелі, виділила чималу суму на поховальну церемонію і різні пожертви – 512 зол. пол.: «Ciało zaś moje grzeszne aby było przy collegiacie ołyckiej według porządku Kościoła Świętego rzymskiego jak najprzystojniej pogrzebione»⁶⁹⁵. Тестаторка заповіла 300 зол. пол. для тієї ж колегіати, де мало лежати її тіло. Для порятунку її душі у костелі мали відслужити молебен. На обід для капеланів, присутніх при похованні, вона виділила 100 зол. пол., а на обід для убогих того ж дня – 30 зол. пол. Відповідальність за поховальну церемонію покладалася на пана Криштофа Гліча, підскарбія братства Св. Рожанця. Присутнім на похованні цеховикам відписувалося 7 зол. пол., на пожертви для убогих людей – 3 зол. пол.; капланам, що братимуть участь у похоронній процесії, – 50 зол. пол.; музикам і костельним слугам – 10 зол. пол. На труну планувалося витратити 3 зол. пол., а на полотно і цвяхи для її оздоблення – 6 зол. пол. Ще 3 зол. пол. мали роздати убогим під час похорону⁶⁹⁶. Звичай запрошувати убогих до участі у поховальній церемонії і організовувати для них поминальний обід був досить популярним у ті часи.

Чималу суму в 300 зол. пол. залишила на поховання інша олицька міщанка Софія Куновська. Вона була бездітна, а при цьому чотири рази виходила заміж, завдяки чому набула значних статків і відповідно високий соціальний статус у місті. Зауважимо, що обидві конфесії дозволяли лише три шлюби, інакше виникали проблеми з похованням і поминанням, можливо тому тестаторка залишила таку відносно велику суму на поховання. При укладенні тестаменту свідками у Куновської були представники міської еліти – ксьондз Ян Венцкевич, вікарій костелу Св. Трійці, професор Замойської

⁶⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91. Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 66.

⁶⁹⁶ Там само.

академії Ян Богуш, який на той час викладав і в Олицькому колегіумі⁶⁹⁷, бурмистр Каспер Северич. Міщанка просила поховати її тіло в тому ж костелі в братському гробівці⁶⁹⁸.

Олицький райця Валентин Жембецький забажав, аби в місцевій колегіаті відслужили заупокійну службу в річницю його смерті, записав на ці цілі 200 зол. пол., ще 100 зол. пол. – на поховальну церемонію, 30 зол. пол. – на трицезими (1654)⁶⁹⁹. Хірург Петро Бризель відписав 400 зол. пол. на своє поховання з коштів, які йому завинили боржники⁷⁰⁰. Показово, що цей тестатор, залишаючи дружину з трьома малими дітьми та боргами на суму 173 зол. пол., не пропонував використати ці гроші для сплати боргів, а зажадав пишних похорон (сума в 400 зол. пол. на поховання, як на ті часи, вважалася пристойною).

Проте такі приклади не становили більшість серед тестаторів. Зазвичай місцеві римо-католики віддавали перевагу цвинтарю поблизу старого костела Св. Петра і Павла та витрачали на це менші кошти. Так, удова Регіна Голяшевська просила сина по можливості («według przemożenia swego») поховати її тіло на цвинтарі біля цього костелу⁷⁰¹. Стара міщанка, вдова Софія Вальдзина, у першому шлюбі дружина райці Яна Дильовського, в другому – замкового будівничого Михайла Вальди, просила свого опікуна пана Яна Бжезінського поховати її біля старого костелу, навпроти розп'яття, поблизу родички Магдалени Титковської, дружини костельного органіста

⁶⁹⁷ Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej. / Wyd. ks. Jan Ambroży Wadowski. Warszawa, 1899-1900. S. 43.

⁶⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 158 зв. – 159. Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 96.

⁶⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 40-40 зв.

⁷⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 131 – 131 зв. Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 84.

⁷⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 44 зв. Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 57.

Яна Титковського. На похорон вона відписала фільварок із будинком на передмісті Залісоччя⁷⁰². Вдова Софія Лежинська прохала своїх опікунів, князя Єроніма Четвертинського і провентового замкового писаря Андрія Антиповича, поховати її біля чоловіка Андрія Лежинського⁷⁰³. Миколай Сахнович розпорядився поховати його тіло на цвинтарі біля «дерев'яного костелу» і зазначив, що залишає на похорон у «замчистій скрині» 42 зол. пол.⁷⁰⁴.

У Ковелі римо-католиків ховали переважно на цвинтарі біля костелу Св. Анни. Однак парох цього костелу Мартин Овакович розпорядився поховати його у костелі в Мацейові, що належав францисканцям. На свій похорон він відписав 60 зол. пол., на заупокійну службу – 100 зол. пол., ще 20 зол. пол. передбачив для коменданта костела в Мацейові ксьондза Джевецького (йому ж дістався від тестатора деякий одяг, постіль, корд і пістолет, а 1,5 маци гречки – шпитальним убогим в Мацейові), на поминальний обід – 50 кварт горілки, курей і гусей (26 лютого 1661 р.)⁷⁰⁵. Мінський зем'янин, а до того – вигнанець із Берестейського воєводства, смертельно хворий Матвій Калиновський, просив поховати його на цвинтарі ковельського костелу, якому заповів коня і всі свої рухомі речі, перераховані у тестаменті (13 січня 1663 р.)⁷⁰⁶. Бурмистр Андрій Знойовський не зазначив місця свого поховання (18 січня 1685 р.). На його належність до католицького обряду вказують розлогі інвокація і аренга, цитування Святого

⁷⁰² ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 145 зв.–146; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 89.

⁷⁰³ Там само. Арк. 54.

⁷⁰⁴ Там само. Арк. 171.

⁷⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 19 зв.; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 61.

⁷⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 118.

Письма латиною, звертання до Святого Зенона*. Тестатор просив продати коня і на ті кошти відправити усі поховальні церемонії⁷⁰⁷. А шляхтич Криштоф Садурський, слуга Андрія Чаплича, помираючи у містечку Новий Тучин, відписав на свій похорон всього 3 зол. пол.⁷⁰⁸.

Трубач з м. Рівне Ян Матушевич (25 січня 1694 р.), помираючи від завданого йому поранення⁷⁰⁹, просив поховати його «грішне тіло» у рівненському костелі і вибачався за неможливість виконувати далі свої послуги:

«Duszę moję naprzód Panu Bogu w Trójcy Świętej jedynemu Na[j]świętszej matki w opiekę. Ciało moje grzeszne jako ziemie ziemi w kościele rowieńskim oddawszy, jaśniewielmożne państwo i dobrodziejstwo w niedosyć uczynieniu należytych usług moich przepraszam, i za uznane i wyświadczone łaski pańskie uniżenie dziękuje»⁷¹⁰.

Не маючи у розпорядженні готівки, він заповів 170 зол. пол., які йому завинили радзивилівські євреї, на образ Пресвятої Диви Марії у цьому ж костелі, також розпорядився продати свого тисавого* коня і на ці кошти відправити заупокійні служби, а другого коня дарував рівненському пробощові з тим, щоб той належним чином поховав його тіло:

«Naprzód pieniądze u Żydów radziwiłowskich zasłużone zł sto siedmdziesiąt Na[j]świętrzej Matce rowieńskiej na sukienki leguję. Podiezdka cisawego na mszę święte za duszę moję przedać. Bachmata

* Святий Зенон, єпископ Верони, поставив на даху зведеної ним у 362 р. базиліки хрест у формі літери Т. Поминається у Римо-Католицькій Церкві 12 квітня.

⁷⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7, арк. 233-234; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 128.

⁷⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 271 зв.

⁷⁰⁹ Там само. Арк. 158.

⁷¹⁰ Там само. Арк. 155.

* тисавий кінь – ясно-гнідий кінь

cisawego JMci księdzu proboszczowi rowieńskiemu, żeby należycie po śmierci ciało moje grzeszne pochował»⁷¹¹.

З цього ж тестаменту та інших актів відомо, що трубач загинув у будинку місцевого єврея, де розпивав спиртні напої зі своїм приятелем Станіславом Крижановським. Після взаємних словесних образ між ними розпочалася бійка, що закінчилася смертельним пораненням: Крижановський вдарив Матушевича обухом по голові. Обставини інциденту розповів 9 квітня 1694 р. господар будинку Юдко Мошкович на допиті в міському уряді.

Шляхтянка Христина Пясковська, дружина Стефана Ясеницького, заповіла поховати своє тіло «пристойним християнським способом» також у рівненському костелі і просила ксьондза Яна-Станіслава Жевуського, пробоща рівненського і каноніка холмського про цю послугу, відписавши на ці цілі 500 зол. пол., а також 50 зол. пол. на місцевий шпиталь, 25 зол. пол. – до каплиці Св. Діви Марії, 25 зол. пол. – до каплиці Св. Анни з тим, щоб у костелі молились за її душу (12 травня 1698 р.)⁷¹².

Римо-католики в м. Дубно надавали перевагу похованню в стінах бернардинського монастиря. Міщанка Регіна Сокальська сподівалась знайти тут вічний відпочинок, заповівши на це коштовні речі⁷¹³. «Ціна поховання» Яна Шимоновича в цьому монастирі складала 50 зол. пол.⁷¹⁴, а Валентія Шкляра – 70 зол. пол.⁷¹⁵. Товариш хоругви Яцько Стоговський просив винуватця у своїй смерті Яна Жолкевського про грошову компенсацію в 600 зол. пол. для фарного дубенського костелу, 400 зол. пол. призначались для шпиталю при тому ж костелі і ще 500 зол. пол. – для отців бернардинців, які мали поховати його тіло:

⁷¹¹ Там само. Арк. 155-155 зв.

⁷¹² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 444, арк. 591-592.

⁷¹³ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157–157 зв.

⁷¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 453 зв.

⁷¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 40 зв. – 41.

«... żeby sumienia mojego nie ociążając, przynajmniej niech za duszę moję da na farny dubieński kościół złotych polskich 600, na szpital tej że fary złotych 400, do tego deliberatamenta odkazuje wielebnym ojcom bernardynom złotych 500, które niech jemść [...] generoso domino Joanne Żółkiewski upominają»⁷¹⁶.

У наведених прикладах цікавою є локація, де саме у визначеному місці – біля святині (храму), чи родичів планували поховання тестатори, для них це мало неабияке значення. Окрім того, місця біля храму чи в монастирі – два дуже різні сакральні простори: якщо ховали біля храму, то небіжчиків мали згадувати лише члени родини й відбувати нечасті молитви, натомість у монастирі проходила щоденна поминальна служба, тож там за душі померлих постійно молилися. Ця сакральна складова безумовно була не лише важливою, але й цілком зрозумілою для тестаторів, тому поховання в будь-якому монастирі було почеснішим і спасеннішим для тестаторів і латинського, і східного обряду. За спостереженнями Н. М. Яковенко, волинські шляхтичі і латинського, і східного обряду «вважали „найнадійнішим” місцем поховання монастир – як сповнений *sacrum* осередок, де в день Страшного суду душа може сподіватися на заступництво святих патронів саме цього монастиря»⁷¹⁷.

Поховання тестаторів східного обряду. У тестаментх волинських городян східного обряду належність до певної конфесії встановити інколи важко. Іноді тестатори ідентифікували себе як людей «набоженства грецького», при цьому не завжди зазначали місце поховання. Хоча траплялися випадки, коли православні чітко засвідчували свою конфесійну приналежність. Так, володимирська міщанка Куниця Каплянка просила чоловіка поховати її тіло при Спаському монастирі: «малжонок мои милыи

⁷¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 410, арк. 141–142 зв.

⁷¹⁷ Див.: Яковенко Н. «Освоений простір», або де заповідали ховати себе волинські шляхтичі. *Дзеркала ідентичності ...* С. 152.

пнѣ Мартинѣ Приборскии тело мое грешное сполечне с пнею маткою моею, водлѣ закону ншого свтого греческого в монастыри свтого Спаса поховати маѣт»⁷¹⁸. Шляхтянка Теофіла з Рогозинських, дружина Мартина Воронецького, уклала свій тестамент у м. Райгород 12 квітня 1676 р., прохаючи свого чоловіка поховати її тіло в Білостоцькому монастирі. Вона відписала 200 зол. пол. ченцям цього монастиря на сорокоуст, також 30 зол. пол. – на різні шпиталі і ще 30 зол. пол. – церкві у Райгороді на сорокоуст⁷¹⁹.

У Луцьку існувало кілька цвинтарів при православних церквах, які з початком XVII ст. перейшли до рук уніатів. Утім, у наявних міщанських тестаментів згадуються тільки два з них – при церкві Св. Трійці (з 1605 р. належала уніатам) та при Покровській церкві (уніатська у 1605-1637 рр.)⁷²⁰. Колишній вйтівський писар і лентвійт Парфен Голузка, захворівши, 4 серпня 1628 р. склав заповіт, в якому просив дружину поховати його тіло біля церкви Св. Трійці, згідно із «законом і святою вірою східної грецької церкви», в якій він народився і до того часу перебував», не вказуючи суми грошей на релігійні та побожні цілі⁷²¹. Парфен Голузка, підкреслюючи свою належність до Православної церкви східного обряду, хотів бути похованим на цвинтарі на той час уніатської церкви, що можна пояснити двома причинами: або він наприкінці життя «пристав на унію» (що мало ймовірно), або ж скоріше за все для нього у виборі місця останнього спочинку важили інші чинники, зокрема, близькість до похованих там батьків, родичів і т.д. Для людей раннього нового часу це означало з'єднатися з родичами після

⁷¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 130-130 зв.

⁷¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 407, арк. 295-296.

⁷²⁰ Довбищенко М. Пам'ятки. Архів української церкви. Т. 3. Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. К., 2001. С. 396, 397.

⁷²¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 160, арк. 1646-1646 зв.; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 22.

смерті і разом з ними станути перед Богом⁷²². Луцький лавник Стефан Булгак розпорядився поховати своє тіло біля православної церкви Св. Покрови, на ці цілі він відписав 10 зол. пол. готівкою⁷²³. А бурмистр Самійло Васильович Солтан заповів поховати своє тіло біля померлої дружини на цвинтарі храму Воздвиження Чесного Животворящого Хреста Господнього. На свій похорон він відписав 60 зол. пол. і ще 45 – на сорокоуст, який мали відслужити у трьох храмах: братській церкві Чесного Хреста, Св. Дмитрія та Вознесіння Господнього⁷²⁴.

Уніати, яких у другій половині XVII ст. було найбільше в Олиці, знаходили вічний спочинок при церкві Св. Трійці на передмісті Завороття. При храмі діяло церковне братство Св. Діви Марії, до його складу входили і міські урядники⁷²⁵. Станом на 1644 рік братчиками там були: Кирило Бизумович, Охрим Божкевич, Олександр Яженецький, Фалько Опанасович, Іван Коречка, Прохор Петрович, старшим був Федір Курилович – старий олицький райця. Про діяльність цього братства збереглося вкрай мало джерельних даних. У міській олицькій книзі за 1644 рік зафіксовані окремі згадки про позики грошей братчикам та іншим жителям Олики.

Колишній пахолок олицького замку Стефан Лотошинський просив дружину, аби його тіло було поховане по-християнськи біля цієї церкви. На неї він відписав 15 зол. пол., таку ж суму – священнику Василію Залінському, олицькому протопові⁷²⁶. Купець зі Стрия Яцько Ленчиць, отримавши смертельне поранення в Олиці, уклав тестамент, обравши поховання при тій

⁷²² Falniowska-Gradowska A. Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Kraków, 1997. S. XV; Nowak A.Z. Testament – integralna część przygotowań do dobrej śmierci ... S. 54.

⁷²³ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 93; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 27.

⁷²⁴ ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 124-128; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 17.

⁷²⁵ Див.: Biblioteka Kórnicka, sygn. 01203 (Mf 2183), к. 57 v., 58, 63 v., 72 v. – 73 v.

⁷²⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 38.

же церкві. Виконати його волю мав приятель Костянтин, «według możności dobr» тестатора. Для цього Яцько відписав 2 таляра (=3 зол. пол.) і стільки ж – священникові на молебень за душу⁷²⁷. Давид Маньковський просив, аби його тіло після смерті поховали дружина Гася та дочка Ануся, на що залишив 6 зол. пол.⁷²⁸ Герасим Лазебник зазначив у своєму тестаменті, що приготував на похорон 3 копи лит. гр. («które są gotowe w domu»)⁷²⁹. Лавник Лукаш Познєвич, попри чималі статки і нерухомість, хотів скромний похорон, відписав лише 5 зол. пол. для церковної братської скриньки, протопопу Василю Залінському – трьохлітного бичка, аби той «старався про його душу і поховання тіла без відправи всіляких обідів після його смерті»⁷³⁰. Стара вдова Євхимка Йоськова Лук'яновичова просила, щоб її поховали за обрядом «грецької релігії» при церкві Св. Трійці біля зятя, аби нащадки «рієкніє pochowali, w kościele dzwonili i pominali, i sechy ziednali trzy». На свій похорон вона приготувала 5 зол. пол. і срібну чару у кварту, заставлену в 5 зол. пол., яку наказала викупити і продати⁷³¹. Вівдя Білецька просила поховати її тіло на тому ж цвинтарі, залишивши на це 4 зол. пол.⁷³², а Гася Федорова Бізумова на похорон відписала вепра⁷³³. Бідна олицька міщанка Матяшова Шевеліна відписала на похорон лише 1 зол. пол. і ще 1 таляр священникові⁷³⁴.

Дещо менше в Олиці було православних, які мешкали переважно на передмісті Залісоччя. Вони обирали місце для поховання при місцевій церкві Стрітення Господнього або Громничій, але траплялися випадки поховання і

⁷²⁷ Там само. Арк. 121; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 82.

⁷²⁸ Там само. Арк. 169 зв.

⁷²⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 20.

⁷³⁰ Там само. Арк. 195 зв.

⁷³¹ Там само. Арк. 197.

⁷³² ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 55.

⁷³³ Там само. Арк. 41.

⁷³⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 135 зв.

при уніатській церкві Св. Трійці на передмісті Завороття. Райця Єрмош Хомович розпорядився поховати його на цвинтарі Громничої церкви, а його дружина Анна Антиповичівна мала організувати похорон, вартість якого не була обумовлена⁷³⁵. Іван Віттюк виділив 40 зол. пол. «для оздоби залісоцької церкви за порадою міщан», а також 20 зол. пол. – священникові тієї ж церкви, щоб «так на поховання, як і за душу його добре вчинив і більше ні про що його дружину не турбував»⁷³⁶.

Православні міщани Дубна обирали цвинтарі біля своїх парафіяльних храмів і просили про поховання здебільшого біля церкви Св. Іллі⁷³⁷, а з передмістя Дубна – Сурмичі – при церкві Св. Юрія (Георгія)⁷³⁸. Наприклад, Катерина Ілляшова Толочкова, що проживала на передмісті Сурмичі того ж міста, просила дітей поховати її тіло за християнським обрядом біля церкви Св. Юрія, якій відписала 5 зол. пол. і стільки ж – священникові для відправлення молебнів за її душу⁷³⁹. Тяжкохвора Марія Сеньковна уклала свій тестамент у присутності свого сповідника – священника церкви Св. Миколая отця Діонісія Корбусовича та двох міських урядників. Вона зажадала поховання на цвинтарі при тій же церкві, відписавши їй 20 зол. пол., на сорокоуст на спомин своєї душі – 10 зол. пол.⁷⁴⁰. Катерина Хвалькевичова зазначила у тестаменті, що не має готівкових коштів на поховання («Na pogrzeb nie mam co legować, toż zeznała przy duchownej osobie»), але просить спадкоємців її майна поховати тіло при церкві Св. Миколая і не забувати про спомин її душі⁷⁴¹. Скарбовий гайдук Томаш наказав своїй третій дружині «порядно» поховати його при церкві Св.

⁷³⁵ Там само. Арк. 182 зв.

⁷³⁶ Там само. Арк. 142 зв.

⁷³⁷ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 155, 264, 465.

⁷³⁸ Там само. Арк. 283.

⁷³⁹ Там само.

⁷⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 16-16 зв.

⁷⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 32-32 зв.

Миколая і відправити поминки (накрити столи), залишивши на ті цілі готівкою 10 зол. пол.: «pieniędzy gotowych złotych dziesięć, za te powinni mnie porządnie pochować i stoły odprawić, na czym jest wola moja koniecznie»⁷⁴². А дубенський і острозький купець Олександр Дзуса заповів поховати себе у монастирі Святого Хреста в Дубно, згідно з християнським звичаєм. Чоловічий монастир Воздвиження Чесного Хреста розташовувався під містом Дубно (нині не існує). За даними Сергія Горіна, ця обитель успішно функціонувала у XVI–XVII ст., про що свідчать фундушні записи князів Острозьких і Заславських на її користь⁷⁴³.

Православні у Ковелі могли обирати місця для поховання біля кількох храмів: Благовіщенській (Благовіщення Пресвятої Богородиці), Введенській (Введення в храм Пресвятої Діви Марії), Св. Миколая, Воскресенській (Воскресіння Господнього), Св. Трійці, Чеснохрестській (Воздвиження Чесного Хреста Господнього) церквах. Проте за тестаментом найбільше поховань серед ковельчан фіксується при соборній Введенській церкві. Міщанка-породілля Гася Ходажовна просила свого другого чоловіка відправити всі необхідні поховальні церемонії і відписала тій церкві 20 зол. пол. При укладенні її тестаменту був присутній введенський пресвітер Федір Дем'янович⁷⁴⁴. Настасія Олександрова доручила своєму племіннику бурмистру Григорію Панасовичу поховати її тіло за християнським звичаєм, відправити усі необхідні поховальні церемонії, особливо сорокоуст у двох церквах. Кошти на ці церемонії в сумі 9 золотих дукатів мали стягнути з її боржників⁷⁴⁵. Іван Козловський розпорядився відправити всі поховальні церемонії і влаштувати пристойний похорон згідно з порядком «святої

⁷⁴² ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 343.

⁷⁴³ Горін С. Дубенський Вознесенський Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженський монастирі до середини XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 14-15, 2011. С. 133-138. Автор припускає, що в 1626 р. ця обитель стала уніатською.

⁷⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 86.

⁷⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 35, оп.1, спр. 4, арк. 117-118 зв.

церкви»: «wszystkie ceremonie według porządku cerkwie świętej odprawić i pogrzeb onej przystojny sprawić»⁷⁴⁶. Для цього він записав борг у 22 зол. пол., що їх був йому винен єврей-кравець Іцько, а борг у 23 зол. пол. міщанина Яцька Петровича Черкиса він відписав для Благовіщенської церкви (збудована 1549 р., у 1624-1647 рр. належала уніатам). Заможний ковельський міщанин Ярош Олешкович перед смертю найбільше був занепокоєний долею своєї родини, зокрема можливими претензіями родичів на його майно, аніж поховальною церемонією. Він наказав продати волів і коня, а на ці гроші відправити усі необхідні церемонії за християнським звичаєм⁷⁴⁷. При цьому місце поховання не зазначається і неможливо встановити його конфесійну належність.

Православний міщанин з Миляннівчів Яків Ласкович у своєму тестаменті зазначив, що сповідався перед своїм духовним отцем Онисифором: «Ужилем отца свого духовного Онисифора, отца покровского, который мене исповеди ментальной выслушал и сакраментом святым запечатал». Тестатор прохав того ж священника, аби його поховали на цвинтарі місцевої церкви та вписали ім'я у поминальні книги: «на цвинтару Святой Покровы поховал свещеник покровский, духовник мой, и в суботник уписал, и одправою слушною одъправил ведлугъ хрестианства»⁷⁴⁸. Даний поодинокий приклад цікавий згадуванням останньої сповіді й причастя, та ще й духовного отця, що означало виконання всіх найважливіших духовних справ перед смертю.

Духовні особи заповідали поховати себе при тих церквах, яким віддано служили протягом життя. Так, скажімо, учинив священник П'ятницької церкви з м. Володимир Малофій Іванович (15 січня 1585 р.), якому цей храм дістався в спадок як «отчизна и дедовизна»:

⁷⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 178-178 зв.

⁷⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7, арк. 89-89 зв.

⁷⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 1401, оп. 1, спр. 1, арк. 168; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 39.

«Я, раб божиї Малофеи Иванович, поп церкви Заложенья Светое Пятницы у Володимеры на передместе Запятницким, будучи чоловікомъ в лѣтѣхъ зешлым и на здоровью уломнымъ, и паметаючи на час смертныи, иж кождому человеку на свет нароженому и на нем мешкаючѣму ничего не *ест* певнеишого над смерть [...] Кгды Бог милостивыи допустит на мене смерть, на которую я, паметаючи Бога милостивого прошу, абы душу мою грешную до хвалы своеѣ светое Бог взяти рачил, а тело мое грешное водлуг закону нашего хрестянского злецаю дати погresti в отчизне и дедизне моеи в церкви Светое Пятницы сыну моему Ивану Малофеевичу»⁷⁴⁹.

Унійний протопресвітер і генеральний намісник володимирської катедри Мартиніан Жуковецький у своєму тестаменті (2 березня 1682 р.) наголошує на тому, що він не залишає по собі жодних готівкових грошей і коштовностей, бо все своє життя і статки присвятив обороні прав Церкви, тому просить продати вола і коня й використати ці гроші винятково на похорон:

«Co się tknie domowej substancji mojej, ponieważ żadnej gotowizny w summie i w depositie ani złota, srybra i splendorów, tak wysokich domowych nie mam, tylko te drobiazki, ponieważ inne com miały z krwawej pracy mojej wszystkie łożył na obrone Cerkwie Bożej i na prawa, dochodząc całości jej...»⁷⁵⁰.

Тестатор заповів, аби його тіло поховали в тому ж храмі, якому віддано служив, біля небіжчика-брата протопопи Василя Жуковецького. Всі церковні книги та інші речі він залишав синові, який також служив Церкві.

У тестаментях православних рівненських міщан рідко згадується про поховальні та поминальні практики. Тестатори зазначають лише, що у всьому покладаються на своїх рідних або дітей і просять поховати тіло згідно

⁷⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 32.

⁷⁵⁰ Там само. Спр. 126, арк. 1313-1314 зв.

з християнським звичаєм. Такі «замовчування» в тестаментх щодо місць поховання і розпоряджень щодо поховальних церемоній можуть свідчити про усталені звичаї і практики ховати міщан на цвинтарях при парафіяльних храмах, про довіру до рідних і близьких, на яких покладалися ці обов'язки. Так, Параска Шуляковна просила зятя Якима і дівера (брата чоловіка) Янка Курочку поховати її «грішне» тіло «według przystojności wiary chrześcijańskiej» (6 березня 1694 р.)⁷⁵¹. Марина Андрушкевичова зверталася до свого сина Івана, аби він пристойно поховав її (2 березня 1696 р.)⁷⁵². Млинар Данило Терпитеня розпорядився поховати його тіло без відправи церемоній, але пристойно і за християнським звичаєм, з відправленням заупокійних служб, запросивши у свідки пресвітера церкви Успіння Пресвятої Богородиці Яна Станкевича, бурмистра Охрима Доманського і лавника Федора Дедука (15 березня 1698 р.)⁷⁵³.

Заславська міщанка Ганна Яцьківна, вдова Кузьми Іванушковича, просила свого зятя Семена Михайловича, якому відписала свою маєтність, поховати її при заславському Пречистенському монастирі, не згадуючи про кошти на поховання і побожні цілі⁷⁵⁴. Лаконічність деяких актів останньої волі, відсутність у них записів на поховальні церемонії, заупокійні служби та побожні цілі, є характерним також для тестаментів городян інших регіонів Речі Посполитої. Зокрема, у Перемишлі диспозиції, що стосувалися організації похорону, містилися в 45,7% тестаментів⁷⁵⁵.

Значно більше інформації, що стосувалася міщанської *potra funebris*, тобто щодо приготувань до похорону, фунеральних урочистостей та пов'язані з цим видатки, містять посмертні інвентарі майна. Згідно з останнім дослідженням Катерини Юстинярської-Хояк, у містах Малопольщі міщани

⁷⁵¹ ЛННБ. Ф. 91, спр. 44, арк. 149 зв.

⁷⁵² Там само. Арк. 175 зв.

⁷⁵³ Там само. Арк. 220-220 зв.

⁷⁵⁴ Тесленко І. Заславська замкова книга... С. 250-251.

⁷⁵⁵ Krochmal J. Przemyskie testamenty staropolskie ... S. 141.

витрачали на ці цілі в середньому від 5 до 170 зол. пол. Так, найскромніший похорон лиманівського міщанина Матиса Змьончки в 1611 р. коштував 5 зол. пол. і 10 гр.: труна коштувала 17 гр., послуги грабаря – 9 гр., місце на цвинтарі – 6 гр., полотно на посмертний одяг – 24 гр., його пошиття – 1 гр., послуги осіб, які одягали небіжчика – 3 гр., ксьондза за відспівування тіла – 20 гр., бакаляра – 16 гр., решту витратили на обід для убогих. Найдорожчими були похорони представників міської еліти. В 1620 р. спадкоємці райці Яна Голонковського з м. Бєч витратили на фунеральні урочистості понад 114 зол. пол. і ще 56 зол. пол. – на поминальний обід. У деяких випадках ці видатки складали до 70% суми, яку залишали спадкоємцям⁷⁵⁶. На жаль, мала кількість збережених інвентарів майна волинських міщан не містить інформації подібного змісту, але на підставі тестаментів можна зробити висновок, що діапазон цін на поховання був досить значний – від 5 до 300 зол. пол.

Отже можна зауважити, що мешканці міст як з коронних (польських)⁷⁵⁷, так і з волинських теренів переймалися проблемами свого поховання, призначаючи для цього певні кошти, вказуючи на способи або шляхи їх пошуку. Помічено, що міська еліта, як правило, заповідала готівку, тоді як пересічні міщани гроші на поховання вишукували в різний спосіб, наприклад, розпродавши рухоме і нерухоме майно, або навіть доходи з майбутнього врожаю. Поширеною «монетою» було «живе» майно – домашня худоба і птиця, у ремісників – запаси сировини.

Звичайно цікаво було б порівняти витрати на поховальні церемонії волинських міщан і шляхти, попри те, що згадки про це в тестаментях

⁷⁵⁶ Justyniarska-Chojak K. Uroczystości funeralne w małopolskich miastach w świetle inwentarzy pośmiertnych (XVI–XVIII wiek). *КНKM*. 2019. R. 67, nr 3. S. 323-334.

⁷⁵⁷ Суми, що виділяли міщани на поховальні церемонії у польських містах давньої Речі Посполитій аналізує Анджей Кльондер. Див.: Klonder A. Koszty pogrzebu w testamentach oraz inwentarzach pośmiertnych mieszczan... S. 415-422. Ціни на поховання міщан в чеських містах аналізує Міхаєла Груба: Hrubá M. «Nedávej statku žádnému, dokud duše v těle» ... S. 12-13 та ін.

спорадичні. Заповідачі зазвичай не вдавалися в деталі, пов'язані з похороном, обмежувалися загальними фразами, або перекладали ці клопоти на своїх близьких родичів. На жаль, в Україні поки що бракує відповідних публікацій, які дозволяли б робити порівняння у ширшому контексті. Виняток складають лише два дослідження Наталі Яковенко щодо вибору місць поховання волинськими шляхтичами і князями, зафіксованих у тестаментях XVI – першої половини XVII століть⁷⁵⁸. Натомість питання «ціни» поховання шляхтича/шляхтянки на Волині залишається відкритим.

Посмертні інвентарі майна розкривають деякі подробиці поховальних церемоній волинської шляхти та інформують про кошти, виділені на ці цілі. Один з них – інвентар майна померлого у 1674 р. Яна Пригоцького, вписаний до луцьких гродських книг 12 червня 1676 р. на прохання дружини небіжчика Констанції, яка після смерті чоловіка вийшла заміж за Яна Любича-Гостинського. Інвентар починається з докладного переліку рухомих речей небіжчика: одягу, постелі, сукна, посуду, домашньої худоби, а головне – занотовані суми, виділені на поховальну церемонію. Отже, дружина небіжчика за послуги ксьондзу заплатила 3 зол. пол. і дала $\frac{1}{4}$ мірки вівса (який на той час коштував по 8 зол. пол. за мірку). На виготовлення труни вона дала столярові 3 зол. пол. Священник, який чотири тижні «ставав у церкві» та бив у дзвони, отримав 6 зол. пол. Оббивання труни сукном обійшлося пані Пригоцькій у 17 зол. пол. без 10 грошей (тобто 16,90). За свічки до труни вона заплатила 4 зол. пол., за виділене місце для поховання дала ксьондзу – 20 зол. пол., за виголошення «казання» і за церковну службу – 10 зол. пол. Музикам і півчим було заплачено 10 зол. пол. За биття у дзвони – 2 зол. пол. За катафалк і сукно – 2 зол. пол. За віск для свічок – 18 зол. пол., за лой на лампи – 3 зол. пол.

⁷⁵⁸ Яковенко Н. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст.* К., 2012. С. 105-143; її ж. «Освоєний простір», або де заповідали ховати себе волинські шляхтичі. Там само. С. 146-164.

Інші видатки стосувалися поминальної трапези, лєвова частка яких була витрачена на спиртні напої: за питний мед заплатили 19 зол. пол., солод на пиво – 15 зол. пол., горілчаный солод – 22 зол. пол. і 15 грошей. На приготування їжі витратили такі суми: за осьмаку пшеничного борошна – 11 зол. пол., половину маці жита – 32 зол. пол., свіжу рибу – 12 зол. пол., піскарів і суху рибу – 5 зол. пол., гриби – 2 зол. пол., сухі вершки – 2 зол. пол., гарнець меду – 3 зол. пол. і 10 грошів, оселедці – 1 зол. пол., цибулю – ½ таляра, різні корені (приправи) і олію – 15 зол. пол., бочку солі – 6 зол. пол. Загалом на цю поховальну церемонію витратили близько 70 зол. пол., а на поминальний обід – 136 зол. пол. (разом 206 зол. пол.)⁷⁵⁹.

Можемо припустити, що такі видатки були нормою для середньозаможної шляхти того часу. Приблизно таку ж суму – 200 зол. пол. на поховальну церемонію заповів луцький шляхтич Павло-Станіслав Скарбошевський з Луцька. Однак він зазначив у тестаменті (10 грудня 1689 р.), що його мають поховати без усілякої світської помпи, згідно з християнським порядком у присутності капланів, ченців і ксьондза луцького домініканського монастиря та убогих. На саме поховання та пов'язані з ним потреби тестатор заповів 200 зол. пол. і ще 100 зол. пол. – домініканцям за місце, при цьому чимала сума – в 500 зол. пол. передбачалась на заупокійні служби в різних костелах і монастирях, вказаних в окремому переліку для дружини⁷⁶⁰. Через рік його дружина Олена-Олександра Скарбошевська у своєму тестаменті (2 травня 1690 р.) відписала на поховання і свічі 300 зол. пол., на поминання душі – також 300 зол. пол. При цьому тестаторка теж зазначила, що її мають поховати без «усілякої світської помпи, лише згідно з християнським порядком»⁷⁶¹. Ця згадка непрямо засвідчує, що виділена нею

⁷⁵⁹ Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень*. Київ: Інститут історії, 2013. С. 297-315.

⁷⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 407, арк. 777-778.

⁷⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 410, арк. 737-740.

на поховальну церемонію сума не вважалася на той час завеликою. Анна Ладзіна заповіла (1690) поховати своє тіло у луцькому костелі бернардинів перед вівтарем Св. Франціска. На поховальну церемонію вона заповіла 300 зол. пол., ще 700 зол. пол. призначила на відправлення служби за її душу перед вівтарем Св. Франціска кожної п'ятниці⁷⁶². Цікаво, що таку ж суму на похорон (загалом 1000 зол. пол.) залишила неписьменна, тяжко хвора львівська шляхтянка Ядвіга Демидецька (23 вересня 1714 р.), зазначивши, що йдеться про досить скромну суму, з якої 200 зол. пол. призначались на поховальну церемонію і ще 800 зол. пол. – для домініканського монастиря у Коломиї, де вона й заповіла себе поховати⁷⁶³.

Шляхтич Дмитрій Кароль Воронич відмовився від поховальної церемонії через нестачу коштів (26 червня 1673 р.). Він просив поховати його тіло в с. Креничі біля батьків без жодних витрат у місцевій церкві, якій відписав 100 зол. пол. (цю суму езекутори мали отримати від олицького єврея-орендаря), а креницькому священникові за відправлення сорокоусту заповів плеснивого коня⁷⁶⁴.

Про скромний похорон писали у своїх заповітах і заможні шляхтичі. Так, київський стольник, власник містечка Корнин, що на Житомирщині, Ян Сущанський-Проскура, незважаючи на свої статки, теж зажадав скромного поховання у родовому маєтку, в церкві біля батьків (26 серпня 1682 р.). Тестатор просив, щоб його труна була оббита чорною тканиною, навколо поставлені прості свічки, у будинку для поминання мали зібратися кілька приятелів та убогих людей, останнім він наказав роздати по півзолотому та нагодувати. Згідно з його волею, дружина повинна була дати кошти на кілька сорокоустів, збудувати в Корнині біля церкви каплицю Успіння Пресвятої Богородиці зі склепом, при якій мали мешкати два побожних ченця,

⁷⁶² Там само. Арк. 1442-1442 зв.

⁷⁶³ Вінниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності ... С. 294-295.

⁷⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 340, арк. 579 зв.

запрошених із Межигірського монастиря. На користь цього монастиря тестатор записав 3 тисячі зол. пол., з яких щороку мали сплачувати видеркаф. Син Стефан був зобов'язаний збудувати у Корнині шпиталь для убогих, сліпих і кульгавих⁷⁶⁵.

Волинський мечник Миколай Вільгорський помираючи, просив свою дружину поховати його тіло у чорній засмаленій труні там, де вона визнає за потрібне, не витрачаючись на всілякі світські церемонії («bez wszelakich kosztów niepotrzebnych tego świeckich, nikogo nie słuchając, a woli mojej dosyć czyniąc»), у присутності тільки ксьондзів, які б молилися за його душу (14 квітня 1685 р.)⁷⁶⁶. Власник села Дедеркал, що в Кременецькому повіті, Олександр Дедеркало після смерті двох своїх дружин, похованих у бернардинському костелі Дубна, зажадав «найскромнішого» поховання у тому ж костелі без усіляких церемоній (17 вересня 1689 р.). Тестатор просив, щоб не читали проповідей і не виголошували орацій, але передусім – не організовували бенкетів, під час яких «зазвичай пропивали душу». Своїй єдиній дочці Терезі, яка стала черницею монастиря босих кармеліток у Любліні, та цьому ж монастирю він записав 4 тисячі зол. пол. на частині села Дедеркал; певні суми пороздавав убогим⁷⁶⁷.

Подібні приклади і далі можна було б множити, що засвідчує необхідність окремого дослідження. Принагідно можна сказати, що цей матеріал демонструє певні світоглядні зміни серед волинської шляхти: якщо в XVI – першій половині XVII ст. фіксується значна увага до *Pompa funebris*,

⁷⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 407, арк. 251-252; Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. *Повсякдення ранньомодерної України ...* С. 300-301; Biłous N. Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. *КНKM*. 2016, nr 64(2), S. 213.

⁷⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 390, арк. 481; Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. ... С. 300.

⁷⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 407, арк. 672 зв. – 674; Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. ... С. 301.

демонстрації статусності, що було складовою ідеології «сарматизму», то в другій половині XVII ст. частина шляхти спеціально наголошує на небажанні витратитися на речі мало важливі, підкреслюючи потребу в життєвій аскезі та увагу до духовних цінностей.

Поминальний обід. Невід'ємним атрибутом поминальних практик були поминальні обіди. Поминання небіжчика починалося під час такого обіду в день поховання. Поминальні трапези влаштовували також на дев'ятий, сороковий день поховання та на роковини смерті. Найбільше джерельної інформації про такі трапези збереглося щодо козацької старшини доби Гетьманщини, що стало предметом спеціальних досліджень українських істориків⁷⁶⁸, натомість подібної інформації щодо мешканців міст Волині XVI–XVII століть збереглося обмаль, але з тих поодиноких згадок можна зробити висновок щодо тяглості традицій поминання, започаткованих реформами Київського митрополита Петра Могили.

Поминальні обіди могли бути пісними під час посту і тоді страви подавали переважно з риби. Прикладом такого пісного обіду є перелік продуктів і витрат на них, перерахованих в інвентарі майна згадуваного вище волинського шляхтича Яна Пригоцького (1674). Дружина небіжчика витратила на поминальний обід більшу частину грошей, призначених на поховання – 136 зол. пол. Частували запрошених гостей питним медом, пивом та горілкою. Страви готували з пшеничного борошна і жита, свіжої риби, грибів, сухих вершків з додаванням цибулі, олії, коренів. Гостей частували також оселедцями і сушеною рибою⁷⁶⁹.

Скромні поминальні трапези практикувались в усі інші пори року, тоді подавали м'ясо птиць, свійських тварин. Так, наприклад, парох

⁷⁶⁸ Плещкий С. Погребальні обряди українців за козацької доби. Київ, 2013. С. 24-25; Попружна А. Поминальні обіди як прояв поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII століть. *Українська некрополістика...* С. 17-21 та ін.

⁷⁶⁹ Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. *Повсякдення ранньомодерної України*. Т. 2. С. 297-315.

ковельського костелу Мартин Овакович відписав на свій похорон 50 кварт горілки та всіх курей і гусей, які були у нього в господарстві⁷⁷⁰.

На волинських матеріалах не прослідковується традиція влаштування поминальних обідів на «третини», «дев'ятини», «сороковини», як це практикувалося в часи Гетьманщини. За спостереженнями Олени Замури, комплекс усіх поминальних ритуалів у Гетьманщині середини XVIII ст. коштував чималих грошей. Смерть ближнього спричиняла не тільки емоційні переживання, але й фінансову скруту, якщо небіжчик завчасно не відклав гроші на всі похоронні видатки і не згадав про це у тестаменті⁷⁷¹. Дослідниця наводить приклади різних витрат, у т.ч. і на поминальний обід. Так, Іван Петрівський, онук чернігівської козачки Єфросинії Харламівни, померлої у лютому 1749 р., на продукти для поминального обіду витратив 43 копійки, а на питний мед, вино і горілку втричі більше (1 рубль 34 коп.), «третини», тобто поминки через три дні після смерті коштували дорожче ніж сам похорон – 3 руб. 84 коп., «дев'ятини» виявилися менш затратними – 1 руб. 75 коп., поминальний обід на сороковий день коштував 2 руб. 50 коп, а «полугодки» – 4 руб. 26 коп., «роковини» виявилися найдорожчими – 8 руб. 64 коп. Увесь похорон з повним циклом поминань обійшовся у 24 руб. 87 коп. (сума рівноцінна вартості одного двору в Полтаві)⁷⁷².

Олена Дзюба опублікувала реєстр всіх витрат на похорон і поминки Прасковії Товстоліс, другої дружини київського полкового обозного Федора Ханенка, яка була похована 2 жовтня 1751 р., що в сумі склало велику суму – 138 руб. 82 коп. Цікавим для нас у цьому реєстрі є перелік продуктів на

⁷⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 20: Опубл.: Білоус Н. За крок до Вічності... С. 310.

⁷⁷¹ Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2. Світ речей і повсякденних практик*. Київ, 2013. С. 343.

⁷⁷² Там само. С. 344.

поминальний обід у день похорон: риба свіжа, риба в'ялена, булки з пшеничного борошна, паляниці, пиво і мед, кварта вина, на що витратили 2 руб. 98 коп. На «третини» 3 жовтня гостей пригощали м'ясом, курами, булками, пивом і медом, вином (3 кварта), на що витратили 2 руб. 45 коп. На «дев'ятини» 9 жовтня гостей знову пригощали булками, паляницями, м'ясом, медом і пивом, на що витратили 3 руб. 68 коп. 19 жовтня відбувся ще один поминальний обід – «полусорочинний» з ще більшими витратами (5 руб.), тоді частували булками, бубликами, м'ясом, рибою, курами, вином, пивом, медом⁷⁷³.

Традиційно готували окремі застілля для запрошених гостей і окремо – для убогих з відповідними витратами залежно від рангу запрошених осіб. Так, заможна олицька міщанка Маріанна Слоньчина розпорядилася витратити на обід для капланів, які будуть присутніми на її похороні 100 зол. пол., а на обід для убогих людей, які теж мали бути присутніми, але частували їх окремо – 30 зол. пол. (1661)⁷⁷⁴. Такі ж традиції поминання за окремими столами панували тривалий час і в Гетьманщині, але як зауважує Сергій Плецький, по мірі посилення ролі Церкви ці традиції слабшали та виходили з ужитку і стосувалося в першу чергу практики організації поминальних обідів для старців, що поступово трансформувалося в поминальні обіди для родичів та знайомих, з паралельним замовленням якомога більшої кількості заупокійних служб в церквах, монастирях, тощо⁷⁷⁵.

Найчастіше волинські тестатори не зазначали жодних сум на поховання і тим більше на поминальні обіди, а зауважували лише те, щоб їхні нащадки продали якусь домашню худобу і на ті гроші організували

⁷⁷³ Дзюба О. Про поховання Параскеви Товстоліс, другої дружини київського полкового обозного Федора Ханенка. *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2. Світ речей і повсякденних практик*. Київ, 2013. С. 353-355.

⁷⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91-91 зв.: Опубл.: Білоус Н. За крок до Вічності... С. 317.

⁷⁷⁵ Плецький С. Погребальні обряди українців за козацької доби. Київ, 2013. С. 57.

поминання. Так, дубенський міщанин Іван Смордович зазначив у тестаменті (1701), що всі колопоти на поховання, у тому числі щодо поминального обіду, покладав на свого сина Якова. Зокрема, на поминальний обід він відписав сивого вола і рижу кобилу, які син мав продати, а у випадку якщо він сам на готівкові гроші організує цю трапезу, то згадана худоба мала залишатися при ньому: «a jeżeli z gotowych pieniędzy syn Jacenty wyprawi pogrzeb mój, tedy bydłę przy nim zostać powinno. Na stoł pogrzebowy za duszę moję i żony mojej leguję woła siwego i klaczę ryżą, to będzie w dyspozytjej syna mego młodszego Jacentego, tylko proszę aby duszy mojej nie czynił ciężkości»⁷⁷⁶. Цікавим фактом є те, що тестатор зауважив, що поминальний обід призначався не тільки за його душу, а також за душу його дружини, яка очевидно померла раніше, про що він теж турбувався.

4.3. Записи на релігійні та побожні цілі

Спасінню душі сприяли милосердні вчинки. Надзвичайно важливим вважалося пожертвувати певну суму грошей на потреби і порятунок для особливо скривджених долею бездомних, калік, сиріт, вдів. На необхідність прояву такого акту милосердя вказував видатний візантійський церковний діяч, богослов і проповідник Іоанн Золотоустий (грец. Хризостом, 350-407 рр.)⁷⁷⁷. Збірка його слів «Маргарит» була здавна поширена на православних теренах у рукописній традиції. У період 1568-1575 рр. волинський князь Андрій Михайлович Курбський переклав деякі праці Іоанна Золотоустого, доповнивши їх коментарями. Цей рукописний збірник під назвою «Новий Маргарит» зберігався у його власній бібліотеці, з часом редагувався і доповнювався. Один зі списків цього рукопису належав родині луцького

⁷⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 12, арк. 103 зв.: Опубл.: Білоус Н. За крок до Вічності... С. 433.

⁷⁷⁷ Vasiliadis N. Misterium śmierci. Białystok, 2005. S. 406-407; Nowak A. Z. Testament – integralna część przygotowań do dobrej śmierci... S. 53-54.

бурмистра Івана Антоновича Добрияновича, який він подарував Межигірському монастиреві. У вкладному записі зазначалося: «Во имя Отца и Сына и Святаго Духа сии бесѣды наданы сут до монастыря Межигорского Спасского и Николского от пана Ивана Антоновича бурмиистра луцкого на вѣчную памятку и богомолье о родичох, о собѣ и о потомках своих а на уживанье и читане братиям в том монастыри мешкаючим. А где бы их хто важилься от обители отделить, тот святокрадства суду подлегати будет. Дѣялося в обители Межигорской року 1624 месеца мая 1-го дня»⁷⁷⁸. Ця збірка була надрукована в Острозі в 1595 р.⁷⁷⁹ Милосердні вчинки в «жалобній» літературі XVII ст. трактувалися як «чисте сумління і найліпший товариш душі»⁷⁸⁰.

Чимало істориків зауважили, що в Речі Посполитій найбільше проблемою «вічного порятунку своєї душі» переймалися жінки римо-католицького віровизнання, особливо вдови похилого віку, власниці нерухомості, які могли вільно розпоряджатись своїм майном і коштами. Це, зокрема, засвідчують відписані ними чималі грошові суми, які сягали кількох тисяч золотих, на поховання й особливо на побожні цілі⁷⁸¹. Важливу роль при

⁷⁷⁸ Див.: Ерусалимский К. «Новый Маргарит»: рукописная традиция и рецепция. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2018, № 2 (72). С. 91.

⁷⁷⁹ Збірка далі перевидавалася за острозьким друком у типографії Києво-Печерської лаври, в Москві 1641, 1698, 1764 і 1773 рр. Див.: Остроцька академія. Історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання. Острог, 2019. С. 327-328.

⁷⁸⁰ Копистенський Захарія. Омлія албо казанье (...) в блаженной памяти отца Єлісея Плетенецького. *Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*. К., 1924. С. 159; Nowak A.Z. Testament – integralna część przygotowań do dobrej śmierci ... S. 52.

⁷⁸¹ Див., наприклад: Oliński P. Fundacje i legaty religijne kobiet świeckich w wielkich miastach pruskich. *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych / pod red. Z. Nowaka, A. Radziwińskiego*. Toruń, 1998. S. 143-160; Pelczar R. Działalność dobroczynna właściolecek Jarosławia dla Kościoła rzymskokatolickiego w II połowie XVI – 1 połowie XVII w. *Kobiety i kultura religijna. Specyficzne cechy religijności kobiet w Polsce / pod red. J. Hoff*.

цьому відігравали відсутність прямих нащадків і ступінь побожності тестаторок. Деякі дослідники відзначають, що суми пожертв залежали винятково від доброї волі і рівня заможності помираючої особи⁷⁸². Слід зазначити, що це було обумовлено догматом про чистилище й накопиченням «надлишкової благодаті» для очищення душі покійного/покійної. Більша кількість церковних служб і молитов потребувалася старшим людям, які за життя накопичували зазвичай більше гріхів, аніж молоді. Серед тестаторів молоді жінки та жінки середнього віку складають невелику частину, у своїх актах останньої волі вони виділяли небагато коштів на побожні цілі, або й взагалі оминали цю частину диспозиції. Така ж тенденція спостерігалась майже повсюдно у тогочасних найбільших містах Речі Посполитої, зокрема, в Познані, Кракові, Варшаві, Любліні⁷⁸³. За підрахунками польського історика Анджея Карпінського, вдови становили 50 % від усіх тестаторок і виділяли 60 % всіх пожертвувань; 12 % становили молоді жінки (категорія, яка рідко вдавалась до тестаментарної практики). Пожертви на добродійні цілі містилися у 67 % тестаментів, укладених у 1576-1700 роках міщанками в м. Познань, у 62 % – в Любліні, близько 61 % – у Львові, 50 % – у Варшаві, близько 46 % – в Кракові⁷⁸⁴, з чого можна зробити висновок, що практично кожна друга міщанка залишала такі розпорядження у своєму тестаменті. За спостереженнями Анетти Гловацької-Пенчинської, у малих містах був ще більший відсоток жіночих тестаментів з легатами на добродійні цілі, у

Rzeszów, 2006. S. 95-112; Mrozowski K. Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy S. 191-196; Karpiński A. Dobroczynne i religijne legaty lwowskich mieszczan w świetle ich testamentów ... S. 363-378. За спостереженнями О. Вінниченко, шляхтичі римо-католицького обряду Руського воєводства виділяли загалом більше коштів на побожні цілі, аніж східного обряду. Див.: Вінниченко О. Побожні записи і порятунок душі в ментальності ранньомодерної людини... С. 64.

⁷⁸² Див. наприклад: Popiołek B. «Woli mojej ostatniej testament ten...»... S. 174.

⁷⁸³ Karpiński A. Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich... S. 225.

⁷⁸⁴ Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa, 1995. S. 252-253.

деяких містечках він сягав навіть 88 %, що пояснюється напевно більшою побожністю жінок у малих містечках, натомість у тестаментх чоловіків становив ледве 49 %. Причини такої відмінності до кінця не з'ясовані. Авторка зібрала інформацію щодо сум пожертвувань міщанок малих міст Великопольщі: найбільшу суму пожертвувала міщанка з містечка Гостинь Олена Купідижина – 600 зол. пол. (вартість 14 кг срібла) для фарного костела; Ганна Мотелька з Сульмежиц заповіла на релігійні цілі 200 зол. пол. і 200 гривень (=12 кг срібла)⁷⁸⁵. Ще одна характерна для коронних міст тенденція – зменшення таких пожертвувань протягом XVII ст.: у першій чверті такі записи містили 30 % тестаментів, у другій чверті – 33 %, у 1651-1675 рр. – 14 %, а в останній чверті – лише 8 %⁷⁸⁶. Варто зазначити, що у волинських містах зберігалась зворотня тенденція: збільшення кількості тестаментів із записами на побожні цілі протягом усього XVII ст., що втім могло бути обумовлено і більшою кількістю збережених тестаментів за другу половину даного століття.

Серед відомих тестаторок з міст Волині найбільші кошти на релігійні і побожні цілі виділили дві вже згадувані заможні олицькі міщанки: Маріанна Слоньчина заповіла 300 зол. пол. для місцевої колегіати, де мало лежати її тіло⁷⁸⁷ та Софія Куновська відписала тій же святині 100 зол. пол. і таку ж суму – домініканцям Луцька і Підкаменя, бернардинам у Сокалі, кармелітам у Дорогостаях⁷⁸⁸. Обидві міщанки найбільшу суму давали там, де мали бути поховані, тож правило про притягання «надлишкової благодаті» для них діяло стовідсотково.

Серед чоловіків-католиків найбільші суми жертвували передусім міські урядники і заможні ремісники. Війт містечка Сокіл Мартин Іршинський,

⁷⁸⁵ Głowacka-Penczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa, 2010. S. 107-109, 115.

⁷⁸⁶ Там само. С. 109-110.

⁷⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91.

⁷⁸⁸ Там само. Арк. 158 зв.

керуючись наміром «ku wiecznej pamięci swej i ku pomocy duszy», подарував ново збудованому там костелові 100 зол. пол., а шпиталю – 150 зол. пол. Натомість, аби оплатити своє поховання, наказав змолоти 4 копи ячменю і 3 копи жита, а зерно продати (1616)⁷⁸⁹. Олицький хірург Петро Бризель заповів 100 зол. пол. до Рожанця Найсвятішої Діви Марії в костелі Св. Трійці⁷⁹⁰. Чималі суми на побожні цілі відписав луцький аптекар Войтех Мстиславович: єзуїтському костелу в Луцьку – 150 зол. пол., таку ж суму він записав на монастир Св. Бригіди ще по 50 зол. пол. – шпиталю Св. Лазаря і луцьким домініканцям⁷⁹¹. Меншу суму – 70 зол. пол., переказав Валентий Шкляр (1649) костелові бернардинів у Дубно⁷⁹².

Проте, траплялися випадки, коли заможні католики відписували все своє майно дітям і не передбачали інших витрат, зокрема, пожертв на благодійні цілі. Так вчинила, наприклад, дружина олицького бурграбія, стара вдова Анна Шимонова Маринська, записуючи у своєму тестаменті (1665) усю нерухомість (будинок з двома ізбами і п'ятьма пекарнями та ін.) та всі рухомі речі трьом синам. Один з них – Аньол Маринський – вступив до ордену Св. Франциска, у тестаменті був згаданий як гвардіан (тобто настоятель) монастиря в Полоцьку⁷⁹³. Інша міщанка – Аполонія, вдова олицького війта Мартина Більця, уклала свій тестамент на 17-й день після смерті чоловіка (1669) і не передбачила жодних легатів. Вона просила своїх синів – Криштофа і Миколая, яким залишила усе своє майно, поховати її в

⁷⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 103, арк. 217-219.

⁷⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 131.

⁷⁹¹ Монастир Св. Бригіди був заснований у Луцьку на початку XVII ст., коли Ізабелла Семашко запросила до Луцька орден бригідок. Вони користувалися значною підтримкою з боку місцевих жителів, про що свідчать значні суми пожертв на монастир. У 1624 р. Альбрехт Станіслав Радзивіл передав бригідкам свій палац біля окольного замку. При монастирі діяла школа, де навчалися діти шляхтичів і заможних міщан. Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Монастир_бригідок_\(Луцьк\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Монастир_бригідок_(Луцьк))

⁷⁹² ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 40 зв.

⁷⁹³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 125-125 зв.

«братському гробівці» біля чоловіка⁷⁹⁴. Купець Якуб Добко попри свою заможність (продавав коштовні пояси), також нічого не пожертвував на користь костелу, залишивши усю маєтність дітям⁷⁹⁵. Інший олицький купець Іван Мискевич (Боняк), зазначивши у тестаменті про те, що він був «негідним ктитором» унійної церкви Св. Трійці, теж нічого не відписав на її користь⁷⁹⁶. Ймовірно у таких випадках йшлося про те, що члени родини будуть постійно молитися за покійних і цим забезпечать для них «надлишкову благодать». Не обов'язково це мали робити одні лише церковнослужителі, адже заповідачі звісно були віруючими, тож їх розуміння «спасенних молитов» вкладалося в рамки «молитов родини».

Досить розповсюдженою практикою було записувати легати у формі грошей, які тестатори не могли стягнути зі своїх боржників за життя і заповідали це зробити своїм спадкоємцям або виконавцям (екзекуторам) останньої волі. Немало боржників в Олиці у 1660-х роках мала згадувана вище Маріанна Слоньчина⁷⁹⁷. Заможний ковельський міщанин, бездітний вдівець Іван Ігнатович, відписав перед смертю (1695) гроші у формі боргових зобов'язань та готівкою на суму 400 зол. пол. на користь соборної церкви в Ковелі:

«Długi zaś moje własne u różnych osób, jako to u sławetnego Theodora Hrehorowicza złotych 120 monety i liczby polskiej spólnie z małżonką jego, na który dług zastawa metal srebrny z figurami z jednej strony Abraham, z drugiej strony trzy krzyże z osobami. U Pawła Dulika złotych 120 za dom cerkiewny, który kosztem i staraniem moim jest zbudowany na gruncie cerkiewnym. Ten tedy dom ma wieczną legacją moją przy cerkwie sobornej zostawać i ktokolwiek będzie mieszkał w nim, powinien doroczny czynsz cerkiewnej skrzynce dawać. Jeżeliby zaś pomieniony Paweł nie miał oddać

⁷⁹⁴ Там само. Арк. 188-188 зв.

⁷⁹⁵ Там само. Арк. 167 зв. – 168.

⁷⁹⁶ Там само. Арк. 118 зв.

⁷⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 91 зв.

tego długu złotych 120, tedy ten dom wolno komu inszemu przedać, a jemu długu mego winnego powinni opiekunowie z dóbr moich pozostałych zł. 30 oddać [...]»⁷⁹⁸.

Священник церкви с. Смідин також заборгував цьому ж тестаторові суму в 300 зол. пол. Іван Ігнатович дарував йому половину цього боргу, прохаючи взамін «respektem nabożeństwa» за його душу помолитися стільки, скільки він зможе. Екзекутори його тестаменту – бурмистр Іван Василевич, ктитор соборної церкви Федір Григорович, диякон Іван і брат Гаврило – були зобов'язані продати його маєтність і переказати отримані гроші п'яти місцевим священникам, бакаляру і паламарю – 60 зол. пол. на сорокоуст і з тією ж метою 40 зол. пол. – Милецькому монастиреві, по 15 зол. пол. – двом притулкам (шпиталям) з тим, щоб їх мешканці помолились за його душу.

Блажей Згуба з Дубна відписав 300 зол. пол. фарному костелу (де просив поховати його тіло), а бернардинцям – 100 зол. пол.; ці гроші мав переказати його боржник Андрій Жолкевський (1650)⁷⁹⁹. Швець з Олики Матяш Ольшевський заповів у 1661 р. на образ найсвятішої Диви Марії у костелі Св. Трійці та інші потреби братства 7 лотів срібла, заставленого місцевому єврею за 1 зол. пол. і 4 гр. («srebra zlewanego łotów siedm i szmatę proby siódmej, które jest w zastawie w złotym jednym i groszy czterech u niewiernego Charza Najki»). Ці речі мала викупита його дружина Софія і передати костелу⁸⁰⁰.

Високу побожність виявляли військові римо-католицького визнання. За спостереженнями Кароля Лопатецького, у литовсько-польській армії з 60-х років XVI ст. культивувалося явище «боязні божої», що було засновано на вірі у пряме втручання Бога під час військових дій, що своєю чергою залежало від дій військових. Таке бачення дійсності свідомо пропагували військові ватажки, які намагалися дисциплінувати підлеглих, вважаючи, що

⁷⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 10, арк. 105-105 зв.

⁷⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 199.

⁸⁰⁰ Там само. Арк. 58 зв.

злочини останніх прирівнювалися до гріхів, впливали на результат війни чи воєнних зіткнень і навіть визначали безпеку самих військових. «Неприємні» Богу вчинки мали призвести до суворого покарання під час битви, а благочестива поведінка і побожність гарантували успіх⁸⁰¹. Дослідники відзначають, що жовніри відрізнялись специфічним світоглядом, що було результатом їхнього життєвого досвіду – надзвичайно виснажливого фізично і морально, оскільки вони постійно наражались на небезпеку. Шукаючи причини успіху і невдач, перемоги або поразки, вони знаходили збіг у прямому втручанні Бога в їхнє життя. Саме Творець, на їх думку, впливав на долі людей і результати битв. Успіху у війні можна було досягти завдяки християнській благочестивій поведінці і утриманню від злих вчинків, які могли розгнівати Бога⁸⁰².

Високу побожність військові виявляли напередодні смерті. Так, Андрій Жабицький, поручник панцерної хоругви коронного конюшого Марка Матчинського захворів в Острозі, де 26 лютого 1694 р. уклав тестамент, в якому згадав про усі свої військові заслуги і відписав чималі легати – близько 2000 зол. пол. фарному острозькому костелу, різні суми призначались для шпиталів в Острозі і Межиричі, домініканському костелу в Луцьку:

«u pana Spendowskiego czwieri czterech potrojnych z poczem rotmistrzowskim i kuchennym których blisko dwu tysięcy będzie do obrzędu Różańca Najsw. Panny w kościele farskim ostrozkim obchodzącego. Zaslug u jego mści pana Siomaszka czwieri trzy potrojnych z poczem rotmistrzowskim, na których już wziołem ad rationem zł. 1000 od tegoż jego mości od czego provisi kłade wieczne zł. 200. Reszta zaś tych zasług szpitalowi ostrozkiemu dać, miedzyrzyckiemu muszkietów parę bytońskich przedawszy pieniądze leguje. U pana Olszamowskiego zasług za czwieri

⁸⁰¹ Łopatecki K. Idea bojaźni Bożej oraz sprawczej roli Boga w wojsku polskim i litewskim w epoce wczesnonowożytnej. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*. Kraków, 2020. T. 26, nr 1. S. 55-82.

⁸⁰² Ibid. S. 59-60. Там же див. іншу літературу.

trzy z poczem rotmistrzowskim, które do kościoła łuckiego dominikańskiego na cześć i chwałę Najśw. Panny naznaczam [...]»⁸⁰³.

Своє тіло Андрій Жабицький просив поховати у Межирицькому монастирі в необитій труні, при шести свічах. Тіло мали покласти в терцинельовому* жупані і білій старій шапці, відправити поховальні церемонії, на що теататор призначив два кунтуші, підбиті хутром рисі і попелиць. За свою душу просив відслужити 100 (!) заупокійних служб, для цього мали спродати його панцир і обладунки, два коні з сідлами, пістолетами. Також на образ Богоматері в Межиричі він заповів буздиган, атласовий жупан блакитного кольору, а фарному костелу в Острозі – позолочену турецьку шаблю, адамашковий жупан блакитного кольору, провізію на суму 200 зол. пол.⁸⁰⁴.

Войтех Мольський, товариш гусарської роти великого коронного маршалка Станіслава-Гераклія Любомирського, будучи хворим уклав свій тестамент 27 січня 1696 р. у м. Острог, де напевно відбував військову службу. Тестатор просив поховати його тіло у фарному тарговицькому костелі отців домінканців, на що відписав 100 зол. пол. Також призначив легати: для фарного острозького костелу на заупокійні служби 30 зол. пол., отцям францисканцям у Межиричі – 15 зол. пол. Для поховальної церемонії не залишив готівки, але просив продати його гусарське обмундирування і ці кошти витратити на поховання тіла⁸⁰⁵.

Серед православних міщан найбільше коштів пожертвував луцький бурмистр і купець Самійло Васильович Солтан, який став одним із фундаторів православного Луцького Хресто-Воздвиженського братства⁸⁰⁶. У своєму тестаменті (20 липня 1621 р.) він відписав цій установі 100 зол. пол.

⁸⁰³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 430, арк. 395 зв. –396; Wiłous N. Testamenty wojskowych...

* терцинель – вид шовкової тканини

⁸⁰⁴ Там само.

⁸⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 441, арк. 18-18 зв.; Wiłous N. Testamenty wojskowych...

⁸⁰⁶ Докладніше див.: Довбищенко М. Історія Луцького братства та братського монастиря... С. 10-13 та ін.

готівкою, наказав езекуторам спродати весь його крамний товар, а отримані гроші передати на видеркаф, з якого мало йти фінансування на утримання убогих у шпиталі і безкоштовне навчання бідних при братській церкві Воздвиження Чесного Хреста:

«[...] скоро по смерти моєи, тые жь помененыє панове братство луцькоє, зшедшы се до каменицы и склепу дому моего, крамныи товар увесь и сукъна, и што єдно-колвекъ знаидоватис будет, при том сребро и злото и шаты, которые сут бѣлогловьскіє, оноє все зинвентовавъшы, обравъшы якого чоловіка цнотливого купецкого, оныє речы и товари вси спродати повѣриты, и спродавшы и пнзи за тот товар и сребро и за вси речы до купы занєсшы и зобравъшы, в оныє на маєтност якую любо заставъным способомъ, любо вечностю, albo и на выдеркафъ дати, абы сума таа вса цело завъше зоставала, а с приходячых з неє пожытковъ жебы выхованє слушноє шпиталнымъ, при церкви братскои Воздвижения Честнаго Креста будучым, такъ же нищым школьным, на науку приходячым и законником того ж манасьтыра и на опатренъє было, абы они за одпущєнъє греховъ моих и за душу мою Гда Бога уставичнє просили»⁸⁰⁷.

На потреби братської святині тестатор також пожертвував дві ділянки землі та оправлене в срібло «Євангеліє». Утім, основними фундаторами Луцького братства були волинські князі та шляхта, завдяки яким протягом 1617-1648 рр. у його розпорядження надійшли значні матеріальні ресурси: близько 100 тисяч зол. пол., шість дворів, сім ділянок землі у Луцьку, маєтки Дроздні, Семеренки, Гудчий Брід, власну типографію від ігумена Чорненського Спасо-Преображенського монастиря єродиякона Сильвестра⁸⁰⁸. А

⁸⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 126.

⁸⁰⁸ Докладніше про цю маловідому обитель див.: Горін С. Історія Чорненського Спасо-Преображенського монастиря. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Збірник наукових праць / 2008. Вип. XI-XII. С. 149-155.

найбільшим донатором братства став королівський дворянин грецького походження Олександр Мозеллі. Згідно з його тестаментом (27 березня 1647 р.), Луцьке братство і монастир отримали величезну суму – 72830 зол. пол., яка мала бути стягнута з боржників жертводавця та до якої входила вартість маєтків, двір у м. Броди, значне рухоме майно⁸⁰⁹. Переказуючи усі ці статки церковній інституції, напевно тестатор сподівався на те, що братчики будуть довічно молитися за спасіння його душі.

Дубенський і острозький купець Олександр Дзуса на чоловічий монастир Воздвиження Чесного Хреста відписав 20 зол. пол. на «служби божі» і ще 10 зол. пол. – на руський шпиталь у тому ж місті, також 20 зол. пол. – на кременецький Богоявленський монастир⁸¹⁰. Ці виділені на побожні цілі суми після його смерті дружина Полонія мала передати згаданим отримувачам. Кременецький Богоявленський монастир був заснований у 1636 р. при Богоявленській церкві як православний чоловічий братський монастир. При ньому діяло Богоявленське братство, яке опікувалося школою, типографією, притулком для німців. У 1701 р. за стараннями кременецького старости Януша Вишневецького монастир був переданий василіанам⁸¹¹.

Крім готівкових і безготівкових грошей тестатори жертвували цінні речі (срібний посуд), одяг (новий і старий), церковні книги, свійську худобу. У 1638 р. міщанка Євхимія Трушова Чайчанка, помираючи, передала на тимчасове зберігання до Луцького братського монастиря два срібних пояси, чотири півмиски і циновий кухоль, які братчики згодом мали повернути її правнукові – Янові Федоровичу. Однак, той після досягнення повноліття

⁸⁰⁹ Довбищенко М. Історія Луцького братства та братського монастиря... С. 11-13, тестамент: с. 253-257.

⁸¹⁰ Білоус Н. Тестамент острозького і дубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р. ... С. 152-158.

⁸¹¹ Нині – діючий у Кременці Свято-Богоявленський жіночий монастир. Режим доступу.: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/node/223>

ставши жовніром, відмовився від тих речей і заповів їх на реставрацію недомурованої Покровської церкви в Луцьку (2 вересня 1660 р.)⁸¹². Фрузина Монджейовська пожертвувала дубенському фарному костелові корову з телям, а бернардинцям – ділянку землі⁸¹³. Згадана вище Катерина Ветровна, помираючи в олицькому шпиталі на передмісті Завороття, просила поховати її при старому костелі і одягнути на неї власний кабат, хустку і панчохи, а старий її кожух і стару паклакову лазурову сукню заповіла шпиталю, де опинилась під кінець життя⁸¹⁴. Старі (вживані) речі традиційно вважались предметом добродійної діяльності, їх зазвичай переказували убогим і німічним мешканцям притулків (шпиталів)⁸¹⁵. Символічно, вони також несли на собі «слід» господаря, їх подальше вживання убогими означали ніби своєрідну «безмовну» молитву за душу тестатора через жест/дію.

Ковельський лентвійт Марко Ніфанович заповів (20 травня 1676 р.) продати срібний пояс вартістю 80 зол. пол. і коня, і на ці гроші відбути похорон, пом'янути його душу, роздати гроші на церкви, шпиталі, милостиню убогим (усе це на розсуд близьких). Тестатор також називає усіх своїх боржників і заборговані ними суми та наказує передати частину з них, зокрема 50 зол. пол. Благовіщенській церкві на реставрацію⁸¹⁶. Церковне срібло, куплене в архімандрита Мілецького монастиря за 30 зол. пол., згадуваний вище Іван Ігнатович призначив на виготовлення оправи для книги «Євангеліє», а 9 лотів срібла з такою ж метою заповів соборній церкві в Ковелі⁸¹⁷. (Зауважимо, що оправи напрестольних Євангелій – дуже символічна річ, ці книги використовувались на кожній літургії, забезпечуючи

⁸¹² ЦДІАК України. Ф. 2073, оп. 1, спр. 43; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 59.

⁸¹³ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 10, арк. 10 зв.

⁸¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 160.

⁸¹⁵ Wólkiewicz E. Formy dobroczynności w miastach śląskich w średniowieczu ... S. 215.

⁸¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 13-14.

⁸¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 10, арк. 106-106 зв.

незриму молитву вже покійних жертводавців.) Натомість пресвітер тієї ж Введенської церкви у Ковелі Федір Дем'янович усе рухоме майно залишив дружині, жеребця і Псалтир – онукові, Півустав острозького друку* – зятю Петру, а книгу Йоаникія Галятовського «Казання названу Ключ»**, яку він купив за 25 зол. пол., зять мав продати за 17 зол. пол. і віддати ці гроші церкві. Срібну «пушку» (тобто посудину для збору милостині) у 8 лотів відписав дружині і дітям. Борг у 25 зол. пол., що йому завинив Юрко Ковалювець за коня, заповів на сорокоуст⁸¹⁸.

В аналізованих джерелах містяться рекомендації, що стосуються передачі окремої суми на побудову або ремонт парафіяльної святині, виконання для неї окремого літургійного предмету, або прикрашання ікон чи зображень святих. Але загалом про побожні записи з конкретною метою збереглися спорадичні згадки. Криштоф Мрозовський влучно зауважив, що рідкість таких згадок у тестаментях міщан наводить на думку, що для тестаторів найважливішим все-таки був сам факт пожертви, ніж фіксація і вшанування пам'яті власної особи у фундованому предметі⁸¹⁹. Такого типу записи, можливо, переслідували ще одну мету, а саме – були пов'язані з вірою у магічний зв'язок з *sacrum* і бажанням запевнити через фундований предмет контакт зі святим місцем⁸²⁰. Так, дубенська міщанка

* Невідоме видання, надруковане шрифтом «півустав» з типографії м. Острог.

** Ключь разумѣнія священникомъ законнымъ и свѣцкимъ належачый от недостойного іеромонаха Іоаникія Галятовского ректора и ігумена монастыря Братского Киевского. Київ: Лаврська друкарня, 1659. – 253 арк. Невідомо, яким саме виданням користувався тестатор, адже воно перевидавалось надалі не тільки у Києві у Лаврській друкарні (1660, 1669, 1672), а й у Львові у друкарні Михайла Сльозки (1663, 1665). Див.: Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ: Лаурис, Критика, 2017. С. 61-68.

⁸¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 4, арк. 100-100 зв.

⁸¹⁹ Mrozowski K. Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy... S. 194.

⁸²⁰ Bartoszewicz A. Religijność mieszkańców późnośredniowiecznego Szadku w świetle aktów ich ostatniej woli. *Buletyn Szadkowski*. Łódź, 2018. T. 18. S. 11.

Регіна Сокальська подарувала бернардинському монастиреві, де хотіла бути похованою, білий срібний пояс, заставлений у єврея Мошка за 60 зол. пол. Вона просила родичів викупити цю коштовну річ і зробити з нього келих для костелу, також передала своє коралове намисто і 5 червоних зол. на образ Найсвятішої Діви Марії (1650)⁸²¹. Луцький лавник Стефан Булгак переказав на образ Св. Діви Марії (певно в домініканському костелі) 100 зол. пол.⁸²² Олицький міський писар Андрій Лабунський переказав чотири лоти срібла для виготовлення вотивної таблиці для образу Діви Марії в костелі Св. Трійці (1660)⁸²³. На оздоблення того ж образу місцевий швець Матяш Ольшевський заповів 7 лотів срібла⁸²⁴. Йовся Семенова Веремейчикова попри те, що була уніаткою, подарувала з такою ж метою намисто православної церкви на Залісоччі в Олиці⁸²⁵. Федір Авдійчик з Олики, бажаючи «заслужити Божу благодать», призначив 10 кіп гр. лит. «ku ozdobie Panny Przczystej» в уніатській церкві. Гроші мали надійти з продажу маєтку, але після смерті тестатора⁸²⁶. Самійло Кевлич заповів 100 зол. пол. на позолочення святих апостолів у церкві в Острозі (22 лютого 1698 р.)⁸²⁷.

В тестаментях православних міщан містяться поодинокі згадки про кошти, виділені на реставрацію та ремонтні роботи у храмах. Так, ковельський лентвійт Марк Ніфанович вирішив переказати гроші на відбудову православної церкви Благовіщення (50 зол. пол.) та на руський шпиталь (40 зол. пол.) з коштів, стягнутих з єврея Маєра Беняшевича (1676)⁸²⁸. Його сестра Тетяна, помираючи в 1690 р., зазначила у своєму

⁸²¹ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157–157 зв.

⁸²² ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 93.

⁸²³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 45 зв. – 46.

⁸²⁴ Там само. Арк. 58 зв. – 59.

⁸²⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 48.

⁸²⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 162.

⁸²⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 444, арк. 155.

⁸²⁸ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 13-15.

тестаменті, що передала Милецькому монастиреві «на фундуш» з легатів небіжчика лентвійта 50 зол. пол.⁸²⁹. Отримані від продажу майна небіжчика Івана Ігнатовича кошти, згідно з його останньою волею, були передані на реставрацію Деїсуса в соборній церкві в Ковелі⁸³⁰. На реставрацію тієї ж церкви Іван Посушка пожертвував одну мацу жита, а на Воскресенську дзвіницю – півмаци жита (1686). Такий свій вчинок він обґрунтував турботою про спасіння своєї душі:

«Duszę moję niepodległe skazytelności jako od Najwy[ż]szego Stwórcy w ciało moje włożone, temu wszechmogącemu Stwórcy w ręce poruczam, prosząc miłosierdzia Pańskiego, aby był miłosierdnym nad ciałem i duszą moją, i aby mnie według występków mych nie raczył karać, ale duszę moje raczył zbawić. Ciało moje według porządku chrześci[j]ańskiego aby w cerkwi świętej Wedenowskiej było pochowane. Za duszę moje wszelkie obrzędy cerkiewne z dóbr moich tak małżonki, jako i dzieci moje mają dosyć uczynić aż do dorocznej odprawy»⁸³¹.

Луцький міщанин Парфен Голузка незадовго до смерті діставши у спадщину частку майна померлого брата Лаврентія вартістю 50 зол. пол., відмовився від неї на користь інших братів і сестер, змусивши їх однак віддати 20 зол. пол. церкві Св. Трійці на ремонт дзвінниці («cerkwie świętej Trójcy złotych 20 na porawę i podratowanie dzwonnicy»⁸³²), біля якої він мешкав. Однак вже через рік після смерті самого Голузки його могутній сусід – Домініканський монастир почав претендувати на його землі і подав скаргу до Луцького гродського суду, де на рочках розглядалася справа про «недопущенне интромиссии в добра лежащие неякого Парфена Голузки»⁸³³.

⁸²⁹ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 74.

⁸³⁰ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 10, арк. 106-106 зв.

⁸³¹ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 8, арк. 16-17.

⁸³² ЦДІАК України. Ф. 25, оп.1, спр. 168, арк. 769-770.

⁸³³ Там само. Арк. 552.

Про дарчі на нерухомість церковним інституціям згадує майже кожен десятий заповідач як серед римо-католиків, так і православних чи уніатів. Заможна олицька міщанка Софія Куновська крім згадуваних вище численних пожертв, залишила також сад з городом двом місцевим шпиталям – Св. Хреста і ново збудованому на передмісті Завороття – Св. Трійці. Ще одну порожню ділянку землі вона дарувала шпиталю Св. Духа з тим, щоб убогі мешканці цих притулків молилися за її душу («aby ubodzy tych wszystkich trzech szpitalów Pana Boga przy aniwersarzu się rocznym odprawującym, obecnie będący i mszej świętej słuchający prosili»). І ця молитва мала б бути довготривалою – поки мешканці в шпиталю користувалися землею й «годувалися» з неї. Тестаторка відписала також дерев'яну комору біля ратуші на користь нового олицького костела з тим, щоб там щокварталу відправляли службу за її душу і за душу її першого чоловіка⁸³⁴.

Православний дубенський міщанин Захаріяш Жидкевич дарував сад «велебним отцям» з Милецького монастиря, щоб вони за його душу «Пана Бога просили і сорокоуст відправили» (1686)⁸³⁵. Олицька міщанка Євдоксія Капітаніха записала церкві на Заворотті незасіяну «днину» поля, а іншу «днину» поля – олицькому протопові з тим, щоб він поховав її тіло, вписав у «суботник» і відправив 40 заупокійних служб за її душу⁸³⁶.

Олицька міщанка Федора Макарівна Царьова наказала онукам поховати її тіло при тій же церкві, якій відписала «днину» поля, викуплену за 40 зол. пол. в Яська Жолнерка. Жінка не мала певності у своїй посмертній долі після Страшного суду, але вірила у те, що тоді її душа у засвітах буде відчувати радість і втіху від оздоблення храму завдяки її старанням:

«A z tej legaciej po pogrzebie odprawionym, aby mnie w sobotnik wpisano, stoły odprawiono i za duszę moją dobrze zawsze czyniono. [...] dninę pola odkazuję do cerkwie pomienionej na ozdobę wszelką według upodobania

⁸³⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 158 зв.

⁸³⁵ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 10, арк. 20.

⁸³⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 153.

panów starszych i przełożonych cerkwi świętej, aby dusza moja zawsze miała na tamym świecie ochłodę i pociechę» (1666)⁸³⁷.

Подружжя з м. Володимир Ян Назаревич і Христина Русаковна оформили тестамент під час чуми у цьому місті в 1652 р., заповівши всі рухомі речі і фільварки вартістю 50 зол. пол. місцевій церкві 12 Святих Апостолів⁸³⁸, напевно розраховуючи на молитви і заступництво всіх святих апостолів. Катерина Левкова Хребтунова з Дубна записала половину волоки поля руському шпиталю взамін за поховання при церкві Св. Іллі. Тій же святині вона відписала половину грошей, отриманих від продажу її будинку (1674)⁸³⁹.

Як уже зазначалося, бездітні жінки на схилі віку нерідко виступали потенційними жертводавцями для церковних інституцій. У випадку відсутності шлюбного партнера, якому могла дістатися спадщина у разі смерті дружини, шанси на отримання церквою цієї спадщини зростали. Так, жителька Луцька шляхетського походження Анна Лучниковська (родом з Коршовицьких), не маючи дітей і кривних родичів, заповіла усю свою нерухомість луцькій церкві Св. Покрови, позбавивши при цьому спадщини свого останнього третього чоловіка-міщанина, який допровадив її до смерті. Тестаторка вказує місце знаходження нерухомості: «dom mój własny z gruntem i z budynkiem tuż przy cerkwie z prawej strony do cerkwie wchodząc przodem od ulicy ku szkole żydowskiej idącej, tyłem od domu Ich MM. Ojców Jezuitów, a z boku drugiego od domu i gruntu żyda Moszoneczki przezywajomego leżący ... i nikomu inszemu z blizkich krewnych moich i powinnych moich w tym domu nie wyjmując i nie excypując tym testamentem ostatniej woli mojej wiecznymi czasy leguje i zapisuje». Ще один ґрунт, що колись належав її другому чоловікові і коштував 300 зол. пол., вона заповіла луцькій церкві Михаїла Архангела: «także grunt Bobrycki (?) za Głuszcem podle cerkwi

⁸³⁷ Там само. Арк. 150.

⁸³⁸ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 491 зв.

⁸³⁹ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 464-465.

Świętego Michała Archanioła leżący»⁸⁴⁰. Жінка згадувала ще ґрунт, що колись належав її матері і знаходився на площі Ринок біля руських яток, його вона залишала собі в користування до смерті. Після поховання тестаторки, 23 березня 1676 р., її духовний отець, пресвітер Покровської церкви Йоаким Коритенський приніс цей тестамент до канцелярії Луцького ґродського суду, про що дізнаємося з покрайнього запису на полі ориґіналу, зробленого рукою бурґрабія Олександра Єзерковського⁸⁴¹.

Характерною формою міської реліґійності як західного, так і східного обрядів, було піклування про бідних і хворих, що трактувалося як вияв милосердя і проявлялося за допомогою різноманітних записів на користь шпиталів (притулків), які функціонували при церквах і костелах, тобто переказували гроші на утримання або ремонт цих будівель, роздачу милостині убогим під час похорон. Тестатори в такий спосіб виконували християнський обов'язок турботи про ближніх, а взамін отримували молитви за свою душу. Розпорядження на користь бідних у тестаментах православних та уніатів особливо набули поширення з 40-х років XVII ст.⁸⁴².

Шпиталі існували значною мірою за рахунок пожертвувань приватних осіб, їх будували майже у кожному місті Речі Посполитої. Вони виконували функції міських притулків для найбідніших, хворих, сиріт, калік, тобто їх діяльність обмежувалася переважно наданням ночівлі в шпитальному будинку⁸⁴³. Рідкісними були випадки наявності медиків (цируликів) при таких закладах. До них потрапляли як правило самотні особи старше 60 років різного ступеню заможності. Вік у 60 років вважався порогом старості⁸⁴⁴.

⁸⁴⁰ Архів Стрітенської церкви в Олиці. Ориґінал. Див. Додаток В.

⁸⁴¹ Там само.

⁸⁴² Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. S. 161-163.

⁸⁴³ Głowacka-Penczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski... S. 106-107.

⁸⁴⁴ Таких узагальнених висновків дійшли зарубіжні історики, у т.ч. польські: Kukło C. Małżeństwo, dzieci i rodzina w miastach i miasteczkach Korony w XVI-XVIII wieku. *Przegląd*

Особи, які досягли цього віку, могли потребувати опіки з боку родичів, або спеціальних закладів – притулків. Здебільшого це були старі бездітні жінки, які потребували опіки. Заможніші викупували собі місце і довічне утримання за рахунок свого майна, а бідшіні мусили віднайти самостійно кошти на проживання, найчастіше за допомогою жебракування.

Наприкінці XVI ст. у найбільших містах Речі Посполитої (наприклад Варшаві, Познані, Кракові) виникли спеціальні шпиталі для вдів. Перебування у такому закладі мали певні обмеження: так, згідно зі статутом познанського «Будинку семи вдів» з 1626 р. до цього закладу могли потрапити тільки бездітні жінки доброї репутації, які до кінця життя зобов'язувалися залишатися у вдовиному стані, або старі німичні жінки⁸⁴⁵.

У волинських містах схоже не було таких спеціалізованих закладів для вдів, принаймні не збереглися відповідні згадки у джерелах. У шпиталях проживали старі, німичні, хворі, каліки обох статей. Волинські тестатори жертвували різні суми, залежно від своїх статків. Так, 22 жовтня 1610 р. на гайному суді в луцькій ратуші бурмистр Андрій Рачковський разом з дружиною Марушою оформили запис про щорічну сплату видеркафу в сумі 20 зол. пол. для шпиталю Св. Якуба (попередньо вони позичили 200 зол. пол. у Станіслава Петровського, а той вирішив не повертати собі цю суму, а записати як видеркаф на шпиталь)⁸⁴⁶. Криштоф Немиський з Луцька просив своїх ексекторів продати його жито і з тих коштів кожному перебуваючому в шпиталях Св. Лазаря і Св. Духа дати по 5 зол. пол., аби вони молились за його душу⁸⁴⁷. Шляхтич Самійло Кевлич заповів 80 зол. пол. на різні шпиталі в Острозі з тим, щоб там молились за його душу⁸⁴⁸.

Historyczny. T. 103. 2012, z. 4. S. 728-729; Szefer A. *Mieszczanństwo bydgoskie w świetle testamentów...* S. 55.

⁸⁴⁵ Kuklo C. *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim...* S. 191.

⁸⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 27-30.

⁸⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

⁸⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 444, арк. 155.

Королівський дворянин Олександр Мозеллі мав намір заснувати в Луцьку своїм коштом на ділянці, яка колись належала городничому Владиславу Зубцевському, мурований шпиталь при братській Хрестовоздвиженській церкві. Такий дозвіл йому надав 11 грудня 1645 р. король Владислав IV з огляду на його особливі військові заслуги перед державою за молодих років, зокрема участь в інфлянтській, волоській і пруській експедиціях. У привілеї зазначається, що з таким бажанням до нього звернувся прохач на схилі віку заради спасіння своєї душі: «... przyszedzsy do wieku sędziwego gdy on za duszę swoją umyślił szpital bractwa Miłosierdzia w mieście naszym Łucku przy cerkwi brackiej Podniesienia Krzyża Świętego będący przenieść i ozdobnie na gruncie Zubczewskim rzeczonym kosztem swym chce wymurować...»⁸⁴⁹.

Дубенська міщанка Марія Сеньковна заповіла на місцеві шпиталі – польський і руський – по 5 зол. пол. (1645)⁸⁵⁰. Парох ковельського костелу Мартин Овакович переказав по 10 зол. пол. шпиталю в Мацейові та Ковелі⁸⁵¹. Колишній військовий Мартин Хмельовський перед смертю заповів власний будинок біля замку в Ковелі на шпиталь для убогих, старих і немічних, покалічених у війську (1665). Екзекутори його майна – трубач військ його королівської милості Миколай Нитвиський, лентвійт Григорій Добростанський та два бурмистри – Андрій Знойовський і Марко Ніфанович – виступали гарантами виконання акту останньої волі⁸⁵². Шляхтич Себастьян Хростеховський просив дружину продати коня і ті гроші передати на ковельський шпиталь⁸⁵³.

⁸⁴⁹ Оригінал: ЦДІАК України. Ф. 220, оп. 1, спр. 143. Опубл.: Довбищенко М. Історія Луцького братства та братського монастиря... С. 247-248.

⁸⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 16 зв.

⁸⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 19 зв.; Білоус Н. За крок до Вічності... Див. Додаток 2, док. 61.

⁸⁵² ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 283.

⁸⁵³ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 15, арк. 721.

Найбільше шпиталів було побудовано в Олиці. Спершу з'явився шпиталь Св. Хреста, закладений 28 травня 1587 р. ординатом князем Станіславом Радзивілом, маршалком Великого князівства Литовського, який відписав на фондуш 100 зол. пол. і село Мощаницю. Шпиталь розташовувався на вулиці Шпитальній у середмісті, в ньому проживали бідні і німечні римо-католики. У 1590 р. ординат видав новий привілей для шпиталю на користування сажавкою в передмісті Завороття, на ставок при жуківській дорозі, а також на вільний вилов риби в олицькому ставку. У 1597 р. князь Станіслав Радзивіл додав до цього фондушу право на чотири волоки поля, вільну оренду корчми і млина у с. Мощаниця, а в 1598 р. – ще фільварок у с. Турчин, волоку поля у с. Метельне, право вільного помолу зерна на всіх млинах в Олицькому князівстві. 21 листопада 1598 р. він дарував волоку поля шпитальному медикові і доглядачу за убогими⁸⁵⁴. Опіку над шпиталем ординат здійснював до своєї смерті у 1599 р. На початку XVII ст. олицькі райці опікувалися шпиталем і визначали порядок його функціонування. У 1636 р. з нагоди виборів нового провізора шпиталю, очевидно з наказу ордината, були затверджені нові правила його існування, він був підпорядкований олицькій капітулі⁸⁵⁵. До шпиталю Св. Хреста надходили також пожертви від приватних осіб як у грошовій формі, так і в нерухомості: в 1663 р. Ян Волошкевич з Залісоччя передав у користування свій фільварок, а в 1681 р. Іван Гембич – 200 польських флоринів⁸⁵⁶. Олицький будівничий Михайло Вальда записав 130 зол. пол. на цей шпиталь з тим, аби щороку проводилася заупокійна служба за його душу. З того ж видеркафу особа, яка отримає волоку поля або гроші за неї, мала справити

⁸⁵⁴ Історія шпиталю відображена в документах, що входять до «Книги обліку привілеїв, фондушів і маєтків Олицької колегіати» (ДАВО. Ф. 312, оп. 1, спр. 141), докладніше див.: Бірюліна О. До історії олицького шпиталю Святого Хреста. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України*. Вип. 18. Луцьк, 2006. С. 75-76.

⁸⁵⁵ Там само. С. 75.

⁸⁵⁶ Там само.

обід для убогих, які будуть молитися за його душу⁸⁵⁷. Дорота Якубовая Гроховальська переказала тій же інституції 100 зол. пол., цю суму вона передала ксьондзу Станіславу Дзержкові, олицькому каноніку і провізорові, на що отримала квит і згадала про це у своєму тестаменті (1668)⁸⁵⁸.

На передмісті Завороття в Олиці існували аж три шпиталі (!) – Св. Духа, Св. Трійці, Св. Лазаря. Усі вони утримувалися коштом місцевих жителів, що зафіксовано в тестаментах. Павло Ничипорович, помираючи в 1668 р. у будинку олицької міщанки Катерини Точевницької, просив продати його нову білу серм'ягу й отримані гроші передати унійній церкві на Заворотті, а стару білу серм'ягу віддати убогим у шпиталі при тій же церкві⁸⁵⁹. Шпиталем Св. Лазаря при унійній церкві певний час опікувалися райця Єронім Танюкевич і лавник Миколай Дулевич, які були членами унійного братства⁸⁶⁰. У 1647 р. стався прикрий випадок, пов'язаний з цими братчиками: убогий мешканець Олики Іван Малець поскаржився до міського суду на них у тому, що вони посеред зими вигнали його зі шпиталю, де він винаймав житло, забравши у нього ячмінь як плату за проживання. Братчики наполягали на тому, що скаржник мав заплатити за своє перебування і що ячмінь по праву належить братству унійної церкви. Але суд, зважаючи на «убогість» позивача, заступився за нього і наказав повернути йому ячмінь («Sąd uważywszy ubostwo, nie krzywdząc onego, przykazał aby onemu ten jęczmień był wrusony»)⁸⁶¹. Тривалий час на передмісті Залісоччя не існувало жодного шпиталю, але в 1684 р. на Ринковій площі розпочали будівництво нового руського шпиталю Св. Йова⁸⁶².

⁸⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 83 зв.

⁸⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 170-170 зв.

⁸⁵⁹ Там само. Арк. 175 зв.

⁸⁶⁰ Biblioteka Kórnicka, sygn. 01203 (Mf 2183), k. 89 v.

⁸⁶¹ Biblioteka Kórnicka, sygn. 01203 (Mf 2183), k. 53 v.

⁸⁶² ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 23.

В аналізованих тестаментх фіксуються також цікаві згадки про побожні записи на користь приміських або сільських парафіяльних храмів. Наявність таких легатів можна трактувати прив'язаністю тестаторів до малої батьківщини⁸⁶³. Так, смертельно хвора Уксинія Іванова просила священника сурмицької церкви отця Михайла вислухати її і записати останню волю. Вона заповіла поховати себе не в м. Дубно, де проживала, а при церкві Святих чудотворців Козьми і Дем'яна в селі Ратчин, звідки походила. Екзекутори тестаменту мали продати її худобу і виручені кошти передати згаданій церкві. Через рік після її смерті в канцелярії дубенського магістрату в кінці тестаменту міщанки було дописано, що в результаті продажу худоби екзекутори Кіндрат і Григорій виручили 90 зол. пол., на цю суму купили різні «апарати» і «начиння» і передали до рук ратненського священника Якова згаданої церкви. Зокрема, згадуються червоний адамашковий філонь, червоний адамашковий епитрахіль, червоні адамашкові нарукав'я, зелений атласовий воздух (або покровець, ним накривали чашу з причастям), малий червоний адамашковий воздушок⁸⁶⁴. Такі дарчі записи і пожертви мали важливе значення для функціонування локальних релігійних осередків і для самих тестаторів.

Загалом серед проаналізованих тестаментів волинських городян тільки 80, або 47% від загалу містить інформацію про добродійні і релігійні легати, тобто половина тестаторів не зробили жодних записів на побожні цілі. На перший погляд, це може видаватися дивним. У випадку збереження більшої кількості тих джерел, можливо підрахунки були б іншими і пропорції виглядали б інакше. Натомість на підставі наявних матеріалів можна всього лише констатувати, що почасти то було пов'язано з бідністю тестаторів, наявністю численних спадкоємців (особливо малих дітей), або ж переобтяженням боргами. У багатьох випадках особи, які оформляли акт

⁸⁶³ Mrozowski K. Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy... S. 194.

⁸⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 195-195 зв.

останньої волі (переважно православні), висловлювали переконання, що їхні спадкоємці потурбуються про їх душу і похорон відповідно до свого бачення і самі перекажуть гроші на побожні цілі.

Кошти, передбачені у фунеральних диспозиціях, в реальному житті у більшості випадків не мали особливого значення для церковних інституцій, оскільки зазвичай це були невеликі суми, які покривали лише витрати на похорон і заупокійні служби. Такі записи містилися у заповітах дрібної волинської шляхти, а також середньозаможних і бідних міщан⁸⁶⁵.

Відсутність готівкових записів деякі тестатори компенсували дарчими на нерухомість або подарунками рухомих і особливо цінних речей. У 24 (14%) досліджуваних тестаментів віднайдено згадки про дарування релігійним і благодійним інституціям таких речей: коштовного посуду, ікон, церковних книг, одягу, а також свійської худоби. Про дарчі на нерухомість церковним інституціям згадується у 17 (10 %) досліджуваних тестаментів.

За спостереженнями Віолетти Зелецької-Миколайчик, протягом XVII ст. відбувалася зміна у виборі обдаровуваних інституцій та кількості записів на окремі церковні осередки. Зокрема, уніати незалежно від рівня заможності робили записи на православні церкви, унійні монастирі і римо-католицькі костели. Православні жертвували гроші переважно на церкви свого обряду, а від 1660-х років зростає кількість записів на унійні церкви⁸⁶⁶. Зазначимо, що подібна ситуація була характерною також і для міських спільнот Волині у досліджуваний період.

Дещо інакшою виглядала ситуація з записами на побожні цілі у західній частині Речі Посполитої. Так, згідно з підрахунками Ельжбети Пивоварчик, у пізньосередньовічному Кракові приблизно 2/3 тестаторів зробили записи на побожні цілі в своїх тестаментів, але на думку дослідниці не підлягає сумніву, що більшість з них ще за свого життя жертвували якісь

⁸⁶⁵ Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. ... S. 142.

⁸⁶⁶ Ibid. S. 151-152; Zielecka-Mikołajczyk W. Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim... S. 231-250.

кошти на користь Костелу⁸⁶⁷. Аналізуючи легати на побожні вчинки мешканців 13 малих міст Великопольщі XVII ст., Анетта Гловацька-Пенчинська дійшла таких висновків: 60 % тестаментів містить інформацію про дотації на костельні інституції, шпиталі та убогих. Переважали грошові перекази – у 70 % диспозицій, легати у формі рухомих речей містили 35 % розпоряджень, а нерухомості – тільки 7 %. Серед обдарованих інституцій найбільше коштів отримали парафіальні костели, ордени і релігійні братства (88%), менші суми дістались шпиталям (28 %) та убогим (11 %) ⁸⁶⁸. Значно меншою була ця частка серед городян у Сandomирському воєводстві, де на побожні цілі відписали тільки 39 % тестаторів ⁸⁶⁹. Варто зауважити те, що в тестаментах чеських містян на першому плані були легати на користь родини, а потім – костельних інституцій ⁸⁷⁰.

На думку польської дослідниці Галини Маніковської, в легатах на користь Костелу простежується особиста прив'язаність тестаторів до певних храмів, а також потреба зберегти пам'ять про себе серед міської спільноти навіть після смерті ⁸⁷¹.

В тестаментах волинської шляхти останньої третини XVII ст. можна віднайти чимало прикладів, що яскраво промовляють про їхню жертвовність, свідому відмову від зайвих витрат на поховальні церемонії, бажання переказати кошти виключно на благодійні цілі. Так, Адам Воронецький у

⁸⁶⁷ Piwowarczyk E. Wnioski badawcze w zakresie legatów testamentowych *ad pias causas* w XV-wiecznym Krakowie. *Habent omnia tempora sua. Prace ofiarowane ks. prof. dr. hab. Januszowi Wyciśle* / red. Z. Gogola. Kraków, 2013. S. 430.

⁸⁶⁸ Głowacka-Penczyńska A. Testamenty mieszkańców małych miast wielkopolskich z XVII w. *KHKM*. 2011, nr 3-4. S. 389.

⁸⁶⁹ Justyniarska-Chojak K. Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg województwa sandomierskiego (XVI–XVII wiek). Kielce, 2010.

⁸⁷⁰ Wilczek-Karczewska M. Testamenty szlachty wielkopolskiej z XVII wieku. *KHKM*. 2011, nr 3-4. S. 343.

⁸⁷¹ Manikowska H. Religijność miejska. *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym* / red. H. Manikowska, H. Zaremska. Warszawa, 2002. S. 26.

своєму заповіті від 14 червня 1677 р. просив організувати похорон без усіляких церемоній, лише відправити заупокійну службу (мшу) в костелі м. Белз, якому через екзекуторів передавав сім молодих яловиць. Окрім цього він заповів дві яловиці до шпитального костелу, два воли – шпитальному пробощу, 30 зол. пол. – домініканському костелу цього ж міста⁸⁷². Миколай Янішевський заповів готівкові кошти різним святинам: луцьким єзуїтам – 50 зол. пол., кафедральному луцькому костелу – 50 зол. пол., луцькому бернардинському монастиреві – 50 зол. пол., луцьким бригадам – 50 зол. пол., бернардинському монастиреві в Янові – 50 зол. пол., ковельському костелові – 50 зол. пол., костелу Св. Якуба в Луцьку – 30 зол. пол., костелу боніфрателів луцьких – 30 зол. пол., луцькому шпиталю при домініканському монастирю – 20 зол. пол., ковельському шпиталю для римо-католиків – 20 зол. пол.⁸⁷³. Самійло Кевлич крім відписаних пожертв для острозької унійної церкви і місцевого шпиталю в сумі 180 зол. пол., заповів певні кошти на поминання своєї душі. Перед смертю він уклав інвентар рухомих речей, які спадкоємці мали продати і замовити на ці кошти 100 поминальних служб за його душу⁸⁷⁴.

За спостереженнями польських істориків, шляхетським тестаментом римо-католиків другої половини XVII ст. були властиві елементи аскетизму, бажання замовити собі сотні молитов задля вічного спасіння душі і скорочення мук чистилища. В результаті це призвело до гротескного переобтяження церковних інституцій великою кількістю молитов, які вони не в стані були виконати, через що мушили звертатися до біскупів з проханням їх анулювати. Звичайно всі ці прохання супроводжувалися щедрими записами на користь Церкви земських маєтностей і обтяження їх видеркафами. Тому не було дивним, що на сеймиках часто піднімалися питання щодо обмеження таких легатів, а в 1676 р. сейм прийняв спеціальну

⁸⁷² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 354, арк. 707.

⁸⁷³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 425, арк. 354.

⁸⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 444, арк. 154 зв. – 155.

ухвалу *O testamentach* із заборonoю переказувати землі Костелові, яка однак в реальному житті не виконувалася⁸⁷⁵.

Красномовним і багатим на приклади жертвовності на користь Церкви є тестамент шляхтянки Анни Олізарівни Волчковичової, яка тричі виходила заміж (уперше – за Стефана на Кічкирах Стрибиля, вдруге – Людвіка Здзірського, втретє – за оршанського стольника Яна Кміту) і пережила усіх своїх чоловіків. Він був укладений незадовго до смерті 15 березня 1680 р., а вже 22 березня на прохання синів небіжчиці від третього шлюбу – Адама і Казимира – записаний до оршанських гродських книг. Через сім років випис із цих книг приніс до луцького гроду зять тестаторки – Ян Онিকেвич, чоловік її дочки від першого шлюбу Людвіки, яка мала на прохання матері переказати значні кошти різним церковним інституціям. Судячи з тексту заповіту, тестаторка була набожною католичкою (хоча мала предків і родичів православного віровизнання, відомих своєю прихильністю до Київського та Луцького братств). Щоб продемонструвати свою покору Богові, вона просила поховати її тіло в луцькому костелі бернардинів під самим порогом, показуючи тим самим загальний потяг до «попрання» праху, адже чим більше він попирається людьми, тим менше страждає душа в потойбіччі⁸⁷⁶.

Аскетизм і побожність тестаторки проявилися в організації поховальної церемонії: труна мала бути необбита, а лише пофарбована чорною фарбою, на верхній частині – намальований білий хрест. Анна Олізарівна заповіла одягти себе в погребальний одяг сірого кольору. Замість катафалку під час заупокійної служби на землі мали розстелити покривало сірого кольору і поставити на нього труну, після цього віддати сукно ксьондзу, а навколо труни поставити чотири свічі. Тестаторка відмовилася від читання «казань» і розпорядилася переказати ці кошти на благодійні цілі – різним костелам і убогим, які мали молитися за спасіння її душі. З суми у

⁸⁷⁵ Suchojad H. *Mentalność religijna szlachty małopolskiej w drugiej połowie XVII wieku ...* S. 132.

⁸⁷⁶ Білоус Н. *Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. ...* С. 301-302.

7950 зол. пол., які мати залишила дочці від першого шлюбу Людвіці Стрибилівні Онিকেвичовій, більшу частину (4 тисячі зол. пол.) дочка повинна була передати костелам, зокрема: 2 тисячі призначались бернардинам у Луцьку, де заповідачка просила себе поховати і де мали відправляти дві мші щосуботи; 500 зол. пол. – олицькій колегіаті, де було поховане тіло її останнього чоловіка – оршанського стольника Яна Кміти, там же мали відправляти кожної п'ятниці упродовж 10 років службу за душі її та померлого чоловіка у каплиці, де знаходилася чудотворна коростишівська ікона Божої Матері; 40 зол. пол. – на католицький шпиталь в Олиці, за що кожну п'ятницю впродовж 10 років убогі повинні були співати поминальні пісні за спасіння душ її та чоловіка у тій же каплиці; 300 зол. пол. – домініканцям у Луцьку, аби ті за її душу протягом шести років щосереди відправляли мшу перед образом Св. Діви Марії; 300 зол. пол. – луцьким бригідкам; 200 зол. пол. – бернардинам у Сокалі, за це щовівторка перед образом Св. Анни протягом чотирьох років вони мали відправляти молебень. Крім того, для бригідок у Любліні дочка повинна була придбати срібну лампаду за 100 зол. пол. і поставити перед образом Св. Діви Марії, який знаходився на хорах, такі ж дари передбачались і для костела Св. Духа в Любліні: перед чудотворним образом Св. Діви Марії мали поставити срібну лампаду за 100 зол. пол. По 100 зол. пол. на потреби хворих призначалось боніфрателям у Любліні та Луцьку. На таку ж суму могли розраховувати реформати і францисканці в Любліні, які мали молитися за спасіння душі небіжчиці. Значні суми на пожертви тестаторка записала на своїх маєтностях і коштах, відданих у борг, які повинні були передати костелам її сини. Так, серед боржників Анни Олізарівни була померла на той час мати короля Яна III Собеського – Софія-Геофілія з роду Даниловичів, дружина краківського каштеляна Якуба Собеського. Її борг у 65 тис. зол. пол. тестаторка заповіла синам Адамові і Казимирові Кмітам, які по отриманні цієї суми зобов'язані були пожертвувати 1000 зол. пол. на костел і стільки ж на монастир, розташованих на Ясній Горі у Ченстохові (де знаходилася чудотворна ікона

Божої Матері). За це ченці мали молитися за спасіння душі Анни Олізарівни та її померлих чоловіків.

Синам у спадок також дісталася містечко Іванків в Овруцькому повіті Київського воєводства, яке тестаторка свого часу успадкувала від матері – Ельжбети Ложчиної Олізарової, дочки київського підчашого Лаврина Лозки та Анни Гулевичівни. З цієї маєтності Адам і Казимир мали сплатити посаг своїй сестрі Катерині, коли та виходитиме заміж, у сумі 5 тис. зол. пол., а також 2 тис. передати на пожертви: 700 зол. пол. до оршанської конгрегації, 500 зол. пол. – Києво-Печерському монастирю, 300 зол. пол. – до іванківської церкви, де мали молитися за душу її діда і баби, 500 зол. пол. – до коростишівської церкви в старій частині міста. Іншому синові – Стефану Здзірському – Анна Олізарівна записала на маєтності Коростишів суму в 40 тис. зол. пол., по отриманні якої він повинен був виплатити рідній сестрі Христині 10 тис. зол. пол. і передати пожертву в 2 тис. зол. пол. на реставрацію місцевого костелу, де щосуботи мала відбуватися мша за упокій її душі та померлого батька Людвіка Олізара Волчкевича. Насамкінець тестаторка просила, аби усі її діти жили в злагоді й любові, шанували Бога і не забували своїх предків⁸⁷⁷.

Отже, даний тестамент цікавий своїми деталями, зокрема яскраво демонструє надмірну побожність як для світської особи і бажання жертвувати значні суми церковним інституціям різних конфесій, що в очах сучасників не вважалося надмірним.

⁸⁷⁷ Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. ... С. 302-304.

Підсумовуючи, зазначимо, що тестатори боялися смерті і відповідальності за грішне життя. І хоча в актах останньої волі домінувала теза про очікування смерті, вони все ж сподівалися на видужання, повернення до здоров'я і продовження земного життя, про що також зазначалося у цих текстах. За спостереженнями дослідників, саме страх перед несподіваною смертю був одним із основних мотивів, що спонукали людей ранньомодерного часу укладати тестаменти⁸⁷⁸.

Важливе місце в тестаменті належало розпорядженням, що стосувалися поховання: записи «на відправу» тіла, молитви за упокій душі, виділення коштів церковним інституціям (легати), роздача милостині убогим (ялмужна). На ці цілі тестатори відписували певні суми готівкою або наказували продати частину рухомих речей, іноді – свійську худобу.

Мешканці волинських міст, обираючи місця спочинку для своїх «грішних тіл», віддавали перевагу цвинтарям місцевих храмів, керуючись при цьому своєю належністю до Церкви східного чи західного обрядів, про що вони, однак, не завжди зазначали у тестаментах, перекладаючи ці клопоти «за замовчуванням» на своїх найближчих родичів. Середньозаможні жителі міст найбільше були пов'язані з локальними святинями, які були осередками певного сакрального простору. Заповідачі оформляли дарчі на користь тих, що мали стати місцем поховання або відправлення заупокійної служби.

Забезпечення «доброї смерті» вимагало грошей, і далеко не всі волинські городяни мали відповідні можливості. Вони записували певні кошти на поховальні церемонії, але найчастіше оминали подробиці, пов'язані з самим похороном, покладаючись на своїх найближчих родичів, на плечі яких лягав цей тягар. Аналізуючи суми пожертв на побожні цілі волинських городян, варто зауважити, що найчастіше це були невеликі грошові суми

⁸⁷⁸ Вінниченко О. Побожні записи і порятунок душі в ментальності ранньомодерної людини (на матеріалах шляхетських заповітів) ... С. 51.

(напр. 5-10 зол. пол.), або борги, які мали виплатити спадкоємці за відписане їм майно. Боржників зобов'язували віддати позичені гроші тій особі чи інституції, якій тестатор відписав боргові суми.

Тестаментні записи на побожні цілі свідчать про прив'язаність городян до певного культу, церкви або монастиря, дозволяють нам частково реконструювати світ вірувань і цінностей заповідачів, досліджувати їх відношення до різних релігійних інституцій. Звичайно, щедрі пожертви на Церкву та благодійність не завжди означали, що заповідач усе життя був глибоко віруючою людиною. З іншого боку, відсутність легатів на побожні або харитативні цілі не свідчило про брак поваги у тогочасних людей до церковних інституцій чи й молитов священства, або ж власних поминань у храмах.

У коронних містах кількість легатів залежала виключно від рівня заможності і доброї волі тестатора, траплялися також подарунки в натуральній формі, як то збіжжя, домашні тварини, мед або сукно, що загалом важко обрахувати, але такі записи становили подеколи значну допомогу для шпиталів⁸⁷⁹. Схожу ситуацію спостерігаємо і на прикладі тестаментів жителів міст Волині: чимало було дарчих у натуральній формі, але також у формі різних рухомих речей і нерухомості. Тестатори керувалися переконанням, що допомагаючи релігійним інституціям, вони допоможуть своїй душі. З подібною метою вони робили записи для відправлення заупокійних служб, доручаючи нагляд за їх виконанням спадкоємцям або екзекуторам. Обдаровували також діючі при костелах і церквах шпиталі, практикували роздачу милостині убогим під час похоронних церемоній. У такий спосіб, виконуючи християнський обов'язок турботи про ближніх, вони сподівалися на молитви від обдарованих. Таким чином, акти останньої волі мешканців волинських міст органічно вписуються у релігійну і фунеральну культуру давньої Речі Посполитої.

⁸⁷⁹ Popiołek B. «Woli mojej ostatniej testament ten...»... S. 174.

Розділ 5. СПАДЩИНА. МАЙНОВІ АСПЕКТИ

Друга частина диспозиції в тестаментх – прагматичніша й важливіша для міщан – стосувалася майнових справ і розрахунків. Незважаючи на те, що так багато місця в цих актах приділялося майновим справам, важко обрахувати реальну вартість майна тестатора. Тестамент усе-таки не був єдиним документом, що містив дані про майно. Цінну інформацію щодо цього могли би надати інші акти майнового характеру, зокрема, інвентарі майна, які часто оформлялись після смерті заповідачів у коронних містах⁸⁸⁰, але в книгах волинських міст їх збереглося надто мало.

Посмертні інвентарі майна були особливо придатні у випадку, коли небіжчик не залишав тестаменту, що становив предмет поділу або успадкування майна. Так після смерті олицького замкового пушкаря Віганда або Ленарта Штейна, який не залишив тестаменту, 16 червня 1661 р. була проведена ревізія його майна в будиночку, який він орендував. Описане майно передали в опіку власниці будинку⁸⁸¹ (про що йтиметься нижче).

Порядок укладання інвентарів майна описав Б. Гроїцький, зазначивши, що спадкоємець повинен укласти такий акт на 30-й день після смерті тестатора або на 30-й день по отриманні інформації про успадковану власність⁸⁸². Правник радив, щоб усі гроші і рухомі речі були закриті й опечатані до моменту його укладання, аби уникнути розкрадання. Зазвичай цей період складав від кількох днів до кількох місяців після смерті⁸⁸³. У реальному житті до інвентаризації майна звертались за особливої потреби,

⁸⁸⁰ Див., напр.: *Inwentarze pośmiertne z małych i średnich miast Małopolski (w XVI–XVIII wieku)* / oprac. K. Justyniarska-Chojak. Kielce, 2020.

⁸⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 57 зв. – 58.

⁸⁸² Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich...* S. 175; Justyniarska-Chojak K. *Taxatio rerum olim...* – szesnastowieczne inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego. *KHKM*. 2015. R. 63, nr 1. S. 41.

⁸⁸³ Klonder A. *Wszystka spuścizna ...* S. 9.

скажімо, у випадках, якщо між спадкоємцями виникали непорозуміння. Отож вирішальною була воля зацікавлених осіб, а не правовий припис. Міські урядники виступали виключно в ролі реєстраторів⁸⁸⁴. Іноді сам тестатор зобов'язував дружину або опікунів майна до швидкого укладання інвентарю й обліку рухомих речей. Часто до цього спонукали різні обставини, зокрема брак готівки і необхідність продажу різних речей для пошуку готівкових грошей на поховання, поминання і побожні цілі. Ініціатива в оформленні таких актів належала здебільшого вдовам, або ексекуторам тестаменту, членам родини померлого⁸⁸⁵.

У Речі Посполитій при укладенні інвентарів користувалися вказівками німецьких авторів спеціальних посібників. Залежно від місця і часу інвентарі могли укладати двома способами: за предметним принципом, згідно з категорією описуваних речей, або за порядковим принципом, описуючи по черзі всі речі у приміщеннях. Речовий порядок пропонувади різного роду підручники з нотаріального мистецтва, головним його принципом було те, що він починався з найцінніших речей і закінчувався маловартісними речами або боргами⁸⁸⁶.

На Волині як у тестаментних записах, так і в інвентарях, згадували переважно тільки найцінніші речі з точку зору тестатора й осіб, які інвентаризували майно, незалежно від їх реальної вартості. Однак є і такі, що охоплюють усі рухомі речі померлого. Предмети класифікували по окремих групах, враховуючи їх ринкову вартість (коштовні речі – клейноди, одяг), матеріал, з якого їх було виготовлено (золото, срібло, мідь, олово), чи функцію (зброя, посуд, картини чи ікони, книги). Як правило, поза обліком залишалися дрібніші речі і предмети щоденного вжитку, які окреслювалися

⁸⁸⁴ Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości ... S. 37.

⁸⁸⁵ Ibid. S. 71, 72.

⁸⁸⁶ Mohrmann R.E. Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródła, problemy badawcze. *КНKM*. 2005. R. LIII, nr 2. S. 139; Szefer A. Mieszczanstwo bydgoskie w świetle testamentów i inwentarzy mienia z lat 1581-1620. Bydgoszcz, 2015. S. 24.

одним словом – «охендство», наприклад взуття, білизна, постіль, глиняне або дерев'яне начиння (посуд). Реєстри відрізнялися рівнем заможності власника: чим багатший був тестатор, тим менше у списку дрібних речей. Натомість бідніші особи згадували зазвичай усі речі, маловартісні, старі й пошкоджені.

Крім тестаментів кілька інвентарів майна залишили олицькі міщани. Так, 21 жовтня 1657 р. був укладений тестамент Станіслава Медзякевича, а 10 листопада того ж року – інвентар його майна⁸⁸⁷. 20 жовтня 1664 р. міські урядники оформили тестамент купця Івана Мискевича (Боняка), а 25 травня 1666 р. – інвентар майна⁸⁸⁸. 22 травня 1665 р. олицький хірург Петро Бризель озвучив свою останню волю, а 20 червня після його смерті на вимогу дружини Христини міські урядники уклали інвентар майна, обтяженого боргами⁸⁸⁹. Тоді до будинку запросили з міського уряду лавників Охрима Божкевича і Матяша Адамовича, міського писаря Лукаша Гонсьовського, а як свідків – аптекаря Мартина Тамлеюса і хірурга Лаврентія Бочковського для огляду ліків, медичних приладів і книг, а також міщан – Лукаша Познєвича і двох приятелів старшого сина небіжчика Станіслава. 27 квітня 1667 р. був укладений тестамент Федора Авдійчика, який всю нерухомість залишив дружині з малолітніми дітьми, призначивши їм опікунів, які, однак, відмовились брати в опіку майно тестатора. 6 червня 1667 р. після його смерті в будинку міські урядники провели ревізію майна⁸⁹⁰. 30 липня 1667 р. зі слів купця Якуба Добка міський писар оформив тестамент, де докладно перераховується майно, але цього виявилось недостатньо, оскільки тестатор залишив після себе чимало боргів – 340 зол. пол. заборгував пані Куновській і ще 80 зол. пол. різним особам. Тому після його смерті виникла необхідність

⁸⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 64-65, 65 зв. – 66 зв.

⁸⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 118 зв. – 119, 154-155.

⁸⁸⁹ Там само. Арк. 131–131 зв., 133–135 зв.

⁸⁹⁰ Там само. Арк. 162 – 162 зв., 162 зв. – 163 зв.

укласти інвентар усього майна⁸⁹¹. Ініціаторами виступили спадкоємці – дочка Анна і її мачуха, дружина померлого Агата Добкова. По завершенню ревізії і поділу майна міські урядники додатково 10 серпня уклали акт про його поділ між двома спадкоємицями⁸⁹². Збереглись невеличкі інвентарі майна олицьких міщан початку XVII ст. без текстів тестаментів. Один із них був укладений після смерті Регіни, дружини Войтеха Прушака, де перераховується особисті речі небіжчиці – одяг і постіль⁸⁹³.

Дослідники матеріальної культури і, зокрема, інвентарів майна і тестаментів наголошують на обережності, з якою належить трактувати всілякі підрахунки вартості майна і навіть суми боргів. Притаманна людській пам'яті помилковість і «пастка очевидного», на які наражається історик – головні небезпеки під час оцінювання матеріальних ресурсів родини⁸⁹⁴. Згадані документи не завжди свідчать про заможність чи бідність власників, тож не завжди можемо реально оцінити їх засоби існування. Проблема однак полягає не в тому, щоб порахувати кожний гріш і всі срібні ложки, які були мірилом міщанської заможності і певною мірою середньозаможної та дрібної шляхти⁸⁹⁵. Для дослідника не менш важливим є знання про міщанський стиль життя, його стандарти та ієрархію цінностей предметів, що не конче обраховувалося в грошах.

⁸⁹¹ Там само. Арк. 167 – 167 зв., 167 зв. – 168.

⁸⁹² Там само. Арк. 168.

⁸⁹³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 80.

⁸⁹⁴ Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku. Warszawa, 1992; Główna D., Klonder A. Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność. *KHKM*. R. LI, 2003, nr 2. S. 157-167; Mohrmann R.E. Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródła, problemy badawcze. *KHKM*. R. LIII, 2005, nr 2. S. 137–146; Popiołek B. Woli mojej ostatniej testament ten... S. 181-196.

⁸⁹⁵ Pośpiech A. Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? Przykład Wielkopolski XVII wieku. *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX* / pod red. J. Sztetyllo. Warszawa, 1992. S. 151-162; Penkala-Jastrzębska A. Mit srebrnej łyżeczki? Przedmioty prestiżowe w szlacheckich inwentarzach majątkowych z ksiąg grodzkich województwa krakowskiego w czasach saskich. *Kwartalnik Historyczny*. R. CXXXVII, 2020, nr 1. S. 33-62.

5.1. Нерухомість

Нерухомість, згадану в тестаментях, загалом можна поділити на три групи: житлові приміщення (будинки), господарчі (комори, хліви, клуні, броварні, солодовні, пекарні та ін.) і «грунти» (земельні ділянки, сади, городи, поля, сади, сіножаті). З огляду на аграрний характер занять більшості мешканців міст Волині, у тестаментях часто згадують про фільварки, городи, поля, сади, які передавали своїм рідним і близьким. За підрахунками польських істориків, вартість нерухомості у загальній частці майна міщан (або усієї суми активів) могла становити в середньому від 76 до 82%⁸⁹⁶. Так, ковельський війт Матей Тресковський заповів усю нерухомість своєму зятеві і дочці та їхнім нащадкам (21 березня 1584 р.). Спершу тестатор згадує свій будинок, що знаходився на Ринковій площі в Ковелі:

«Напродь дом свои власныи названыи янковъскии, которыи купил и збудовалъ за свое власные пнзи, стоячи в рынку в мѣсте Ковлю в парканѣ ѿд мосту замькового, а з другоѣ стороны подле дворища Свигзинского зо всим пляцом и з будованѣмъ, с присадами, яко ся тот кгрунтъ сам в собе и в пожиткахъ своих ма вдоль и вшир, тот ѿказую и записую пану Михалу Яковлевичу Секунскому, зятєви своєму милому, панѣи малжонцѣ его Катєринѣ и внуцѣ моеи милои панѣи Аннѣ».

Далі згадує іншу нерухомість: дворище біля того ж будинку, півтреті волоки поля, фільварок «всякии, которыи стоить за рикою Турєю з солодовнєю, з винницею, з броваром, с клунями, с колєшьнями, з хлевами, з ыншим всимъ будованѣмъ, с пляцом, з кгрунтом», пасіку з бджолами, сіножаті, два городи. До усього цього додавався солідний «бонус» – війтівський уряд з усіма доходами:

⁸⁹⁶ Kitowski P. Sukcesja spadkowa w mniejszych miastach województwa pomorskiego w drugiej połowie XVII i XVIII wieku. Studium prawnohistoryczne. Warszawa, 2015. S. 207-208.

«зятєви своєму милому уряд и мѣстце свое воитовство мѣстское ковельское злецаю и поручаю по животи своемъ аж до его сконченя веку и его потомству с тыми ж привиліями, надаными ѿд королевое еє млсти Боны святоє памєти зошлоє, яко тежъ и за потверженемъ тых же привилєюв на тоє жъ наданє того жъ воитовства ковельского ѿт его королевское млсти Жикгимонта Августа, тежъ святоє памєти зошлоє, на Колодницу [...] зо всѣми поддаными колодъницькими, з млыном з кгрунтами полными, з сєножатыми, з ставы, реками, з лєсы, борами, дубровами, багны и иными пожитьками до тои Колодницы належачими»⁸⁹⁷.

У XVI ст. духовні особи східного обряду могли передавати у спадок дітям свою нерухомість разом з церковними землями. Так, священник П'ятницької церкви з м. Володимир Малофій Іванович свою «отчизну и дєдовизну» передавав своїм нащадкам з усіма доходами і пожитками: «...и тую церковь Заложєнья Светое Пятъницы власную ѿтчизну и дєдовизну мою мнѣ, дѣтєм и потомкомъ моим ѿт короля его млсти Светое и славноє памєти Жикгимонта Августа привилємъ его млсти на вечность утвєржоную з людми и землями церковными»⁸⁹⁸. Цей привілей Малофій Іванович пред'явив у гродському суді, обстоюючи свої права на володіння на спірні ґрунти П'ятницької церкви, а саме урочище Лопушне і «Зеркаловські сіножаті», на які також претендував Йосиф Горайн, піп церкви Св. Якима і Анни. 6 липня 1578 р. король Стефан Баторій на прохання Малофія Івановича підтвердив судовий вирок, виданий володимирським старостою і київським воєводою, князем В.-К. Острозьким у його суперечці за ці земельні володіння на підставі наданих документів, датованих 30 грудня 1570 р.⁸⁹⁹.

⁸⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 273-275.

⁸⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 32.

⁸⁹⁹ Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie. Oddział rękopisów. Pergaminy, sygn. 980. Оригінал, відтиск печатки короля Стефана Баторія.

У заповіті 1585 р. є цікаві згадки і про іншу нерухомість цього священника, що дісталася йому в спадок від батька. А той отримав ґрунти від предка Харка Кацеровича, якому надав землю великий князь литовський Свидригайло, а пізніше підтвердив король Жигимонт Август:

«А што ся дотычеть особливого кґрунту моего от великого князя Швитригайла продку моему Харку Кацеревичу даного, и от короля его млсти Светое и славное памяти Жикгимоньта Августа мнѣ, дѣтемъ, потомкомъ моим на вечность привилемъ его млсти потверженого дворища подлуг Палского и Плекгачовского, на котором кґрунте мешкаючи я по отци моем з молодости лѣтъ моих аж до старости и до сего часу власнымъ накладомъ и коштомъ моимъ будуванья немало побудовал, люде ѡсадил [...]»⁹⁰⁰.

Деякі заможніші волинські міщани були власниками кам'яниць – двоповерхових будинків, побудованих з каменю. Так, острозький і дубенський міщанин Олександр Дзуса в першу чергу згадав у тестаменті про нерухомість в Острозі, а саме – про куплену ним колись кам'яницю, що знаходилась на території приватної юридики, власності княгині Вишневецької. Цю нерухомість він залишив своїм дітям від другого шлюбу, якими мала опікуватися їхня мати Полонія. Згідно з умовами запису, кам'яниця мала перейти спадкоємцям після досягнення ними повноліття. До того ж у Кременці заповідач мав нерухомість, що дісталась йому в спадок по батькові: сади, поля, одна волока сіножаті. Усе це він заповів навпіл своїй дочці Олені від першого шлюбу (очевидно кременецькій міщанці) і своїй сестрі Олені, заміжній за міщанином Стефаном Барановичем, які проживали у Бродах⁹⁰¹.

Найбільше міщанських кам'яниць на Волині було в Луцьку. Згідно з поборовим реєстром 1629 р., на Ринковій площі розташовувалося вісім таких

⁹⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 33.

⁹⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 419-420.

будівель, що належали міській еліті і одна – Луцькому братству⁹⁰². У кам'яниці з окремим приміщенням для аптеки мешкав луцький аптекар Войтех Мстиславович з родиною, про що згадувалося вище. Вартість цієї нерухомості станом на 1632 рік становила 8 тисяч зол. пол.⁹⁰³ Її успадкувала донька тестатора – Анна Мстиславовичівна, яка двічі виходила заміж за шляхтичів (1- Томаша Сосницького, 2- Єроніма Шолайського), але схоже на те, що вона весь час тут проживала, згадується як власниця цієї кам'яниці у 1662 р.⁹⁰⁴

Луцький бурмистр Самійло Солтан мешкав у кам'яниці, верхній поверх якої заповів у довічне користування пану Прекгалинському за умови, що він зробить необхідний ремонт своїм коштом: «Пану Прекгалинському теж самому до живота его на наввишшом пятры* у каменицы волное мешьканє к тылови перегороженемь комнаты на приездъ его, еднакъ онъ своим кошътом пѣчь и што потреба направѣты маєт»⁹⁰⁵.

Загалом згадки про міщанські кам'яниці поодинокі. Кам'яне будівництво не було поширеним у волинських містах, навіть найважливіші адміністративні споруди в містах – ратуші – будували з дерева.

Більшість заможних міщан надавали перевагу дерев'яному житлу. Двоповерхові житлові будинки з кількома кімнатами будували заможні жителі в Олиці. Такий будинок мав, наприклад, міщанин Даніель Брауз, колишній «цирулик» (хірург) князя Станіслава Радзивіла. У 1602 р. він уклав угоду щодо своєї нерухомості із зятем – кравцем Яном Лешинським. Її завірив вїйт Миколай Старнігель. З угоди дізнаємося, що Брауз володів двоповерховим будинком, де на першому поверсі була велика світлиця, в якій мешкав сам господар, на другому – ще одне житлове приміщення

⁹⁰² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 170, арк. 673.

⁹⁰³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 183, арк. 1413.

⁹⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 300, арк. 558.

* пятро – від пол. piętro, у перекладі на укр. – поверх.

⁹⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 126 зв.

(кімната), а також сіни, пекарня, комора, пивниця у тій же будівлі. Тут же проживав і зять, щоправда, у малій світлиці, при якій була кухонька, комора в сінях, пивниця. За взаємними домовленостями Брауз із зятем мінялися помешканнями, а за це кравець мав довічно утримувати тестя⁹⁰⁶.

Ціни на нерухомість, очевидно, коливалися і залежали від місцевості і місця розташування. Найбільше такої інформації збереглося щодо міста Олики: фільварок міг коштувати від 40 до 70 зол. пол., найдорожчі житлові будинки були в середмісті – 250 зол. пол., дешевші – на передмістях близько 40 зол. пол. Так, у 1606 р. Ян Вакулич купив за 42 копи гр. лит. будинок з прибудовами у середмісті на Ринковій площі, що знаходився поміж будинками вїта Миколая Старнігеля і грека Антонія Корбеліуша⁹⁰⁷. Того ж року Катерина Муринова продала свій будинок на вул. Шевській за 13 кіп гр. лит.⁹⁰⁸, а Щасний Закревський продав свій будинок на вул. Углянській за 20 кіп гр. лит.⁹⁰⁹ Ян Рогачевський продав у 1601 р. свою нерухомість на передмісті Завороття біля церкви, що колись належала місцевому священнику Федорові Троянському: будинок з усіма приналежностями, з городом міщанинові Лаврину Злещинському за 100 зол. пол.⁹¹⁰ У той же час інший житель Олики з передмістя Завороття продав будинок на вул. Залузькій за 10 кіп гр. лит.⁹¹¹ За таку ж ціну продав свій будинок на Залісоччі на вул. Жуковській Ян Уняшевський⁹¹², а Сава Кравець продав свій власний

⁹⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 71.

⁹⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 97.

⁹⁰⁸ Там само. Арк. 11.

⁹⁰⁹ Там само. Арк. 12-12 зв.

⁹¹⁰ Там само. Арк. 14-14 зв.

⁹¹¹ Там само. Арк. 97-97 зв.

⁹¹² Там само. Арк. 30.

дім на тій же вулиці за 150 зол. пол. Мартину Роговському⁹¹³ і придбав неподалік на тій же вулиці у Левка Сахновича будинок за 15 кіп гр. лит.⁹¹⁴.

Олицький райця волоського походження Даніель Ботатович позичив 31 копу гр. лит. у Павла Слапи під заставу свого майна (гумно з клунею, з оборою, садом, городом, що знаходились біля Залісоцької брами, від якої вела дорога до Клевані)⁹¹⁵. Ціни на городи у цей час коливалися в середньому від 3 до 15 кіп гр. лит.: місцевий єврей Гошко Аронович продав свій город на Заворотті за 3 копи гр. лит. міщанину Прохорові Супруновичу⁹¹⁶, Палажка Гребенничка зі своїми синами продала свій город за 3 копи гр. лит. Аврамові Вечоркові⁹¹⁷, а Марина Новоселицька продала свій город на Залісоччі в 1601 р. за 15 кіп гр. лит.⁹¹⁸ Середньо-заможний міщанин з Олики Миколай Шишковиць зазначає, що його будинок у передмісті Завороття коштував у 1625 р. 100 кіп гр. лит.⁹¹⁹ Купець Яцько Ленчиць пригадав, що купив свій будинок на Ринковій площі у м. Стрий за 250 зол. пол. (1664)⁹²⁰. Адам Гурський залишив по собі будинок біля Ринкової площі в Олиці вартістю 212 зол. пол., фільварок на передмісті Завороття вартістю 45 зол. пол. (1666)⁹²¹. А дубенська міщанка Настасія Синицька в 1660 р. продала будинок, що залишився їй після першого чоловіка Василя Швозки, Ігнату Біляку всього за 40 зол. пол.⁹²².

Лавник Лукаш Позневич мешкав з родиною у престижній частині міста – на площі Ринок в Олиці, був також власником будинку на Жидівській

⁹¹³ Там само. Арк. 66 зв. – 67.

⁹¹⁴ Там само. Арк. 70.

⁹¹⁵ Там само. Арк. 38.

⁹¹⁶ Там само. Арк. 98-98 зв.

⁹¹⁷ Там само. Арк. 24 зв. – 25.

⁹¹⁸ Там само. Арк. 41.

⁹¹⁹ Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204, k. 37.

⁹²⁰ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 121.

⁹²¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 5 зв. – 6 зв.

⁹²² ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 155.

вулиці, який незадовго до смерті здав в оренду євреям Іжу Абрамовичу і Йовхиму Іцковичу на два роки, згідно з контрактом за 160 зол. пол. (1669). Міщанин також залишив у спадок своїм рідним половину фільварку, «днину» і чверть поля, півволоки поля і засіяний город на передмісті Завороття, 1/8 ділянки в середмісті, де на вул. Жидівській знаходився бровар з котлом місткістю 77 фунтів, який він пропонував викупити своїй сестрі за 111 зол. пол. і ці гроші передати дружині з дітьми. Крім цієї нерухомості тестатор згадує ще комору, яку в нього орендував єврей Ілляш, сплачуючи йому на рік 30 зол. пол., і «тильну іздебку», за яку він мав отримати 22 зол. пол., що в підсумку теж переходило його дружині⁹²³. Олицький кравець Максим Федорович зазначає у тестаменті (1692), що відкупив батьківський фільварк з садом за 70 зол. пол.⁹²⁴

Декілька тестаторів отримували доходи з власних пекарень, броварень, шинків, крамниць. Наприклад, Станіслав Медзякевич з Олики тримав шинок, де продавав вино і пиво⁹²⁵. Заможна олицька міщанка Анна Шимонова Маринська була власницею великого будинку на вул. Шпитальній з двома ізбами і п'ятьма пекарнями, а також фільварку, городу, саду, броварні, поля на 1,5 волоки, що приносило їй сталий дохід. Цю нерухомість вона залишила старшому синові Миколаєві. Натомість молодшому Аньолові, який був членом ордену Св. Франціска, заповіла другий будинок на Ринковій площі за ратушею – з двома «ізбами», пекарнею, чотирма коморами. А третьому синові Войтехові залишила будинок на вул. Шпитальній з «ізбою», пекарнею і броваром, фільварк з пекарнею, городом і садом, одну волоку і три «днини» поля⁹²⁶.

⁹²³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 195 зв. – 196.

⁹²⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 42 зв.

⁹²⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 64.

⁹²⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 125.

Миколай Пилипович з Ковеля крім будинку з фільварком, орендував у єврея броварню за борг в 100 зол. пол.⁹²⁷, а ковельський лентвійт Марк Ніфанович отримував доходи від двох крамних комор, винниці, бровару, фільварку з домашньою худобою та саду⁹²⁸. Швець з Олики Матяш Ольшевський залишив дітям від першого шлюбу таку нерухомість: одруженому Янові – фільварок, дочці Катерині – пекарню з городом, а другій дружині з малими дітьми – земельну ділянку з житловими і господарськими приміщеннями⁹²⁹.

Олицький лавник Миколай Полупанович так розпорядився своєю нерухомістю: свій будинок зі світлицею, кімнатою, пивницею, коморою і коміркою, пекарнею передав своїй дружині Анастасії, а другу частину ділянки з будинком і стайнею – старшому синові від першого шлюбу; кожному з них дістались по півволоки поля і півфільварку⁹³⁰. Ковельський міщанин Григорій Рудченя був власником будинку і фільварку з пекарнею⁹³¹. Колишній шляхтич, а на час складання тестаменту – луцький міщанин Криштоф Немиський заповів своїм двом донькам Федорі і Гальшці будинок у Луцьку і частину села Немії, яку на той час тримав його брат Юзеф⁹³². Луцький лавник Стефан Булгак свій дім з ґрунтом передав у спадок онукам – дітям дочки Оксюті, а дружині Палажці залишив крамницю⁹³³. Катерина Хребтунова з Дубна мала комору на Ринковій площі, де зберігалась сіль, яку очевидно продавала⁹³⁴. Протопресвітер дубенської церкви Св. Іллі Ян Ладзейовський серед свого нерухомого майна, яке він набув разом з

⁹²⁷ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 3, арк. 334 зв.

⁹²⁸ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 13-14.

⁹²⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 58 зв. – 59.

⁹³⁰ Там само. Арк. 188 зв. – 189.

⁹³¹ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 121.

⁹³² ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

⁹³³ Там само. Арк. 92-93.

⁹³⁴ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 464 зв.

дружиною, перераховує будинок (точніше – «халупу») біля церкви Св. Іллі, три фільварки, а також півділянки за 18 зол. пол., дві волюки поля, кілька садів⁹³⁵.

Значно скромніші статки мали жителі передмість. Так, олицький міщанин-огородник з передмістя Залісоччя Ювко Мискевич відписав дружині з малими дітьми хату, фільварок з клунею, а старшому синові від першого шлюбу – город⁹³⁶. Мешканка того ж передмістя Реїна Голяшевська чотирьом дітям залишила хату з двома хлівами⁹³⁷.

Бідні міщани нерідко втрачали своє житло і наймалися служити в будинки заможних господарів, де оселялися або орендували житло. Так було, наприклад, у випадку олицького міщанина Семена Сергелені, який на схилку життя мешкав у будинку дружини бурграбія пані Мартинової і залишився їй винен 20 зол. пол. Цей борг він переказав на свою дружину, якій заповів тільки дві свині і трохи рухомих речей⁹³⁸. Збіднілий міщанин Прокіп Семенович, мешкаючи у середмісті Олики, на вулиці Жидівській, заставив свій будинок з усіма речами місцевому єврею, але згідно з тестаментом передав його у спадок своїй дружині за умови, що вона його викупить: «niech ją wykupi, gdy będzie mogła przyść do pieniędzy»⁹³⁹.

Інтер'єр міських будинків. Інтер'єр міщанських будинків у Речі Посполитій в XVI–XVII ст. складали меблі (скрині, столи, шафи, лави, кресла, табурети), кахляні печі, килими, коберці, картини. Всі ці предмети надавали помешканням характерний стиль, властивий певному часові та регіону. Водночас вони свідчили про життєві стандарти мешканців, їх майновий стан, професію та рівень освіти/освіченості. Залежно від

⁹³⁵ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 12, арк. 106 зв. – 107.

⁹³⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 99.

⁹³⁷ Там само. Арк. 45.

⁹³⁸ Там само. Арк. 145.

⁹³⁹ Там само. Арк. 51.

фінансових ресурсів власників та їхніх естетичних уподобань інтер'єри будинків наповнювали різноманітними художніми виробами (картинами, гобеленами), музичними інструментами, бібліотеками⁹⁴⁰.

Про меблі і загалом інтер'єр житлових будівель мешканців міст Волині збереглося небагато інформації. Волиняни користувалися загалом речами місцевого виробництва, оскільки купівля і транспортування іноземних обходилися дуже дорого. Найпопулярнішим видом домашніх меблів були скрині різних розмірів і якості, які тривалий час виконували функції шаф і шухляд, де зберігали одяг, посуд, постіль, тканини, папери тощо. Їх використовували і для перевезення багажу.

Скрині виробляли з соснового, дубового, липового дерева, фарбували в різні кольори і прикрашали орнаментами. Заможніші міщани могли дозволити собі декоративні скрині з багатим оздобленням, виготовлені із заліза, з шухлядами, на колесах. У шкатулках зберігали дрібні предмети: папери, прикраси, коштовності, свічі тощо. Ціни на такі предмети коливались від 2 до 15 зол. пол.⁹⁴¹ Так в інвентарі майна олицького хірурга Петра Бризеля згадані дві ковані дубові скрині з замками, третя – стара, менших розмірів також з замком, четверта – невелика кована, зеленого кольору і ще одна стара кована скриня, що служила в якості комори⁹⁴². Дуже рідко в тестаментях та інвентарях волинських городян згадуються шафи, що загалом не дивує з огляду на їхню вищу вартість, ціни на них у другій половині XVII ст. коливались від 20 до 30 зол. пол.

Обов'язковим елементом інтер'єрів житлових приміщень були столи, що виготовлялись з дерева і різнилися формами і розмірами. Для сидіння використовували лави і ослони (вид табурету), а для спання – ліжка «столярської роботи», тобто вироблені місцевими цеховими ремісниками.

⁹⁴⁰ Докладніше див.: Bartkiewicz M. *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974. S. 21-54.

⁹⁴¹ Ibid. S. 31.

⁹⁴² ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 134 зв.

Ціни на дерев'яні ліжка коливалися від 2 до 30 зол. пол., у той час як лави коштували до 2 зол. пол.⁹⁴³ Крісла і фотелі, які трапляються в інтер'єрах будинків заможних жителів коронних міст, не згадуються у волинських актах.

Про стиль і характер житлових приміщень свідчили вікна, двері і печі. Так у будинках заможних міщан Кракова у другій половині XVI і в XVII ст. вікна були великих розмірів, в дубових рамах, засклені малими шибками, експортованими з Венеції. Ціна такої віконної рами вкінці XVII ст. складала 3-5 зол. пол., а цілого вікна в середньому – 14 зол. пол. Вікна прикрашали фіранками⁹⁴⁴. Двері виготовляли з різного виду дерева, у будинках багатших міщан – з дуба або заліза. Від непроханих гостей захищалися замками, а входні двері додатково укріплювали залізними ґратами. Для обігріву приміщень служили обкладені кахлями пічки і комини, які виконували також декоративну функцію. Заможніші міщани Кракова, Познані, Варшави, Любліна обкладали їх мармуром, а для оздоблення стін використовували декоративні тканини – опони, колдри, що виконували функцію шпалер⁹⁴⁵.

Як виглядало типове житлове приміщення середньозаможного жителя волинського міста, можна уявити на прикладі інвентарю майна міщанина Станіслава Медзякевича. Він проживав у середмісті Олики на вулиці, що вела від Ринкової площі до передмістя Завороття. Після його смерті опікун його дітей Григорій Бжозовицький звернувся з проханням до міського уряду провести ревізію майна небіжчика. 10 листопада 1657 р. з дозволу лентвійта Адама Точевицького міський писар Дмитрій Палунський у присутності лавників Себастьяна Каленовича, Семена Дроздовича та Федора Тимошевича уклав такий інвентар. На його початку зазначено, що коли урядники підійшли до будинку небіжчика, то побачили там залізні ворота, а на подвір'ї біля житлового будинку – 12 колод з дерева (пол. *tarcis*), у самому будинку в

⁹⁴³ Bartkiewicz M. *Odzież i wnętrza domów mieszczzańskich...* С. 43, 46.

⁹⁴⁴ *Ibid.* S. 56.

⁹⁴⁵ *Ibid.* S. 57-60.

кутній світлиці були дві лави біля столу, двері «доброї столярської роботи» на залізних завісах з залізною клямкою, один ослін, кахляна піч, чотири вікна, три – оправлених в олово, а четверте – з дерева, з віконницями. При тій «ізбі» була кімната, а до неї вели двері з внутрішнім замком на залізних завісах. У тій же кімнаті було скляне віконце, оправлене в дерево, там же – комин в сінях. Напроти неї – друга «ізба», а до неї двері «столярської роботи» на залізних завісах з двома залізними заціпками. У цій світлиці знаходилися: стіл, лави біля двох скляних вікон, оправлених в олово, з віконницями, стара шафка без дверей, стара кахляна піч, ліжко «столярської роботи». Біля тієї ж «ізби» була кухонька та комора. В тому ж будинку знаходилася пивниця (підвальне приміщення), а на вході до неї були двері на залізних завісах з залізною заціпкою. Там знаходились 10 пивних бочок, дерев'яна лійка, один гарнець і одна півгарнцовка. За тими дверима була друга пивниця, двері до неї були на залізних завісах з залізною заціпкою. В ній знаходились одна бочка, ванна, конев, один кадлубок. В тих же сінях стояла велика нова скриня, кована залізом, там же була «світличка», до якої вели двері столярської роботи, замість лави – дві покладені дошки, скляні вікна, оправлені в дерево, волоська пічка. Там же стояли п'ять бочок для сипання збіжжя, в тих бочках – дві маці солоду, а в інших двох – маца ячменю, у п'ятій бочці – маца жита, далі – три порожніх кадлуби. На виході зі світлиці стояв комин, облицьований деревом. Там же знаходилась четверта «ізба», а при ній – добрі ворота з залізною заціпкою, до «ізби» вели двері «столярської роботи» на залізних завісах з залізною клямкою. В цій «ізбі» були три скляних вікна, оправлених в олово, волоська кахляна піч, а з меблів згадується шафа «столярської роботи». До тієї світлиці йшла кімната, двері до неї були на залізних завісах з внутрішнім замком і з залізною заціпкою⁹⁴⁶.

Зберігся інвентар частини житлового будинку, що належав Данилу Ботатовичу, жителю середмістя Олики, завдяки чому можна дізнатися про

⁹⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 65 зв. – 66 зв. Переклад з польської – Авт.

деякі елементи його інтер'єру. Він був власником чималого будинку в престижній частині міста – на Ринковій площі, але позичивши гроші у свого брата Войтеха Ботатовича, і не маючи можливості повернути борг, змушений був продати йому половину цього будинку за суму боргу в 167 зол. пол. 10 березня 1601 р. лавники Ян Мозельовський і Давид Бабінський на прохання скаржника Войтеха Ботатовича завітали до будинку і склали інвентар – опис половини будинку: «входячи в будинок з боку Ринку, побачили великі ворота на залізному чопі, біля них була фіртка на двох завісах у формі хреста, замикалась на ланцух і клямку з заціпкою, на нижньому поверсі – ізба з піччю і з лавами до стіни, двері на залізних завісах, на вікнах – залізні ґрати складної роботи, мурований камін, великі сіни, де стояли великі драбини, комірка біля стайні, до якої вели двері на завісах, комора під входом, до неї вели двері на завісах з внутрішнім замком. Друга комора була біля входа, а до неї двері з внутрішнім замком, ще була комора біля фіртки і двері на завісах, у ній – вікно в Ринок з залізними ґратами, зі скобами, замикається колодкою»⁹⁴⁷. Урядники дозволили вступити у права володіння (інтромісію) скаржникові, а боржникові наказали звільнити приміщення за три тижні.

З опису будинку олицького коваля з передмістя Залісоччя Трохима Силки Ханевича (21 червня 1684 р.) довідуємося про його скромний побут⁹⁴⁸ Будинок був розташований біля руського шпиталю Св. Йова (який на той час будувався) в центрі передмістя – на Ринковій площі. Він був споруджений з дерева, обліплений глиною і накритий соломою. Будинок мав одну житлову кімнату з двома великими вікнами і віконницями. З меблів згадуються тільки стіл і столик при дверях, призначеного для кухонних потреб, соснові лави під стінами та при печі, стара піч з зеленими кахлями та білі кахлі в запічку. При

⁹⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 9 зв. – 10.

⁹⁴⁸ Документ повністю опублікував (польською мовою) Володимир Александрович: Опис міщанського дому на Залісоччі в Олиці з 1684 р. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народна культура – шлях до себе*. Матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 10-11 квітня 2003 р. Луцьк, 2003. С. 74-75.

дверях був мурований комин з чорною піччю, де готували їжу. У сінях знаходилася груба з ліпленим комином над нею, біля груби зроблено сходи до льоху. Його стеля була перекрита дубовим тином, з боків стіни теж обставлено тином. Над льохом у сінях знаходилася комора з дощок, яка примикала до стіни сіней і пекарні, яка була влаштована у глибині сіней. Міські урядники оцінили цю власність у 160 зол. пол., але новий покупець єврей Янкель Зелікович змусив знизити ціну до 120 зол. пол.⁹⁴⁹.

З інших джерел відомо, що городяни волинських міст оздоблювали свої житлові приміщення килимами, коберцями, переважно турецького походження, столи прикрашали скатертинами (обрусами), про що йтиметься нижче.

5.2. Рухомі речі

Рухомі речі (лат. *mobilia*) були важливим елементом майнових розпоряджень тестаторів. Вони згадуються, щоправда, не у всіх заповітах. Цілком імовірно, що в частині випадків вони розглядалися як невід'ємна частина нерухомості й переходили разом із нею до рук спадкоємців. Приміром, луцька міщанка Пелагія Обуховая так охарактеризувала своє рухоме майно: «все маѣтности моеѣ, штомъ колвекъ мѣла и маю, злота, сѣребра, шатъ, цыну, мѣди и иного начинья и спряту домового»⁹⁵⁰. Парфен Голузка з Луцька так висловився з цього приводу: «Do tego rzeczy moje wszystkie tak leżące, jako i ruchome, jako złoto, srebro, szaty, cynę, miedź i wszystek sprzęt domowy od mała do wiela, co jeno rzeczą ruchomą nazwać się może»⁹⁵¹. А шляхтич Мартин Приборський так у загальних словах зазначив щодо своїх рухомих речей: «всѣ рѣчи свои рухомыѣ ѿт мала до велика, то

⁹⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 22-23; Александрович В. Опис міщанського дому на Залісоччі... С. 74-75.

⁹⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 675 зв.

⁹⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 160, арк. 1649.

єст гроши готовыеє, серебро, цын, мѣдь, збожє ѡзимое в гумне дворца моего Белоберезского зложоное». Але щодо «живого інвентаря» тестатор детальніше висловився: «коровы всѣ доиные и недоиные, коне два мышастых и воз котчи»⁹⁵².

Деякі тестатори записували такі речі окремим реєстром як додаток до заповіту, про що самі зазначали: «Сын, miedz, wszytek sprzent domowy, со osobnym rejestrem mianowac bede, dziatkom moim nalezec ma»⁹⁵³. Але такі реєстри до волинських міських книг не потрапляли, тож не можемо дізнатися про їх зміст.

Серед заповідачів були й особи, які говорили про своє «убозтво», точніше про відсутність речей, які вони могли передати у спадок. Таким був, наприклад, гайдук з Дубна Андрій Іванович Косович, який 17 жовтня 1648 р. оформив свій тестамент, а 18 березня 1649 р. його тесть Мисько Симоненя приніс його до міського уряду. Заповіт був написаний у воєнні роки, коли точилися військові дії на території Волині, про що згадує сам тестатор. Він служив у війську сандомирського воєводи, а під час нападу козацького війська і розгрому втратив в обозі практично всі свої речі, а їх залишок пограбували козаки в Дубно: «Uboztwa zadnego tak pieniedzy, srebra i sukien nie mam, gdyż com kolwiek z wiernej a krwawej wysługi mojej miał, tedy teraz w obozie gdy nas rozgromiono, pobrano, a ostatek uboztwa co się było zostało, tedy i to Kozacy wszystko będąc teraz w Dubnie pobrali, że się nic nie zostało»⁹⁵⁴. Судячи з усього, до початку військових дій він був далеко не бідною людиною, оскільки серед своїх боржників згадує двох дубенських євреїв, яким позичив сумарно 50 зол. пол., один з них встиг йому повернути 10 зол. пол. на похорон дружини⁹⁵⁵.

⁹⁵² ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 5 зв.

⁹⁵³ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 31 зв.

⁹⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 29 зв.

⁹⁵⁵ Там само.

Інший цікавий випадок зафіксований у заповіті дубенської міщанки Катерини Хвалькевичової (30 вересня 1701 р.), яка пригадувала, що її рідний дядько під час війни («pierwszej Kozaczyzny») закопав 12 зол. пол., але житель з сусіднього села викопав ці гроші і позичив (!) їм на господарство⁹⁵⁶.

Серед найбільш згадуваних рухомих речей – одяг, що займав поважне місце в переліках міщанського майна, та «живий інвентар» – свійська худоба, зазначаючи її кількість (іноді – породу і масть), зрідка – домашніх птахів.

5.2.1. Домашня худоба

У домашньому господарстві волинських городян найбільше було овець, тримали також волів, корів, свиней, про домашню птицю рідко згадується. Усе це зайвий раз свідчить про велику роль аграрної складової господарської діяльності багатьох мешканців волинських міст. Так, володимирський священник Малофій Іванович у своєму заповіті (1585) в якості посагу виділив дочці Анні домашню худобу, вказуючи її вартість: два воли, що коштували 5 кіп гр. лит., п'ять корів – 6 кіп гр. лит., 40 старих і молодих овець – 7,5 кіп гр. лит.⁹⁵⁷

Заможні та середньозаможні міщани крім нерухомості залишали дітям у спадок чимало домашньої худоби, яку докладно перераховують. Наприклад, Дорота Якубова Гроховальська заповіла чоловікові і дітям 10 голів рогатої худоби, четверо коней, двох жеребців, 24 вівці і 21 свиню⁹⁵⁸. Олицька солодовничка Лукашиха серед своїх рухомих речей спершу згадує п'ять свиней, яких розподілила таким чином: стару свиню і два вепра передавала дочці Марині, двоє свиней – останньому чоловікові Лукашові⁹⁵⁹. Аполонія Більцова, вдова олицького писаря Мартина Більця, своїй

⁹⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 32.

⁹⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 34.

⁹⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 170 зв.

⁹⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 72 зв.

племінниці Магдалені Пшизолівській, дочці покійного брата, відписала корову і двох рудих бичків, двох биків-озимків, корову з телям⁹⁶⁰.

Більшість олицьких тестаторів заповідають домашню худобу, зазначаючи кількість, в окремих випадках – масть. Так, Мартин Дорошеня залишив дружині і малим дочкам Марусі і Паласі (на додачу до хати на вулиці Сухій на передмісті Залісоччя та городу) гнідого коня, чотири кози, п'ять овець, чотири свині⁹⁶¹. Купець Якуб Добко розпорядився таким чином: білу корову з телям – дочці, а лису гніду корову з теличкою і телям від цієї корови – дружині⁹⁶². Скарбовий гайдук з Дубна Томаш заповів своїй третій дружині молоду чорну корову (теличку), а старшому синові Грицьку – двох волів, кобилу і чорну корову⁹⁶³. Ковельський міщанин Іван Посушка відписав своїм дітям пару волів, три корови, 17 овець та «інший домашній дріб'язок» у вигляді свиней, кіз, гусей⁹⁶⁴.

Деякі тестатори крім домашньої худоби взагалі не згадують про інші рухомі речі і дуже рідко заповідають домашню птицю. Наприклад, Миколай Сахнович, крім двох вепрів, семи свиней, шести овець, тисавої кобили з лошам (з возом і хомутом) заповів своїй дружині з малими дітьми вісім гусей⁹⁶⁵.

Олицький міщанин-огородник Йовко Мискевич вочевидь займався розведенням і продажем домашньої худоби, про яку в тестаменті згадує як про «товар», який передавав у спадок старшому синові від першого шлюбу і другій дружині з малими дітьми. Так, Омелькові дісталися (крім городу) кобила з возом і хомутом, дві старих вівці і одна молода. Дружині Марині і двом дітям (Івасю 4-х років і Мелашці 2-х рочків) тестатор залишив крім

⁹⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 188-188 зв.

⁹⁶¹ Там само. Арк. 49.

⁹⁶² Там само. Арк. 167 зв.

⁹⁶³ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 343.

⁹⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 8, арк. 16 зв.

⁹⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 171 – 171 зв.

хати з земельною ділянкою пару волів (один був старий, другий – драпястий), руду «яловичку», свиней та 10 овець:

«Towaru cokolwiek mam, to jest kłaczę wroną wołów parę, jeden z nich stary, a drugi drapiasty, cieliczką ryżą trzeciackę, owieczek dziesięcioro starych, a dwoje młodych. Z tego tedy towaru pomienionego kłaczę z wozem i z chomantem, z skórą wozową, jako jest z pętem żelaznym Omelkowi, synowi memu przereczonemu, po śmierci mej oddaę. Wołów parę i jałoweczkę żenie mej terażniejszej Marynie i dzieciom dwujgu maleńkim wzwyż przereczonym leguję. Omelkowi, synowi memu pomienionemu, z owieczek wzwyż opisanych dwie starych, a trzecią młodą odkazuję. Marynie jeszcze żenie mej i dziatkom maleńkim ostatek owieczek dziesięcioro po śmierci mej oddaę»⁹⁶⁶.

Інший олицький міщанин Федір Бакоринський передав своїм двом синам усі рухомі речі, які були в домі і фільварку, а також по кобилі з лошам, свиней і 13 овець⁹⁶⁷. Катерина Хребтунова заповіла чоловікові чимало худоби: три воли, дві корови з телятками, бика-озимка, білу кобилу з лошам, 10 овець і одну свиню, а синові Олександрові – чотири вівці, три свині, одного вола, одного коня, два вулики бджіл, три корови, а четверту корову сивої масті – зятю Юхимові, опікунові згаданого сина⁹⁶⁸.

Заможна олицька міщанка Анна Маринська порівну поділила худобу між синами: старшому Миколаєві відписала чотири воли, коня, вісім овець, сім свиней, окремо записала 18 зол. пол. на купівлю корови; молодшому Войтехові – чотири воли, коня, корову, вісім овець, сім свиней⁹⁶⁹. Інша заможна олицька міщанка Маріанна Слоньчина також залишила дітям

⁹⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 99.

⁹⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 8 зв.

⁹⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 464 зв.

⁹⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 125 – 125 зв.

чимало домашньої худоби, яку не стала вписувати в тестамент, а записала в окремий реєстр («bydło różne, które inwentarz pokazuje»)⁹⁷⁰.

Особливо цінувалися коні, які підкреслювали престиж власника і часто згадуються у шляхетських заповітах, спорадично – у міщанських та духовних осіб. Так, шляхтич Михайло Волк-Ланевський, слуга Альбрехта Мошковського, акцентує увагу на тому, що купив коня-бахмата за 40 зол. пол.⁹⁷¹ За таку ж суму купив коня лентвійт Марк Ніфанович і просив його продати, а гроші використати на похорон і поминання його душі⁹⁷². Маріанна Слоньчина згадує у своєму заповіті тисавого коня за 60 зол. пол., який колись належав її чоловікові⁹⁷³. Парох ковельського костелу Мартин Овакович був власником чотирьох коней: трьох гнідих і одного білого. Двох гнідих з коляскою він розпорядився передати сестрі, старого гнідого коня – канторові костелу Станіславу, а білого – своєму слuzі Саськові⁹⁷⁴. Купець Яцько Ленчиць пригадав, що купив зі своїм товаришем двох коней – гнідого і вороного за 66 зол. пол.⁹⁷⁵

5.2.2. Одяг

Як відомо, одяг у ранньомодерному суспільстві був свого роду маркером, що визначав соціальний статус людини, а для міщан був ще й капіталовкладенням і передавався у спадок⁹⁷⁶. Інформація про одяг обмежується передусім назвами окремих його частин, кольорів, матерії, з

⁹⁷⁰ Там само. Арк. 91 зв.

⁹⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 519 зв.

⁹⁷² ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 13 зв.

⁹⁷³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91.

⁹⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

⁹⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 121.

⁹⁷⁶ Bartkiewicz M. *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce ...* S. 141-185; Zielecka-Mikołajczyk W. *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku ...* S. 222.

якої він був пошитий та імені нового власника, кому він призначався, рідко зазначається його вартість.

Одяг дарували найчастіше дітям, онукам, або шлюбному партнеру. Зазвичай сини успадковували одяг по батькові, а дочки – по матері. Траплялися випадки, коли чоловік успадковував речі по дружині і навпаки, а дочки – по батькові, означало це те, що такий одяг служив як вкладення капіталу. Одяг зазвичай мав кількох власників і навіть коли виходив із ужитку, його перешивали, подовжуючи життя речей. Таке ставлення було характерне для всіх міщан, незалежно від майнового статусу.

Річпосполитські модні тенденції в одязі формувались під впливом візрів, що приходили із Заходу і Сходу: Італії, Німеччини, Іспанії, Угорщини, а наприкінці XVI ст. особливо зросло зацікавлення турецькою, угорською, татарською, козацькою культурою⁹⁷⁷. Жителі волинських міст найчастіше вживали щодо верхнього одягу – кожухів, жупанів, кунтушів, кафтанів (копеняків) – узагальнюючі назви «сукні» або «шати» (за річпосполитською традицією). У гардеробі заможних міщан були делії, а бідніших – баранячі та кролячі кожухи. Гермаки і копеняки, якими рясніють тестаменти XVI ст., все рідше згадуються в тестаентах XVII ст. Їм на зміну приходять жупани, кожухи, кунтуші, фerezії, делії.

Пересічні шляхтич і міщанин могли мати по два жупани, з яких один був для щоденного вжитку, а другий – святковий. Жупани відрізнялися якістю тканини, що залежало від заможності їх власників. У волинських тестаентах найбільш часто згадуються жупани, пошиті з фалендишу. Заможніші міщани шили жупани з адамашку і підшивали їх хутром. Вони різнилися кольором: сірим, зеленим, лазуровим, чорним, фіолетовим. Жупан «литовський» зі срібними гудзиками згадує серед свого майна купець Іван

⁹⁷⁷ Motylewicz J. Ubiory mieszczan przemyskich w XVI i XVII w. Z badań nad życiem codziennym mieszkańców Przemyśla. *Kresy południowo-wschodnie. Rocznik regionalnego ośrodka kultury edukacji i nauki w Przemyślu*. Rok 1. Zeszyt 1. Przemyśl, 2003. S. 31.

Йовтухович⁹⁷⁸. Олицький міщанин Самійло Гудневич мав у своєму гардеробі три жупани: атласовий, кольоровий з позолоченими гудзиками «оливкової масті» та поношений, шитий з кармазину. Крім того він згадує туркусовий кунтуш з атласовим листям, зелену фалендишову «делійку», вільчуру, оксамитову шапку, підшиту соболями (яку просив продати і ці кошти витратити на поминання його душі)⁹⁷⁹. Ковельський лентвійт Марк Ніфанович заповів своїм онукам фалендишову делію з позолоченими гудзиками, підшиту баєю, а зятеві – свій старий одяг⁹⁸⁰.

Популярними були також фєрезії, делії і курти. Так, гардероб шляхтича Михайла Волка-Ланевського складали «фєрезия лязуровая фалєндышова, лисами подшитая, фєрезия чирвоная блакитным киром подшита, курта лязуровая фалюндышова, кафтан ѿтцовскии, курта чирвона и делюра брунатна, жупан червоныи козацкии, инших курть две [...] Дєлия фалюндышова, китаикою жолтою подшита»⁹⁸¹.

У другій половині XVII ст. зменшується кількість згадок у тестаментях кунтушів порівняно з жупанами, які відігравали роль важливого повсякденного одягу, натомість кунтуш виконував роль урочистого верхнього одягу, який шили з дорогих тканин, що було не всім по кишені⁹⁸².

За спостереженнями українських етнографів, зокрема Галини Стельмашук, у заможних міщан Волині побутовали одnobортні та двобортні довгі жупани, які виготовляли з сукна, атласу, оксамиту, шовку. Траплялися жупани з візерункової тканини, перетканої срібною або золотою ниткою. Жупан шили з двома клинами-вусами – з боків і виложистим коміром. На грудях його заціпали на густо розміщені гудзики або гаплики (застібки).

⁹⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 67 зв.

⁹⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 46.

⁹⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 14.

⁹⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 520.

⁹⁸² Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku ... S. 225-227.

Гудзики були різні за формою – плоскі, кулясті, випуклі, ажурні з дорогих металів і часто гарно оздоблені різноманітним коштовним камінням. Поширеним вбранням у жителів містечок середнього достатку були серм'яги, за кроєм вони були такими, як українські свити в усіх регіонах України, де побутовали (Полісся, Наддніпрянщина, Бойківщина, Опілля та ін.): довгий, нижче колін, пошитий із грубого серм'яжного сукна. Кожухи шили переважно з овечих, а також кролячих шкур, покритих синім швебединським сукном, різні за кроєм: прямоспинні, короткополі і довгополі з великими комірами, оздоблені на краю поли, на кишенях, внизу рукавів кількома рядами вишивки. Вбрання підшивали дорогим хутром, прикрашали золотими або срібними шнурами. Верх такого вбрання обшивали експортованим дорогим сукном. У XVII ст. шубу й делію вже шили з рукавами, але делію й далі носили накинутою на плечі й скріпленою під шиєю⁹⁸³. Варто зазначити, що українські кожухи, які ще називалися «козацькими» охоче носили жителі деяких коронних міст⁹⁸⁴.

Заможні міщани, наслідуючи шляхту, оздоблювали верхній одяг гудзиками з дорогоцінних металів – срібла і золота, або позолотою, а бідніші використовували з цією метою олово. Гудзики вважалися невід'ємною частиною одягу, але після того як одяг зношувався, їх відрізали і перешивали на новий, при цьому до коштовних гудзиків ставились як до окремих цінних речей (клейнодів) і передавали у спадок⁹⁸⁵.

Як і шляхтичі, багатші городяни носили поверх фалендишових жупанів підшиті хутром фerezії. Зазвичай нижній та верхній одяг контрастували між

⁹⁸³ Стельмашук Г. Вбрання на Волині в XIV–XVIII ст. і побутовання окремих його компонентів у селян до середини XX ст. *Народознавчі зошити*. 2017. № 4 (136). С. 899–902.

⁹⁸⁴ Kurzynoga O. *Odzież mieszczaństwa rzeszowskiego w świetle ksiąg miejskich z XVII i XVIII wieku. Prace Historyczno-Archiwalne*. T. 19. 2007. S. 7.

⁹⁸⁵ Klonder A. *Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej z XVII w. KHKM*. 2019. R. 67, nr 4. S. 463.

собою. Помічено, що на теренах Наддніпрянщини і Волині городяни надавали перевагу верхньому одягу блакитних відтінків, як і загалом міщани й шляхта інших регіонів⁹⁸⁶. Так, олицький райця Єронім Танюкевич заповів молодшому сину Лукашу лазуровий фалендишовий кунтуш зі срібними гудзиками⁹⁸⁷, а ковельський міщанин Ян Козловський своєму племінникові Матису – лазуровий паклаковий жупан зі срібними гудзиками, який купив за 60 зол. пол.⁹⁸⁸. Олицька міщанка Анна Маринська відписала старшому синові туркусовий фалендишовий жупан зі срібними гудзиками, лазуровий фалендишовий кунтуш з шістьма срібними і позолоченими гудзиками, фалендишову вільчуру, підшиту вовчим хутром зі срібними гудзиками, один червоний пояс, а інший – білий. Молодшому синові вона залишила туркусовий фалендишовий жупан зі срібними гудзиками, лазуровий кунтуш, один червоний пояс, а інший – білий. Міщанин-огородник Іван Віттюк заповів синові Омелькові лазуровий жупан з 14 срібними гудзиками⁹⁸⁹. Григорій Мечник передав своєму учню Максиму Степановичу «власний лазуровий жупан, в якому сам ходив»⁹⁹⁰. Прокіп Семенович залишив дружині власний блакитний жупан з червоними «lisztwami kresowymi», з гафтками (застібками), підшитий полотном, кожух та інший одяг⁹⁹¹.

Свій старий вживаний одяг заповів нащадкам купець зі Стрия Яцько Ленчиць: лазуровий паклаковий доломан, підшитий білими баранами, старий лазуровий фалендишовий жупан, підшитий старим зеленим сукном, інший

⁹⁸⁶ Zielecka W. Majątek ruchomy w testamentach prawosławnych i unitów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. Т. 31, 2009. S. 17. Зокрема у Могилеві міщани носили жупани переважно лазурового або блакитного кольору. Див.: Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej... S. 229.

⁹⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.

⁹⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 178-179.

⁹⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 142 зв.

⁹⁹⁰ Там само. Арк. 48.

⁹⁹¹ Там само. Арк. 51.

старий одяг, шитий з паклакової тканини лазурового кольору, крім того дві старі шапки – одну тузинкову, а другу діряву кармазинову, підшиту баранячим хутром⁹⁹². Товариш хоругви Яцько Стоговський згадує у своєму заповіті кунтуш лавандового кольору, пошитий з іспанського сукна («kontusz lewandowego koloru hyszpanskiego sukna»)⁹⁹³.

Менш популярними кольорами для верхнього одягу були зелений, синій, вишневий. Кушнір Юрій Серета переказав старшому синові Пилипові свій гранатовий фалендишовий жупан зі срібними гудзиками, підшитий баєю, срібний пояс, «відлтий трохи по-козацьки»; старий жупан і підшиту баранячим хутром бекешку – дружині Марині і молодшому синові Кирилу⁹⁹⁴. Огородник Йовко Мискевич залишив старшому синові Омелькові старий синій паклаковий жупан зі срібними гудзиками, старий материнський кожух, білу нову серм'ягу, новий кожух, 10 аршинів тканого полотна⁹⁹⁵. Швець Матяш Ольшевський заповів синові зелену «напівгранатову делійку», підшиту жовтим кіром і баєю, з папужою шнурівкою і шістьма срібними та золотистими гудзиками, з шовковими вставками⁹⁹⁶.

Одяг міщан доповнювали коштовні пояси (про що йтиметься далі у підрозділі 5.2.3) та головні убори – шапки. Незаможні чоловіки носили шапки із сукна, або полотна, а чи каракулеві. Заможні городяни і шляхта віддавали перевагу дорогим ковпакам і шапкам, різноманітним за формою та матеріалом: круглі оксамитові шапки, сукняні ковпаки, підбиті лисячим, соболиним, куничим хутром, шапки-шлики з гострим або опуклим наголовком з дорогого привозного сукна та хутра – з лисячою чи куничою облямівкою. Згадуються також шапки-мегерки і бекешки. Наприклад, кушнір Григорій Нетякевич залишив своїй дружині з дітьми п'ять шапок з лисячого

⁹⁹² Там само. Арк. 121-121 зв.

⁹⁹³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 410, арк. 141–142 зв.

⁹⁹⁴ Там само. Арк. 108.

⁹⁹⁵ Там само. Арк. 99 – 99 зв.

⁹⁹⁶ Там само. Арк. 58 зв.

хутра і шосту баранячу («szarek pięć lisich sębronnych i szłamowych i z szóstą baranią tej że Pałarzce legował»), а також баранячі шкіри⁹⁹⁷. Шляхтич Криштоф Садурський серед своїх рухомих речей вирізняє ковпак, підшитий соболями⁹⁹⁸, а Мартин Приборський – «шапку соболцовою канавацом покритую»⁹⁹⁹.

Найпоширенішим взуттям були чоботи з високими халявами і низькими (боти), черевики (бачмаги). Асортимент взуття був досить широкий, але у волинських тестаментх він представлений мало: згадуються переважно чоботи, без деталізації. Цікаву інформацію щодо цього подає тестамент олицького чоботаря (або шевця) Миколая Шишковиця (22 лютого 1625 р.), який згадує, що пошив три пари черевиків на пасках і заробив на цьому всього 20 гр., за пошиті з саф'яну боти – півтреті зол. пол., за башмаки – 40 гр. пол., за інше замовлення – боти з його сировини він виручив півтреті зол., а за чіжки або пулені (чоловіче гостроносе взуття) – 1 зол. пол.¹⁰⁰⁰ Матвій Калиновський, прибулий до Ковеля шляхтич з Мінського воєводства, у своєму заповіті зазначив, що дарує своєму слугі Іванові дві пари ботів – жовті і чорні¹⁰⁰¹. Рівненська міщанка Овдотя, дружина Гаврила Павловича, зазначила, що витратила на чорні бути для сина Андрія 1 зол. пол.¹⁰⁰² Взуття чорного або натурального кольору шкіри вважалося щоденним доступним для середньо заможних городян, часто виготовлялося зі шкіри свиней. Більш заможні носили взуття, виготовлене зі шкіри телят і кіз, або купували дорожчі привозні вироби. Престижним вважалося кольорове взуття¹⁰⁰³.

⁹⁹⁷ Там само. Арк. 99 зв. – 100.

⁹⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 271 зв.

⁹⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 6.

¹⁰⁰⁰ Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204, k. 37.

¹⁰⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 118 зв.

¹⁰⁰² ЛННБ. Ф. 91, спр. 44, арк. 220.

¹⁰⁰³ Motylewicz J. Ubiory mieszczan przemyskich w XVI i XVII w. ... S. 37. Автор також наводить приклади купівлі заможними міщанами з Перемишля турецьких чобіт жовтого

Одяг військових відзначався різноманіттям кольорів і гатунків тканин. Так, Войтех Мольський, товариш гусарської роти, заповів продати його обмундирування й зброю і на ці кошти справити похорон. Серед одягу він згадує шкарлатний кунтуш, китайковий жупан помаранчевого кольору, атласові шаровари, дві гамалійки, три хустки («Urząd usarski blachmalowy na pogrzeb przedawszy ordynuję, kontusz szkarłatny, żupan kitajkowy pomarańczowy, hamaliek dwie, dywdyk szkarłatny, haftowawany pas szpinkami, chustek trzy, płuciennych dwie, turecka trzecia, szarowary atlasowę») ¹⁰⁰⁴.

Ян Юзеф Журавський, товариш гусарської хоругви белзького воєводи Казимира Замойського, повідомляв, що залишив у скрині коштовний одяг: кунтуш з голландського сукна зеленого кольору, підшитий лисячим хутром, другий кунтуш персикового кольору, підшитий хутром, зелений китайковий жупан, підшитий хутром, позолочений гусарський стрій і другий нагайський стрій, кораловий кунтуш і білий жупан («kuntusz olenderskiego sukna zielony, szłamami podszyty, drugi kuntusz nakrapiany brzoskiniony grzbietami podszyty, żupan kitajkowy zielony futro junarskie, rząd usarski złocisty, drugi rząd nahajski z uzdzieniczką i inne drobiazki. Zaś kuntusz koralowy, żupan biały») ¹⁰⁰⁵.

Верхній жіночий одяг називався так само, як і чоловічий – сукня, каптан, жупан, делія, шуба, кожух. Кожухи і шуби покривались дорогими тканинами. Галина Стельмашук зауважує, що жіноча сукня походить від давньоруської: довгий сукняний на підкладці одяг із рукавами, виложистим коміром або великим викотом. Сукні вишивали шовком або оздоблювали кольоровим шнуром, тасьмою. Жупан вважався святковим одягом, його шили з тонкого сукна – блакитного, зеленого, гвоздикового або темно-коричневого кольору, з двома клинами-вусами, оздоблювали золотим шнуром або позументом. Іноді цими оздобами обшивали всі шви на жупані.

кольору, сучавських чобіт жовтого кольору за 1 злотий 3 гр., що напевно вважалося престижним.

¹⁰⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 441, арк. 19.

¹⁰⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 410, арк. 1399.

Комір жіночого жупана – виложистий, його прикрашали чорним або темновишневим оксамитом. Коміри часом оздоблювали хутром. Вилоги на грудях обшивали парчею або оксамитом¹⁰⁰⁶.

Заможні городянки носили сорочки, виготовлені з тонкого полотна, перетканого золотою ниткою, поясне вбрання – плахти, виткані з дорогих вовняних, шовкових, золотих ниток, а зверху – фартушок, часто вишитий гладдю, як сорочка. Важливим компонентом жіночого строю була безрукавка до стану – «станик». До неї по лінії талії прикріплювалася спідниця. Безрукавку шили з тонкої вовняної тканини, блакитного, зеленого, синього, червоного кольорів, із оксамиту, шовку; її робили з великим овальним викотом на грудях, оздоблювали золотою тасьмою. Такий крій відкривав вишиту манишку сорочки і прикраси (намисто, хрестики і т. п.). Попереду її зашнуровували. Станик, зазвичай, був пришитий до спідниці¹⁰⁰⁷.

Головні убори заможних жінок могли бути дуже коштовними. Дівчата одягали на голову брамку – гарно оздоблений перлами обручик-вінець. Найпоширеніший головний убір – це прямокутної видовженої форми рантух. Поширеними були і хустини з різноманітних тканин та багатим декоруванням, барвисті та однотонні, вишиті шовком, срібними і золотими нитками. У XVI ст. жінки носили сферичної форми шапки, підбиті внизу довкола хутром. Шапку одягали поверх рантуха, накинутого на голову. Жіночим взуттям були чоботи і черевики. Попереду у них був розріз, або вони збирались довкола ноги на шнурок. Популярними були боти – взуття з короткими халявками. Взуття заможних жінок шили з кольорового сап'яну¹⁰⁰⁸.

Схоже, що мода на жіночі шуби була особливо характерна для XVI ст., оскільки в тестаентах цього періоду трапляється найбільше згадок про них. Аналогічна картина спостерігається і в тестаентах киян, які згадують значну

¹⁰⁰⁶ Стельмашук Г. Вбрання на Волині в XIV–XVIII ст. ... С. 903.

¹⁰⁰⁷ Там само. С. 904.

¹⁰⁰⁸ Там само.

кількість шуб і хутра різного гатунку (з соболів, куниць, лисиць, вовків, білок, бобрів, видр), що вважалося показником соціального статусу і вигідним розміщенням капіталу¹⁰⁰⁹. Шуби найбагатших міщан підшивали адамашком і оксамитом. Так, володимирський священник Малофій Іванович у своєму заповіті (1585) перераховує одяг та інші рухомі речі, які в якості посагу він виділив дочці Анні. На першому місці тестатор згадує три коштовні шуби: лисячу шубу «завыиковую гвоздиковым пурприянскимъ сукномъ критую» вартістю 12 кіп гр. лит., шубку «беличюю сибирковуу чѣмлѣтомъ чорнымъ критую з девѣтма кнафлями сребрьными» за 6 кіп гр. лит., шубку «нагольнуу», яка коштувала 100 гр. лит. Далі перераховуються види дорогих тканин та їх вартість, з яких мали шити жіночий одяг: саян «китаики черленое з оксамитом», який коштував 8 кіп гр. лит, саян синього мухаєру з оксамитом за 4 копи гр. лит, саян зеленого волоського сукна з оксамитом за 5 кіп гр. лит., саян брунатного волоського сукна вартістю 5 кіп гр. лит., саян сукна «черленого люнского з оксамитом» за 3 копи і 20 гр. лит, саян синього швебединського сукна вартістю 80 гр. лит. З одягу згадується також китлик, пошитий з зеленої китайки з оксамитом з 36 срібними кнафликами вартістю 2 копи гр. лит.¹⁰¹⁰

У тестаментях XVII ст. шуби згадуються рідше, натомість переважає інший теплий одяг, підшитий хутром. Так, Олександр Дзуса дочці Олені відписав чотири лікті кармазинового сукна та якісне фалендишове сукно для пошиття верхнього одягу – т.зв. шведки з лисячим хутром. Олицький райця Єронім Танюкевич заповів дочці Хвесі дорогий одяг: спідницю з турецького мухаєру за 30 зол. пол., підшиту лисами фалендишову катанку вартістю 60 зол. пол., тонкого ткацького полотна за 40 зол. пол.¹⁰¹¹.

Серед жінок популярними були різного виду плащі (півчамарки, делійки) і літники – легкі жіночі сукні, пошиті з тонких тканин. Так,

¹⁰⁰⁹ Білоус Н. Тестаменти киян ... С. 75, 100, 101, 108, 109, 116, 122, 123.

¹⁰¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 34.

¹⁰¹¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 19-19 зв.

шляхтянка Анна Медонівна з Клевани заповіла своїй донечці речі зі свого гардеробу: чорний літник з мухаєру, блакитний чамлетовий літник, байовий півчамарок, підшитий смужками, плащик з мухаєру, зелений фартух, шість сорочок, одна з яких була шовковою, а інші – з простого полотна¹⁰¹².

Криштоф Немиський старшій дочці Федорі заповів фалендишову чамару лазурового кольору, «літник селезньовий», півчамарок з мухаєру, літник вишневого кольору, брунатну сукню з фалендишу, пару позолочених поясів, які були заставлені у Луцькому братстві. Другій дочці Гальщі – чамару і турецький півчамарок вишневого кольору, літник чамлетовий червоний, а другий – чорний адамашковий. Порівну між ними розподілялися білі хусти та 7 сувоїв білого полотна¹⁰¹³.

Луцький лавник Стефан Булгак відписав своїй онучці Овдоті срібний позолочений пояс з ременем, що важив 3,5 гривні; синові – ковпак, а делію і жупан – внукові Мойсію, дружині – срібний пояс, сукню, півчамарок¹⁰¹⁴. Олицький швець Матяш Ольшевський заповів дочці лазурову паклакову сукню і вишневий турецький півчамарок з мухаєру, підшитий попелицями, червоний чамлетовий кабат з шовковою підшивкою¹⁰¹⁵.

Олицький купець Якуб Добко зазначив у тестаменті, що його дочка Анна має свій одяг, зокрема два літники і катанку, підшиту заячим хутром: «sórka moja ma swoje ochędoszkę: letnik turecki fiołkowy z pasamonami błękitnymi i sztuczkowemi, letnik szkarłatny kitajczany z potrzebami zielonemi hatłasowemi sztuczkowemi, katankę szkarłatną sajową podszytą futrem zajęczym»¹⁰¹⁶.

Коштовний і модний одяг природно згадують заможні міщанки, які могли собі його дозволити. Так, Анна Маринська переказала своїй невістці –

¹⁰¹² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 160 зв.

¹⁰¹³ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

¹⁰¹⁴ Там само. Арк. 92 зв.

¹⁰¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 58 зв.

¹⁰¹⁶ Там само. Арк. 168.

дружині старшого сина Миколая «штуку» турецького мухаєру на спідницю і на катанку за 11 талярів, атласову шнурівку зі срібними підшивами, чепець «широ золотий», атласову шапочку з горностоями зі срібними підшивами, другу шапочку з золотими підшивами, 35 аршинів тонкого білого полотна, «фрашки* білоголовські»¹⁰¹⁷. Остання річ означала комір, пошитий з тонкого полотна і обшитий зазвичай мереживом, він був поширений в іспанській моді у XVI–XVII ст. Подібні речі більше ніде не фігурують у тестаментів волинських міщан. Інша заможна олицька міщанка Маріанна Слоньчина зі свого гардеробу згадує тільки вишневий шовковий пояс, який купила за 20 зол. пол. (її рухомі речі були записані в окремому інвентарі майна, про що зазначено у тестаменті, який однак не зберігся)¹⁰¹⁸.

Загалом волинські міщанки рідко згадують одяг, пошитий з дорогих тканин (адамашк, оксамит, шовк) чи підшитий хутром. Натомість у тестаментів перераховують повсякденний одяг, що передавався у спадок нащадкам по жіночій лінії, а також чоловікам. Володимирська бездітна міщанка Христина Русаківна відписала своєму племінникові Хвесю дві своїх катанки, підшитих хутром, білі хусти, фалендишову сукню, два кабати, інші повсякденні і святкові сукні, підшиту баранками бекешку і фалендишовий жупан, а також турецький літник своєї служебниці Марушки¹⁰¹⁹. Регіна Сокальська залишила синові і другому чоловікові свій одяг, оскільки не мала дочок: фалендишову чамару, білі хусти, спідниці, сукні, кабат та ін.¹⁰²⁰ Йовся Веремейчикова своїй племінниці відписала кожух і білі хусти, крім того мала в гардеробі лазурову сукню, табіновий кабат зі срібними застібками

* Має бути фрижки (старопол. fryga, fryzka, fryza) – вид ковніра, пошитого з тонкого полотна, зазвичай обшитого мереживом.

¹⁰¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 125.

¹⁰¹⁸ Там само. Арк. 91 зв.

¹⁰¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 492.

¹⁰²⁰ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157.

(гачками)¹⁰²¹. Вівдя Білецька своїм племінницям переказала лазурову сукню, кожух, татарський півчамарок, чотири сорочки та чотири намітки¹⁰²².

Солодовничка Лукашиха згадує серед свого рухомого майна найважливіші для неї речі – сукню лазурову шиптухову, яку «нажила» з першим чоловіком, 15 аршинів грубого ткацького полотна, сім сорочок, чотири фартухи, чотири тканих хустки, три подушки – усе це вона заповіла дочці Марині, а чоловічі фартухи – другому чоловікові¹⁰²³. А рівненська міщанка Овдотя Гаврилова Павловичова відписала своїй дочці Маруші лише 12 наміток у скрині та дві подушки¹⁰²⁴.

Деякі тестаторки згадують частини свого гардеробу і тканини, з яких був пошитий одяг, докладно зупиняючись на його кольорі та окремих деталях. Серед них була, наприклад, дубенська міщанка Настасія Синицька: скаржачись на чоловіка, який за спиртні напої заставив євреям її речі, згадує свій одяг: дві зелених сукні (без уточнень), зелену запаску, яку вона купила за 3 зол. пол. і 15 гр., синю паклакову катанку вартістю 4 зол. пол., два старосвітських сарафани з льонського сукна, один з яких коштував 20 зол. пол., срібний пояс вартістю 50 зол. пол.¹⁰²⁵. З усього переліку привертають увагу два сарафани, що не було характерно для річпосполитської моди, а вказувало на східні впливи, зокрема з Московського царства.

Бездітна ковельська міщанка Аполонія, дружина Кіндрата Лавриновича, заповіла своїй племінниці Мелашці два лікті турецького вишневого мухаєру і 20 ліктів борщового пасамону, лазурову паклакову катанку, підшиту білим баранячим хутром¹⁰²⁶.

¹⁰²¹ Там само. Арк. 48.

¹⁰²² Там само. Арк. 55.

¹⁰²³ Там само. Арк. 72 зв. – 73.

¹⁰²⁴ ЛННБ. Ф. 91, спр. 44, арк. 220 зв.

¹⁰²⁵ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 155.

¹⁰²⁶ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 132.

Про одяг духовних осіб у тестаментях збереглося надто мало інформації. Так, парох ковельського костелу Мартин Овакович залишив по собі сукні – табінову і фалендишову, плащ фалендишовий, які просив віддати убогим капланам, а дорожчі – фалендишову сукню, підшиту лисами, та фалендишову сутану – ксьондзу Джевецькому. Тестатор також згадує про нові «козлові» боти і шебокову шапку (26 лютого 1661 р.)¹⁰²⁷. Анна Маринська зазначила у тестаменті, що справила своєму середньому синові Аньолові, який служив в Ордені Св. Франциска, габіт, що коштував 30 зол. пол., а другий габіт – за 50 зол. пол.¹⁰²⁸.

Отже, одяг городян волинських міст відрізнявся різноманіттям. У гардеробі міщан XVII ст. були присутні делії і доломани, мода на які почалася в останній третині XVI ст. під впливом угорців, але зникли характерні для минулого століття гермаки. Відсутні були й т. зв. душоґрії – вид верхнього одягу з недорогих матеріалів, яким користалися жителі білоруського Полісся і, зокрема, Могилева¹⁰²⁹ під впливом московітів.

У другій половині XVII ст. на Волині, подібно як і в інших річпосполитських містах, популярними були делії, кунтуші і жупани, які підшивали різним хутром; вони становили стандартний набір одягу, що передавався у спадок¹⁰³⁰. Заможні городяни мали у своєму гардеробі одяг, пошитий з дорогих тканин, експортованих зі Сходу і Заходу, заявляючи в такий спосіб про свої фінансові можливості, соціальні устремління і прагнення, орієнтацію на моду та вподобання шляхти¹⁰³¹.

¹⁰²⁷ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

¹⁰²⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 125 зв.

¹⁰²⁹ Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej ... S. 230-231.

¹⁰³⁰ Klonder A. Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej ... S. 471; його ж. Prowincjusze i detaliści. Drobnny handel i rzemiosło w Rzeczypospolitej w XVII – początku XVIII wieku. Warszawa, 2020. S. 38-39.

¹⁰³¹ Turska K. Garderoba jako przejaw gustu, stanu majątkowego i statusu społecznego w XVI wieku. *КНKM*. 2004, nr 2. S. 207-217.

5.2.3. Прикраси, коштовності, зброя, книги

Важливе місце у тогочасних тестаментх відводилося *клейнодам* (особливо цінним речам) у вигляді золотих і срібних перснів, сигнетів з гербами власників, гудзиків, оправлених в золото і срібло, коштовних поясів зі срібла і позолоти, різних прикрас з перлів і коштовних каменів, срібного посуду. Мірилом міщанської заможності були срібні ложки, які також переходили у спадок. Тестатори згадують від однієї до 12 таких ложок.

Так, гардероб дочки згадуваного священника Малофія Івановича доповнювали коштовні пояси і прикраси з перлів: срібний пояс за 6,5 кіп гр. лит., намисто з перлів («тканка перловая») вартістю 4 копи гр. лит., обшитий перлами комір («колнеръ перловый») за 20 кіп гр. лит., «колнер золотий» за 1,5 копи гр. лит., оксамитовий пояс зі срібним янголом, що коштував 40 гр. лит.¹⁰³².

Заможні волинські міщани епізодично згадують золоті і срібні персні, намиста з коралів. Так, Анна Маринська заповіла своїй невістці «два щирозолотих перстенки». Петро Бризель згадує про три персні, переданих у заставу, четвертий золотий з рубіном також потрапив у заставу до єврея за 8 зол. Миколай Сахнович залишив дітям чотири срібних чапражки (великі гудзики для застібання) і чотири маленьких срібних застібки, срібний перстень, а також коралове намисто: «maniszeczko w koraliki małe i wielkie i z moskiewczykami znizane»¹⁰³³. Христина Русаківна була власницею чотирьох срібних перснів і коралового намиста¹⁰³⁴. Коралове намисто згадує лавник Лукаш Позневич, яке заставив єврею за 5 зол. пол.¹⁰³⁵

У посмертному інвентарі майна Петра Бризеля перераховуються вісім шнурів перлів і ще чотири дрібних, пасок на шовковому шнурі з 90 коралами,

¹⁰³² ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 34 зв.

¹⁰³³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 171 – 171 зв.

¹⁰³⁴ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 492.

¹⁰³⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 196.

намисто на зеленому шовковому шнурі з коралами і з білим кришталевим хрестиком з відлитим з олова зображенням Христа Спасителя і Божої Матері, а з другого боку – Святої Терези («*pacierze różańcowe koralowe z krzyżykiem białym krzystalowym i metalem mosiążnym odlewany z Salvatorem i Maryją, z drugiej strony z świętą Terezią na sznurku jedwabnym zielonym*»), браслет з 20 коралів¹⁰³⁶.

Коштовніші прикраси згадуються, як правило, у заповітах шляхти: діамантові прикраси і намисто з чотирьох шнурів перлів залишив Костянтин Чечель-Новоселецький своїй дочці Катерині¹⁰³⁷. Але і заможні міщани могли похвалитися такими коштовностями. Так, Криштоф Немиський з Луцька заповів дочкам 26 гривень срібла, підшиту золотом і прикрашену рубіновим камінням чапращку, срібні пунтали. Старшій дочці він передав золотий «троїстий» перстень, а молодшій – 8 великих срібних і позолочених гудзиків, кілька малих срібних гудзиків, які можна було продати разом з великим шафіровим перснем і використати ці гроші на свої потреби. У ксьондза Вишинського був заставлений золотий перстень зі смарагдом, який він наказав викупити і залишити дітям¹⁰³⁸. Стефан Булгак заповів синові Івану два персні з «туркусиками», тобто бірюзою¹⁰³⁹. Інший заможний луцький міщанин Іван Солтан згадує аж п'ять коштовних перснів: з рубіном, два з діамантами, з бірюзою (туркусом), золотий з зеленим каменем, а також намисто з перлів¹⁰⁴⁰.

Коштовні пояси належали до клейнодів, часто згадуваних у тестаментях волинських городян. Навіть пересічні міщани прагнули придбати бодай один такий пояс і мати його в своєму гардеробі для доповнення святкового вбрання. Виготовляли їх, як правило, зі шкіри і

¹⁰³⁶ Там само. Арк. 134 зв.

¹⁰³⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 412, арк. 61.

¹⁰³⁸ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

¹⁰³⁹ Там само. Арк. 92 зв.

¹⁰⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 126 зв.

обшивали кількома десятками рухомих блях (пол. kołkami) зі срібла. Особливо цінними вважалися позолочені (пол. złociste) пояси¹⁰⁴¹. Регіна Сокальська залишила у спадок синові і другому чоловікові три пояси: два маленьких срібних і один срібно-золочений, також по одній срібній ложці¹⁰⁴². Ковельський міщанин Ян Козловський заповів племінникові Матису срібний пояс, який важив півтори гривні срібла і коштував аж 180 зол. пол., заставив його пану Моравинському¹⁰⁴³. Олицький райця Єронім Танюкевич залишив дочці Хвесі великий срібний пояс козацької роботи за 80 зол. пол.¹⁰⁴⁴ Купець Іван Йовтухович просив свою дружину «справити» молодшим дочкам срібні пояси, як у старшої, а також інше «охендство», на що залишав 700 зол. пол.¹⁰⁴⁵ Лентвійт Марк Ніфанович купив срібний пояс за 80 зол. пол., який просив продати і ті гроші використати на поминання його душі¹⁰⁴⁶. Його сестра Тетяна також згадує білий срібний пояс вартістю 80 зол. пол. і малий позолочений пояс, що дістався дочці Анастасії від її брата-небіжчика¹⁰⁴⁷.

Довгий перелік речей міститься в тестаменті Якуба Добка з Олики (30 липня 1667 р.). Власне з цього починається його майнова диспозиція, що може свідчити про вартість цих речей для тестатора. Не виключено, що вони становили предмет продажу, тобто були товарами. А згадувані три купецькі вози напряму вказують на те, що він був купцем¹⁰⁴⁸. Цікавими є різного роду позолочені, срібні і скляні гудзики, а особливо коштовні срібні пояси і пояски з янголами, з популярним серед шляхти у ті часи мотивом «млинових кіл»

¹⁰⁴¹ Głowacka-Penczyńska A. Rzeczy «stare» i «cenne» w testamentach i inwentarzach mieszczańskich małych miast Wielkopolski w XVII w. *КНKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 333.

¹⁰⁴² ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157 зв.

¹⁰⁴³ Там само. Арк. 178-179.

¹⁰⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.

¹⁰⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 67 зв.

¹⁰⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 14.

¹⁰⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 74 зв.

¹⁰⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 168.

(młyńskie kołka)¹⁰⁴⁹, срібно-золочений обруч, що заповів Якуб Добко своїй дружині Агаті і дочці Анні:

«...Obřecz srebrną złocistą w sztuk dwanaście z prączką i pasek srebrne w młyńskie kołka w sześćdziesiąt sztuk i sześć z aniołami zosobna pomienionej małżonce mej po śmierci mej leguję. Pas srebrny kozackiej roboty na pasie czerwonym z cranzlami zielonemi jedwabnemi sztuczek czterdziestą i trzema, i z aniel zosobna, i z przecieczką srebrną, pasek puklasty srebrny na rzemieniu czerwonym w puklików czterdzieści i jeden na koniach z dwiema janglikami, to oboje córce mej Annie pierwszego małżeństwa zostającej. Pasek także srebrny w młyńskie kołka w kołek trzydzieści siedm z haczkami przy końcach oddaję...»¹⁰⁵⁰.

Дружині і дочці купець також залишив навпіл вісім срібних ложок. Зі старого кунтушу, підшитого білими баранами, він пропонував відпороти чотири великі срібні гудзики і ще два великі «московської роботи», та передати їх дочці.

Зрозуміло, коштовні предмети та речі фіксуються далеко не у всіх заповітах. Чимало тестаторів взагалі не згадують жодні клейноди через їхню відсутність. Зазвичай міщани трактували ці речі як капіталовкладення і тоді вони втрачали значення родинної пам'ятки, тому як і столове срібло й одяг їх могли передавати в заставу. Так, Лукаш Позневич віддав єврею у заставу коралове намисто за 5 зол. пол., а срібний козацький пояс за 2,5 гривні 11 проби він заставив Андрію Безушку в Лещанах за 30 зол. пол.¹⁰⁵¹.

Зброя. Зброя або бойове спорядження у свідомості волинських містян не були атрибутом обов'язкової власності, на відміну від шляхти і жителів прикордонних міст, для яких вона становила цінність. Тому ці речі в тестаментях волинських міщан згадуються спорадично. Так, Криштоф

¹⁰⁴⁹ Klonder A. Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej z XVII w. ... S. 469.

¹⁰⁵⁰ Там само. Арк. 167 зв.

¹⁰⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 196.

Немиський з Луцька залишив братові Матвію усю зброю з ладовничкою без срібла, з шнурами і ключем, наказав викупити у пана Григорія Бедонського шаблю, оправну сріблом, що важила 3,5 гривні, заставлену в 20 зол. пол. Олицький міщанин Павло Островський заповів дружині Тетяні пулгак і шаблю¹⁰⁵², а лавник Миколай Полупанович своїй дружині – рушницю, яку вона мала продати і виплатити борги¹⁰⁵³.

У будинку Станіслава Медзякевича під час опису майна урядники знайшли карабін, два фунти пороху, 20 ладунків, шаблю, ладівницю, а також сокиру, рогатину, драбину для коней, залізний гак, випатрану видру, невипатрану цілу лисицю¹⁰⁵⁴, що вказувало на те, що тестатор займався мисливством. (Крім цього, у його будинку знайшли одну картину, яка насправді могла бути іконою, турецький старий килим, ношений одяг.) Подібно і Самійло Солтан серед рухомого майна згадує корд, два пулгаки з ладівницями (а також ікони, пару нових коберців і один «подлейший»)¹⁰⁵⁵. Парох ковельського костелу Мартин Овакович володів кордом і пістолетом¹⁰⁵⁶ (що не було властиве для духовних осіб).

Зрозуміло, зброя часто фігурує в тестаментях волинської шляхти і військових. Так, наприклад, серед рухомих речей шляхтича Михайла Волка-Ланевського згадуються «ладовница ѿправная, ручниц двѣ пташих, пулгакъ одинь, шабля с пуклями сребрными»¹⁰⁵⁷. Товариш хоругви Яцько Стоговський серед свого майна згадує оправну у срібло шаблю, буздиган зі срібним крилом¹⁰⁵⁸. Поручник панцерної хоругви Андрій Жабицький заповів

¹⁰⁵² Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204, k. 82.

¹⁰⁵³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 189 зв.

¹⁰⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 66.

¹⁰⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 126 зв.

¹⁰⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

¹⁰⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 520.

¹⁰⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 410, арк. 142.

на побожні цілі свої два битонських мушкети, панцир, пістолети, буздиган, турецьку золотисту шаблю¹⁰⁵⁹.

Книги. До цінних речей належали книги, які в домівках волинських городян були рідкістю. На відсутність інформації про книги в тестаментх православних шляхти та міщан східної частини Речі Посполитої звернула увагу Віолетта Зелецька-Міколайчик, дослідивши близько 600 цих текстів¹⁰⁶⁰. Цікаво, що за дослідженнями Марії-Барбари Топольської, у Великому князівстві Литовському шляхта мала вдома в середньому від кількох до кількох десятків книг¹⁰⁶¹. Красномовним прикладом є бібліотека віленського бурмистра Стефана Лебедзича, який був власником 95 латинських, 12 руських та п'яти польських книг¹⁰⁶². Приклади наявності книг у міщан, утім, поодинокі й для цієї частини Речі Посполитої.

У містах Волині потенційними власниками бібліотек могли бути міські писарі, які належали до міської еліти і з певною долею умовності – до інтелектуальної еліти, коли взяти до уваги переважну неписьменність городян¹⁰⁶³. Проте за рівнем заможності, професіоналізму, а тим більше за інтелектуальною підготовкою вони суттєво поступалися писарям коронної частини Речі Посполитої. Яскравою порівняльною ілюстрацією цьому є спадщина, яку залишили нащадкам міські писарі з Шидловця Розеслав-Мартин Бреський (1637) і з Олики Андрій Лабунський (1660). У першому випадку зберігся інвентар майна, складений лавниками м. Шидловець, які

¹⁰⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 430, арк. 395 зв. – 396; Wiłous N. Testamenty wojskowych... S. 216.

¹⁰⁶⁰ Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej ... S. 246.

¹⁰⁶¹ Topolska M.B. Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław, 1984. S. 216; Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej ... S. 246.

¹⁰⁶² Topolska M.B. Czytelnik i książka ... S. 286-287.

¹⁰⁶³ Білоус Н. Тестамент як джерело для дослідження міщанської писемності ... С. 48-49.

докладно перерахували рухоме майно небіжчика, найбільшу частину якого становили книги – 54 найменування і ще 60 без найменувань. То були книги, що характеризували його професійний фах (праці правників А. Липського, П. Щербича, Б. Гроїцького, Я. Янідла, Й. Тухольчика, Т. Завацького, Г. Чарадзького), а також біблійного характеру і на історичну тематику. Крім того, писар виявився колекціонером вогнепальної і «білої» зброї¹⁰⁶⁴.

У другому випадку зберігся тестамент олицького писаря Андрія Лабунського¹⁰⁶⁵, який залишив дружині й синові доволі скромну спадщину, обтяжену боргами, що їх мала заплатити дружина. Серед коштовних речей тут названо тільки срібні кухоль і ложку та оздоблений золотом пояс, заставлені вікарієві Олицької колегіати Станіславу Собковичу за 40 зол. пол., які дружина мала викупити й передати синові. Немає навіть жодної згадки про книги. Звісно це не означає, що в жодного з волинських міських урядників не було книжок. Так, Урбан Гепнер, син покійного луцького райці і доктора медицини Яна Гепнера, 6 квітня 1662 р. скаржився до вйтівського суду на Самуеля Фляку, і в цій скарзі згадується «бібліотека різних авторів» та «образи», тобто картини невідомого походження, а ще різні коштовності, якими він володів «як християнин грецької віри»: «Протестовал в суде войтовском противко Самуелеви Фляце [...] Завзявши всю кгерату, злото, сребро, шаты, перлы, клейноты, цыну, медь, библиотеку розных авторов розных книг, писаня образов, которых выразати трудно, якож за особливою ласкою божою до великих субстанций прышоль былъ и яко хрестянинъ ритусь романи сплендоръ въ дому своимь мель. Которые образы зъ библиотекою на килка тысячей и тые вси ин ортем манифестанта по зошлых родычах его и готовых пенезей болшей нижели на десет тысечей от зошлое паней Гепнеровое Иоанны першого малженства, Александровое

¹⁰⁶⁴ Justyniarska-Chojak K. «Inwentowanie rzeczy» pisarza miejskiego Rozesława Marcina Brzeskiego z Szydłowca (1637). *КНKM*, nr 69 (3), 2021. S. 409-416.

¹⁰⁶⁵ Оубл.: Білоус Н. За крок до Вічності ... Див. Додаток 2, док. 58.

Бедермановое другого, а потом второго Самуелевое Флячиное, которая была през родичов манифестанта тестамент легкованых выпосажона [...]»¹⁰⁶⁶.

Відсутність назв книг, що інколи згадуються в описах майна, може свідчити про низький рівень освіченості укладачів реєстрів, невміння описувати книги¹⁰⁶⁷. Бібліотечку медичних книг залишив по собі олицький хірург і колишній корецький вїйт Петро Бризель, про що згадується у посмертному інвентарі його майна, складеного міськими урядниками 20 червня 1665 р. Половину його майна складала «medikamenta aptekarskie i cygulickie», а другу половину – медичні книги латинською мовою¹⁰⁶⁸.

Інший олицький мешканець, замковий пушкар німецького походження Віганд або Ленарт Штайн, був власником бібліотечки, що складалася з різних книг релігійного характеру німецькою, латинською і церковнослов'янською мовами. Коли після його смерті 16 червня 1661 р. міські урядники прийшли до орендованого ним скромного житла для складання інвентарю майна, то серед пушкарського приладдя, старих речей і безладу вони побачили в скрині окуляри і кілька книг релігійного характеру різними мовами: «Szkatułę okowaną zamczystą, w której w iednej szufladce w papierku alabastr tarty, instrumenta puszkarskie mosiężne, drugie szufladki trzy prozne; książka której tytuł *Boga Rodzica* wespół z *Psalterzem Dawidowym* in quarto w czarnej oprawie; *Fasciculum Lituaniarum* stary zły w czarnej oprawie, poszarpany nie spełna; *Kathechizm* słowiański w oprawie białej z wstążkami zielonymi, w którym okulary w mosiądz oprawne; *modlitwy niemieckie* w czarnej oprawie, w których okulary drugie; *Arfa* stara polska nie spełna o iednej deszcze; *modlitwy niemieckie* z brzegami czerwonemi w szarej oprawie bez klazurek; *Lexicon latinoscondicum* [latinoslavonicum?] in sexdecimo w białej oprawie [...]. Pudełko małe łubiane nakryte z roznymi listami, w ktorым xiążki male kamienne złe, stare»¹⁰⁶⁹.

¹⁰⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 300, арк. 306.

¹⁰⁶⁷ Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości ... S. 48.

¹⁰⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 133 зв.–135 зв.

¹⁰⁶⁹ Там само, арк. 57 зв.–58.

Луцький вїйт-шляхтич Марко Жоравницький був власником кількох «латинських книг» (назв не вказано) і двох напрестольних Євангелій, які, згідно з його заповітом від 16 листопада 1611 р., успадкували родичі: «Книги латинские вси братанкови моему Маркови ѿтказую, а сребро церковное, Евангелии две напрестольных и книги вси, аператы церковные, тым всимь мает волен и моцен будет брат мои пнь Михаило владнути и подавцою быти»¹⁰⁷⁰. Біля труни з небіжчиком знаходилися «апараты церковные для отправованя службы божеє» та книги, нібито необхідні для проведення поховальної церемонії: «Евангелие чорным оксамитом критое сребром оправное, ... «Петрахил» книга, «Охтаикъ» книга, «Апостол служебникъ», «Псалтыр» две – одна друкованая, а другая писаная и «Часословець»¹⁰⁷¹.

Луцькому бурмистрові Самійлу Васильовичу Солтану належало оправлене в срібло «Євангеліє», яке він передав братській церкві Воздвиження Чесного Хреста¹⁰⁷². Православний шляхтич Гаврило Овсійовський заповів Гойському монастиреві Євангеліє, оправлене у фіолетовий оксамит і срібно-позолочену оправу (22 грудня 1698 р.)¹⁰⁷³.

Олицький райця Валентин Жембецький мав удома «книги для співу», які заповів місцевому костелу: «Хієгі zaś do śpiewania należące wszystkie aby do kościoła tutejszego oddane były», а свою скрипку з футляром (skrzypicę z ruzderkiem) заповів племінникові Григорію¹⁰⁷⁴. Це були єдині рухомі речі, згадані у тестаменті, що свідчили про захоплення музикою і співами. Наявність скрипки і книг для співу в будинку міщанина – рідкісний і єдиний випадок серед волинських тестаторів.

¹⁰⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 545 зв.

¹⁰⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 92, арк. 87 – 90 зв..

¹⁰⁷² ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 126.

¹⁰⁷³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 447, арк. 740.

¹⁰⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 40.

Свої книги соборові Введення в храм Пресвятої Діви Марії у Ковелі передав священник соборної церкви Федір Дем'янович, що опосередковано вказує на його добру освіту, про що вже згадувалося вище.

Загалом, книги не були розповсюдженим предметом у будинках волинських міщан, у той час як, наприклад, в Ельблонгу і Гданську в XVII ст. релігійна книжка для середньої верстви була повсякденною річчю¹⁰⁷⁵.

5.2.4. Посуд, постіль, домашній інвентар

Посуд і постіль – основні елементи домашнього побуту, свідчили про добробут та рівень життя людей. Середньо заможні міщани в другій половині XVI ст. вживали їжу з дерев'яного та глиняного посуду, а у святкові дні користались посудом з цини (олову) і міді. У XVII ст. дерев'яний посуд частково витіснив посуд з цини і міді. Співвідношення вартості цини і міді було приблизно 1:4, а наприкінці XVII ст. 1:10. Так, в 1631 р. великий горілчаний гарнець з міді коштував 30 зол. пол., що дорівнювало ціні однієї корови, малий гарнець з міді – 20 зол. пол., котел для прання – 8-12 зол. пол., велика панва – 4 зол. пол., середня паневка – 2 зол. пол., залізний котел для води – 5-8 зол. пол.¹⁰⁷⁶ Популярними були мідниці – посуд для вмивання рук і обличчя. Найзаможніші городяни користалися срібним посудом, у деяких тестах згадуються срібні кухлі і ложки, що вважалося розкішшю і мірилом міщанської заможності.

Володимирський священник Малофій Іванович в якості посагу виділив дочці Анні дорогий посуд: «цыну, мис, полумисков вагою два камени, медницу мосяжовую, которая коштowała двадцать грошеи литовскихъ, панъвеи две медяных, которые коштowali полкопы и шесть грошеи литовскихъ»¹⁰⁷⁷. На додачу до цього батько переказав доньці білі кошулі

¹⁰⁷⁵ Klonder A. Wszystkie spuścizna w Bogu spoczywającego... S. 110.

¹⁰⁷⁶ Bartkiewicz M. Odzież i wnętrza domów mieszczkańskich ... S. 85-86.

¹⁰⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 34.

(тобто сорочки) з «койленського» полотна, скатертини, рушники, постіль загальною вартістю 15 кіп гр. лит.

Станіслав Медзякевич з Олики згадує серед свого майна дві мідниці і посуд з цини, 12 срібних ложок¹⁰⁷⁸. Парох ковельського костелу Мартин Овакович мав три срібних ложки і срібний кубок, три мідних горілчаних корби (мабуть для варіння горілки), а килим і два коберці наказав передати костелові¹⁰⁷⁹.

Заможна олицька міщанка Маріанна Слоньчина залишила після себе дві срібні чашки «московської роботи» за 40 зол. пол., три срібні ложки, які купила по 5 зол. пол. кожна¹⁰⁸⁰. Анна Маринська, крім срібних ложок, згадує недорогий посуд – олов'яні фляшу і півмисок, півгарнцовку і нову панівку¹⁰⁸¹. Луцький лавник Стефан Булгак заповів дочці Оксюті дві панівки, а дружині крім одягу ще й постіль – три подушки, перину і коц.

Стандартний набір постелі, що згадувалася у заповітах волинських городян, складався з ковдри, простирадла, трьох подушок і коца¹⁰⁸². Загалом білизна і постіль займали небагато місця у переліку рухомих речей щоденного вжитку і порівняно рідко згадуються у волинських тестах. Найчастіше заповідали подушки, а заможні міщани – подушки з наволоками, перини і простирадла, рідше – коци і ковдри. Відсутні згадки про матраси, які були у вжитку заможних міщан коронних міст. Кількість подушок залежала від рівня заможності тестатора: бідніші переказували по 1-2 подушці, а заможніші в коронних містах могли мати до 20 і більше, пошитих

¹⁰⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 65.

¹⁰⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

¹⁰⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91 зв.

¹⁰⁸¹ Там само. Арк. 125.

¹⁰⁸² «Постѣль: колдра, коць, подушокъ три, пресцирадъло». Див., наприклад: ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 520.

з дорогих тканин: атласу і піватласу, китайки, адамашку і тафти, оздоблених шиттям¹⁰⁸³, але такі речі відсутні в заповітах волинських городян.

Рідко згадуються предмети особистої гігієни, мабуть через їхнє другорядне значення. До них належали, наприклад, рушники. Одна така цікава згадка міститься у заповіті Христини Русаківни (20 липня 1662 р.), яка зберігала в скрині аж 50 рушників, можливо як товар¹⁰⁸⁴. Натомість такі предмети гігієни як мило, лохані, лоханки, лійки, що згадуються у тестаментях киян¹⁰⁸⁵, у переліках майна волинян загалом відсутні.

Тестамент олицького міщанина Миколая Сахновича – свого роду інвентар майна, де скрупульозно перераховано навіть найдрібніші недорогі речі, що свідчить про його відносно невеликі статки і скромні доходи. Особливо привертають увагу дерев'яні тарілки, які на загал були дешевими – такий посуд, як правило, не фігурує в тестаментях, ним користувалися малозаможні міщани. Крім згадуваних вище недорогих прикрас і одягу та готівкових грошей, які він зберігав у скрині (42 зол. пол., 3 червоних злотих у папірці, 10 старих грошів, два півтораки, один шостак), з посуду він залишив своїм спадкоємцям тузин (тобто 12) дерев'яних тарілок і сім глиняних мисок (немає жодної згадки про посуд з олова чи міді), а з домашнього інвентарю: залізні вили, списи, сокири, чотири кадлуби, два відра, діжку, два сита, чотири тертухи, мосяжний ліхтарик. З постелі перераховуються чотири подушки з наволоками, перина з наволокою, старе ткане простирadlo. Привертає увагу перелік різного полотна, сукна, клубків та мотків ниток, що може свідчити про те, що його родина мала відношення до ткацтва. Так, в одній скрині лежало 25 аршинів грубого тканого полотна, відріз турецького червоного мухаєру з шовковими вставками («kształt czerwony tureckiego muchajeru z pasamonami parużemi jedwabnemi»), червона шапка з фалендишу; в іншій скрині: 18 аршинів грубого тканого полотна, сім вовняних клубків,

¹⁰⁸³ Bartkiewicz M. *Odzież i wnętrze domów mieszczańskich ...* S. 102-105.

¹⁰⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 492.

¹⁰⁸⁵ Білоус Н. *Тестаменти киян ...* С. 81-82.

лікоть і чверть нового паклакового сукна, 10 аршинів сурового тканого полотна, 15 аршинів тканого льняного полотна, три аршини тонкого тканого полотна, п'ять аршинів грубого полотна, півтори чверті червцю, чотири білих вовняних мотки, а п'ятий – сірий, чорний вовняний клубок, два невеликих клубочки – один блакитний, а другий – лазуровий, півтора лікті білого простого сукна, 17 білих вовняних клубків та сім синіх. До цього переліку також потрапили дві старих скатертини, фартух, крамний килимок, п'ять наміток, дві ткані тонкі жіночі сорочки та дві з грубого полотна, чоловіча сорочка, насамкінець – сало з кушами¹⁰⁸⁶.

У будинку згадуваного вище олицького пушкаря Віганда крім книг урядники побачили й інші різні речі та предмети домашнього ужитку, котрі вписали до інвентарю: кривий козацький ріг, обшитий в шкіру, та пушкарське приладдя, старий кожух і стару лазурову паклакову катанку, підшиту пошарпанним баранячим хутром, старий татарський жіночий кабат червоного кольору із зеленими вставками, малу скриньку з замком з різними паперами і реєстрами, чверть кармазинового нового атласу, три великих подушки з двома добрими наволоками з білим шиттям (!), а третя подушка була стара і з дірами, простирadlo, простий дір'явий килимок під постіллю, малу стару скатертину, решето, стару сокиру, дерев'яну гарнцову коневку, три бочки з дном і четверту без дна, пивний кухоль¹⁰⁸⁷. Усі ці речі та предмети вказували на відносно скромний побут пушкаря, німця за походженням, який однак вирізнявся серед інших жителів Олики інтелектуальними потребами, про що свідчать знайдені у нього в будинку книги різними мовами.

Ремісники переказували своїм нащадкам ремісниче приладдя. Так, Лукаш, коваль з містечка Козлин, заповів своїм двом синам навпіл кузню з усіма ковальськими знаряддями праці: «половица сынови старшому Фєскови,

¹⁰⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 171 – 171 зв.

¹⁰⁸⁷ Там само. Арк. 57 зв. – 58.

а половица сынови молодшому Самошови, яко наковалня, мехи, молоты, клещи мале и великие вшитки, инше начиня мале и велке, кош на три части»¹⁰⁸⁸.

Кушніри заповідали шкіри різного гатунку, кожухи. Олицький швець Матяш Ольшевський залишив для спільного ужитку дружині з малими дітьми й одруженому синові від першого шлюбу котел і корито для дублення шкір (яке наказав не псувати). Якуб Добко згадує мідний казан «do parzenia» вепрів, малий котелок для подорожей, мідний дзбан, які заповів навпіл дружині і дочці від першого шлюбу¹⁰⁸⁹. Валентий Шкляр, не маючи нащадків, переказав своєму братові коловорот¹⁰⁹⁰.

У випадку відсутності нащадків чоловічої статі таке приладдя та інвентар переходили у спадок по жіночій лінії. Так, зброяр Григорій Мечник залишив своїй єдиній заміжній дочці Парасковії приладдя для виготовлення мечів, ножів і т.п.: «naczynie rzemiosła mieczniczego od mała do wiela znajdujące się, jako to: miech kowalski, kowadło, srobstaków dwa, toczydło i insze drobne, jako to młotki, piłki z narstatem...»¹⁰⁹¹. Олицький міщанин-огородник Іван Буй переказав дружині і старшій дочці знаряддя праці для обробітку землі, зокрема соху, три подряпаних вози, хомут для кобили¹⁰⁹².

Отже, тестаменти та інвентарі майна є важливими джерелами для дослідження матеріальної культури ранньомодерного міського соціуму, містять доволі детальну інформацію про повсякденну культуру різних груп жителів тогочасних міст, їхні життєві стандарти та пріоритети.

¹⁰⁸⁸ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 74.

¹⁰⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 168.

¹⁰⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 41.

¹⁰⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 48.

¹⁰⁹² ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв.

5.3. Борги і боргові зобов'язання

Невід'ємною складовою майнових розрахунків були різного роду боргові та кредитні зобов'язання, квити (боргові розписки), переліки заставлених речей. Усе це завжди становило неабиякий клопіт для тестатора та його родини. Докладне обрахування боргів і прохання про їх сплату мало не тільки суто фінансовий вимір, а й релігійний, оскільки будь-які борги могли «переобтяжувати душу» покійника, наражати її на посмертні муки і «замикати ворота до Вічності». Тому в актах останньої волі повсюдно містилися прохання до спадкоємців, аби ті розрахувалися з боргами і врегулювали усі фінансові питання після смерті тестаторів, аби їх «душі тяжкості не чинити» («Абу на duszy mojej nic nie zostawało...»)¹⁰⁹³.

Акти про повернення боргів вписувалися до міських книг і в тексти заповітів. Так, наприклад, до луцької міської книги вписано квит дружини небіжчика Томаша Ясинського Федори, яка після його смерті вийшла заміж за Стефана Івановського, а 10 жовтня 1639 р. отримала від райці Нестора Йовковича 300 зол. пол., які той був винен їй першому чоловікові¹⁰⁹⁴. Щоправда, про цей борг у тестаменті не згадується, можливо тому, що боржник був колись приятелем покійного і виступав як свідок при складанні заповіту.

Рідко хто з тестаторів не згадував про борги чи боржників. Наприклад, Олександр Дзуса перерахував усіх своїх боржників – дубенських та острозьких міщан, які залишилися йому винні загалом 366 зол. пол. З цієї суми 117 зол. пол. йому заборгували острозькі міщани – різник Онопрій і Яків Мошлячек, цей борг він відписав на користь своєї сестри Олени і її чоловіка Стефана Барановича. Решту зазначеної суми боржники мали повернути його дружині Полонії¹⁰⁹⁵. Олицький лавник Миколай

¹⁰⁹³ Popiołek В. «Woli mojej ostatniej testament ten...»... S. 195.

¹⁰⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 123 зв. – 124.

¹⁰⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 419 зв.

Полупанович у довгому переліку своїх боргів і боржників згадує чемериського вїта, якому завинив півмаци жита і обіцяв вислати в нагороду вісім полонених (!?): «wójtowi czemierzyńskiemu żyta pułmace i do tego w nagrodę jeńców ośmi tego roku posłać». Тестатор зазначає, що має окремий реєстр боргів, але він не має жодної ваги, оскільки укладався під час «підпилий», тобто у нетверезому стані: «Mam rejestr co by się komu przychodziło, niech będzie porachunek, tedy się pokaże, co czyjego będzie. A recognitia lubo by jaka była, tedy to żadnej wagi mieć nie może, bo się działo pod czas podpiły»¹⁰⁹⁶. Чимало боржників мав ковельський лентвійт Марк Ніфанович, подаючи докладний перелік усіх цих осіб (серед них були і євреї) і сум, що йому завинили наприкінці заповіту¹⁰⁹⁷.

У деяких тестаментх ця частина була чи не найбільшою. Так, Михайло Вальда з Олики починає майнову диспозицію з переліку своїх боржників, перераховуючи всіх осіб і суми, які вони йому завинили майже на 600 зол. пол. Частину цих боргів він заповів на поминання своєї душі, а інші – своїй дружині Софії «z dobrej woli swojej i miłości małżeńskiej», якій також переказав усю свою маєтність, яку зовсім не деталізує¹⁰⁹⁸. Продавець олії з того ж міста Матяш Підвисоцький акцентує свою увагу на боржниках, які йому завинили за цей товар¹⁰⁹⁹.

Більшу частину майнової диспозиції тестаменту шляхтича Себастьяна Хростеховського складали переліки сум, які йому заборгували різні особи. Борг у 350 зол. пол., що йому завинив радомський каштелян і ковельський староста Андрій Фірлей, він заповів дружині Анні, а інші борги, записані на різних особах загалом на суму 1430 зол. пол. – синові Миколаю¹¹⁰⁰.

¹⁰⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 188 зв. –189.

¹⁰⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 15.

¹⁰⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 83 зв. – 84.

¹⁰⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 85а зв. – 86.

¹¹⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 15, арк. 719-720.

Іноді саме через борги спалахували конфлікти в родині, адже усі клопоти з їх сплатою падали на плечі спадкоємців. Ситуація ще більше ускладнювалась, коли цей тягар переходив на дружину з малими дітьми. Так, наприклад, Трохим Москалько крім будинку з ділянкою на передмісті Залісоччя в Олиці залишив свої дружині з п'ятьма дітьми несплачені борги в сумі 193 зол. пол., у той час як йому заборгували кушніри за шкіри тільки 28,3 зол. пол.¹¹⁰¹.

Подібна ситуація виникла в родині олицького хірурга Петра Бризеля. Колись заможний міщанин, корецький і колківський вїйт, з часом розорився та вліз у борги, залишивши другій дружині Христині і трьом спільним малим дітям тільки 33 зол. пол. готівкою, коня і корову, половину будинку і половину рухомих речей разом із несплаченими боргами на суму 173 зол. пол. Крім того, потребуючи готівки, Петро віддав у заставу євреям чимало речей дружини, зокрема коштовні персні і срібні ложки. Перед смертю він просив своїх швагрів прийняти опіку над його молодою дружиною та малими дітьми. Однак потенційні опікуни не виявили жодного бажання класти на себе цей тягар і навіть не захотіли про це чути. Виявилось, що дружини цих опікунів – Софія Куновська, Софія Романова Луцкевичова і Агата Добкова – уважали дружину тестатора скривдженою, адже він записав їй на 45 зол. пол. менше, аніж належало. Тестатор, вислухавши всі претензії, призначив опікуном лавника Семена Дроздовича. 20 червня 1665 р. на вимогу дружини Христини міські урядники у присутності свідків провели ревізію майна небіжчика й уклали докладний інвентар, який містить опис будинку з усіма кімнатами, коморами і рухомими речами. Більшу половину цього інвентарю складає перелік медикаментів (*spis medikamentów aptekarskich i cyrulickich*) та медичних книг¹¹⁰². Невідомо, яким чином розпорядилася цим майном удова, хоча можна припустити, що більша його частина пішла на сплату боргів.

¹¹⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 189.

¹¹⁰² Там само. Арк. 133 зв. – 135 зв.

Акти про повернення боргів вписувалися до міських книг, зрідка інформація про це дописувалася наприкінці тестаменту. Так вчинили олицькі лавники, оформляючи тестамент олицької міщанки Євдоксії Капітаніхи (20 травня 1666 р.). Вони запитали присутніх при цьому акті свідків і членів родини, чи хтось із них має претензії до тестаторки. Один із зятів заявив, що теща йому заборгувала, але Євдоксія усе заперечила. Міщанин Трохим Москалько вимагав, аби вона визнала, що він повернув їй борг на суму 76 зол. пол. Тестаторка з цим фактом погодилася. Лавники помістили усю цю інформацію наприкінці тестаменту¹¹⁰³.

Інша олицька міщанка Реїна Голяшевська уклала свій заповіт в Олиці 30 серпня 1660 р., а після її смерті на прохання сина Лаврина міські урядники 24 червня 1662 р. уклали додатково «Акт про розподіл майна поміж спадкоємцями небіжчиці і сплату її боргів», який вписали до урядових книг, щоб запобігти сваркам поміж спадкомцями¹¹⁰⁴.

Волинські міщани позичали гроші найчастіше у євреїв під заставу майна або якихось речей. Так, олицька солодовничка Лукашиха зазначила, що заборгувала місцевому єврею одну копу грошів, віддавши під заставу кожух, просила свого чоловіка сплатити цей борг¹¹⁰⁵. Але траплялися випадки, коли міщани самі кредитували євреїв. Так, дубенська міщанка Катерина Хребтунова згадує трьох боржників-євреїв, кожен з яких позичив у неї по 100 зол. пол.¹¹⁰⁶ Ковельчанка Настасія Олександрова теж мала євреїв-боржників: Мойша Рожков завинив їй 100 зол. пол., які не віддавав протягом 16 років, його дочка позичила у неї 24 зол. пол. під заставу червоного мухаєру, Маєр Гутничий позичив у неї 50 зол. пол. три роки тому, Абрам Мороз – також 50 зол. пол. п'ять років тому. Її приятелька Передиріха Шимонова, з якою тестаторка разом торгувала 12 років, завинила їй 71 зол.

¹¹⁰³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 153 зв.

¹¹⁰⁴ Там само. Арк. 44 зв. – 45, 80.

¹¹⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 72 зв.

¹¹⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 464 зв.

пол. Усі ці борги мали стягнути з боржників ексекutori її тестаменту та племінник – бурмистр Григорій Панасович, який сам колись позичив у її чоловіка 100 зол. пол., але отримав їх у дар перед його смертю¹¹⁰⁷. Дубенська міщанка Регіна Соколова наприкінці свого тестаменту зазначила, що дружина єврея Шломи Колтунова заборгувала їй 6 зол. пол., які вона заповідає польському шпиталеві¹¹⁰⁸.

Чимало боржників мала заможна олицька міщанка Маріанна Слоньчина, яка ретельно перераховує усіх осіб, що їй завинили на загальну суму 300 зол. пол. Міщанка зобов'язала своїх ексекуторів стягнути ці борги і передати гроші кантору олицького костелу для «порятунку її душі»¹¹⁰⁹. Інша мало заможна міщанка Катерина Ветровна згадує у тестаменті (15 березня 1667 р.) боржника свого померлого батька – млинаря Матея, який також помер, не повернувши їй 60 зол. пол. Цей борг перейшов на сина млинаря, якого вона просила віддати, розподіливши його на три частини: 20 зол. пол. призначались братству Св. Рожанця на образ Діви Марії в олицькій колегіаті, 20 зол. пол. – на шпиталь для убогих, де вона перебувала на той час, 20 зол. пол. – шевському цехові, якому завинив її батько¹¹¹⁰. Остання сума становила борг батька Катерини Ветровни¹¹¹¹.

Убогі міщани також перераховують своїх боржників. Уксінія Іванова Ратчинська крім свого «убозтва» просить повернути борги її спадкоємцю: Хвесько Фільов завинив їй 3 зол. пол. і 8 гр., Андрій Мірутєня – 8 гр., Гасько Дорогуша – три осьмаки жита і півтори осьмаки гречки, Іван Ющицин – чверть осьмаки гречки, Федір Куратнік – чотири осьмаки гречки і півмаци вівса¹¹¹². Навіть самотня убога олицька міщанка Анна Черетянчина мала

¹¹⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 4, арк. 117 зв. – 118.

¹¹⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157 зв.

¹¹⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91 зв.

¹¹¹⁰ Там само. Арк. 160.

¹¹¹¹ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 160.

¹¹¹² ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 195-195 зв.

боржників: Вакула Сухорич завинив їй був 6 кіп лит. гр., Івашко Головнич – 2 зол. пол., циган Дмитро у Клевані – 1 копу, Тарас у с. Раховці – півкопи грошів¹¹¹³. Більшу частину невеличкого заповіту убогої олицької міщанки Матяшової Шевеліної (26 червня 1665 р.) складає перелік осіб і сум, що вона їм завинила, згадує при цьому і своїх боржників: «... na który pogrzeb odkazała złoty, a taler swieszczennikówi aby ją w sobotnik wpisał. A te złotych cztery odda Jan Bliźniuk ze złotych dwunastu, które został winien tak mężowi memu nieboszczykowi, jako i mnie samej za chatę z ćwiercią placa kupną od nas obojga na Zawrociu wedle Jeuchyma Petka, a z drugą stronę placu pustego za złotych dwadzieścia i puł osma, a oddał już nam przed tym był obojgu złotych piętnaście. ... Sławetnemu Panu Alexandrowi Bobrowiczowi, rajcy ołyckiemu, winna zostaje złotych dwa, ten dług zapłaci pomieniony Jan złotych ośmiu pozostałych. Semen Szpaczek, co się upominał u mnie z mężem złotych pięciu długu za sadowinę, tedy jemu nie mają być dawane od tegoż Jana, bo mąż mój nieboszczyk służył kilka lat jego dziadowi Chwedorowi Łydze, tedy gdy się jemu upominał złotych dwudziestu za wysługę, on jemu powiedział: „patrz sobie tego długu na gruncie moim po śmierci mojej”. A ten grunt wszytek otrzymał pomieniony Semen Szpaczek»¹¹¹⁴. Наостанок міщанка зазначає, що своєму синові Хвесикові вона нічого не залишає через свою бідність і просить добрих людей взяти його до себе на виховання, за що колись хлопець їм відслужить¹¹¹⁵.

Про відсутність боргів і боржників городяни спеціально згадували в заповіті: «declarowała też też testatorka iż jej nikt nie winien; ani ona nikomu nic

¹¹¹³ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 47.

¹¹¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 135 зв.

¹¹¹⁵ «Syna mego Chweska kto będzie łaskaw po mej śmierci, niech sobie weźmie a wyćwiczy na dobre i swej woli nie daje. A ja za tego będę Boga prosiła, i odsłuży on gdy dorośnie». Білоус Н. «Вызнаваю сим моим тастаменьтом и ѡстатнею волею своею» ... С. 146.

nie winna», «długów żadnych, powiedziała, nikomu nie została winna», «długu żadnego nikomu nie winnam i mnie nikt nie winien»¹¹¹⁶.

* * *

Таким чином, друга частина диспозиції, важливіша для городян, стосувалася майнових справ. Спадок, який накопичували впродовж життя, мав бути належно розподілений між членами родини або записаний на благодійні цілі. Водночас ці джерела вказують на символічний вимір практики заповідання, адже важила не тільки вартість речі, якою обдаровував тестатор, а й сама згадка про ту чи іншу особу, що закріплювала зв'язок між людьми.

Земля або нерухомість у місті становили для волинських городян найбільшу матеріальну цінність і надійне вкладення капіталів. Купці і торговці більше цінували готівку або товар, який можна було продати. Переліки майна починали з найважливіших для тестатора речей. Формула «речи рухоміє, золото, сребро, цины, медь, шаты, гроши готовые» щодо загальної назви рухомих речей вказує на те, що існувала певна їх ієрархія або градація. Найціннішими вважали вироби з благородних металів – золота і срібла, коштовні прикраси, потім – з цини (олова) і міді, а завершували список одяг та інші речі. Анджей Посьпех зауважив, що для більшості інвентарів шляхетського майна був характерний брак клейнодів, тому срібло та коштовні тканини можна вважати за кращі і докладніші, принаймні найбільш точні детермінанти рівня заможності і стандартів життя¹¹¹⁷. Такі ж критерії оцінювання рівня заможності були характерні для інвентарів і тестаментів городян Волині. Іноді тестатори дарували речі, що не становили особливої цінності у матеріальному вимірі, але мали нагадувати спадкоємцям про колишнього господаря.

¹¹¹⁶ Там само. С. 145.

¹¹¹⁷ Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości ... S. 115.

У гардеробі волинських міщан XVII ст. були присутні делії і доломани, мода на які почалася в останній третині XVI ст. під впливом угорців, але зникли характерні для минулого століття гермаки. У другій половині XVII ст. на Волині популярними стали кунтуші і жупани, які підшивали різним хутром; вони становили стандартний набір одягу, що передавався у спадок. Гардероб заможних міщан складав стандартний «сарматський набір одягу», подібного до шляхетського: кунтуш, жупан, коштовний пояс, чоботи.

Пересічні міщани найчастіше згадують предмети гардеробу, описуючи принагідно тканину, з якої вони були виготовлені, колір, окремі частини одягу, види хутра, що використовувалися при пошитті чи як оздоба. Вбрання засвідчує проникнення до волинських міст західних впливів, а водночас існування сталих східних запозичень; тут поєднувалися модні новинки з глибокою архаїкою, що творило різностильовий мікс.

Спостерігається повсюдне захоплення лазуровим (відтінком блакитного) кольором, який вважався тогочасним модним трендом для верхнього чоловічого одягу. Поширеним аксесуаром волинських міщан були коштовні пояси різних гатунків. Вони зустрічаються у тестаментях геть незаможних тестаторів, які передавали їх у спадок дітям і онукам, вважалися вигідним вкладенням капіталу. Одяг цінувався і зазвичай мав не одного господаря, а коли виходив із ладу, то старанно перелицьовувався. Активно використовувались як важливий елемент одягу коштовні гудзики і застібки.

Тестатори з волинських міст постають загалом людьми практичними і прагматичними, ощадливими, такими, що дбають про своє майно. Речі для них мали утилітарне значення, а коштовності сприймалися як «мобільні артефакти», які можна було продати або заставити в разі потреби. В заповітах чоловіків рідкісними були згадки про зброю і книжки, а в жіночих – відсутні предмети особистого характеру (напр. люстерка, гребінці, щіточки,

оправлені в срібло тощо), що було характерно для тестаторів коронної частини Речі Посполитої¹¹¹⁸.

Варто пам'ятати, утім, що тестаменти не дають повного уявлення про власність міщан, оскільки заповідачі зазвичай згадували тільки найважливіші для них речі. Брак у цих джерелах інформації про меблі, посуд, постіль тощо не завжди свідчить про те, що їх узагалі не було в тестатора. Ці речі могли мати другорядне значення для городян і переходили до спадкоємців разом із нерухомістю. Не замовчували натомість наявність боргів і кредитних зобов'язань, що складало важливу частину їхнього господарського життя.

Незважаючи на специфіку такого джерела, як тестамент, аналіз його матеріальної частини є важливим джерелом для дослідження матеріальної культури ранньомодерного міського соціуму.

¹¹¹⁸ Popiołek B. Woli mojej ostatniej testament ten... S. 193.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання дисертаційного дослідження авторка дійшла низки висновків, узагальнень, спостережень, які сформульовані у наступних тезах:

1. Широкий історіографічний аналіз засвідчив, що дослідження і публікація тестаментів завойовує все більшу популярність у зарубіжних країнах. Завдяки своїй міждисциплінарності ця тематика перетворилася на місце активного діалогу представників різних напрямків гуманітаристики, причому важила не лише новизна дослідницької опції, а й широкі можливості пізнання повсякдення та уявлень людей минулого, які вона надавала. Інтерес до цієї теми не вщухає в польській історіографії, де практично щороку з'являються нові ґрунтовні дослідження з фунеральної проблематики, публікації тестаментів та інвентарів майна з теренів Речі Посполитої, проводяться міжнародні конференції. Можна зазначити, що у Польщі відбувається справжній «фунеральний бум». Популярна впродовж останніх десятиліть в європейській історіографії тестаментарна проблематика викликає порівняно менший інтерес у вітчизняних істориків. Існуючі поодинокі дослідження *rompa funebris* стосуються переважно представників правлячої еліти і далеко не вичерпують даної теми. Загалом в Україні практично відсутні роботи істориків, які на підставі аналізу тестаментів розкривають духовний та матеріальний світ, суспільні та родинні зв'язки, побут жителів міст ранньомодерного часу. Тестаменти городян українських міст, поза сумнівом, мають високу джерелознавчу цінність, але досі не запроваджені до наукового обігу і залишаються недоступними для широкого загалу. Тим часом ці джерела мають великий потенціал для досліджень у царині соціальної та економічної історії, історичної антропології, історії права, гендерної історії, нової культурної історії тощо.

2. Визначено, що джерельна база, попри її фрагментарність, є достатньо репрезентативною для дослідження правових, соціокультурних та майнових аспектів міського суспільства Волині кінця XVI–XVII ст. У

дисертації використано багатий актовий матеріал з фондів кількох архівів – України, Польщі і частково Білорусі, переважна більшість цих джерел введена у науковий обіг вперше. Залучено також опубліковані джерела, фунеральні жанри давнього українського письменства XVII ст., напрацювання істориків сакрального мистецтва, археологів та етнографів.

3. Міський соціум ранньомодерної Волині розглянуто в руслі «нової соціальної історії» з її посиленою увагою до питань взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп, спільнот і окремих осіб. Історико-антропологічний метод дав змогу дослідити ставлення мешканців міст до смерті і поховання, благодійності, в окремих випадках – релігійні погляди і ставлення до сакрального, що дозволило виявити певні елементи їхньої ментальності. Метод соціальної антропології став допоміжним у дослідженні поведінки людей у межах певних соціальних і соціо-професійних груп, структури соціальних зв'язків, включаючи: господарчу і соціальну активність, законодавство, зокрема правові норми міського права щодо спадкування, опіки та їх дію у повсякденному житті, а також структури родини, стосунки між шлюбними партнерами, взаємин батьків і дітей, опікунів і дітей тощо. Тестамент вважався свого роду підсумком життя людини, а ці джерела дають можливість розглянути особистість заповідачів у різноманітних проявах – у колі родини, сусідів, приятелів. Метод культурної антропології дозволив дослідити сукупність матеріальних об'єктів, ідей, цінностей, уявлень і моделей поведінки тестаторів у всіх формах її прояву. Тож тестаменти є ідеальними джерелами для пізнання людини, її прагнень, страхів, способів розуміння, системи цінностей. Ці акти показують що справді було цінним і суттєво важливим для заповідача, який залишав майно своїм наступникам (спадкоємцям). Мікроісторичний підхід спонукав до аналізу соціальних мікроструктур, дав можливість зосередити увагу на конкретній людині, простежити на індивідуальному рівні впливи культури, яка «змушує», та можливості індивіда по вибудовуванню власних життєвих стратегій. Широкий спектр проблем розглянуто у площині «історії повсякдення»: у

дисертації акцентовано увагу на матеріальному і соціальному вимірах буденного життя пересічних мешканців міст Волині, висвітлено матеріальний світ тестаторів через їх ставлення до нерухомості та рухомого майна, боргових зобов'язань тощо.

4. Зауважено, що акт останньої волі укладався вже частково з іншої перспективи – на порозі життя і смерті, відтак тестатори, пригнічені хворобою і старістю, плуталися у важливих деталях свого життєвого шляху та забували імена своїх рідних і близьких людей. Іноді заповіт ставав своєрідною формою поррахунків із минулим і родичами, що має неабияке значення для дослідження емоційного світу людей минулого. Відповідно, під час аналізу тестаменту як джерела та його евристичного потенціалу враховувалася суб'єктивність і непевність інформації. Водночас сама ця суб'єктивність і непевність може багато розповісти про ціннісні пріоритети тестаторів та їхню сферу уявного.

5. Проаналізовано правові та повсякденні практики укладання тестаментів у волинському міському соціумі. З'ясовано, що акти останньої волі мешканців міст набували юридичної сили після запису до міських книг, чи до книг гродського або духовного суду. У більших містах Речі Посполитої заповіти було виділено в спеціальні книги – *Libri testamentorum*, *Protocolla testamentorum*, *Testamentbücher*. Їх систематичне провадження вимагало певної кваліфікації та раціональної внутрішньої організації міських канцелярій. Поява цього різновиду книг, відповідно, залежала від особистої волі урядників конкретного міста, що не було властивим для міст та міських осередків ранньомодерної Волині. Тестаменти волинян розпоршені поміж інших записів, окремі книги тестаментів не велися. Міські урядники виступали свідками під час виголошення заповідачем своїх останніх розпоряджень. Вони також стежили за точністю нотування інформації писарем, підтверджували своїми підписами/печатками нотаріальну чинність заповіту та вносили його до актової книги. Таким чином райці чи лавники ставали символічними охоронцями депозиту, представленого в документі.

Опіка над тестаментом городян розглядалася міською владою як елемент зверхності над майном міських жителів. Здійснення інституційного контролю над тестаментом можна трактувати як спосіб побудови престижу, символічної презентації суверенної міської влади над життям і смертю городян.

6. З'ясовано, що серед аналізованої групи тестаторів було кілька осіб, які власноруч написали свої тестаменти, тож міським урядникам залишалось тільки прийняти готові тексти для фіксації в урядових книгах. Ці факти свідчать про розвиток прагматичної писемності у волинських містах ранньомодерного часу. Утім, переважна більшість заповідачів була неписьменною, ставлячи на підтвердження акту останньої волі хрестик замість підпису, а для укладання самого акту потребували фахової допомоги працівників міської канцелярії. Тож практики тестаментування були різними та мали місцеві особливості. Варто зважати і на ту обставину, що більшість людей не укладала заповіти. Вочевидь не було необхідності згадувати справи, що вже були врегульовані за життя, або сприймалися як очевидні для тестаторів та їхніх родичів. Крім того, існувала традиція виголошення останніх розпоряджень в усній формі перед спадкоємцями, що пояснює відносно малу кількість записаних актів останньої волі.

7. На волинському матеріалі проаналізована типологія тестаментів у залежності від форми, змісту, способу засвідчення (усні й писемні, написані власноруч чи за допомогою писаря або інших міських урядників, засвідчені і незасвідчені), за соціальним та сімейним статусом заповідачів, за статевою приналежністю (чоловічі та жіночі). Рідкісними були випадки укладання подвійних тестаментів (подружжя), на підставі збережених джерел зафіксовано тільки один такий випадок.

8. Всебічно розглянуто формуляр тестаментів волинських городян та особливості структури цих документів. Формуляр волинських тестаментів містить усі основні клаузули, характерні для такого типу документів ранньомодерного часу. Щодо структури вони майже не відрізняються від

усталеного раніше в Короні Польській і Великому князівстві Литовському формуляру, за винятком вступних формул, коли іноді оминалась інвокація й аренга, а також прикінцевих. Складніший формуляр мали тестаменти жителів Олики, де була добре розвинута міська канцелярія. Очевидно, що більшість розпоряджень останньої волі виголошувалась усно перед міськими урядниками і писарем, який надавав цим висловленням писемного характеру, вписуючи вербальну оповідь у канцелярський текстовий шаблон. Укладачі тестаментів записували усталені на той час формули, іноді привносили в них свої міркування з приводу обставин і причин смерті, а також особисті рефлексії заповідача. Типові кліше, вироблені в тогочасних канцеляріях, залишалися діючими до початку XVIII ст. У той же час порівняльний аналіз волинських міщанських тестаментів засвідчує наявність у них емоційної риторики, діалогів, іноді – докладного опису майна, що не було властиве тестаментом західних регіонів Речі Посполитої, які мали формалізований характер і наслідували новітні європейські традиції оформлення цих актів. Мовний аналіз тестаментів волинських городян показує наявність численних українізмів у польськомовних текстах.

9. Визначено коло укладачів актів останньої волі. Доведено, що написання тестаменту доручали писарям, які користувалися повагою і довірою у міському соціумі. Траплялися випадки, коли оформленням документа займалися духовні особи – вікарій парафіяльного костелу чи церкви, що може свідчити або про відсутність кваліфікованого писаря у місцевості, або брак довіри до нього. Найчастіше заповіт складав найманий міською радою писар (або нотарій), що дозволило реконструювати перелік осіб, які працювали в міських канцеляріях. Волинські міські писарі репрезентували різні щаблі освіти/освіченості та професійні якості. У містах Волині вони належали до міської еліти, а з певною умовністю – до інтелектуальної еліти, коли взяти до уваги переважну неписьменність городян. Утім, за рівнем заможності, професіоналізму, а тим більше за інтелектуальною підготовкою вони суттєво поступалися писарям західної

частини Речі Посполитої. До укладання цих актів були причетні, крім міських писарів, й інші міські урядники. Завдяки цьому дослідженню вдалося встановити кілька десятків раніше невідомих імен осіб із міського урядницького середовища, а разом із ними – сотні інших осіб, задіяних у процесі укладання тестаментів, або причетних до фунеральних практик.

10. З'ясовано причини та мотиви укладання тестаментів: серед них домінувала потреба впорядкувати питання спадку, аби позбавити спадкоємців клопотів та можливих конфліктів у майбутньому. Піклуючись про дітей та онуків, городяни залишали їм своє рухоме й нерухоме майно, давали поради і застерігали від небезпеки. Не забували і про своїх найближчих родичів, приятелів, а також домашніх челядників і слуг, яких обдаровували з почуття вдячності за службу. До інших причин, що спонукали містян укладати акти останньої волі, були: піклування про шлюбного партнера, релігійні, харитативні цілі та ктиторські обов'язки, приготування до далекої подорожі, участь у військових кампаніях і майбутніх битвах. Часом давався взнаки психологічний фактор, природний страх перед смертю, що спонукало хворого до пошуку механізмів захисту, прагнення лишити по собі добру пам'ять серед живих. Отже, городяни у переддень смерті прагнули впорядкувати всі справи, пов'язані із земним життям.

11. Визначено коло заповідачів, їх соціальний та професійний статус, частково родинні пов'язання, що дало можливість укласти перелік тестаторів волинських міст із відповідними характеристиками (див. Додаток А). Коло волинських тестаторів було досить різноманітним. Серед них були особи різних статків, фаху і рівня освіти (освіченості). Єднало їх те, що рішення про укладення тестаменту залежало в більшості випадків від них самих. Ними рухало бажання впорядкувати перед смертю всі свої справи – розрахуватися з боргами, розпорядитися якнайкраще майном, аби смерть не застала їх зненацька. Міські писарі контактували з широким колом людей – не тільки з жителями міст, а й околичною шляхтою, духовенством, військовими,

купцями, прибульцями з інших міст. Тож клієнтами міських канцелярій ставали представники різних сегментів строкатого міського соціуму. Майже третина усіх тестаментів належала жінкам. Осібні групи тестаторів становлять представники міської урядницької еліти (війти, лентвійти, райці, лавники, писарі) та цехмістри/ремісники, значно менше збереглося тестаментів купців, а найбільше, тобто близько половини належали особам, які жили з обробітку землі, тримали фільварки, городи, сади і т.п., що не дивує з огляду на аграрний тип містечок тогочасної Волині. Певний відсоток від збережених текстів становлять заповіти військових і духовних осіб. На жаль, практично неможливо встановити біологічний вік помираючої особи, окрім невеликої кількості актів.

12. Проаналізовано взаємини тестаторів у колі родини (зі шлюбними партнерами, дітьми, родичами, приятелями, слугами та челяддю). Незалежно від соціального стану і статі родина становила базову цінність для усіх тестаторів. Власне турбота про долю нащадків, рідних та близьких були чи не основною причиною укладання заповітів. Забезпечити дітей і шлюбних партнерів майном, аби вони в майбутньому спокійно володіли й користувалися своїм спадком – ось головна мета тестаторів. Ця думка звучить явно і приховано в низці тестаментів, вона входить і до формуляру. Для доброго християнина важливо було, аби після його смерті рідні жили у злагоді, не конфліктуючи між собою. Тож у тестаменті, як у дзеркалі, постає родина з її багатоманітням стосунків, інколи дуже складних: подружжя, батьків і дітей (часто від різних шлюбів), пасербів із мачухами чи вітчимами, спадкоємців між собою, опікунів і сиріт тощо. Значний відсоток становили неповні сім'ї. Аналіз тестаментів волинських городян засвідчив, що хоча більшість міщанських родин Волині кінця XVI–XVII ст. мали нуклеарний характер, чимало родин мали складну структуру, коли під одним дахом проживали батьки з дітьми-підлітками і дорослими одруженими дітьми й онуками (тобто родина, що складалася з 2-3-х поколінь). У будинках заможних міщан мешкала челядь – домашня служба, по відношенню до яких

тестатори виявляли опіку і турботу (ознаки патерналізму), що являло паростки нової моделі великої родини (*extended family*), яка функціонувала в середовищі заможних і середньо-заможних городян, тоді як для бідних типовою була мала родина (*nuclear family*).

13. Зауважено, що акти останньої волі волинських городян дозволяють зробити певні демографічні підрахунки – встановити в окремих випадках кількісний склад родини та її дітність, кількість шлюбів, дитячу смертність тощо. Згідно з інформацією тестаментів, 69 % тестаторів волинських міст мали дітей і відповідно – 31 % були бездітними; середній коефіцієнт дітності міщанської родини становив 2,5. Ситуація з дітністю у волинських містах загалом була подібна до коронних міст. Коротка тривалість життя тогочасних людей позначалася і на тривалості шлюбу. Чимало було вдів і вдівців – майже 25 %. Самотніх та неодружених, які не вступали в шлюб (це передусім деякі військові, бідні міщани, молоді чоловіки, католицький священник), нараховувалося 9 %.

14. Проаналізовані тестаменти волинських городян представляють широку і складну палітру родинних стосунків з їх проблемами, емоціями та почуттями. Тестаменти демонструють спроби батьків дисциплінувати дорослих нащадків за різні провини через загрозу позбавлення спадщини. Підставою для позбавлення спадку була відмова дітей доглядати за батьками під час хвороби або в старості, однак траплялися й інші причини (гнів батьків через невідповідну поведінку дітей, марнотратство, крадіжки, гультьайство тощо). Така практика зустрічалася і в інших містах Речі Посполитої. Заповіти відтворюють складні конфігурації розподілу майна між спадкоємцями та конфліктні ситуації, що виникали навколо цього. Втім, у більшості випадків ці акти демонструють зразковий образ родинного життя, зазвичай вони укладалися задля зниження ризиків можливих конфліктів серед спадкоємців і виконували свою функцію.

15. Досліджено проблеми спадкування за заповітом, який був юридичним актом, що регулював майнові стосунки. Виконання

розпоряджень небіжчика уважалося обов'язковим для спадкоємців, однак незгода з тестатором щодо розподілу майна могла спровокувати судовий процес. Як у шляхетському соціумі, так і в міщанському, траплялися порушення тестаменту, що зазвичай приводило спадкоємців до міського суду. Світ живих, незважаючи на правові засади і погрози заповідачів розправою на Страшному суді, на свій лад коригував акти останньої волі. Однак, таких випадків як оскарження останньої волі тестатора в міських судах фіксується вкрай мало.

16. Висвітлено проблеми опікунства над сиротами і вдовами, нагляд за якими в містах Речі Посполитої належав до обов'язків міських влад (магістратів). Зобов'язання охороняти права вдів і сиріт складала частину присяги міських урядників, які виголошували її в момент вступу на уряд. Якщо небіжчик не залишав тестаменту, то міський уряд призначав опікунів у судовому порядку. Право опіки над сиротами функціонувало не тільки в королівських, а й у приватних містах. Зазвичай визначали двох опікунів, один із яких був представником міського уряду, а другий – близьким родичем або приятелем тестатора, зрідка – трьох, що також зустрічалося в опікунській практиці волинських міст. З одного боку, завдяки такій практиці сироти отримували певний захист, але зростали й ризики недобросовісного опікунства, привласнення або розкрадання майна неповнолітніх вихованців.

17. Розглянуто окремі аспекти релігійної свідомості волинських містян і їхнє ставлення до смерті. Доведено, що тестаменти – важливі джерела для дослідження релігійної культури волинських городян, для яких гасло *temento mori* і наука про *ars bene moriendi* були невід'мною частиною повсякдення. Пам'ятаючи про ці настанови, тестатори намагалися належним чином попроситися із земним життям. Вони боялися смерті і відповідальності за грішне життя. І хоча в актах останньої волі домінувала теза про очікування смерті, заповідачі все ж сподівалися на видужання, повернення до здоров'я і продовження земного життя, про що також зазначалося у цих текстах. Саме страх перед несподіваною смертю був одним

із основних мотивів, що спонукали людей ранньомодерного часу укласти тестаменти. На прикладі цих джерел показано, що міський соціум Волині мав поліконфесійне населення. З огляду на релігійну приналежність серед тестаторів волинських міст домінували православні – 48 %, інші – католики – 29 %, уніати – 22 %, одна особа виявилася євангеликом.

18. Проаналізовано записи на релігійні та добродійні цілі. Задля «душевного спасіння» волинські городяни відписували певні (іноді чималі) суми грошей або заповідали частину майна церквам/костелам, монастирям, шпиталям, робили милосердні вчинки; переймалися тим, аби спадкоємці виконали їхні розпорядження щодо поховальних церемоній, відправлення посмертних молебнів і заупокійних служб. Вважалося, що достойний похорон відповідно до церковних канонів був важливим для порятунку душі покійного. Неабияке значення при цьому відігравали матеріальне становище заповідача та його соціальний статус. Аналізуючи суми пожертв на побожні цілі волинських городян, варто зауважити, що найчастіше це були невеликі грошові суми, або борги, які мали виплатити спадкоємці за відписане їм майно. Боржників зобов'язували віддати колись позичені гроші тій особі чи інституції, якій тестатор відписав боргові суми. Загалом серед проаналізованих тестаментів волинських городян тільки 47 % від загалу містить інформацію про добродійні і релігійні легати, тобто половина тестаторів не зробили жодних записів на побожні цілі. На підставі виявлених матеріалів можна констатувати, що почасти то було пов'язано з бідністю тестаторів, наявністю численних спадкоємців (особливо малих дітей), або ж переобтяженням боргами. Відсутність готівкових записів деякі тестатори компенсували дарчими на нерухомість або подарунками рухомих і особливо цінних речей. У 14 % досліджуваних тестаментів віднайдено згадки про дарування релігійним і благодійним інституціям таких речей: коштовного посуду, ікон, церковних книг, одягу, а також свійської худоби. Про дарчі на нерухомість церковним інституціям згадують 10 % таких актів. Чимало було дарчих у натуральній формі, а також у формі різних рухомих речей і

нерухомості. Тестатори керувалися переконанням, що допомагаючи релігійним інституціям, вони допоможуть своїй душі. Обдаровували також діючі при костелах і церквах шпиталі, практикували роздачу милостині убогим під час похоронних церемоній. У такий спосіб, виконуючи християнський обов'язок турботи про ближніх, вони сподівалися на молитви від обдарованих. Однак частина заповідачів східного обряду не завжди залишали в тестаментях інформацію щодо побожних вчинків, поховання і т.п., перекладаючи всі ці клопоти «за замовчуванням» на своїх найближчих родичів.

19. Досліджено поховальні практики і поминальні церемонії, місця поховання волинських городян. Іноді тестатори пояснювали, чому для них має особливе значення обране для останнього спочинку місце. Зазвичай мотивом було бажання лежати поруч із близькими родичами. Семантика місць поховання тісно пов'язана із сакральною сферою: заповідачі віддавали перевагу цвинтарям місцевих храмів та монастирям. Адже міщани, як і представники привілейованих прошарків суспільства, вірили, що чим ближче до святощів ховатимуть їхнє «грішне тіло», тим більше надії на заступництво та спасіння душі в день Страшного суду. Ця інформація важлива для дослідження історії окремих міських храмів, монастирів, шпиталів, а також релігійних братств у містах ранньомодерної Волині. В процесі роботи доповнено дані з ономастики – антропоніміки та топоніміки ранньомодерної Волині.

20. Всебічно висвітлено матеріальний світ заповідачів. Тестаменти волинських городян дають можливість дослідити обсяг та різновид майна і приблизно окреслити майновий стан заповідачів, їхню господарчу діяльність. Городяни розпоряджалися нерухомим та рухомим майном, рідше – готівкою. З огляду на аграрний характер більшості містечок тогочасної Волині, земля та нерухомість (в межах міста та поза його межами) становили для городян найбільшу матеріальну цінність і надійне вкладення капіталів. Значна кількість домашньої худоби також зайвий раз свідчить про велику роль

аграрної складової господарської діяльності багатьох мешканців волинських міст. Переліки рухомого майна в заповітах городян починалися з найважливіших для тестатора речей, існувала певна їх ієрархія або градація. Найціннішими вважали вироби з благородних металів – золота і срібла, коштовні прикраси, потім – з цини (олова) і міді, а завершували цей перелік одяг та інші рухомі речі. Іноді тестатори дарували речі, що не становили особливої цінності у матеріальному вимірі, але мали нагадувати спадкоємцям про колишнього господаря. Аналіз рухомих речей міщанської еліти засвідчує її прагнення наслідувати привабливі форми життя місцевої шляхти. Показником соціального статусу можна вважати одяг. Вбрання міщан залежало від шляхетської моди і засвідчувало проникнення до волинських міст західних впливів, а водночас існування сталих східних запозичень; тут поєднувалися модні новинки з глибокою архаїкою, що творило різностильовий мікс. Ця деталь відображає ширший вплив шляхетської культури на систему цінностей і спосіб життя у містах Речі Посполитої, зокрема в українських. Порівняно з одягом інші побутові предмети побуту (прикраси, книги, зброя, домашній інвентар, постіль, посуд тощо) згадуються спорадично. Тестатори з волинських міст постають загалом людьми практичними і прагматичними, ощадливими, такими, що дбають про своє майно. Речі для них мали утилітарне значення, а коштовності сприймалися як «мобільні артефакти», які можна було продати або заставити в разі потреби. Незважаючи на специфіку такого джерела, як тестамент, аналіз його матеріальної частини є важливим джерелом для дослідження матеріальної культури ранньомодерного міського соціуму. Тестаменти та інвентарі майна містять детальну інформацію про повсякденну культуру різних груп жителів тогочасних міст, їхні життєві стандарти та пріоритети, а в деяких випадках – про шляхи здобування грошей та способи трат, які відображали культурні вподобання. (Див. Додаток Б.)

21. Дисертаційна робота засвідчує, що тестаменти є невичерпним багатоаспектним джерелом для пізнання історії міського суспільства.

Базуючись на висновках багатьох істориків, назвемо найголовніші сфери людської діяльності, які можна досліджувати, залучаючи інформацію актів останньої волі. Отже, ці джерела можуть бути використані для досліджень:

- демографічних – у дослідженні нуклеарної і ширшої родини, і разом з цим широкого спектру проблем соціальної історії, що стосуються взаємин у родині – між окремими її членами, конфліктні ситуації (здебільшого щодо спадщини), стосунки тестаторів з найближчим і віддаленим оточенням: серед близьких людей, сусідів, приятелів, слуг, боржників і кредиторів;
- генеалогічних: історії окремих родів і родин;
- біографічних, просопографічних;
- циклу людського життя: народження – шлюб – смерть і поховання;
- ментальності тогочасних людей: ставлення до смерті та потойбічного життя, релігійність, вибір місця поховання;
- побожної і харитативної діяльності на користь Церкви, шпиталів, убогих;
- правових проблем, пов'язаних із сімейним, майновим, спадковим правом;
- професійної та господарської діяльності (нагромадження майна, фінансові аспекти);
- матеріальної культури: вигляд будинків у місті, інтер'єр, домашня худоба, знаряддя праці, одяг, посуд, постіль, коштовності, зброя, книги та інші рухомі речі;
- мовознавчих проблем (наприклад дослідження особливостей староруського і старопольського письма);
- культури писемності у міських канцеляріях.

Деякі волинські тестаменти відрізняються своєю докладністю, дають підстави для аналізу окремих світоглядних орієнтирів людей ранньомодерного часу. Загалом можна зауважити, що тестаменти є зрізом

життя давнього міського суспільства, який надається для дослідження широкого спектру тем із різних напрямків гуманітарних дисциплін.

22. Проведене дослідження та висновки до нього засвідчують, що багато питань міського життя у ранньомодерний період у дисертації поставлені та проаналізовані вперше. Введення в обіг інших видів джерел дозволить з часом їх розширити та поглибити, а також окреслити подальші дослідницькі перспективи, пов'язані з ширшою реконструкцією панорами життя городян на українських теренах. Глибшого аналізу потребує матеріальна культура ранньомодерного українського соціуму із залученням археологічних даних та інших писемних джерел. Поза рамками дослідження залишились такі проблеми з історії повсякдення волинян як культура споживання їжі та напоїв. Чекають на свого дослідника кілька сотень тестаментів волинської шляхти XVI–XVIII ст., а також городян інших регіонів України. На часі – створення бази даних цих джерел для подальшого їх опрацювання. Ці та інші проблеми варто було б дослідити у майбутньому, враховуючи ширший порівняльний контекст та здобутки різних напрямків гуманітаристики. Тож *українська тестаментологія* має неабиякі перспективи і широке дослідницьке поле.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ф. 23: Магістрат м. Луцьк,

Оп. 1,

1. Спр. 1. Книга міського суду м. Луцьк 1638-1640 рр., 187 арк.

Ф. 25: Луцький градський суд,

Оп. 1,

2. Спр. 31, актова книга, 2.01. – 31.12.1584, 1290 арк.
3. Спр. 41, актова книга, 19.11.1591 – 31.12.1594, 863 арк.
4. Спр. 55, актова книга, 1.01. – 31.12.1599, 851 арк.
5. Спр. 89, актова книга, 1.10.1610 – 26.12.1612, 932 арк.
6. Спр. 90, актова книга, 1.01. – 31.12.1611, 1160 арк.
7. Спр. 92, актова книга, 31.12.1611 – 6.12.1612, 1127 арк.
8. Спр. 103, актова книга, 1.02. – 13.08.1616, 1057 арк.
9. Спр. 112, актова книга, 8.01.1619 – 22.12.1620, 967 арк.
10. Спр. 131, актова книга, 15.04. – 22.12.1622, 1230 арк.
11. Спр. 133, актова книга, 2.01. – 23.08.1623, 1166 арк.
12. Спр. 160, актова книга, 12.01. – 20.12.1628, 1665 арк.
13. Спр. 183, актова книга, 19.01. – 12.11.1632, 1429 арк.
14. Спр. 294, актова книга, 3.01. – 30.06.1661, 925 арк.
15. Спр. 300, актова книга, 13.01. – 5.07.1662, 689 арк.
16. Спр. 313, актова книга, 16.01. – 24.12.1666, 1188 арк.
17. Спр. 340, актова книга, 2.01. – 27.01.1673-1674, 1229 арк.
18. Спр. 347, актова книга, 2.01. – 31.12.1675, 1382 арк.
19. Спр. 354, актова книга, 1.03. – 30.06.1677, 835 арк.
20. Спр. 390, актова книга, 10.01. – 14.11.1685, 1219 арк.

21. Спр. 399, актова книга, 8.01. – 8.12.1687, 1477 арк.
22. Спр. 401, актова книга, 1.09. – 31.12.1687, 654 арк.
23. Спр. 403, актова книга, 8.01. – 30.12.1688, 1435 арк.
24. Спр. 407, актова книга, 1.06. – 31.12.1689, 795 арк.
25. Спр. 410, актова книга, 13.01. – 10.11.1690, 1468 арк.
26. Спр. 412, актова книга, 2.05. – 31.08.1690, 837 арк.
27. Спр. 425, актова книга, 2.01. – 30.05.1693, 830 арк.
28. Спр. 441, актова книга, 3.01. – 31.12.1697, 833 арк.
29. Спр. 444, актова книга, 3.01. – 31.05.1698, 724 арк.
30. Спр. 447, актова книга, 3.06. – 31.12.1698, 784 арк.

Ф. 26: Луцький земський суд,

оп. 1,

31. Спр. 31, актова книга, 9.01.1623 – 18.10.1624, 1053 арк.

Ф. 27: Володимирський земський суд,

оп. 1,

32. Спр. 8, актова книга, 28.01.1593 – 15.06.1596, 240 арк.
33. Спр. 15, актова книга, 17.10.1603 – 13.10.1604, 816 арк.
34. Спр. 24, актова книга, 22.10.1615 – 5.02.1616, 456 арк.

Ф. 28: Володимирський городський суд,

оп. 1,

35. Спр. 17, актова книга, 13.01. – 30.12.1584, 688 арк.
36. Спр. 18, актова книга, 19.01. – 15.09.1585, 642 арк.
37. Спр. 20, актова книга, 2.01. – 3.12.1587, 607 арк.
38. Спр. 23, актова книга, 1.01. – 31.12.1590, 429 арк.
39. Спр. 89, актова книга, 14.02. – 9.10.1653, 1448 арк.
40. Спр. 126, актова книга, 2.01. – 31.12.1682, 1397 арк.
41. Спр. 129, актова книга, 7.01. – 30.12.1684, 1439 арк.

Ф. 31: Магістрат містечка Ратне,

оп. 1,

42. Спр. 1, міська книга, 1599-1602 рр., 61 арк.

43. Спр. 2, міська книга, 1632-1633 рр., 141 арк.

44. Спр. 3, міська книга, 1663-1666 рр., 44 арк.

Ф. 32: Магістрат містечка Вижва,

оп. 1,

45. Спр. 1, міська книга, 1601-1689 рр., 422 арк.

46. Спр. 2, міська книга, 1661-1718 рр., 431 арк.

Ф. 33: Магістрат м. Дубно,

оп. 1,

47. Спр. 1. Міська книга 1651-1688 рр., 610 арк.

48. Спр. 2. Міська книга 1669-1670 рр., 121 арк.

49. Спр. 6. Міська книга 1648-1650 рр., 308 арк.

50. Спр. 7. Міська книга 1666-1668 рр., 163 арк.

51. Спр. 10. Міська книга 1680, 1786 рр., 60 арк.

52. Спр. 11. Міська книга 1688-1691 рр., 140 арк.

53. Спр. 12. Міська книга 1695-1701 рр., 114 арк.

54. Спр. 13. Міська книга 1700-1702 рр., 83 арк.

Ф. 35: Магістрат м. Ковель,

оп. 1,

55. спр. 2. Міська книга 1661-1665 рр., 292 арк.

56. спр. 3. Міська книга 1670 р., 381 арк.

57. спр. 4. Міська книга 1670-1673 рр., 310 арк.

58. спр. 6. Міська книга 1676-1683 рр., 190 арк.

59. спр. 7. Міська книга 1680-1686 рр., 279 арк.

- 60. спр. 8. Міська книга 1686-1690 рр., 283 арк.
- 61. спр. 9. Міська книга 1690-1694 рр., 283 арк.
- 62. спр. 10. Міська книга 1694-1697 рр., 227 арк.

Ф. 220: Колекція документів, зібраних Київською археографічною комісією,
оп. 1,

- 63. спр. 100, 1620 р., 8 арк.
- 64. спр. 143, 1645 р., 1 арк.

Ф. 1237: Магістрат містечка Олика,
оп. 1,

- 65. спр. 1. Міська книга 1666-1692 рр., 46 арк.
- 66. спр. 4. Міська книга 1644-1659 рр., 93 арк.
- 67. спр. 6. Міська книга 1600-1606 рр., 99 арк.
- 68. спр. 7. Міська книга 1659-1670 рр., 204 арк.

Ф. 1400: Магістрат м. Берестечко,
оп. 1,

- 69. спр. 1. Міська книга, 1675-1784 рр., 204 арк.

Ф. 1401: Магістрат містечка Миляновичі,
оп. 1,

- 70. спр. 1. Міська книга, 1586-1735 рр., 581 арк.

Ф. 2073: Колекція документів з історії волинських монастирів і Луцького
братства,

- оп. 1,
- 71. спр. 43, 1660 р., 1 арк.

Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів

Ф. 91: «Радзимінські»,

72. Спр. 44. Книга міської ради м. Рівне, т. 2, 1691-1699. 260 арк.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі у г. Мінск

Ф. 694 «Радзівілы»,

вопис 7,

73. Адз. 816. Міська книга м. Дубно, 1691-1693 pp., 80 арк.

Archiwum Narodowe w Krakowie,

74. Archiwum Sanguszków. Rękopisy, nr 27.

Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Oddział rękopisów,

75. sygn. 262. Міська книга містечка Козлин. 114 арк.

Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie. Oddział rękopisów. Pergaminy,

76. sygn. 980.

Biblioteka PAN w Kórniku. Oddział rękopisów

Akta spraw karnych i cywilnych miasta Ołyki,

77. sygn. 01203. Mf BK nr 2183, 1644 рік, 147 арк.

78. sygn. 01204. Mf BK nr 2184, 1625 рік, 107 арк.

79. Архів Стрітенської церкви в Олиці. Тестамент Анни з Коршовицьких.

1674 р. Оригінал. 2 арк.

Опубліковані джерела:

80. Акты Виленской археографической комиссии. Т. VII, Вильна, 1874. Ч. II А. 704 с.
81. Архів української церкви. Серія 2. Джерела. Вип. 1. Історія Луцького братства та братського монастиря 1617-1833 років / укл. М. Довбищенко. Луцьк: «Терези», 2014. 688 с.
82. Василь Загорівський. Духовне зав'язання. Наставлення д'тям и правила для их воспитанія... *Українська література: апокрифи, агіографія, паломницькі твори, полемічні твори, перекладні повісті, поетичні твори* / ред. В. Л. Микитась. К.: Наукова думка, 1988. С. 167-182. URL: <https://archive.org/details/UkrainskaXIVXVI/page/n541/mode/2up>
83. Галятовський Іоаникій. Наука, альбо способ зложення казання. URL: http://litopys.org.ua/old17/old17_04.htm
84. Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Кн. VI. Отд. 3. Киев, 1892. С. 1-88.
85. Де-Вітте Е.Й. Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.). *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Киев, 1903. Кн. 17. Вып. 1. С. 3-32; Вып. 3. С. 33-48; Вып. 4. С. 49-64; Киев, 1904. Кн. 12. Вып. 1. С. 65-76.
86. Копистенський Захарія. Омілія албо казанье (...) в блаженной памяти отца Єлісея Плетенецького. *Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*. Київ, 1924. 546 с.
87. Лямент у світа убогих на жалостное преставленіє святолюбивого а в обої добродітелі багатого мужа в Бозі велебного господина отця Леонтія Карповича, архімандрита общія обителі при церкві Сошествія святого духа братства церковного Віленського православного гречеського. *Пам'ятки*

братських шкіл на Україні (кінець XVII – початок XVIII ст.). Тексти і дослідження / ред. В.І. Шинкарук. Київ: Наукова думка, 1988. 568 с.

88. Пом'яник. Волинське крайове Братство святого Апостола Андрія Первозваного (Луцьке Хрестовоздвиженське). Від року Божого 1618-го і далі / ред. О. Бірюліна, А. Бондарчук, М. Хілько. Луцьк, 2000. 71 с.

89. Потій Іпатій. Унія греків з костелом римським, 1595 року. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus21.htm>; Перекладено з книжної української мови за виданням: *Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Кн. 2. Русская историческая библиотека. СПб., 1882. Т. 7. С. 111-168.

90. Требник Петра Могили. Київ, 1646. Третє видання. Т. 1. К., 1996. (Факсимільне відтворення тексту з видання Києво-Печерської Лаври 1646 року). Харків, 2007. 872 с.

91. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Т. 1. Киев: Типография императорского университета св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. 850 с.

92. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. *Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя*. Том 3. Дадатак. Мінск, 2010. С. 467-550.

93. Bellarmino R. De arte bene moriendi (1620); Nauka dobrego y szczęśliwego umierania: wszystkim wobec oboiej płci, y wszelakiego powołnia stanom niewymownie potrzebna, y bardzo pożyteczna. Kraków, 1621.

94. Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów / wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1954. 236 s.

95. Groicki B. Obrona wdów i sierot / wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1958. 344 s.

96. Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej / wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1953. 258 s.

97. Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego do Porządku i do Artykułów, pierwiej po polsku wydanych, w sprawach tego czasu nawięcej kłopotanych z tegoż prawa majdeburskiego przydane / wyd. K. Koranyj. Warszawa 1954. 301 s.

98. Druzbicki A. Śmierć świętobliwa człowieka chrześcijańskiego. Książeczka wszelkiego stanu ludziom dziwnie potrzebna y pożyteczna, przez jednego Kapłana Societatus Jesu za pozwoleniem starszych wydana. Wilno, 1685.
99. Januszowski Jan. Nauka umierania chrześcijańskiego, także iako konającego Panu Bogu oddawać y czego na ten czas pilnować trzeba, przy tym i przykłady o rozkoszach niebieskich i mękach czyścowych i piekielnych, częścią z włoskiego, częścią z łacińskiego na polski język przełożone. Kraków, 1604 // Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. [XVII-508](#). URL: <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/9612/edition/8693>
100. Młodzianowski T. Akty przygotowania się na dobrą śmierć kapłanom na śmierć disponującym, starym także, i tym co się sami zdaleka na śmierć gotują do używania potrzebne. Kraków, 1685.
101. Morawski J. Droga przed Bogiem. Śmierć świętych abo dyspozycja na śmierć dobrą. Nauką S. Teologii, i pobożnemi z Pisma Świętego i z Ojców SS. mianowicie Świętego Augustyna afektami, także SS. umierających przykładami objaśniona naprzód po łacinie, a potem po polsku. Poznań, 1698, w drukarni Collegium Societatis Iesu.
102. Volumina Contitutionum. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. T. 2 (1550-1609) Vol. (1587-1609).

МОНОГРАФІЇ, КОЛЕКТИВНІ ПРАЦІ, СТАТТІ

103. Александрович В.С. Малярство княжої Волині: джерельні перекази, пам'ятки, традиція. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 48-72.
104. Александрович В.С. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури: У 5-ти т.* Київ: Наукова думка, 2001. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. 848 с.
105. Александрович В.С. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. Львів, 2010. 468 с.

106. Алексеев А.И. Под знаком конца времени. Очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI веков. СПб.: Алетейя, 2002. 352 с.
107. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Перевод с франц. В. Ронин, под ред. А. Гуревича. Москва: Прогресс, 1992. 526 с.
108. Бабкова О. Свет пачуццяў і свет рэчаў: шляхецкія тэстаменты другой паловы XVI ст. *Homo Historicus. Гадавік антропалагічнай гісторыі* / под ред. А. Смаленчук, І. Дубянецкай. Вільна, 2008. С. 57-77.
109. Бережная Л.А. ‘Одесную’ и ‘ошую’. Русские и русинские иконы Страшного Суда. *Человек между Царством и Империей*. Материалы международной конференции «Человек между Царством и Империей: культурно-исторические реалии, идейные столкновения, рождение перспектив». Москва, 2003. С. 454-485.
110. Бережная Л.А. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире. *Исследования по истории Украины и Белоруссии. Ukrainica et belorossica*. Т. 1. Москва, 1995. С. 28-50.
111. Берк Питер. Историческая антропология и новая культурная история [Электронный ресурс] / Питер Берк. Пер. з англ. М. Неклюдовой. *Новое литературное обозрение*. 2005. № 75. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2005/5/istoricheskaya-antropologiya-i-novaya-kulturnaya-istoriya.html>
112. Білан Н.І. З історії лексико-тематичної маркованості духівниць XVII–XVIII ст. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2001. Вип. 2. С. 102-108.
113. Білан Н.І. Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (на матеріалі духівниць кінця XVII–XVIII ст.) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 220 с.
114. Білан Н.І. Традиційні мовні елементи в українських духівницях XVIII ст. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2001. Вип. 4. С. 85-90.

115. Білоус Н. «Всѣ рѣчи свои рухомыѣ от мала до велика...» Світ речей і предметів волинських городян в XVII ст. *Краєзнавство*. 2021, № 3-4. С. 6-18.
116. Білоус Н. «Вызнаваю сим моим тастаменьтом и остатнею волею своею». Тестаменти волинських міщанок кінця XVI–XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2017. Вип. 13-14. С. 152-158.
117. Білоус Н. До питання про реконструкцію соціотопографії Олика у світлі тестаментів XVII ст. *Олика і Радзивілли в європейській історії: відтворення історико-архітектурної спадщини*. Матеріали міжнародної конференції 29-30.10.2021. Луцьк – смт Олика, 2021. Луцьк, 2022. С. 215-221.
118. Білоус Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть : монографія. Київ: Інститут історії України НАНУ, ВД «Простір», 2021. 536 с.
119. Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Луцьк, 2011. Вип. 7. С. 191-203.
120. Білоус Н. Конфлікти та їх поладження в родинах міщан Волині у світлі тестаментів XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2020. Вип. 15-16. С. 128-142.
121. Білоус Н. Луцьке вйтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників. *Український історичний журнал*. Київ, 2015. № 4. С. 4-22.
122. Білоус Н. Луцькі лентвійти XVI–XVII ст.: характеристика уряду та персоналії. *PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. Том. 1. Ранньомодерна людина: простір – влада – право XVI–XVIII ст. Київ-Краків, 2015. С. 94-113.
123. Білоус Н. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії). *Український історичний журнал*. Київ, 2010. № 1. С. 65-83.

124. Білоус Н. Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2015. Вип. 11/12. С. 135-146.
125. Білоус Н. Тестаменти волинських городян кінця XVI–XVII ст.: структурний аналіз та мовні особливості. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2021. Вип. 27. С. 5-19.
126. Білоус Н. Тестаменти волинських городян ранньомодерного часу: евристичні можливості джерел та дослідницький інструментарій. *Український історичний журнал*. Київ, 2022, № 1. С. 5-14.
127. Білоус Н. Тестаменти волинських міщан XVII ст.: джерелознавчий аналіз. *Студії і матеріали з історії Волині 2012* / ред. В. Собчук. Кременець, 2012. С. 291-303.
128. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. : монографія. Київ: Інститут історії, вид-во «Простір», 2011. 200 с.
129. Білоус Н. Тестамент острозького і дубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р. *Острозька давнина*. Науковий збірник / ред. кол. І. Пасічник (гол. ред.), І. Тесленко (відп. ред.) та ін. Остріг, 2016. Вип. 5. С. 152-158.
130. Білоус Н. Тестамент як джерело міщанської писемності на Волині XVII ст. *Київська Академія*. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2020. Вип. 17. С. 39-67.
131. Білоус Н. Тестаменти рівненських міщан кінця XVII ст. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Вип. 18. Рівне, 2020. С. 220-240.
132. Білоус Н. «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII ст. *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, 2012. С. 296-308.
133. Білоус Н. Укладання testamentів у містах Волинського воєводства XVII ст.: правові засади і повсякденні практики. *Український історичний журнал*. Київ, 2021, № 1. С. 27-42.

134. Білоус Н. Фунеральна культура ранньомодерного українського соціуму: історіографія проблеми. *Український історіографічний збірник*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019, вип. 30. С. 213-243.
135. Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень*. Київ: Інститут історії, 2013. С. 297-315.
136. Бірюліна О. До історії олицького шпиталю Святого Хреста. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України*. Вип. 18. Луцьк, 2006. С. 75-76.
137. Бірюліна О. Джерела до історії Луцького братства. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу (Львів, 12–14 V 1997). Львів, 1997.
138. Бірюліна О. Міщани з Луцька та «иних мест» на сторінках луцького братського пом'яника. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть*. Наук. зб. Вип. 8: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 13-14 I 2001. Луцьк, 2001. С. 166-167.
139. Бірюліна О. Реєстр духовних осіб луцького братського пом'яника. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть*. Наук. зб. Вип. 7: Матеріали VII Міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 27-28 XI 2000. Луцьк, 2000.
140. Боряк О.О. Поховально-поминальна обрядовість. *Енциклопедія історії України. Том «Україна і українці»*. Кн. 1. К.: Наукова думка, 2018. С. 357-371.
141. Боряк О.О. «Як янгол вестиме до Бога...»: поховальна обрядовість українсько-білоруського пограниччя : монографія. Київ: ДІА, 2021. 352 с.
142. Вінниченко О. Заповіт сандомирського воєводи Яна Тарла (1750 р.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2009. Вип. 44. С. 385–415.
143. Вінниченко О. Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини XVIII ст. (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду).

Записки НТШ. Львів, 2006. Т. ССLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 663–686.

144. Вінниченко О. Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду).

Український історичний журнал. Київ, 2008. № 5. С. 68–87.

145. Вінниченко О. Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII – першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 161–173.

146. Вінниченко О. «Порятунок душі» у світлі тестаментів львівських вірмен XVII–XVIII ст. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta / red. K. Karolczak i Ł. T. Sroka*. Kraków, 2014. Т. IX: *Życie codzienne miasta*. S. 73–83.

147. Вінниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаменами). *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень*. Київ, 2013. С. 272-292.

148. Вінниченко О. Спадкування за заповітом в українських землях: генеза і правова регламентація у шляхетському середовищі Речі Посполитої. *Записки НТШ*. Львів, 2010. Т. ССLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін). Кн. 1. С. 74–87.

149. Вінниченко О. Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен XVII – першої половини XVIII ст. *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя*. Львів, 2012. С. 449–467.

150. Вінниченко О. Тестамент львівського патриція Марціана Кампіана (1629 р.) *Львів: місто – суспільство – культура*. Зб. наук. праць. Львів, 2017. Т. 10: Ч. 2. С. 266–291.

151. Вінниченко О. Тестамент львівського вірменина Домініка Богдановича 1707 року: турбота про спасіння душ. *Записки НТШ*. Львів, 2018. Т. ССLXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 176–198.

152. Вінниченко О. У правовому просторі «вірменської нації» Львова. Спадкування за заповітами: регламентація та процедура надання їм юридичної сили в XVII – першій половині XVIII ст. *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. Київ; Краків, 2015. Т. I. С. 339–358.
153. Вінниченко О. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII ст. як історичне джерело : автореф. дис.... канд. іст. наук. 07.00.06. Львівський ун-т, Львів, 2009. 19 с.
154. Волошин Ю. Козаки і посполиті. Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. : монографія. Київ: «К.І.С.», 2016. 356 с.
155. Воронин В. Тэстамент полацкаго бурмистра Давида Панкова 1559 г. *Гісторыя і археологія Полацка і Полацкай Зямлі*. Матеріалы IV міжнароднай навук. канф. Полацк, 2002. С. 32-40.
156. Ворончук І.О. Інститут опіки: правові норми та повсякденні практики на Волині ранньомодерної доби. *Україна у світовій історії*. 2014, № 3 (52). С. 134-150.
157. Ворончук І.О. Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історіографічний аспект та актуальні проблеми. *Українознавство*. Київ: НДІУ, 2017. № 3. С. 94-113.
158. Ворончук І.О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. : монографія. Київ: Вища школа, 2009. 512 с.
159. Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники : монографія. Київ: Фенікс, 2012. 711 с.
160. Ворончук І.О. Нова соціальна історія та перспективи українознавчих досліджень. *Українознавство*. № 2. Київ: НДІУ, 2015. С. 61-63.
161. Ворончук І.О. та ін. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. Київ: Фенікс, 2014. 740 с.

162. Гедьо А. Заповіти як джерело з історії повсякденного життя ніжинської грецької громади XVIII – першої половини XIX ст. *Краєзнавство*. № 3, 2010. С. 117-122.
163. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1 (Приложения). К., 1883. 2219 с.
164. Горін С. Волинські монастирі латинської традиції до 1648 р. (на матеріалах актових книг Волинського воєводства) : монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2017. 340 с.
165. Горін С. Дубенський Вознесенський Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженський монастирі до середини XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 14-15, 2011. С. 133-138.
166. Горін С. Заповіти як джерело дослідження історії монастирів Волині XVI – першої половини XVII ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 19. Київ, 2009. С. 19-35.
167. Горобець В. Нова соціальна історія. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 439-440.
168. Гошко Т. Уявлення про дитинство в кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. *Місто: історія – культура – суспільство*. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України Київ, 2018. № 4. С. 37-56.
URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/54>
169. Григорак А. Світоглядні орієнтири українського соціуму у світлі іконографії Страшного суду XV–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук, 07.00.01. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ, 2020. 290 с.
170. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 6. Київ, 1995. 680 с.
171. Гуревич А.Я. «Большая» и «малая» эсхатология. *Культура и общество средневековой Европы глазами современников*. Москва, 1989. С. 94-110.
172. Гуревич А.Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии. *Одиссей. Человек в истории*. Москва, 1989. С. 114-135.

173. Давидова М.Г. Иконы «Страшного суда» XVI-XVII вв. Пространство художественного текста. URL: https://www.portal-slovo.ru/art/35909.php?ELEMENT_ID=35909&PAGEN_1=3
174. Демченко Л.Я. Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз. *Наукові записки молодих вчених*. Київ.: Інститут української археографії НАНУ, 1997. С. 35-65.
175. Демченко Л.Я. Волинские завещания XVI в. в Литовской метрике: источниковедческий аспект. *Lietuvos Metrika, 1991–1996 metų tyrinėjimai* / red. Z. Kiaura, A. Urbanovičius, Vilnius 1998. S. 134-148;
176. Демченко Л.Я. Майнові розпорядження волинських шляхтичів за матеріалами тестаментів та реєстрів спадкового майна. *Архіви України*. 2004. № 1-2. С. 112-147.
177. Демченко Л.Я. Тестаменти княжого роду Збаразьких. *Архіви України*. 1996. № 4-6. С. 26-36.
178. Демченко Л., Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких XVI ст. *Острозька давнина*. Вип. 3, 2014. С. 243-281.
179. Демченко Л., Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких першої чверті XVII ст. *Острозька давнина*. Вип. 4, 2015. С. 149-176.
180. Демченко Л., Тесленко І. Тестамент Анни-Алоізи з князів Острозьких, вдови віленського воєводи Яна-Кароля Ходкевича. *Острозька давнина*. Вип. 6, 2019. С. 267-288.
181. Дзюба О. Про поховання Параскеви Товстоліс, другої дружини київського полкового обозного Федора Ханенка. *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2. Світ речей і повсякденних практик*. Київ, 2013. С. 350-354.
182. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. : монографія. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2008. 882 с.
183. Довбищенко М. Пам'ятки. Архів української церкви. Вип. 1. Т. 3. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2001. 464 с.

184. Довбищенко М. Історія Луцького братства та братського монастиря 1617-1833 років. Архів Української Церкви. Серія 2. Джерела. Вип. 1. Луцьк: «Терези», 2014. 686 с.
185. Ерусалимский К. «Новый Маргарит»: рукописная традиция и рецепция. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2018, № 2 (72). С. 74-94.
186. Жарков Є. Образ людини пізнього середньовіччя в її тестаменті: Михайло-Богуш Боговитинович. *Просемінарії. Медієвістика, історія Церкви, науки та культури*. Вип. 6. Київ, 2007. С. 23-63.
187. Зазуляк Ю. Заповіт львівського вірменина Вартіка з 1461 р. *Львів: місто – суспільство – культура*. Зб. наук. праць. Львів, 2017. С. 227-237.
188. Замура О. «Великий шаленець». Смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. : монографія. Київ: К.І.С., 2014. 240 с.
189. Замура О. Смерть у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви). *Краєзнавство*. 2009, № 3-4. С. 207-213.
190. Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2. Світ речей і повсякденних практик*. Київ, 2013. С. 316-349.
191. Заяць А.Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. : монографія. Львів: ЛНУ, 2019. 581 с.
192. Заяць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження : монографія. Київ-Львів, 2012. 558 с.
193. Зема В. Есхатологічні мотиви в руських проповідях на м'ясопуст (XVI – перша половина XVII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 199-213.
194. Зема В. Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації : монографія. Київ: Критика, 2020. 464 с.
195. Зема В. Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ, 2009. С. 258-268.

196. Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті / підг. тексту І. П. Чепіги. К.: Наукова думка, 1971. С. 5-27.
197. Зялецька В. Адносіны вернікаў усходніх абрадаў у Рэчы Паспалітай да смерці, пахавання і „вечнага” жыцця ў святле тэстаментнаў XVI–XVIII ст. *Істарычны альманах*. Т. 11. Гародня-Беласток, 2005. С. 122-145.
198. Іваницький С. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західньої Руси й Гетьманщини. *Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права*. Київ, 1925. Вип. 1. С. 59–81.
199. Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVII ст. : монографія. Київ: Наукова думка, 1966. 252 с.
200. Калашникова Н.М. Одежда украинцев XVI–XVIII вв. *Древняя одежда народов Восточной Европы*. Москва: Наука, 1986. С. 112-132.
201. Каманін І.М. Три тестаменти Адама Кисіля. *Україна*. 1918. Кн. ½. С. 49-68.
202. Капраль М. Богоявленське братство Львова у XVIII ст.: дослідження та матеріали : монографія. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2016. 328 с.
203. Капраль М. Люди корпорації: львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. : монографія. Львів, 2012. 552 с.
204. Капраль М. Смолянин Гермула у Львові в 1467 році. *Вісник Львівського національного університету. Серія історична*. Львів, 2010. Вип. 45. С. 545-550.
205. Капраль М. Упокій душі по-вірменськи: заповіт львівського купця Вартіка від 10 серпня 1461 р. *Читати – писати – говорити: Зб. наук. праць на пошану проф. Романа Шуста* / за ред. І. Підкопи, Р. Сіромського, Р. Тарнавського. Львів, 2019. С. 210-219.
206. Кочеркевич Я. Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. *Вісник Львівського університету*. 2006. С. 83-94.

207. Кочеркевич Я. Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI – першої половини XVII ст.: дипломатичний аналіз. *Архіви України*. 2010. № 5. С. 45-61.
208. Кочеркевич Я. Побут львів'ян. Джерелознавчий аналіз заповітів. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2003. Т. 10. С. 55-58.
209. Кошелева О.Е. Смерть: эмоциональный подтекст завещаний и переписки русского боярства XVII в. *Человек и его близкие на Западе и Востоке Европы* / под ред. Ю. Бессмертного, О.Г. Эксле. Москва, 2000. С. 194-207.
210. Кривошея В., Кривошея О. Заповіти як джерело до історії козацької старшини. *Студії з україністики. Зб. наук. праць з нагоди 60-річчя В. Цибульського*. Рівне, 2010. С. 109-139.
211. Кривошея І., Кривошея І. Тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 147-165.
212. Кривошея О. Духовні заповіти козацької старшини як історичне джерело. *Наукові записки НДІУ*. Т. 16. Київ, 2007. С. 369-374.
213. Кривошея О. Збірка духовних заповітів Інституту рукопису НБУВ ім. В.І. Вернадського як історичне джерело. *Гілея*. Київ, 2007. Вип. 8. С. 274-284.
214. Кривошея О. Тестаменти як складова фамільних архівів. *Наукові записки іст. фак-ту ЗНУ*. 2009. Вип. 26. С. 81-91.
215. Кристер А. Е. Духівниці XVI–XVII віку. *Юбілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія*. Київ, 1927. С. 491-513.
216. Кузьмин Е.М. XI Археологическій съѣздъ въ Кіевѣ. *Искусство и художественная промышленность*. СПб., 1899. № 14. С. 72-73.
217. Лазаревский А. Заметки об украинской старине: духовниці. *Черниговские губернские ведомости*. 1857, № 19. С. 152-162.
218. Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. 1868, кн. 2. Вып. 1-2.
219. Левицький О. Волинські оповідання. З життя XVI і XVII вв. Київ, 1914.

220. Леві Дж. Про мікроісторію. *Нові перспективи історіописання* / за ред. Пітера Берка. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 119-143.
221. Луц В. Волинські ікони Страшного суду. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Науковий збірник. Вип. 19. Матеріали ХІХ міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 24-25 жовтня 2012 р. Луцьк, 2012. С. 36-43.
222. Луц В. Щоденники волинських експедицій Данила Щербаківського. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження збереження та реставрації*. Матеріали VI міжнародної конференції, м. Луцьк, 1-3 XII 1999. Луцьк, 1999. С. 12-22.
223. Малик В.Г. Конфесійна поліваріантність християнської есхатології: генеза та еволюційні трансформації : автореф. дис. ... канд. філософ. наук. 09.00.11. Чернівецький націон. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2013. 20 с.
224. Місто – Історія – Культура – Суспільство: танатологія. Київ, 2020. № 11(4). URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/13>
225. Модзалевский В.Л. Два старинных духовных завещания. *Историко-литературный сборник. Посвящается Л. И. Срезневскому (1891-1916)*. Л., 1924. С. 92-117.
226. Ніколаєва Т. Історія українського костюма : монографія. Київ: Либідь, 1996. 171 с.
227. Острозька академія. Історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання. Острог, 2019. 720 с.
228. Паславська Н. Кравецький цех у Львові в XVI–XVIII ст.: майстрівство та розвиток професійної кар'єри ремісника. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць РДГУ*. Рівне, 2016. Вип. 27. С. 19-24.
229. Паславський І. Уявлення про потойбічний світ і формування поняття чистилища в українській середньовічній народній культурі. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. Т. 228. Львів, 1994. С. 343-356.
230. Перковський А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной

- статистики). *Проблемы исторической демографии СССР*. Сб. ст. / под ред. Р. Н. Пуллата. Таллин, 1977. С. 104-111.
231. Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639) : монографія. Львів, 2011. 207 с.
232. Петришак Б. Приватні архіви львівських міщан пізнього середньовіччя. *Записки НТШ. Праці історично-філософської секції*. Т. CCLXXIV. Львів, 2021. С. 94-103.
233. Плецький С. Погребальні обряди українців за козацької доби. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, Запорізьке відділення, 2013. 57 с.
234. Покровский Н.В. Страшный суд в памятниках византийского и русского искусства. *Труды VI археологического съезда в Одессе (1884)*. Т. 3. Одесса, 1887. С. 285-381.
235. Попружна А. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами духовних заповітів). *Сіверянський літопис*. 2000. № 1. С. 33-36.
236. Попружна А. (Барловська А.) Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 54-59.
237. Попружна А. Дзвони у жалобних церемоніях козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Дзвони в історії і культурі народів світу: Матеріали V міжнародної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції*. Луцьк, 2015. Вип. 5. С. 67–70.
238. Попружна А. Духівниця осавула Прилуцького полку М. Мовчана. *Сіверянський архів: Науковий щорічник*. Чернігів, 2008. Вип. 2. С. 77–80.
239. Попружна А. Духовні заповіти як джерело з історії благодійництва козацької старшини. Матеріали наук. конф. «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – поч. XVIII ст.». Ніжин, 2006. С. 171-175.
240. Попружна А. Епітафії як атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Гілея: науковий вісник*. К., 2014. Вип. 88. С. 14–18.

241. Попружна А. Надгробний портрет Івана Домонтовича в контексті поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 145–148.
242. Попружна А. Надгробний портрет як атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Українознавчий альманах*. Вип. 14. К., 2013. С. 64–66.
243. Попружна А. Неопублікована духівниця глухівської протопопи Меланії Софонович 1725 р. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць*. Вип. 6. Глухів, 2013. С. 175–180.
244. Попружна А. Поминальні обіди як прояв поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII століть. *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу*. Матеріали третіх наукових читань. Глухів, 24–25.10.2019. Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК, Національний заповідник «Глухів». Ніжин, 2019. С. 17–21.
245. Попружна А. Портрети в контексті поховальної культури шляхти Речі Посполитої та козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць*. К., 2014. Вип. 25. С. 281–288.
246. Попружна А. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2016.
247. Попружна А. Синодики як складова поховальної культури другої половини XVII–XVIII ст. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України, 2016. Вип. 23 (25). С. 136–140.
248. Попружна А. Смерть у поході, або поховальні практики козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць*. Глухів, 2015. Вип. 8. С. 116–119.

249. Попружна А. Традиції облаштування родинних усипальниць козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Київ, 2015. Вип. 20 (23). С. 150–155.
250. Прокоп'юк О. Вклади як маркер релігійності в ранньомодерному соціумі («зібране» афонським архимандритом Космою в Київській митрополії в середині XVIII ст.). *В орбіті християнської культури*. Наук. зб. Львів, 2020. (Серія «Київське християнство», т. 21). С. 59-76.
251. Прокоп'юк О. Соціальний склад жертводавців Софії Київської (за ризничними описами 1740-1750 рр.). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. Львів, 2020. Вип. 30. С. 117-126.
252. Прокоп'юк О. Спроба типологізації вкладів за предметом вкладання. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*. Матеріали 17-ї міжнародної наук. конф. 28 травня – 1 червня 2019 р. / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. Київ, 2019. С. 64-67.
253. Репина Л. «Новая историческая наука» и социальная история : монография. Москва: Издательство ЛКИ, 1998. 320 с.
254. Рикер Поль. Память. История. Забвения / пер. с франц. Москва, 2000. С. 566-570.
255. Романова О. Еволюція уявлень про вотивні привіси як «спосіб спілкування» з іконою в Наддніпрянській і Слобідській Україні наприкінці XVII – першій половині XIX ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2020. Вип. 15-16. С. 273-316.
256. Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 216-238.
257. Сазонов С.В. О видах синодика-помянника. *История и культура Ростовской земли*. Ростов, 1993. С. 110-112.

258. Сердюк І. Діти в населенні Гетьманщини XVIII ст. (історико-демографічний аспект). *ЕМІНАК. Науковий щоквартальник*, № 1 (17), Київ-Миколаїв, 2017. Т. 1. С. 23-27.
259. Сердюк І. Маленький дорослий. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. : монографія. Київ: К.І.С., 2018. 455 с.
260. Сліж Н. Тэстамент берасцейскага бурмістра Станіслава Баброуского, 1639 г. *Беларускі гістарычны зборнік*. Беласток, 2014. С. 7-24.
261. Сліж Н., Гордеев М. Шляхецкыя тэстаменты XVI – пачатку XVIII ст. *Гыстарычны альманах*. Т. 3. Гародня, 2000. С. 90-110.
262. Старченко Н.П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). *Київська старовина*. Київ, 2000. № 6. С. 58-74; 2001. № 1. С. 42-62; № 4. С. 20-42.
263. Стельмашук Г. Вбрання на Волині в XIV–XVIII ст. і побутування окремих його компонентів у селян до середини XX ст. *Народознавчі зошити*. 2017. № 4 (136). С. 899-902.
264. Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі / упор.: А.Ф. Аляксандрава, В.У. Бабкова, І.М. Бобер. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі», 2012. 670 с. + Іл.
265. Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині. *Наукові записки*. Т. 19, кн. 1. Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ. К., 2009. С. 249-252.
266. Тимошенко Л. Сакралізація Луцька і Острога внаслідок поширення топосу «Богоспасаємого граду» (XVI – перша половина XVII ст.). *Острозька давнина*. Острог, 2019. Вип. 6. С. 97-112.
267. Тимошенко Л. Традиція і практики поминання померлих у Київській митрополії в кінці XVI – першій половині XVII ст. Внесок церковних братств. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XIV–XV. Дрогобич, 2011. С. 116-132.

268. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків : монографія. Київ: ВД «Простір», 2012. 1366 с.
269. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 1. Київ: Либідь, 1994. 250 с.
270. Федак-Гелитович М. Страшний суд в українському іконописі. *Сакральна культура київської церкви*. URL: https://risu.ua/strashniy-sud-v-ukrajinskomu-ikonopisi_n54735
271. Циганок О. Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці : монографія. Вінниця, 2014. 362 с.
272. Цодикович В.К. Семантика іконографії «Страшного суда» в руском искусстве XV–XVI веков : монографія. Ульяновск, 1995. 297 с.
273. Чистилище. *Українська Релігієзнавча Енциклопедія*. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/chystilyshhe/>
274. Штайндорф Л. Кто ближние мои? Индивид и культура поминовения в России раннего нового времени. *Человек и его близкие на Западе и Востоке Европы* / под ред. Ю. Бессмертного и О.Г. Эксле. Москва, 2000. С. 208-237.
275. Шустова Ю. Документи Львовського Успенського Ставропигийського братства (1586–1788): источниковедческое исследование : монографія. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. 648 с.
276. Яковенко Н. «Освоєний простір», або де заповідали ховати себе волинські шляхтичі. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVII ст.* Київ, 2012. С. 146-164.
277. Яковенко Н. «Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Зб. наук. праць на пошану Л. Войтовича. Львів, 2011. С. 784-808.
278. Яковенко Н. «Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст.* Київ, 2012. С. 105-143.

279. Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського : монографія. Київ: Лаурис-Критика, 2017. 704 с.
280. Яковенко Н. «Жарти зі смертю» (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності). *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст.* Київ, 2012. С. 227-248.
281. Яцків Л. Іконографія сюжетів Раю і Пекла на іконах Страшного суду XV–XVI ст.
URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VInam/2008_19/016.htm
282. Adamska A. «Stąd do wieczności». Testament w perspektywie piśmienności pragmatycznej na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 185-200.
283. Aleksandrowicz-Szumlikowska M. Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI–XVIII w. Warszawa: SEMPER, 1995. 65 s.
284. Alsop J.D. Religious Preambles in Early Modern English Wills as Formulae. *The Journal of Ecclesiastical History*. T. XL, 1989. P. 19-27.
285. Anužytė L. Žemaitijos bajorų testamentai (XVI a. pabaiga – XVII a. pradžia). *Lietuvos istorijos metraštis 1998 m.* Vilnius, 1998. P. 119–142.
286. Aries P. L'Homme devant la Mort. Editions de Scuil, 1977. 640 p.
287. Ariès Philippe. Człowiek i śmierć. / Przełożyła E. Bąkowska. Warszawa: Państwowy Instytut wydawniczy, 1992. 639 s.
288. Aubenas R. Le Testament en Provence dans Vancien droit, Aix-en-Provence. Editions Paul Roubaud, 1927.
289. Augustyniak U. Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży – ludzie a rzeczy w XVI–XVIII wieku. *KHKM*. R. 69 (3). S. 390-381.
290. Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Wyd. 2 poprawione. Warszawa: SEMPER, 2014. 300 s.

291. Balaišytė L. Publicum dolori theatrum: kilmingųjų laidotuvių apipavidalinimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVIII a. viduryje [Publicum Dolori Theatrum: Funerals of the Nobility in the Mid-18th Century in the Grand Duchy of Lithuania]. *Dailės Istorijos Studijos*, nr 3 (2008). S. 9–23.
292. Baur P. Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz. Sigmaringen, 1989. 292 s.
293. Barański Janusz. Świat rzeczy: zarys antropologiczny. Kraków, 2007. 376 s.
294. Bartkiewicz M. Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wyd. PAN, 1974. 287 s.
295. Bartoszewicz A. Języki wernakularne w testamentach mieszczan krakowskich XIV–XV w. *KHKM*. Warszawa, 2013. R. LXI., nr 2. S. 251-261.
296. Bartoszewicz A. Mowa, gest, pismo. Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 2017. R. CXXIV, nr 2. S. 209-235.
297. Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce. Warszawa: wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012. 348 s.
298. Bartoszewicz A. Religijność mieszkańców późnośredniowiecznego Szadku w świetle aktów ich ostatniej woli. *Buletyn Szadkowski*. Łódź, 2018. T. 18. S. 5-19.
299. Bartoszewicz A. Testament jako źródło do badań nad piśmiennością mieszczańską w późnym średniowieczu. *KHKM*. 2011. R. LIX, nr 3-4. S. 293-303.
300. Berezhnaya L. 'Sin, Fear, and Death in the Catholic and Orthodox Sermons in the XVIth-XVIIth Century Polish-Lithuanian Commonwealth (An Attempt at Comparison).' *Etre Catholique – être Orthodox – être Protestant. Confessions et identités culturelles en Europe* / ed. by M. Derwich, M. Dmitriev, Wrocław: LARHCOR, 2003. P. 253-284.
301. Berezhnaya L. «True faith» and salvation in the works of Ipatii Potii, Meletii Smotryts'kyi, and in early-modern Ruthenian testaments. *Cahiers du monde russe. Russie, Empire russe, URSS, États indépendants* 2017, 58, No. 3. P. 435-464.

302. Bertram M. Mittelalterliche Testamente. Zur Entdeckung einer Quellengattung in Italien. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*. Bd. 68, 1988. S. 509-545.
303. Bertram M. Bologneser Testamente. Erster Teil: die urkundliche Überlieferung. *QFIAB*. Bd. 70, 1990. S. 151-233.
304. Bertram M. Bologneser Testamente. Zweiter Teil: Sondierungen in der Libri memoriali. *QFIAB*. Bd. 71, 1991. S. 195-240.
305. Biłous N. Gwałty oraz przemoc domowa w miastach Wołynia w końcu XVI – początku XVIII wieku. *W kręgu rodziny epok dawnych. Przemoc* / red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha. Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny, 2020. S. 84-96.
306. Biłous N. Konflikty w rodzinach mieszkańców miast Wołynia w świetle testamentów z XVII wieku. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 317–325.
307. Biłous N. Projekty wydawnicze oraz problemy edytorskie na Ukrainie. *Studia edytorskie*, t. 2. Pod red. A. Perłakowskiego. Kraków: „Historia Jagiellonica”, 2015. S. 11-18.
308. Biłous N. Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII wieku. Katalog. Warszawa: wydawnictwo SEMPER, 2017. 134 s.
309. Biłous N. Testamenty mieszkańców miasta Ołyki z lat 1660-1670. *KHKM*. 2011, nr 3-4. S. 347-362.
310. Biłous N. Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. *KHKM*. 2016, nr 64(2), S. 211-224.
311. Biłous N. Unia Lubelska i jej następstwa w historiografii ukraińskiej. *450 lat Unii Lubelskiej. Kongres Dwóch Unii. Od Unii Lubelskiej do Unii Europejskiej*. Praca zbiorowa / pod red. K. Czerlunczakiewicz, H. Mącika, M. Trzewika. Lublin, 2020. S. 85-97.
312. Biłous N. Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII wiekach. Spisy. Toruń: Wydawnictwo naukowe „Grado”, 2017. 111 s.

313. Biłous N. Wpływ unii lubelskiej na rozwój urbanizacji województwa kijowskiego. *Unia lubelska z 1569 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej* / red. T. Kempa, K. Mikulski. Toruń, 2011. S. 201-208.
314. Biłous N. Zapisy mieszczan wołyńskich na rzecz dobroczynności i świątyń różnych wyznań według testamentów z XVII wieku. *KHKM*. 2020. T. LXVIII, nr 2. S. 187-204.
315. Bogucka M. Historia kultury materialnej a postmodernizm. Kilka uwag do modnego tematu. *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Plachcińska oblata* / red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé. Warszawa, 2006. S. 31-34.
316. Bogucka M. Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku: wprowadzenie w problematykę. *Przegląd Historyczny*. T. LXXIV, 1983, zesz. 3. S. 495-507.
317. Borkowska M. Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór tekstów z XVII–XVIII w. Kraków, 1984. 207 s.
318. Borovský T. «Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit». Odkazy brněnských měšťanů cirkevnim institucim v letech 1410-1530. *Sbornik praci Filozofické fakulty brněnské univerzity C*, 46, 1999. S. 79-96.
319. Brand A. von. Mittelalterliche Bürgertestamente: neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materialen und geistigen Kultur. *Lübeck, Hanse und Nordeuropa. Gedächtnisschrift für Ahasver von Brandt*. Köln, 1979. S. 336-358.
320. Bruździński A. Bractwa religijne w siedemnastowiecznym Krakowie. *Historia świadectwem czasów. Księdzu prof. Markowi Tomaszowi Zahajkiewiczowi* / red. W. Bielak, S. Tylus. Lublin, 2006. S. 103–147.
321. Bukowska K. Dawne polskie prawo prywatne miejskie od połowy XV do połowy XVIII wieku. *Historia państwa i prawa Polski*. T. II. Wyd. II. Warszawa, Toruń, 1966. S. 299-312.
322. Bůžek V. Každodenni kultura jinočeských mest'anských domácnosti v předbělohorské dobv. *Opera historica*, 1, 1991. S. 43-73.

323. Bůžek V. Tendencje rozwoju kultury codziennej w południowoczeskich mieszczańskich gospodarstwach domowych we wczesnej nowożytności. *KHKM*. 2001. R. 49, nr. 1-2. S. 13-40.
324. Ciesielski T. Pogrzeby wojskowe w czasach saskich. *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci* / pod red. H. Suchojada. Warszawa, 2001. S. 217–233.
325. Chrościcki J.A. *Pompa Funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*. Warszawa, 1974. 370 s.
326. Chiffolleau J. *La Comptabilité de l'au-delà: les homes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 – vers 1480)*. Roma, 1980. 494 p.
327. Chiffolleau J. Pour une histoire de la religion et des institutions medievales du XII au XV siecle. *Cahiers d'histoire*. 1991. T. 36. P. 3-21.
328. Cohn S.K. *Death and Property in Siena 1205-1800: Strategies for the Afterlife*. Baltimore-London, 1988. 352 p.
329. Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego / oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad. Warszawa: SEMPER, 2005. 260 s.
330. *Człowiek średniowiecza* / pod red. Jacques'a Le Goffa. Warszawa, 2000. 471 s.
331. *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII wiek)* / red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk. Bydgoszcz, UMK, 2015. 292 s.
332. *Die Wiener Stadtbücher 1395-1430. Teil 1: 1395-1400.* / Hrsg. W. Brauneder, G. Jaritz. *Fontes rerum austriacarum, III. Abteilung: Fontes Iuris*, Wien-Köln, 1989; Teil 2: 1401-1405, Köln-Weimar, 1998; Teil 3: 1406-1411 / Hrsg. W. Brauneder, G. Jaritz, Ch. Neschwara, Wien-Köln-Weimar, 2006; Teil 5: 1418-1421 / Hrsg. G. Jaritz, Ch. Neschwara. Wien-Böhlau, 2018.
333. Dikavičius P. *Pompa funebris: funeral Rituals and civic Community in Seventeenth Century Vilnius*. Budapest: Central European University, 2016. 73 p.
334. Dąbkowski P. *Prawo prywatne polskie*. T. 1. Lwów 1910; T. 2. Lwów, 1911.

335. Delimata M. Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego. *Spółeczeństwo staropolskie*. T. III. Warszawa, 2011. S. 21-37.
336. Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII wieku / oprac. Ewa Danowska. Kraków: PAU, 2011. 240 s.
337. Dobrowolski K. Włociańskie rozporządzenia ostatniej woli na Podhalu w XVII i XVIII w. *Studia i materiały*. Kraków, 1933.
338. Dumanowski J. Pompa funebris? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w. *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII w.* Warszawa, 2001. S. 315-322.
339. Dymmel A. Ubiory jako wyznacznik pozycji społecznej mieszczan lubelskich w drugiej połowie XVI i XVII wieku. *KHKM*. 1983. R. XXXI, nr 2. S. 197-207.
340. Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte / Hrsg. W. Schulze. Berlin, 1996. 348 S.
341. Gadocha M. Udział bractw religijnych w pogrzebach siedemnastowiecznych mieszczan krakowskich. *KHKM*. 2014. R. 62, nr 3. S. 389-401.
342. Gałaj-Dempniak R. Choroba i śmierć szlachty w świetle pamiętników i utworów literackich okresu XVI–XVII wieku. *Choroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII–XXI wieku* / pod red. K. Chojeckiego, E. Włodarczyka. Warszawa: DIG, 2010. S. 69-74.
343. Głowacka-Penczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa: wydawnictwo Neriton, 2010. 175 s.
344. Głowacka-Penczyńska A. Rzeczy «stare» i «cenne» w testamentach i inwentarzach mieszczkańskich małych miast Wielkopolski w XVII w. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 327-338.
345. Głowacka-Penczyńska A. Testamenty mieszkańców małych miast wielkopolskich z XVII w. *KHKM*. 2011, nr 3-4. S. 381-393.
346. Głowka D. Dyspozycje pogrzebowe duchowieństwa plockiego w XVII–XVIII wieku. *KHKM*. R. LX, 2012, nr 2. S. 249-256.

347. Główna D. Legaty pieniężne i rzeczowe na rzecz instytucji kościelnych w testamentach duchownych z diecezji płockiej w XVII w. *KHKM*. R. 59, nr 3-4. S. 409-413.
348. Główna D. Między prawem i konwencją a osobistą refleksją. Ze studiów nad testamentami duchowieństwa diecezji płockiej w XVII i XVIII w. *KHKM*. R. 58, nr 2. S. 259-266.
349. Główna D., Klonder A. Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność. *KHKM*. R. LI, 2003, nr 2. S. 157-167.
350. Gonon M. La vie familiale en Forez au XIV siècle et son vocabulaire d'après les testaments. Paris, 1961. 275 p.
351. Górny M. W sprawie badania rodziny staropolskiej na podstawie testamentów *Studia Historyczne*. T. XXX, 1987. Z. 3. S. 487-494.
352. Guzzetti L. Testamentsforschung in Europa seit den 1970er Jahren. Bibliographischer Überblick. *Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den «letzten Dingen»* / hrsg. M. Herzog, C. Hollberg. Konstanz, 2007. S. 17-33.
353. Guzzetti L. Venezianische Vermächtnisse. Die soziale und wirtschaftliche Situation von Frauen im Spiegel spätmittelalterlicher Testamente. Stuttgart-Weimar, 1998. 348 s.
354. Hahn Kadri-Rutt. Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 19), LIT Verlag, Berlin, 2015. 800 s. Рец.: Kubicki R. *Zapiski Historyczne*, Toruń, 2019. T. XXXIV, zeszyt 1. S. 177-182.
355. Heht M. Ahnenproblem in der Funeralkultur der Frühen Neuzeit. *Cimetières et sépultures du Moyen Âge à nos jours en Lorraine*. Annales de l'Est, nr 2. 2012. S. 161-182.
356. Hołdys S. Więzi rodzinne w świetle mieszczańskich testamentów z pierwszej połowy XVII wieku. *Studia Historyczne*. Kraków, 1986. R. XXIX. Z. 3 (114). S. 347-357.

357. Household composition in medieval Bohemia. *Journal of Medieval History*, 16, 1990. S. 55-75.
358. Hrubá M. «Nedávej statku žádnému, dokud duše v těle». Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2002. 339 s.
359. Hrynkiwicz J. Przemyskie testamenty i inwentarze pośmiertne XVI–XVIII w. *Rocznik Przemyski*. 2008. T. 44. Z. IV. S. 19-26.
360. Falniowska-Gradowska A. Testamenty szlachty krakowskiej. Kraków, 1997. 263 s.
361. Froch W. Opieka nad sierotami i żakami ze strony lubelskiej rady miejskiej w XVI wieku. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. 1978. T. 21. Nr 2. S. 153-165.
362. Jaritz G. Leben um zu sterben. Leben um zu leben. *Alltag im Spätmittelalter*. Wien-Graz-Köln, 1986. S. 121-188.
363. Jaritz G. Österreichische Bürgertestamente als Quelle zur Erforschung städtischer Lebensformen des Spätmittelalters. *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*. Bd. 8, 1984. S. 249-264.
364. Jaritz G. Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters. Wien-Köln, 1986. 224 s.
365. Jawor G. Stałe formuły w testamentach polskich. *Rozprawy Komisji Językowej*. T. 12. 1981. S. 217–233.
366. Justyniarska-Chojak K. «Bacząc się być podległą śmierci jako i inszy sąsiedzi...» – tożsamość religijna mieszkańców Nowego Sącza (w świetle testamentów z I ćwierćwiecza XVII wieku). *Świat i Słowo*, nr 2 (19), 2012. S. 133-148.
367. Justyniarska-Chojak K. «Będąc dobrej pamięci i zdrowy na umyśle» – pamięć w testamentach mieszczzańskich z terenu Małopolski (XVI–XVIII wiek). *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej*, t. 1: Historia i edukacja, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, U. Kicińska, Kraków 2013. S. 117-127.

368. Justyniarska-Chojak K. «Inwentowanie rzeczy» pisarza miejskiego Rozesława Marcina Brzeskiego z Szydłowca (1637). *KHKM*, nr 69 (3), 2021. S. 409-416.
369. Justyniarska-Chojak K. Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek). Kielce, 2010. 302 s.
370. Justyniarska-Chojak K. *Taxatio rerum olim...* – szesnastowieczne inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego. *KHKM*. 2015. R. 63, nr 1. S. 41-54.
371. Justyniarska-Chojak K. Uroczystości funeralne w małopolskich miastach w świetle inwentarzy pośmiertnych (XVI–XVIII wiek). *KHKM*. 2019. R. 67 (3). S. 323-334.
372. Inwentarze pośmiertne z małych i średnich miast Małopolski (w XVI–XVIII wieku) / oprac. K. Justyniarska-Chojak. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2020. 652 s.
373. Kálousova Vaclavá. Výpovědni hodnota testamentů pro výzkum rodinných struktur na příkladu Rokycan v 16. až 18 století. *Sbornik Muzea Dr. Bohuslava Horáka v Rokycanech*, 2015. Nr 27. S. 53-68.
374. Karalius L. Testamenty. *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy* / oprac. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Kraków: Universitas, 2006. S. 772-783.
375. Karpiński A. Dobroczynne i religijne legaty lwowskich mieszczan w świetle ich testamentów z lat 1550-1700. *KHKM*. 2011. R. LIX, nr 3-4. S. 363-378.
376. Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. 456 s.
377. Karpiński A. Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w. *Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej* / red. M. Bogucka. Warszawa, 1989. S. 204-232.
378. Katalog testamentów mieszkańców Brzeźcia i Grodna od XVI do pocz. XVIII w. / oprac. N. Sliż. Warszawa: SEMPER, 2017. 78 s.

379. Katalog testamentów poznańskich z drugiej połowy XVI i z XVII w. / oprac. A. Karpiński. Warszawa, SEMPER, 2017. 438 s.
380. Katalog testamentów z krakowskich ksiąg miejskich do 1550 r. / oprac. J. Wysmulek. Warszawa: SEMPER, 2017. 400 s.
381. Kempa T. Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII w. *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej* / red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik. Białystok, 2001. S. 74-102.
382. Kitowski P. Sukcesja spadkowa w mniejszych miastach województwa pomorskiego w drugiej połowie XVII i XVIII wieku. Studium prawnohistoryczne. Warszawa: Neriton, 2015. 320 s.
383. Kittell E. Testaments of Two Cities: a comparative analysis of the wills of medieval Genoa and Douai. *European Review of History*. T. V. 1998, nr 1. S. 47-82.
384. Kizik E. Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII w. Studium z nowożytnej kultury funeralnej. Gdańsk, 1998. 435 s.
385. Kizik E. Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI–XVIII wieku. Gdańsk, 2001. 478 s.
386. Klassen J.M. Gifts for the Soul and social Charity in Late Medieval Bohemia. *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter*. Wien, 1990. S. 63-81.
387. Klint P. Testamenty żołnierzy z Wielkopolski i ziemi halickiej z XVII w. *KHKM*. 2016. R. LXIV, nr 2. S. 197-210.
388. Kłoczowski J. Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce. Lublin: wydawnictwo KUL, 2010. 512 s.
389. Klonder A. Czeska i polska koncepcja historii kultury materialnej. Rozważania nad ewolucją kierunku badawczego w ostatnim ćwierćwieczu. *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum A. Rutkowska-Plachcińska oblata* / red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé. Warszawa, 2006. S. 145-156.
390. Klonder A. Koszty pogrzebu w testamentach oraz inwentarzach pośmiertnych mieszczan w dawnej Rzeczypospolitej. *KHKM*. 2011. R. LIX, nr 3-4. S. 415-422.

391. Klonder A. Prowincjusze i detaliści. Drobny handel i rzemiosło w Rzeczypospolitej w XVII – początku XVIII wieku. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2020. 162 s.
392. Klonder A. Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej z XVII w. *KHKM*. 2019. R. 67, nr 4. S. 449-484.
393. Klonder A. Wszystko spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2000. 184 s.
394. Kolmer L. Spätmittelalterliche Testamente. Forschungsergebnisse und Forschungsziele. Regensburger Testamente im Vergleich. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*. Bd. 52. 1989. S. 475-500.
395. Koranyj K. Powszechna historia państwa i prawa. T. 2: Średniowiecze, cz. 1. Warszawa: PWN, 1963. 382 s.
396. Kość J. Konwencje tekstu testamentowego w średniowiecznych relacjach sądowych. *Poznańskie studia polonistyczne. Seria językoznawcza*. T. XVI (XXXVI). S. 99-109.
397. Kość J. Komentarz tekstologiczny do siedemnastowiecznego testamentu Jakuba Suszy – biskupa chełmskiego. *Studia z historii języka polskiego i stylistyki historycznej ofiarowane prof. H. Wiśniewskiej na 50-lecie jej pracy naukowo-dydaktycznej* / red. Czesław Kosyl. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001. S. 101–109.
398. Kościółowi mojemu jako ukochanej oblubienicy mojej. Wybór testamentów duchownych małopolskich z XVII w. / wyd. E.E. Wróbel. Kraków: Unum, 2010. 226 s.
399. Kowalski K.M. Artefakty jako źródło poznania. Studium z teorii nauki historycznej. Gdańsk: wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1996. 201 s.
400. Krakowski S. Mieszczanie częstochowscy w XVII wieku w świetle testamentów. *Ziemia częstochowska*. 1965. T. 5. S. 115-125.
401. Krochmal J. Przemyskie testamenty staropolskie. *Rocznik Historyczno-Archiwalny*. 1989. T. VI. S. 133-160.

402. Król-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca-Podolskiego w XVIII wieku. Kraków: Avalon, 2008. 688 s.
403. Krzenck Th. Bömische Bürgertestamente des 15. Jh. Das Beispiel der Prager Neustadt. *Husitství – reformace – renaissance* / red. M. Polivka, J. Panek. Praha, 1994. S. 627-648.
404. Krzenck Th. Pražské a videnské testamenty pozdního středověku – pokus o komparaci (Prager und Wiener Testamente im Spätmittelalter – Versuch einer Komparation) *Pozdne stredoveké testamenty v českých mestech*. Praha, 2006. P. 87-94.
405. Krzenck Th. Bömische Bürgertestamente des 15. Jahrhunderts. Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas. Bd. 9, Marburg, 2017. 484 s.
406. Ks. Mieczysław Ozorowski. Hipacego Pocięja podstawy unickiej teologii pozytywno-polemicznej. Wydawnictwo Uniwersytetu kardynała Stefana Wyszyńskiego. Warszawa, 2012. 360 s.
407. Kubicki R. Kultura materialna w testamentach elbląskich z XV – pocz. XVI w. *KHKM*. 2010. R. LVIII, nr 2. S. 197-210.
408. Kuklo C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Białystok, 1998. 267 s.
409. Kuklo C. Małżeństwo, dzieci i rodzina w miastach i miasteczkach Korony w XVI-XVIII wieku. *Przegląd Historyczny*. T. 103. 2012, z. 4. S. 697-731.
410. Kuklo C. Próba obliczenia ludności Suraża według stanu z 1663 r. *Zeszyty Naukowe*. Uniwersytet Warszawski, filia w Białymstoku. 1977. Zesz. 19. Humanistyka. T. IV. Dział H – Prace Historyczne. S. 41-56.
411. Kultura funeralna elit I Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej / red. A. Drązkowska. Toruń, 2015. 432 s.
412. Kurzynoga O. Odzież mieszczaństwa rzeszowskiego w świetle ksiąg miejskich z XVII i XVIII wieku. *Prace Historyczno-Archiwalne*. T. 19. 2007. S. 5-21.

413. Lafage V. Punir, récompenser: l'enseignement des testaments montpelliérains (1554-1622). *Seizième Siècle*, 2007. No. 3. P. 225-248.
414. Laqueur T. Walter. *The Work of the Dead: A Cultural History of Mortal Remains*. Princeton. New Jersey: Princeton University Press, 2015. 736 p.
415. Le Goff J. *Kultura średniowiecznej Europy*. Warszawa: PWN, 1970. 548 s.
416. Lietuvos Metrika – šaltinis ikistatutinio laikotarpio testamentinio paveldėjimo reguliavimui tirti. *Lituanistica*, 1999, nr. 3 (39). P. 3–15.
417. Lorcin M.-T. Temps des notaries et temps des clients dans les actes de la pratique. Les testaments en Lyonnais et en Forez à la fin du Moyen Âge. *Le sens du temps*. Actes. 2017. P. 235-253.
418. Lück Heiner. *Der Sachsenspiegel. Das berühmteste deutsche Rechtsbuch des Mittelalters*, Darmstadt: Lambert Schneider Verlag, 2017. 176 S., 120 farbige Abb.
419. Lück Heiner. *Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches*. Dössel (Saalkreis): Verlag Janos Stekovics, 2005. 128 S.
420. Łopatecki K. Idea bojaźni Bożej oraz sprawczej roli Boga w wojsku polskim i litewskim w epoce wczesnonowożytnej. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*. Kraków, 2020. T. 26, nr 1. S. 55-82.
421. Majorossy J. Archiwa zmarłych. Administrowanie aktami ostatniej woli w miastach węgierskich późnego średniowiecza. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 239-250.
422. Malaniková M. Několik poznámek k ženským testamentům v pozdně středověkém Brně. *Pozdně středověké testamenty v českých mestech. Prameny, metodologie, formy využití* / red. K. Jišova, E. Doležalová. Praha, 2006. S. 139-144.
423. Manikowska H. Religijność miejska. *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym* / red. H. Manikowska, H. Zaremska. Warszawa, 2002. S. 11-36.
424. Manikowska H. W poszukiwaniu źródła «totalnego». Najważniejsze kierunki badań nad testamentami ludności miejskiej w XIII–XVIII w. *KHKM*. 2020. R. LXVIII, nr 1. S. 19-36.

425. Maro meto (1602) Merkinės miestiečių testamentai, Lietuvos miestų istorijos šaltiniai. Vilnius, 2001, kn. 3. P. 97–112.
426. Martinaitytė G. Miestietė Joniškyje XVIII a. *Žiemgala*, 2012, no 1. S. 38–42.
427. Medick Hans. Micro-Historie. *Socialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion*. Hrsg. Winfried Schulze. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994. S. 40-53. Переклад на рос.: Медик Ханс. Микроистория / Ханс Медик [Пер. с нем. Т. Дудниковой] *THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем*. Т. II. Вып. 4. М., 1994. С. 193-202.
428. Memoria als Kultur (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte. Bd. 121) / Hrsg. Otto Gerhard Oexle. Göttingen, 1995. 430 S.
429. Mezek G. Opieka nad sierotami jako instytucja społeczna w Toruniu w początkach XVII wieku. *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*. / Pod red. U. Augustyniak i A. Karpińskiego. Warszawa: Semper, 1999. S. 131-138.
430. Michalski A. Miejsca kultu na terenie księstwa klewańskiego wyrazem pragmatycznej religijności jego właścicieli. *Religijność. Wymiar prywatny i publiczny*. Kraków, 2007. S. 261-285.
431. Mikuła M. Die Modifizierung des Erb- und Familienrechts im Magdeburger Weichbildrecht (Einführung zum Thema). *Judiciary and Society between Privacy and Publicity, 8th Conference on Legal History in the Baltic Area* / ed. D. Janicka, Toruń, 2016. S. 329-343.
432. Mikuła M. Obraz Boga w testamentach szlacheckich doby nowożytnej. *Religijność. Wymiar prywatny i publiczny*. Kraków, 2007. S. 223-240.
433. Mikuła M. Testament publiczny i prywatny w Statutach Litewskich na tle praktyki prawnej. *Prawo blisko człowieka. Z dziejów prawa rodzinnego i spadkowego*. Kraków, 2008. S. 177-193.
434. Mikuła M. Tradycje prawne w regulacjach testamentowych w Królestwie Polskim XIV–XVI wieku: prawo sasko-magdeburskie, prawo kanoniczne i rzymskie oraz prawodawstwo lokalne. *KHKM*. 2020. T. LXVIII, nr 2. S. 131-158.

435. Mikuła M. Prawo miejskie magdeburskie (*Ius Municipale Magdeburgense*) w Polsce XIV – początku XVI w. Studium o ewolucji i adaptacji prawa. Kraków: wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018. 384 s.
436. Mikuła M. Z badań nad formą testamentu w statutach litewskich: testamenty ustne i pisemne. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. T. XI / red. J. Matuszewski, Kraków-Lublin-Łódź, 2008. S. 69-86.
437. Mikuła M. Zakres przedmiotowy spadkobrania testamentowego w Statutach Litewskich. *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*. T. 3 / red. W. Uruszczak, D. Malec, M. Mikuła, Kraków, 2010. S. 131-143.
438. Mironowicz A. Działalność charytatywna w Kościele Prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.* / red. U. Augustyniak, A. Karpiński. Warszawa 1999. S. 79-86.
439. Morales Cano S. Moradas para la eternidad. La escultura funeraria gótica toledana. Biblioteca Nueva, 2012. 320 p.
440. Mohrmann R.E. Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródła, problemy badawcze. *KHKM*. 2005. R. LIII, nr 2. S. 137–146.
441. Motylewicz J. Ubiory mieszczan przemyskich w XVI i XVII w. Z badań nad życiem codziennym mieszkańców Przemyśla. *Kresy południowo-wschodnie. Rocznik regionalnego ośrodka kultury edukacji i nauki w Przemyślu*. Rok 1. Zeszyt 1. Przemyśl, 2003. S. 31-40.
442. Mrozowski K. Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy w świetle najstarszych zachowanych testamentów. *KHKM*. 2010. R. LVIII, nr 2. S. 191-196.
443. Muszyńska J. Testamenty mieszczan szydłowieckich z lat 1638-1645. *Szydłowiec. Z dziejów miasta*. Szydłowiec, 1999. S. 15-34.
444. Nagielski M. Testament oboźnego koronnego i starosty chmielnickiego Mikołaja Stogniewa, porucznika chorągwi husarskiej JKMc i Władysława IV.

Studia Historyczno-Wojskowe / red. K. Bobiatyński, P. Gawron i M. Nagielski. T. 2, Zabrze, 2008. S. 263-275.

445. Nagielski M. Źródła dotyczące zniszczeń wojennych w połowie XVII w. w świetle regresu demograficznego Rzeczypospolitej po potopie. *Między Zachodem a Wschodem, t. 4: Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* / red. J. Wijaczka. Toruń, 2007. S. 113–132.

446. Żołnierz koronny w XVII wieku. Wybawca i bohater czy ciemniejszy – w świetle zachowanych rejestrów szkód w księgach grodzkich i ziemskich Rzeczypospolitej. *Spółeczeństwo staropolskie. T. 4: Spółeczeństwo a wojsko*. Warszawa: DIG, 2015. S. 135–154.

447. Nodl M. Středověký testament jako abnormalita. *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie, formy využití* / red. K. Jišová, E. Doležalová. Praha, 2006. S. 73-86. Польський переклад: Sredniowieczny testament jako anomalia. *Dom, majątek, klient, sługa. Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX wiek)* / red. M.R. Pauk, M. Saczyńska. Warszawa, 2010. S. 149-160.

448. Noodt B. Religion und Famile in der Hansestadt Lübeck anhand der Bürgertestamente des 14. Jahrhunderts. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2000. 618 s.

449. Nowak Alicja Z. Testament – integralna część przygotowań do dobrej śmierci w refleksji prawosławnego kręgu kijowskiego (XVII w.). *Київська Академія*. Київ: НАУКМА, 2008. Вип. 6. С. 48-62.

450. Oliński P. Fundacje i legaty religijne kobiet świeckich w wielkich miastach pruskich. *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych* / pod red. Z. Nowaka, A. Radziwińskiego. Toruń, 1998. S. 143-160.

451. Olszewski W. Testament jako źródło do badań życia miasta w średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona*. T. 7, Toruń 1998. S. 79-92.

452. Paknys M. Mirtis LDK kultūroje XVI–XVIII a. Vilnius: Aidai, 2008. 206 s. Paknys M. Śmierć. *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy* / oprac. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Przekład z litewskiego. Kraków: Universitas, 2006. S. 735-748.

453. Paringer Th., Richard O. Die Testamente der Reichsstadt Regensburg aus Spätmittelalter und Früherneuzeit. Entstehung-Überlieferung-Quellenwert. *Archivalische Zeitschrift*. T. LXXXVII, 2005. S. 197-234.
454. Pawlikowska W. Testamenty duchowieństwa diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVI w. Prawo i praktyka. *KHKM*. 2011. R. LIX, nr 3-4. S. 395-407.
455. Pelczar R. Działalność dobroczynna właścicielek Jarosławia dla Kościoła rzymskokatolickiego w II połowie XVI – 1 połowie XVII w. *Kobiety i kultura religijna. Specyficzne cechy religijności kobiet w Polsce / pod red. J. Hoff*. Rzeszów, 2006. S. 95-112.
456. Penkala-Jastrzębska A. Mit srebrnej łyżeczki? Przedmioty prestiżowe w szlacheckich inwentarzach majątkowych z ksiąg grodzkich województwa krakowskiego w czasach saskich. *Kwartalnik Historyczny*. 2020. R. CXXVII, nr 1. S. 33-62.
457. Penot Guy. Des Clauses restrictives, extensives et religieuses contenues dans les testaments aux XVII et XVIII siècles à Montpellier. Thèse de doctorat de droit de l'Université Montpellier I. Montpellier, editions de l'A.G.E.M., 1952.
458. Pešek J. Pozůstalostni inventaře jako prámén poznáni kultury každodenniho života. *Opera historica*, 1, 1991. S. 30-42.
459. Petriřak B. Pisarze miejscy jako testatorzy i spadkobiercy od XIV do pierwszej połowy XVII wieku. *KHKM*. 2013. T. LXI, nr 2. S. 295–304.
460. Petryszak B. Sporządzenie testamentów we Lwowie w późnym średniowieczu – pisarze, ceny, okoliczności. *KHKM*. 2014. Rok LXII, nr 3. S. 329-336.
461. Pisanko-Borowik A. Testamenty mieszczan grodzieńskich w XVII–XVIII wieku. *Studia Podlaskie*. T. XV. Białystok, 2005. S. 129-185.
462. Piwowarczyk E. Jałmużna na biednych i chorych w szpitalu Świętego Ducha w Krakowie wyrazem późnośredniowiecznej troski o dobro wspólne. *Rocznik Krakowski*. T. 77, 2011. S. 15-34.
463. Piwowarczyk E. Legaty testamentowe *ad pias causas* w XV-wiecznym Krakowie. Z badań nad pobożnością miejską, Kraków: Drukarnia akcydensowa Dorosz Andrzej, 2010. 585 s.

464. Piwowarczyk E. Pobożność krakowskich mieszczan w świetle ich testamentowych legatów z lat 1501-1530. *Saeculum Christianum*, 18(2) 2011. S. 77-100.
465. Piwowarczyk E. Wnioski badawcze w zakresie legatów testamentowych *ad pias casusas* w XV-wiecznym Krakowie. *Habent omnia tempora sua.* / Prace ofiarowane ks. prof. dr. hab. Januszowi Wyciśle / red. Z. Gogola. Kraków, 2013. S. 415-430.
466. Popiołek B. «Woli mojej ostatniej testament ten...» Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku. Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, 2009. 315 s.
467. Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkoposkiej z XVII wieku. *Studia i materiały z historii kultury materialnej*. T. LXIV / red. E. Balcerzak. Warszawa, 1992. 143 s.
468. Pośpiech A. Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? Przykład Wielkopolski XVII wieku. *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX* / pod red. J. Sztetyllo. Warszawa, 1992. S. 151-162.
469. Przybyłowicz O.M. Droga do domu Pana. Śmierć i pogrzeb w zakonie klarysek (teoria i praktyka XIII–XVII w.). *KHKM*. 2012. R. LX, nr 2. S. 227-247.
470. Rak P. Kadaňské knihy trhů a testamentů z let 1465-1603 a testamentární praxe v Kadani od poloviny 15. století do počátku 17. století. *Sborník archivních prací*. T. 48, 1998, č. 2. S. 3-106.
471. Rak M. Przydatność testamentów chłopskich w badaniach językoznawczych. *Biuletyn polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. Kraków, 2018. T. 78. S. 117-128.
472. Ratajova J. Pražské testamenty (1600-1620) jako pramen k dějinám rodinných struktur. *Pražský sborník historycký*. T. 30, 1998. S. 90-125.
473. Riabinin J. Prawo małżeńskie wedle praktyki miejskiej w XVII wieku. *Pamiętnik Historyczno-Prawny* / pod red. P. Dąbkowskiego. T. XII. Z. 4. Lwów, 1933. 18 s.

474. Rok B. Zagadnienie śmierci w kulturze staropolskiej czasów saskich. Wrocław: wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991. 226 s.
475. Rosa A. Testamenty mieszczan fordońskich jako egodokumenty mieszczańskie. *Kronika Bydgoska*. T. XXVIII. 2006. S. 41-72.
476. Rusiecki M. Obraz śmierci w katechezie kościoła katolickiego w XVI–XVIII w. *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci* / pod red. H. Suchojada. Warszawa, 2001. S. 287-302.
477. Samsonowicz H. Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV wieku. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1960. 122 s.
478. Samsonowicz H. Mieszczańska dobroczynność prywatna w Polsce późnego średniowiecza. *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*. Warszawa, 1976. S. 505-511.
479. Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den «letzen Dingen» / M. Herzog, C. Holdberg (Hrsg.). Konstanz: Schwabenakademie, 2007. 242 S.
480. Śliż N. Testament Piotra Kochlewskiego, sędziego brzeskiego z 1646 r. *Zapiski Historyczne*. T. LXXII. R. 2007. Zeszyt 1. S. 97-109.
481. Słomski M. Życie po śmierci. Wykonywanie zapisów testamentowych w kulturze prawnej i przestrzeni społecznej mniejszych miast wielkopolskich na przykładzie Dolska oraz Krzywina i Książa (druga połowa XVI – pierwsza połowa XVII w.). *KHKM*. 2020. R. 68, nr 1. S. 51-68.
482. Sowina U. Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza. *KHKM*. 1991. T. 39, nr 1. S. 3-25.
483. Sowina U. Testamenty krakowskie z przełomu średniowiecza i nowożytności wobec zasad dziedziczenia według prawa magdeburgskiego. *KHKM*. 2010. R. LVIII, nr 2. S. 185-190.
484. Sowina U. Towary w inwentarzach rzeczy mieszczan krakowskich na przełomie średniowiecza i nowożytności. *KHKM*. 2019, nr 67 (4). S. 435-447.
485. Sowina U. Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności. *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci*

i młodzież w Polsce. Cz. 1. Od średniowiecza do wieku XVIII / red. M. Dąbrowska i A. Klonder. Warszawa, 2002. S. 15-28.

486. Sowina U. Women's economic activity in Polish Towns at the Thurn of the Middle Ages and the Early Modern Time. *Trabajar en la ciudad medieval europea* / J.A. Solorzano Telechea, A. Sousa Melo (Ed.). Logroño: Instituto des Estudios Riojanos, 2018. P. 471-486.

487. Spáčilová L. Deutsche Testamente von Olmützer Bürgern. Entwicklung einer Textorte in der Olmützer Stadtkanzlei in der Jahren 1416-1566. *Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft*. Bd. 9. Wien, 2000.

488. Srogosz T. Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku. Warszawa: DIG, 2010. 264 s.

489. Stecki T.J. Radziwiłłowska Ołyka. *Przegląd Powszechny*. R. IV. T. XV. Kraków, 1887. S. 34-35.

490. Steindorff L. Memoria in Altrussland. Stuttgart, 1994. S. 252-254.

491. Suchojad H. Mentalność religijna szlachty małopolskiej w drugiej połowie XVII wieku. *Pamiętnik świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej* / red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański. Kielce 1991. S. 123-137.

492. Surdacki M. Bractwa religijne w Urzędowie w XVI–XVIII wieku. *KHKM*. R. LI, 2003, nr 3–4. S. 355-385.

493. Surdacki Marian. Rodzina i jej problemy w Urzędowie w czasach staropolskich. *Spoleczeństwo staropolskie*. Warszawa: DIG, 2011. T. III. S. 227-243.

494. Szefer A. Mieszczanstwo bydgoskie w świetle testamentów i inwentarzy mienia z lat 1581-1620. Bydgoszcz: wydawnictwo Tekst, 2015. 268 s.

495. Szende K. Testamenty i ustne oświadczenia woli. Oralność i piśmienność w procesie sporządzenia testamentów na Węgrzech w późnym średniowieczu. *KHKM*. 2013. R. LXI, nr 2. S. 223-237.

496. Tandecki J. Kobieta w rzemiośle wielkich miast pruskich na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na*

- progu czasów nowożytnych* / pod red. Z.H. Nowaka, A. Radziwińskiego. Toruń, 1998. S. 161-174.
497. Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII w. / oprac. i wyd. J. Łosowski. Lublin: UMCS, 2015. 520 s.
498. Testamenty Jana, Tomasza i Jana-Sobiepana Zamoyskich / oprac. W. Kaczorowski. Opole, 2007. 107 s.
499. Testamenty książąt Lubartowiczów-Sanguszków. Wybór tekstów źródłowych z lat 1750-1876 / oprac. J. Marszalska, W. Graczyk. Kraków: Instytut Teologiczny ks. Misjonarzy, 2011. 111 s.
500. Testamenty mieszczan warszawskich od XV do końca XVII wieku. Katalog / oprac. A. Bartoszewicz, A. Karpiński, K. Warda. Warszawa: SEMPER, 2010. 100 s.
501. Testamenty mieszkańców lwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII w. Katalog / oprac. O. Winnyczenko. Warszawa: SEMPER, 2017. 389 s.
502. Testamenty mieszczan wojnickich / oprac. P. Dymmel. Wojnicz: TPZW, 1997. 240 s.
503. Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631-1655 / Wyd. P. Klint. Poznań-Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2008. 248 s.
504. Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657-1680 / Wyd. P. Klint. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. 496s.
505. Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681-1700 / Wyd. P. Klint. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015. 516s.
506. Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII wieku / wyd. P. Klint, K. Rzemieniecki, J. Węglorz. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2018. 606 s.
507. Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich ziemi Sanockiej z XVII wieku / wyd. P. Klint, K. Rzemieniecki. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2021. 312 s.

508. Testamenty z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 r. Katalog / oprac. A. Bartoszewicz, K. Mrozowski, M. Radomski, K. Warda. Warszawa: SEMPER, 2017. 193 s.
509. Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku / oprac. J. Kowalkowski, W. Nowosad. Warszawa: DIG, 2013. 436 s.
510. Testamenty w księgach miejskich wileńskich z XVI i XVII w. Katalog / oprac. K. Frejlich. Warszawa: SEMPER, 2017. 99 s.
511. The World to come. Ukrainian Images of the Last Judgment / ed. by Liliya Berezhnaya and John-Paul Himka. Harvard Series in Ukrainian Studies. HURI Editorial Board, Cambridge, Massachusetts, 2014. 356 p.
512. Tlapáková V. Testamentární praxe ve Znojmě v 15. Století. *Jižní Morava*, 41, 2005. S. 29-43.
513. Tlapáková V. Testamenty znojemských měšťanů v pozdním středověku (do roku 1479). (Магістерська праця, захищена на філософському факультеті Моравського ун-ту в м. Брно, 2004.)
514. Tollerton L. Wills and Will-Making in Anglo-Saxon England. Woodbridge and Rochester: York Medieval Press, 2011. 327 p.
515. Topolska M.B. Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław: Ossolineum, 1984. 337 s.
516. Trajdos T.M. Dwa testamenty plebańskie z XVII w. *Rocznik Sądecki*. T. 38. 2010. S. 91-113.
517. Trimonienie R.R. Kobieta chłopska w obliczu śmierci w XVII wieku według ksiąg sądu dworskiego ekonomii szawelskiej. *W kręgu rodziny epok dawnych. Śmierć* / pod red. B. Popiołek, A. Chłostej-Sikorskiej, M. Plonki. Kraków, 2022. S. 161-176.
518. Trimonienie R.R. Przygotowanie do śmierci – obowiązki dobrego chrześcijanina w świetle testamentów magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim w XV stuleciu i na początku XVI wieku. *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*. Warszawa, 2017. S. 563-578.

519. Trimonienė R.R., Prascevičiūtė L. Senosios Kelmės ir Pakruojo rajonų kaimų kapinės. Žinynas [електр. книга], Šiauliai 2015. S. 10–22.
520. R.R. Trimonienė, L. Prascevičiūtė. Senosios Radviliškio rajono kaimų kapinės: mokslinis žinynas [електр. книга], Šiauliai 2018. S. 7–24.
521. Turska K. Garderoba jako przejaw gustu, stanu majątkowego i statusu społecznego w XVI wieku. *KHKM*. Warszawa, 2004, nr 2. S. 207-217.
522. Vaitkevičiūtė V. Mirties Raiška Religiniuose Baroko LDK Tekstuose [Expression of Death in the Religious Writing of the Grand Duchy of Lithuania in the Baroque Period]. *Literatūra* 38, no. 1 (2000): 57-74.
523. Varsackytė R. Laikysena mirties akivaizdoje: kauniečių testamentai XVII–XVIII a. [Bearing in the presence of death: testaments of Kaunas dwellers of the 17th and 18th centuries]. *Kauno istorijos metraštis*, 2007. S. 85-95.
524. Vasiliadis N. Misterium śmierci / przekład A. Bień, K. Korszak. Białystok: Bratczyk, 2005. 559 s.
525. Vilimas D. Brastos vaivados Kazimiero Liudviko Jevlašauskio testamentas. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2007 metai, 2. Vilnius, 2008. P. 139-149.
526. Vilimas D. Naugarduko žemės teisėjo Jarošo Jevlašauskio testamentas. *Istorija*. Vilnius, 2009. T. 71. P. 30-39.
527. Vovelle M. Un préalable a toute histoire sérielle: la représentativité sociale du testament, XV–XIX siècles. *Les actes notariques comme les sources de l'histoire sociale XVI–XIX siècles*. Actes du colloque de Strasbourg (mars 1978) / ed. B. Vogler. Strasbourg, 1979. P. 257-277.
528. Vovelle M. La mort et l'Occident. De 1300 à nos jours. Paris: Gallimard, 1983. 824 p.; Переклад на польськы: Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność. Przekład T. Swoboda i inni. Gdańsk, 2004.
529. Waszak S. Dzierność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. T. XVI, 1954. S. 316-384.
530. Wereda D. Testamenty hierarchów unickich w XVII–XVIII wieku. *Kościół unicki w Rzeczypospolitej* / red. W. Walczak. Białystok, 2010. S. 221-238.

531. Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej / wyd. ks. Jan Ambroży Wadowski. Warszawa, 1899-1900.
532. Wilczek-Karczewska M. Konflikty rodzinne na tle majątkowym w świetle wielkopolskich inwentarzy i testamentów z XVII wieku. Zarys problematyki. *Spółeczeństwo staropolskie*. Warszawa: DIG, 2011. T. III. S. 149-169.
533. Wilczek-Karczewska M. Testamenty szlachty wielkopolskiej z XVII wieku. *KHKM*. 2011. R. 59, nr 3-4. S. 333-345.
534. Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne / oprac. David Frick (Bibliotheca Europae Orientalis, T. XXXII, Fontes 2). Warszawa, 2008. 668 s.
535. Winnyczenko O. Dwa tatarskie testamenty wojskowych z pierwszej połowy XVIII wieku. *Rocznik Lituanistyczny*. Warszawa, 2017. T. 3. S. 259–273.
536. Winnyczenko O. «Prowent» od śmierci. Udział duchowieństwa i bractw ormiańskich w praktykach związanych ze śmiercią we Lwowie w pierwszej połowie XVIII wieku. *Krakowskie Pismo Kresowe*. Kraków, 2016. Rocznik 8: Ormianie. S. 65–89.
537. Witkowska A., Nastalska-Wiśnicka J. Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej. Maryjne miejsca święte w drukach staropolskich. Lublin: Werset, 2013. 783 s.
538. Wiślicz T. Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku. Warszawa: Neriton, 2001; англ. версия: [Earning Heavenly Salvation. Peasant Religion in Lesser Poland. Mid-Sixteenth to Eighteenth Centuries](#). Berlin: Peter Lang 2020. 108 p.
539. Włodarski M. Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w. Kraków: Znak, 1987. 297 s.
540. Wólkiewicz E. Ceremonie pogrzebowe biskupów wrocławskich (1300-1600). *KHKM*. 2012. R. 60, nr 2. S. 209-225.
541. Wólkiewicz E. Formy dobroczynności w miastach śląskich w średniowieczu. *KHKM*. 2010, R. 58, nr 2. S. 211-230.
542. Wólkiewicz E. Fundacje altaryjne w miastach śląskich w średniowieczu. *Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne* / pod red. M. Adamczewskiego. Warszawa: DIG, 2011. S. 161-185.

543. «Wszyscy śmiertelni jesteśmy i dlatego rozrządzamy majątności swoje». Wybór testamentów z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek) / oprac. K. Justyniarska-Chojak. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014. 164 s.
544. Wysmulek J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek). Warszawa: Neriton, 2015. 411 s. АНГЛОМОВНА ВЕРСІЯ: History of Wills, Testators and Their Families in Late Medieval Krakow. Tools of Power. Brill, 2021. 403 p.
545. Zajac A. Miasta prywatne Wołynia w XVI – pierwszej połowie XVII w. Liczba i specyficzne cechy funkcjonowania. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. T. XXVII, 2016. S. 179-198.
546. Zaremska A. Człowiek wobec śmierci: wyobrażenia i rytuały. *Kultura Polski średniowiecznej, XIV–XV wiek* / red. B. Geremek. Warszawa, 1997. S. 485–510.
547. Zaremska H. Żywi wobec zmarłych. Brackie i cechowe pogrzeby w Krakowie w XIV – pierwszej połowie XVI w. *Kwartalnik Historyczny*. R. XXII, 1974, nr 4. S. 733-749.
548. Zielecka W. Majątek ruchomy w testamentach prawosławnych i unitów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. T. 31, 2009. S. 5-35.
549. Zielecka W. Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. LXI. 2009. Zeszyt 1. S. 65-101.
550. Zielecka W. Testamenty wyznawców obrządków wschodnich z XVI i XVII wieku jako odzwierciedlenie przynależności wyznaniowej. *Матеріали наукової конференції, Гродно, 23-25.04.2004*. Мінск, 2007. С. 38-45.
551. Zielecka-Mikołajczyk W. Antemortem Documents of Eastern Orthodox and Uniate Burghers of Vilnius from the First Half of the 18th Century. *Zapiski Historyczne*. 2014. T. 4, nr 79. S. 143–72.
552. Zielecka W. Majątek ruchomy w testamentach duchownych obrządków wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. *Kościół unicki w Rzeczypospolitej* / red. W. Walczak. Białystok, 2010. S. 270-285.

553. Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle swoich testamentów. Warszawa: Neriton, 2012. 360 s.
554. Žagarės miestelėnų ir valstiečių rūpesčiai mirties akivaizdoje (XVII a. pabaiga). *Istoriniai tekstai ir vietos kultūra: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Lietuvos vardo paminėjimo tūkstantmečiui*. Šiauliai, Ryga, 2004. P. 186–192.
555. Żerek-Kleszcz H. Testamenty mieszczan pabianickich w XVII–XVIII wieku. *Pabianiciana. Pabianice*, 1992. T. 1. S. 37-50.
556. Żmigrodzka B. Testament jako gatunek tekstu. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1997. 108 s.
557. Žuromskaitė B. Śmierć w rodzinie magnackiej w Wielkim księstwie Litewskim (od II połowy XVI w. do I połowy XVIII w.) na przykładzie rodziny Sapienhów. Wrocław, 2006. Praca doktorska.

ДОДАТОК А. Реєстр тестаторів *

№ док.	Ім'я тестатора	Соціальний та сімейний статус	Визнання	Джерело	Місцевість і дата укладення, мова джерела
1	Матис Тресковський	міщанин, вїт, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 273-275	Ковель 21 III 1584 рус
2	Малофій Іванович	священник, вдівець	Пр	ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 32-35 зв.	Володимир 15 I 1585 рус
3	Ядвіга Кривецька	шляхтянка, дружина Якуба Сокольницького	Кат	ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 99-100 зв.	Луцьк 27 II 1587 рус
4	Куниця Каплянка	міщанка, дружина Мартина Приборського	Пр	ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 130-131.	Володимир 1 II 1590 рус
5	Мартин Приборський	шляхтич, одружений двічі	Пр	ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 4 зв. – 7 зв.	с. Білі Береги 24 XII 1592 рус
6	Пелагія Якимовая Обуховая	міщанка, вдова	Пр	ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 675-676.	Луцьк 2 IV 1594 рус
7	Себастьян Хростеховський	шляхтич, одружений	Єв	ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 15, арк. 719-721	Миляновичі 10 IV 1604 рус
8	Грицько Олізарович	міщанин, одружений	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 87 – 87 зв.	Олика 28 VI 1606 пол
9	Криштоф Садурський	шляхтич, неодружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 270 зв. – 272	Новий Тучин 8 IX 1608 пол
10	Лукаш Коваль	міщанин, одружений	Пр	Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 74	Козлин 20 X 1608 рус

* Скорочення: кат – католик, пр – православний, ун – уніат, єв – євангелік, пол – польська мова, рус – руська мова

11	Овдотя Кайданиха	міщанка, вдова	Пр	Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 22	Козлин 14 III 1610 рус
12	Ян Кргогулець- кий	шляхтич, вдівець	Кат	ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 170 – 171 зв.	Клевань 15 X 1610 пол
13	Михайло Волк Ланевський	шляхтич, неодружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 519-521	Луцьк 23 VIII 1611 рус
14	Ян Блажейовсь- кий	шляхтич, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 24, арк. 207-208.	Волиця Порська 25 IX 1615 пол
15	Мартин Іршинський	міщанин, війт, неодружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 103, арк. 217-219	Сокіл 18 II 1616 пол
16	Раїна Окорська	шляхтянка, дружина Миколая Вандаловськог о	Пр	ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 112, арк. 78а зв. – 79.	Турійськ 23 III 1619 пол
17	Самійло Васильович Солтан	міщанин, бурмистр, вдівець	Пр	ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 124-128.	Луцьк 20 VII 1621 рус
18	Анна Медонівна	шляхтянка, дружина Миколая Омелянського	Кат	ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 160 зв. – 162	Клевань 26 IV 1622 пол
19	Юхим Поліщук	міщанин, одружений двічі	Пр	Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204, k. 24-25	Олика 6 II 1625 пол
20	Миколай Шишковиць	міщанин, швець (чоботар) одружений	Пр	Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204, k. 36v-38	Олика 22 II 1625 пол
21	Павло Островський	міщанин, одружений	Пр	Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204, k. 81-82	Олика 17 V 1625 пол
22	Парфен Голузка	міщанин, лентвійт, війтівський писар, одруж.	Пр	ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 160, арк. 1647 зв. – 1650	Луцьк 4 V III 1628 пол
23	Войтех	міщанин,	Кат	ЦДІАК України.	Луцьк

	Мстиславович	аптекар, одружений		Ф. 25, оп. 1, спр. 183, арк. 1411-1415	15 X 1632 пол
24	Томаш Ясинський	шляхтич, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 16 зв. – 17.	Луцьк 3 VII 1636 пол
25	Левко Демкович	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 163-165	Вишва 9 I 1638 рус
26	Криштоф Немиський	міщанин шляхетського походження, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 30 зв. – 32	Луцьк 28 VI 1638 пол
27	Стефан Булгак	міщанин, лавник, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 92-93	Луцьк 8 III 1639 пол
28	Федір Бакоринський	міщанин, одружений	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 8 – 8 зв	Олика 4 IV 1644 пол
29	Гарасим Лазебник	міщанин, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 20 – 20 зв.	Олика 3 V 1644 пол
30	Іван Амброжко	міщанин, одружений двічі, вдівець	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 33 зв. – 34	Олика 19 V 1644 пол
31	Марія Сеньковна	міщанка, дружина 1-Криштофа Песярського, 2-Григорія Ружанського	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 16 – 16 зв.	Дубно 10 I 1645 пол
32	Андрій Іванович Косович	військовий гайдук, неодружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 29 зв. – 30 зв.	Дубно 17 X 1648 пол
33	Степан Грицелевич	міщанин, одружений	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 38 – 38 зв.	Олика 4 I 1649 пол
34	Дорота Матисова Сокальська	міщанка, вдова	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 38 – 38 зв.	Олика 21 II 1649 пол
35	Валентин	міщанин,	Кат	ЦДІАК України.	Дубно

	Шкляр	скляр, одружений		Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 40 зв. – 41	19 III 1649 пол
36	Настасія Андрійова Ковчайова	міщанка, вдова	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 32 зв.	Дубно 24 III 1649 пол
37	Регіна Сокальська	міщанка, дружина 1- Януша Волошинова, 2- Матяша Сокальського	Кат	ЦДІАУК. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157-158.	Дубно 23 IV 1650 пол
38	Уксинія Іванова Ратчинська	міщанка, вдова	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 195-195 зв.	Ратчин 12 XI 1649 пол
39	Яків Ласкович	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1401, оп. 1, спр. 1, арк. 168-168 зв.	Миляновичі 18 VIII 1650 рус
40	Блажей Згуба	шляхтич, слуга Андрія Жолкевського неодружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 199	Дубно 15 X 1650 пол
41	Іван Назарович і Кристина Русаківна	міщани, подружжя	Пр	ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 491-493.	Володимир 20 VII 1652 рус
42	Валентин Жембецький	міщанин, райця, двічі одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 40 – 40 зв.	Олика 31 III 1654 пол
43	Гася Нагішкова	міщанка, дружина 1-Федора Бізумова, 2- Степана Нагішка	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 41.	Олика 8 IV 1654 пол
44	Самійло Гудневич	міщанин, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 45 зв. – 46.	Олика 8 V 1654 пол
45	Йовся Веремейчи- кова	міщанка, дружина Семена Веремейчика	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 48.	Олика 1 VI 1654 пол
46	Вівдя Білецька	міщанка, самотня	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 55.	Олика 17 IV 1657 пол
47	Станіслав	міщанин,	Кат	ЦДІАК України.	Олика

	Медзякевич	броварник, одружений		Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 64-65.	21 X 1657 пол
48	Іван Йовтухович	міщанин, купець з Олики, одружений	Пр?	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 67-68.	Маначин 3 III 1657 пол
49	Лукашиха	міщанка, солодовничка, дружина Лукаша	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 72 зв. – 73.	Олика 11 III 1658 пол
50	Іван Антипович	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 46.	Олика 23 V 1658 пол
51	Михайло Вальда	міщанин, будівничий, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 83 зв. – 84.	Олика 8 II 1659 пол
52	Матяш Підвисоцький	міщанин, купець, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 85а зв. – 86.	Олика 26 IV 1659 пол
53	Григорій Фалелійович	міщанин, лавник, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 91 – 92.	Олика 9 X 1659 пол
54	Настасія Синицька	міщанка, дружина 1- Василя Швозки, 2- Кузьми Лубовика, 3- Данили Синицького	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 154 зв. – 155 зв.	Дубно 16 II 1660 пол
55	Стефан Лотошинсь- кий	пахолок замку, одружений	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 38 – 38 зв.	Олика 25 III 1660 пол
56	Олексій Юркевич	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 39 зв. – 40.	Олика 20 IV 1660 пол
57	Реїна Миколайова Голяшевська	міщанка, вдова	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 44 зв. – 45.	Олика 30 VIII 1660 пол
58	Андрій Лабунський	міщанин, міський писар, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 45 зв. – 46.	Олика 2 IX 1660 пол
59	Ян	міщанин,	Пр	ЦДІАК України.	Луцьк

	Федорович	військовий, неодружений		Ф. 2073, оп. 1, спр. 43.	2 IX 1660 пол
60	Мартин Дорошеня	міщанин, одружений двічі	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 49 зв. – 50.	Олика 1 II 1661 пол
61	Мартин Овакович	парох ковельського костелу	Кат	ЦДІАК України. ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 19 зв. – 20.	Ковель 26 II 1661 пол
62	Прокіп Семенович	міщанин, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 51 – 51зв.	Олика 11 III 1661 пол
63	Софія Андрійова Лежинська	міщанка, вдова	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 54 – 54 зв.	Олика 24 IV 1661 пол
64	Матяш Ольшевський	міщанин, швець, одружений двічі	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 58 зв. – 59 зв.	Олика 2 VII 1661 пол
65	Стоян Сербін	військовий, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 295-295 зв.	Дубно 23 IX 1661 пол
66	Маріанна Слоньчина	міщанка, вдова	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91 – 91 зв.	Олика 15 XII 1661 пол
67	Ганна Ходажовна	міщанка, дружина 1- Василя Попіка, 2- Романа Красновольця, породілля	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 85 зв. – 86.	Ковель 6 III 1662 пол
68	Матвій Калиновський	військовий вдівець	Кат	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 117 зв. – 118.	Ковель 13 I 1663 пол
69	Григорій Рудченя	міщанин, вдівець	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 120 зв. – 121.	Ковель 3 II 1663 пол
70	Гальшка Сколдицька	міщанка, вдова по міському писарю	?	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 268 – 268 зв.	Ковель 7 V 1663 пол

71	Йовко Мискевич	міщанин, одружений двічі	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 99 – 99 зв.	Олика 7 XI 1663 пол
72	Григорій Нетякевич	міщанин, кушнір, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 99 зв. – 100.	Олика 17 XI 1663 пол
73	Іван Кладовник	міщанин, одружений двічі	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 264–265.	Дубно 23 I 1664 пол
74	Василь Мартинович	міщанин, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 105 зв.	Олика 11 II 1664 пол
75	Євдоксія Гарасимиха Чирчиха	міщанка, вдова	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 106 – 106 зв.	Олика 3 III 1664 пол
76 76а	Георгій (Юрко) Середа	міщанин, кушнір, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 107 зв. – 108; 108 зв. – поправки до тестаменту	Олика 4 IV 1664, 6 IV 1664 пол
77	Катерина Толочкова	міщанка, дружина 1- Ілляша, 2- Андрія Толочка	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 283-284 зв.	Дубно 12 V 1664 пол
78	Роман Васильовський	міщанин, одружений двічі	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 110 – 110 зв.	Олика 20 V 1664 пол
79	Іван Мискевич (Боняк)	міщанин, купець, одружений	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 118 зв. – 119.	Олика 20 X 1664 пол
80	Клим Цибулька (Новикевич)	міщанин, самотній	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 120 зв.	Олика 5 XI 1664 пол
81	Грицько Рогачевський	міщанин, кушнір, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 120 зв. – 121.	Олика 21 XI 1664 пол
82	Яцько Леньчиц	міщанин, купець з	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1,	Олика 1 XII 1664

		м. Стрий, одружений		спр. 7, арк. 121 – 121 зв.	пол
83	Анна Шимонова Маринська	міщанка, вдова	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 125 – 125 зв.	Олика 18 II 1665 пол
84	Петро Бризель	міщанин, колишній вїйт, хірург, одружений двічі	Кат	ЦДІАК України, Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 131 – 131 зв.	Олика 22 V 1665 пол
85	Матяшова Шевелина	міщанка, вдова, убога	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 135 зв.	Олика 26 VI 1665 пол
86	Мартин Хмельовський	військовий	Кат	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 282 зв. – 283.	Ковель 27 VI 1665 пол
87	Семен Малишкевич	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 144.	Олика 15 II 1666 пол
88	Семен Гергеленя	міщанин, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 144 зв. – 145.	Олика 6 III 1666 пол
89	Софія Михайлова Вальдина	міщанка, вдова	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 145 зв. – 146.	Олика 26 III 1666 пол
90	Федора Макарівна Царьова	міщанка, вдова	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 149 зв. – 150.	Олика 22 IV 1666 пол
91	Євдоксія Іванова Капітаніха	міщанка вдова	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 153 – 153 зв.	Олика 20 V 1666 пол
92	Йовся Полуйкова	міщанка, дружина 1- Івана Пашинського, 2- Омелька Позневича, 3- Юхима Споришовича,	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 156 – 156 зв.	Олика 20 VI 1666 пол

		4- Яцька Полуйка			
93	Іван Буй	міщанин, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв.– 3 зв.	Олика 11 ІХ 1666 пол
94	Адам Гурський	міщанин, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 5 зв.– 6 зв.	Олика 21 Х 1666 пол
95	Олександр Дзуса	міщанин, купець, одружений	Ун	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 419 – 420.	Дубно 3 ІІ 1667 пол
96	Софія Куновська	міщанка, дружина 1- Станіслава Точевецького, 2- Яна Готарда, 3- Миколая Павловського, 4- Криштофа Куновського	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 158 зв. – 159.	Олика 4 ІІІ 1667 пол
97	Катерина Ветровна	міщанка, самотня, убога	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 160.	Олика 15 ІІІ 1667 пол
98	Федір Авдійчик	міщанин, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 162 – 162 зв.	Олика 27 ІV 1667 пол
99	Якуб Добко	міщанин, купець, одружений двічі	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 167 зв. – 168.	Олика 30 VІІ 1667 пол
100	Давид Маньковсь- кий	міщанин, одружений	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 169 зв.	Олика 20 І 1668 пол
101	Василь	міщанин з м. Броди, одружений	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 170.	Олика 26 І 1668 пол
102	Дорота Гроховаль- ська	міщанка, дружина 1- Яна Соколовського, 2-Якуба Гроховальсь- кого	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 170 – 170 зв.	Олика 28 І 1668 пол
103	Миколай	міщанин,	Кат	ЦДІАК України.	Олика

	Сахнович	одружений двічі		Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 171 – 171 зв.	30 IV 1668 пол
104	Миколай Пилипович	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 3, арк. 334 зв. – 335.	Ковель 20 V 1668 пол
105	Павло Ничипорович	міщанин, самотній	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 175 – 175 зв.	Олика 20 VI 1668 пол
106	Єрмош Хомович	міщанин, райця, одружений двічі	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 182 зв. – 183.	Олика 22 XI 1668 пол
107	Юхим Киселевич (Пруженик)	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 185 – 185 зв.	Олика 10 III 1669 пол
108	Аполонія Мартинова Більцова	міщанка, вдова	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 188-188 зв.	Олика 11 VI 1669 пол
109	Миколай Полупанович	міщанин, лавник, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 188 зв. – 189.	Олика 9 V 1669 пол
110	Трохим Москалько	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 189.	Олика 9 V 1669 пол
111	Лукаш Позневич	міщанин, лавник, одружений	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 195 зв. – 196.	Олика 9 XII 1669 пол
112	Євхимка Йоськова Лукьянови- чова	міщанка, вдова	Ун	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 197 – 197 зв.	Олика 22 II 1670 пол
113	Федір Дем'янович	священник, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 4, арк. 99 зв. – 100 зв.	Ковель 26 X 1671 рус, пол
114	Настасія Олександрова	міщанка, самотня	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 4,	Ковель 27 XI 1671 пол

				арк. 117-118 зв.	
115	Томаш	скарбовий гайдук, одружений тричі	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 342 зв. – 343.	Ковель 5 III 1672 пол
116	Ян Шимонович	міщанин, вдівець	Кат	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 452 зв. – 453 зв.	Ковель 3 і 29 I 1674 пол
117	Катерина Левкова Хребтунова	міщанка, дружина 1- Супрунова, 2- Левкова Хребтунова	Пр	ЦДІАК України К. Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 464-465 зв.	Дубно 14 і 28 III 1674 пол
118	Марк Ніфанович	міщанин лентвійт, одружений двічі	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 13-15.	Ковель 18 V 1676 пол
119	Аполонія	міщанка, дружина Кіндрата Лавриновича	Пр?	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 131 зв. – 132 зв.	Ковель 15 I 1678 пол
120	Іван Козловський	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 178-179.	Ковель 27 VII 1678 пол
121	Матвій Зайчик	міщанин, одружений	Пр	НГАБ. Ф. 694, оп. 7, спр. 816, арк. 71-71 зв.	Дубно 5 XII 1680 рус
122	Ярош Олешкович	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7, арк. 89-90.	Ковель 22 II 1682 пол
123	Мартиніан Жуковецький	генеральний намісник володимирсь- кої катедри, вдівець	Ун	ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 126, арк. 1312 зв. – 1315 зв.	Володимир 2 III 1682 пол
124	Стефан Вишпольсь- кий	шляхтич війт, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 129, арк. 873-874.	Володимир 12 XII 1683 пол
125	Марина	шпитальна бабка	Кат	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 13	Олика 24 VIII 1684 пол
126	Єронім Танюкевич	міщанин, цехмістр кушнірського цеху, лавник,	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 18 зв. – 20	Олика 13 X 1684 пол

		райця, одруж.		зв.	
127	Фрузина Монджейовська	міщанка вдова	Кат	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 10, арк. 10 зв. – 11.	Дубно 12 XII 1684 пол
128	Андрій Знойовський	міщанин, бурмистр вдівець	Ун	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7, арк. 233-234 зв.	Ковель 18 I 1685 пол
129	Василь Дубовець	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7, арк. 274	Ковель 8 I 1686 рус
130	Захаріяш Жидкевич	міщанин, вдівець	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 10, арк. 20.	Дубно 29 XI 1686 пол
131	Іван Посушка	міщанин, одружений двічі	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 8, арк. 16-17.	Ковель 19 XII 1686 пол
132	Костянтин Судимонтович Чечель-Новоселецький	шляхтич, королівський ротмістр, одружений	Кат	ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 403, арк. 420-423	Дубно 11 II 1688 пол
133	Настасія Стефанова Зайкова	міщанка, вдова	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 11, арк. 128 зв.	Дубно 20 III 1690 пол
134	Тетяна Федорова Ніфановичівна	міщанка, вдова	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 74-74 зв.	Ковель 17 XII 1690 пол
135	Петро Фігурин	міщанин, одружений	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 29	Рівне 1 I 1699 пол
136	Марина Храсицька	міщанка, дружина Гордія Храсицького	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 19-19 зв.	Рівне 29 I 1691 пол
137	Вівдя Шебанкова	міщанка, вдова	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 9, арк. 42 зв. – 43.	Ковель 22 II 1691 пол
138	Васько Пушкар	міщанин, вдівець	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР, Ф. 91, спр. 44, арк. 49.	Рівне 27 III 1691 пол
139	Яцентій Юхимович	цехмістр ковальського	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35,	Ковель 17 V 1691

		цеху, одружений двічі		оп. 1, спр. 9, арк. 63 зв. – 64.	пол
140	Онисько Мискевич	пахолок піхоти, вдівець	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаніка. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 36-36 зв.	Рівне 22 VI 1691 пол
141	Катерина Гусакова	міщанка, вдова	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 91, спр. 44, арк. 21	Рівне 4 VII 1691 пол
142	Андрій Чумка	міщанин, вдівець	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаніка. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 27	Рівне 1691 пол
143	Арей Яцкевич	міщанин, неодружений	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаніка. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 28-28 зв.	Рівне 1691 пол
144	Максим Федорович	міщанин кравець, неодружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 42 зв. – 43.	Олика 22 I 1692 пол
145	Юрій Курочка	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 11, арк. 127 зв. – 128.	Дубно 22 III 1693 пол
146	Грицько- Митко Красовський	міщанин, одружений	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаніка. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 116 зв.	Рівне 15 IV 1693 пол
147	Ганна Городецька	міщанка, дружина 1- Якіма Долі, 2-Павла Городецького	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаніка. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 117 зв. – 118.	Рівне 6 V 1693 пол
148	Ян Матушевич	міщанин, трубач, одружений	Кат	ЛННБ ім. В. Стефаніка. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 155-155 зв.	Рівне 25 I 1694 пол
149	Феська Кондриха	міщанка, одружена	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаніка. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 156-156 зв	Рівне січень 1694 пол
150	Данило Жерняк	міщанин, одружений двічі	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаніка. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 149-149 зв.	Рівне 12 II 1694 пол

151	Параска Андрійова Шуляковна	міщанка, вдова	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 149 зв.	Рівне 6 III 1694 пол
152	Василь Варкович	міщанин, одружений	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 132 зв.	Рівне 15 V 1694 пол
153	Федір Махаско	міщанин, одружений	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 153 зв.	Рівне 14 XII 1694 пол
154	Єфрем Завадський Турчинович	міщанин, одружений	Пр	ЦДІАК України. Ф. 1401, оп. 1, спр. 1, арк. 406-406 зв.	Милянєвичі 6 IX 1694 рус
155	Іван Ігнатович	міщанин, вдівець	Пр	ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 10, арк. 104 зв. – 106 зв.	Ковель 28 IX 1695 пол
156	Марина Маковецька	міщанка, дружина 1-Макара, пахолка рівненської піхоти; 2- Сергія Андрушкевича	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 175 зв.	Рівне 2 III 1696 пол
157	Юрко Чотирибок	міщанин, швець, одружений	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 199	Рівне 3 IV 1697 пол
158	Данило Терпитеня	міщанин, млинар, одружений	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 205	Рівне 22 X 1697 пол
159	Овдотя	міщанка, дружина Гаврила Павловича	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 220-220 зв.	Рівне 15 III 1698 пол
160	Андрій Міхненя	пахолок піхоти, одружений	Кат	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 225.	Рівне 1698 пол
161	Йовхимка Мидловська	міщанка, вдова	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 242	Рівне 10 VIII 1699 пол
162	Павло Гусак	міщанин, одружений	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР.	Рівне 27 VIII 1699

				Ф. 91, спр. 44, арк. 243-243 зв.	пол
163	Андрій Ткач	міщанин, вдівець	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 241	Рівне 6 IX 1699 пол
164	Трохим Затула	міщанин, вдівець	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 244-244 зв.	Рівне XI 1699 пол
165	Миколай Яковеня	міщанин, самотній	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 245-245 зв.	Рівне 5 XI 1699 пол
166	Корній Красовський	міщанин, одружений	Пр	ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 91, спр. 44, арк. 239-239 зв.	Рівне 31 XII 1699 пол
167	Іван Смордович	міщанин, вдівець	Ун	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 12, арк. 103 зв. – 104 зв.	Дубно 4 IX 1701 пол
168	Катерина Григорова Хвалькеви- чова	міщанка, вдова	Пр	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 32-32 зв.	Дубно 30 IX 1701 пол
169	Ян Ладзейовсь- кий	парох унійної церкви Св. Іллі, одружений	Ун	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 12, арк. 105 зв. – 107 зв.	Дубно 5 XI 1701 пол
170	Григорій Шемченя	міщанин, одружений двічі	Ун	ЦДІАК України. Ф. 33, оп. 1, спр. 13, арк. 67а зв. – 67б.	Дубно 30 III 1702 пол

ДОДАТОК Б. Матеріальний світ тестаторів

№ док.	Ім'я тестатора	нерухомість	Наявність рухомих речей	«живий інвентар»	Готівка, боргові зобов'язання
1	Матис Тресковський	Будинок в Ринковій площі з ділянкою; «дворище», півтреті волоки поля, будинок і фільварок за р. Турія з солодовнею, винницею, броваром, клунями та ін. побудовами, пасіка, два городи	+	-	Готівка: 50 зол. пол.
2	Малофій Іванович	«дворище», город у Володимирі, на передмісті Запятницькому, ґрунт в острові Лопушному, сіножаті	+	2 воли, 5 корів 40 овець	Згадує борги сина
3	Ядвіга Кривецька	-	Без деталізації	-	Борг без суми
4	Куниця Каплянка	Будиноку Володимирі на Ринковій площі, млини	-	-	-
5	Мартин Приборський	«дворець» Білоберезький, орендоване село Грушевичі	+	4 воли, корови, коні, свині, кури, качки	8 кіп гр. лит., Згад. окремий реєстр боргів
6	Пелагія Якимовая Обуховая	Будинок в Луцьку	-	-	-
7	Себастьян Хростеховський	Будинок, фільварк у передмісті Милянновичів	+	Воли та інше бидло, 3 коні	Борги, записані на різних особах бл. 2000 зол. пол.
8	Грицько Олізарович	Халупа в Олиці на Заворотті, пів	-	-	-

		волоки поля			
9	Криштоф Садурський	-	+	-	27 зол. пол., 3 копи гр. лит.
10	Лукаш Коваль	Будинок в Козлині на Ринковій площі, сіножать, ковальня	-	-	3 зол. пол.
11	Овдотя Кайданиха	Будинок в Козлині, вінниця, 2 волоки поля, 3 сіножаті	+	2 воли, 2 коні, 2 телички, 1 бик	8 кіп гр. лит., 23 кіп
12	Ян Кгрогулецький	Нерухомість в Клевані (без деталізації)	Без деталізації	-	Готівка на легати: 15 зол. пол., 1 копа гр. лит. Борги на різних особах на понад 400 зол. пол.
13	Михайло Волк Ланевський	-	+	Кінь-бахмат	Борги на різних особах – 41 зол. пол.
14	Ян Блажейовський	-	Без деталізації	-	Готівка 600 зол. пол. дружині
15	Мартин Іршинський, вїйт	Фільварок, клуня у м. Сокіл	+	-	300 зол. пол., записані на вїйтівстві. Борги тестатора – 11 зол. пол., 8 гр.
16	Раїна Окорська	-	-	-	550 зол. пол.
17	Самійло Васильович Солтан	Кам'яниця, крамниця в Луцьку на Ринковій площі, ґрунт і будинок за р. Глушець	+	-	Легати готівкою : 100 зол. пол. Борги на різних особах: 144 зол. пол., 16 кіп гр. лит. Борги тестатора: 53 зол. пол. і 8 гр.
18	Анна Медонівна	-	+	+	-
19	Юхим Поліщук	-	+	-	Борги на різних особах: 3,5 копи лит. гр. і 29 гр., 0,5 зол. пол.
20	Миколай Шишкович	Будинок вартістю 100 зол. пол. в Олиці на Заворотті	Без деталізації	-	Борги тестатора: 25 кіп гр. лит., 148 зол. пол. Борги на різних

					особах: 17 зол. пол.
21	Павло Островський	-	+	-	Готівка: 35 зол. пол. Борги на різних особах: 2 зол., 1,5 копи гр. лит.
22	Парфен Голузка	Будинок в Луцьку бл. вул. Жидівської	Без деталі- зації	-	-
23	Войтех Мстиславович	Кам'яниця з аптекою у Луцьку вартістю 8000 тис. зол., півкам'яниці у Пултуську, дворище у с. Аршичин	Без деталі- зації	-	10 зол на трицезими, Легати з боргів: 530 зол. пол. Готівка: 1400 зол.
24	Томаш Ясинський	Без деталізації	Без деталі- зації	-	Готівка 400 зол. Легати: 100 зол.
25	Левко Демкович	Будинок і ділянка землі, поле у Вижві	Без деталі- зації	1 кінь, воли, вівці	-
26	Криштоф Немиський	Будинок у Луцьку, поле, мастність у с. Немії	+	4 коней, 6 волів	Легати: 10 зол. пол. Борги на різних особах: 158 зол. Борги тестатора: 4 зол. пол.
27	Стефан Булгак	Будинок з грунтом, крамниця в Луцьку	+	-	Готівка 90 зол. Легати: 10 зол. пол. Борги на різних особах: 356 зол. пол.
28	Федір Бакоринський	2 будинки, город з клунею, пів волоки поля, 4 днини поля в Олиці	-	2 кобили з лошичками, 13 свиней, вівці	Легати: 5 зол. пол.
29	Гарасим Лазебник	Будинок з ділянкою в Олиці на вул. Жидівській	+	-	Готівка: 3 копи гр. лит., 10 зол. пол.
30	Іван Амброжко	Халупа в Олиці на Заворотті	-	-	-
31	Марія Сеньковна	Будинок у Дубно на вул. Широкий	Без деталі- зації	-	Готівка: 45 зол.пол. Легати: 30 зол. пол.

32	Андрій Іванович Косович	-	-	-	Борги на різних особах: 50 зол. пол.
33	Степан Грицелевич	Будинок, город в Олиці на Заворотті	Без деталі- зації	-	Борг на єврею: 30 зол. пол.
34	Дорота Матисова Сокальська	Будинок, фільварок в Олиці	+	-	Борги тестаторки: 85,2 зол. пол.
35	Валентин Шкляр	Будинок в Дубно	-	-	Легати з боргів: 70 зол. пол., дружині – 80. Борги тестатора: 31 зол. пол.
36	Настасія Андрійова Ковчайова	Будинок в Дубно, фільварок, пів волоки поля	Без деталі- зації	1 віл	Готівка: 3 зол. пол. і 15 гр. Борг тестаторки: 5 зол. пол. і 15 гр.
37	Регіна Сокальська	Будинок в Дубно	+	-.	-
38	Уксинія Іванова Ратчинська	Будинок в Дубно	-	Без деталізації	Борги на різних особах: 21 зол. пол. Виручена готівка на легати: 90 зол.
39	Яків Ласкович	Будинок, поле в Милянєвичах	-	-	Борг тестатора: 9 зол. пол.
40	Блажей Згуба	-	+	-	Борги на різних особах: 482 зол. пол.
41	Іван Назарович і Христина Русаківна	Будинок в Ринковій площі у Володимирі, фільварок, 4 поля, город, сад	+	-.	Готівка: 60 зол.пол Борги тестатора: 53 зол. пол.
42	Валентин Жембецький	Без деталізації	+	-	Готівка: 100 зол. На поминальні служби: 200 зол.
43	Гася Нагішкова	Халупа в Олиці на Заворотті	Без деталі- зації	вепр	-
44	Самійло Гудневич	2 волоки поля	+	3 коні	Борги те статора: 76 зол. пол.
45	Йовся Веремейчи- кова	Халупа на ½ пляцу в Олиці на Заворотті	+	-	Борг тестаторки: 10 зол. пол.
46	Вівдя Білецька	Халупа в Олиці на Заворотті на ¼ пляцу	+	-	Готівка: 4 зол.пол. Борги тестаторки: 31 зол. пол. і 22 гр.

47	Станіслав Медзякевич	Будинок в Олиці	+	2 корови, кінь, теличка	Борги тестатора: 230 зол. пол.
48	Іван Йовтухович	Будинок в Маначині, ¼ поля, комора, фільварок, сад, город	Речі на 700 зол.	2 коні, вепри	Готівка: 100 зол Борг тестатора: 80 зол. пол. Борги на різних особах: 60 зол. пол., 13 кіп гр. лит.
49	Лукашиха	-	+	5 свиней	Борг тестаторки: 1 копа гр. лит.
50	Іван Антипович	Будинок в Олиці, пів волоки поля, бровар з котлом, солодовня, фільварок на Залісоччі	-	Кобила, кобила з жеребцем, 2 воли	Готівка 550 зол. пол., 10 кіп гр. лит.
51	Михайло Вальда	-	-	-	Борги на різних особах: 546 зол., 18 гр.
52	Матяш Підвисоцький	Без деталізації	Без деталізації	-	Борги на різних особах: 50 зол. пол.
53	Григорій Фалелійович	Будинок на Ринковій площі в Олиці на ½ пляцу	+	-	Борги тестатора: 120 зол. пол.
54	Настасія Синицька	Будинок, два фільварки в Дубно, пів волоки поля, сад	+	-	-
55	Стефан Лотошинський	Будинок в Олиці	Без деталізації	-	Готівка: 15 зол. Борги на різних особах: 48 зол. пол. і 3 гр.
56	Олексій Юркевич	Будинок в Олиці на Залісоччі, поле, половина городу	Без деталізації	2 коні, 2 воли	Борг тестатора: 11 зол. пол.
57	Реїна Миколайова Голяшевська	Два городи в Олиці на Заворотті, хата з ½ пляцу на Залісоччі, 2 хліви	-	Коні і бидло (без деталізації)	Борг тестаторки: 33 зол. пол. і 15 гр.
58	Андрій Лабунський	Будинок в Олиці, півтори волоки поля	-	2 свині	Борг тестатора: 82 зол. пол. Борги на різних особах: 15 зол.пол.

59	Ян Федорович	-	+	-	-
60	Мартин Дорошеня	Хата в Олиці на Залісоччі на вул. Сухій на ¼ пляцу, город, ¼ поля	Без деталізації	Кінь, 4 кози, 5 овець, 4 свині	Борг тестатора: 34 зол. пол., 15 гр.
61	Мартин Овакович	-	+	4 коні, свиня, кури, гуси	Готівка на легати і поховання: 170 зол.
62	Прокіп Семенович	Будинок в Олиці на ½ пляцу в середмісті на вул. Жидівській	+	-	Борг тестатора: 1 зол. пол.
63	Софія Андрійова Лежинська	Будинок в Олиці на ¼ пляцу в середмісті, волока поля, фільварок в заставі у 100 зол. пол.	Без деталізації	-	Готівка: 6 зол. пол.
64	Матяш Ольшевський	Будинок, фільварок в Олиці на Заворотті, пекарня, город	+	2 корови з телятками	На легати: 7 зол. пол.
65	Стоян Сербін	-	Без деталізації	-	Борги н різних особах: 200 зол.
66	Маріанна Слоньчина	Маєтність на 10 тис. зол. пол. (без деталізації) в Олиці	-	Окремий реєстр (без деталізації)	Готівка: 300 зол. пол. на легати і похорон. Борги на різних особах: 232 зол. – також на легати
67	Ганна Ходажовна	Будинок з ґрунтом в Ковелі	-	-	-
68	Матвій Калиновский	-	+	1 кінь	Борги на різних особах: 99 зол. пол.
69	Григорій Рудченя	Будинок, фільварок з пекарнею у Ковелі	-	-	-
70	Гальшка Сколдицька	Будинок у Ковелі, фільварок, комора в Ринку	+	-	-
71	Йовко Мискевич	Будинок на ½ пляцу в Олиці на Залісоччі, днина	+	Кінь вороний, 2 воли,	-

		поля в заставі за 30 зол., город, фільварок		теличка, 12 овець, 2 свині	
72	Григорій Нетякевич	Будинок на ¼ пляцу в Олиці у середмісті на вул. Чоботарській, пів волоки поля, город	+	2 корови, 4 свині	Борги тестатора: 64 зол. пол. Борги на різних особах: 14 зол. пол.
73	Іван Кладовник	Будинок в Дубно, 2 сади, город	-	2 свині	-
74	Василь Мартинович	Хата в Олиці	Без деталізації	-	Борги на різних особах: 16,5 зол.
75	Євдоксія Гарасимиша Чирчиха	Будинок в Олиці, фільварок, ¼ поля, город	-	-	-
76 76а	Георгій (Юрко) Середа	Будинок на ½ пляцу в Олиці на Заворотті, нова комора в Ринку, город	+	Свині, 3 кози	Готівка: 20 талярів, 40 зол. пол., 6,5 шелягів. Борги тестатора: 20,7 зол. пол. Борги на різних особах: 13 зол. пол.
77	Катерина Толочкова	Будинок і ґрунт в Дубно	Без деталізації	Без деталізації	Легати: 10 зол.пол.
78	Роман Васильовський	Будинок в Олиці на Залісоччі, ¼ засіяного поля, фільварок	-	4 воли, 4 свині	Борг тестатора: 2,5 зол. пол.
79	Іван Мискевич (Боняк)	Будинок в Олиці на Заворотті, ¼ поля, город, фільварок	Без деталізації	-	Борги на різних особах: 43 зол. пол. і в натурі. Борги тестатора: 304 зол. пол.
80	Клим Цибулька (Новикевич)	город	-	-	Легати з боргів на різних особах: 82 зол. пол.
81	Грицько Рогачевський	Будинок в Олиці	-	кінь	Борги тестатора: 40,2 зол. пол. і в натурі
82	Яцько Ленъчиц	Будинок у м. Стрий на Ринковій площі, вартістю 250	+	2 коні	Готівка: 16 зол. пол.

		зол. пол.			
83	Анна Шимонова Маринська	Будинок в Олиці на вул. Шпитальній, з 2-ма ізбами, 5-ма пекарнями, будинок в Ринковій площі за ратушею з 2-ма ізбами і пекарнею, будинок на вул.Шпитальній на ½ пляцу з ізбою і пекарнею, броваром, 2 сади, 2 городи, 2 фільварки, 2,5 волоки поля, 4 сіножаті, ділянка землі на Залісоччі	+	8 волів, 3 коня, 16 овець, 14 свиней, 1 корова	-
84	Петро Бризель	Будинок в Олиці	+	Кобила, корова	Борги те статора: бл. 200 зол. пол.
85	Матяшова Шевелина	Хата в Олиці біля дерев'яної брами у напрямку з Завороття до середмістя	-	-	Борги на різних особах: 4 зол.пол. Борги тестаторки: 2 зол. пол.
86	Мартин Хмельовський	Будинок перед замком у Ковелі	-	-	-
87	Семен Малишкевич	Будинок в Олиці на Залісоччі, ¼ поля	-	-	-
88	Семен Сергеленя	-	Без деталізації	1 свиня 2 вепри	Борг тестатора: 20 зол. пол.
89	Софія Михайлова Вальдина	Будинок і фільварок на Залісоччі, волока поля і сіножать, город	Без деталізації	-	Легати: 130 зол. пол.
90	Федора Макарівна Царьова	Город, 2 днини поля в Олиці на Заворотті	-	2 корови	-
91	Євдоксія Іванова Капітаніха	Будинок, 2 днини поля, пів волоки поля в	Без деталі-	-	-

		Олиці на Заворотті	зації		
92	Йовся Полуйкова	Будинок в середмісті в Олиці на вул. Жидівській	-	-	Борг тестаторки: 18 гр.
93	Іван Буй	Будинок, фільварк в Олиці, город, пів волоки поля	+	Кобила, корова, 4 вепри, свиня, гуси	Борги на різних особах: 96 зол. пол.
94	Адам Гурський	Будинок на Ринковій площі в Олиці вартістю 212 зол., фільварок на Заворотті вартістю 45 зол. пол.	+	2 воли 2 коні	Борг тестатора: 200 зол. пол.
95	Олександр Дзуса	Кам'яниця в м. Острог, сади, волока поля, сіножать в Кременці	+	-	Борги на різних особах: 366 зол. пол. Легати готівкою: 50 зол. пол.
96	Софія Куновська	Будинок, фільварок, сіножать в Олиці на Заворотті, комора біля ратуші	-	-	Готівка: 100 зол.
97	Катерина Ветровна	-	+	-	Борг тестаторці: 60 зол. пол.
98	Федір Авдійчик	Будинок в Олиці на вул. Шпитальній, фільварок, ½ пляцу на Залісоччі	+	вепр	Борг тестатора: 54,5 зол. Легати: 10 кіп гр. лит.
99	Якуб Добко	Будинок, 2 городи в Олиці	+	2 корови, 3 телятка, 3 коні	Готівка: 5 червоних злотих, 61 зол. Борги тестатора: 421 зол. пол.
100	Давид Маньковсь- кий	Будинок в Олиці	Без деталі- зації	корова	-
101	Василь	Будинок в м. Броди	+	2 коні	Готівка: 25 зол. Борги тестатора: 50 зол. пол.
102	Дорота Гроховаль-	Будинок з фільварком і	+	10 голів великої	-

	ська	городом в Олиці на Заворотті, 1,5 волоки поля		рогатої худоби, 4 коня, 2 жеребця, 24 вівці, 21 свиня	
103	Миколай Сахнович	Будинок в Олиці на Заворотті, город	+	Кобила, лоша, 2 вепри, 8 гусей, 7 свиней, 6 овець	Готівка: 3 червоних злотих, 10 грошів, 2 півтораки, 1 шостак. Борг тестатора: 2 зол. пол.
104	Миколай Пилипович	Будинок, фільварок у Ковелі, халупа і поле, сад, город, бровар	Без деталізації	-	Борги на різних особах: 257 зол. пол.
105	Павло Ничипорович	-	-	кобила	Борги на різних особах: 35 гр. пол. Борг тестатора: 7 зол. пол.
106	Єрмош Хомович	Будинок з ½ пляцу в Олиці, пів волоки поля, фільварок на Залісоччі, 2 городи	Без деталізації	коні	Борг тестатора: 121 зол. пол. Борги на різних особах: 104 зол. пол., 5 червоних злотих
107	Юхим Киселевич (Пруженик)	Будинок на Залісоччі на ¾ пляцу, волока поля, сіножать	Без деталізації	2 коні, 2 воли, 1 бик, 4 свині, 8 овець	-
108	Аполонія Мартинова Більцова	Будинок, фільварок в Олиці на Залісоччі	Без деталізації	1 корова 2 бички	Борги тестаторки: 48 зол. і 15 гр.
109	Миколай Полупанович	Будинок в Олиці на Заворотті, волока поля, фільварок, 2 городи	Без деталізації	1 віл 2 коні	Борги тестатора: 46 зол. пол. Борги на різних особах: 2 зол. пол.
110	Трохим Москалько	Будинок в Олиці на Залісоччі	-	-	Борги тестатора: 193 зол.пол. і 15 гр. Борги на різних особах: 29 зол. пол.
111	Лукаш Позневич	Будинок в Олиці у середмісті на вул. Жидівській на ½ пляцу, ½ пляцу на Осиповці,	Без деталізації	1 бик 2 воли 1 корова 5 свиней	Легати готівкою: 5 зол. пол. Борги тестатора: 91 зол. пол., Борги на різних особах: 23 зол.

		фільварок, 2 днини поля, 1/8 пляцу в середмісті, город			Від оренди і застави: 340 зол. пол., 10 червоних зол.
112	Євхимка Йоськова Лукьяновичова	Будинок в Олиці на вул. Шпитальній, город, поле, сад	-	-	Готівка: 5 зол.пол.
113	Федір Дем'янович	Будинок в Ковелі, 1 волока поля, 2 фільварки, 1 пляц	+	2 воли 1 корова 1 жеребець	Борги на різних особах: 25 зол.пол.
114	Настасія Олександрова	пляц з коморою в Ковелі	-	-	Готівка: 9 червоних дукатів. Борги на різних особах: 295 зол.пол
115	Томаш, скарбовий гайдук	Будинок в Дубно на вул. Новій, фільварок, поле	+	2 корови 2 воли 2 свині	Готівка: 10 зол.пол.
116	Ян Шимонович	Будинок в Дубно на вул. Широкий, город за Луцькою брамою	Без деталізації	-	Борги тестатора: 10 зол. пол. Борги на різних особах: 50 зол.пол.
117	Катерина Левкова Хребтунова	Будинок в Дубно, засіяне поле, сад, фільварок і город за Луцькою брамою, комора в Ринку	+	3 воли 5 корів з телятками 1 бик 1 кобила з лошам 1 кінь, 14 овець, 4 свині	Борги на різних особах: 300 зол. пол.
118	Марк Ніфанович	Будинок, фільварки, городи, волока поля, 2 комори, сад	+	2 воли 1 бик 1 кінь 4 корови 3 теличка	Борги на різних особах: 438 зол. пол. Легати: 50 зол.пол.
119	Аполонія Лавриновичова	Будинки в Ковелі, сіножаті, ґрунти без деталізації	+	бидло коні без деталізації	-
120	Іван Козловський	Будинок в Ковелі на Козиному Ринку, пляц Полатковський, пів фільварку, волока поля, 2	+	-	Борги на різних особах: 40,2 зол. пол.

		поля в заставі			
121	Матвій Зайчик	Будинок з господарством в Дубно, сад	Без деталі- зації	Вівця, ягня	-
122	Ярош Олешкович	Будинок в Ковелі на Ринковій площі, 2 волюки поля, фільварок, городи	-	1 кінь воли	Борги тестатора: 38 зол. пол.
123	Мартиніан Жуковецький	Двір у Володимирі на Залужжі	+	2 коня 1 віл 6 овець	-
124	Стефан Вишпольсь- кий, віт	Без деталізації	-	-	Без деталізації
125	Марина, шпитальна бабка	-	+	-	Готівка: 15 зол. і 13 гр. пол.
126	Єронім Танюкевич	Будинок в Олиці на вул. Чоботарській, фільварок, ділянка землі на ринку, 2 городи, Прохорівський фільварк з клуною і садом, волюка поля	+	кобила і жеребець	Борг тестатора: 4 зол. пол. Борги на різних особах: бл. 30 зол.
127	Фрузина Монджейов- ська	Будинок, пляц, фільварок, ¼ поля в Дубно	-	кінь, лошак, кобилка кобила 2 корови, теля 2 бички свиня	Готівка: 1000 зол. для дочки
128	Андрій Знойовський	Будинок у Ковелі, фільварок у заставі вартістю 100 зол. пол.	-	кінь	Борги тестатора: 681 зол. пол. готівкою і в натурі (міддю)
129	Василь Дубовець	Халупа в Ковелі, пів волюки поля, фільварок	-	Віл 3 вівці, ягня, свиня веприк 7 вуликів бджіл	-
130	Захаріяш Жидкевич	Сад	-	-	Борги окремим реєстром

131	Іван Посушка	Будинок в Ковелі, поле, Лошаковський фільварок, пів волоки поля	Без деталізації	2 воли 3 корови 17 овець лошак, свині, кози, гуси	-
132	Костянтин Судимонтович Чечель-Новоселецький	с. Глинськ вартістю 15 тисяч зол., с. Яворівці, Лашки, Лозовики, пляци в Красилові і в Дубно на вул. Широкий	Без деталізації	-	Легати 12650 зол. Заслуги на 834 зол.
133	Настасія Стефанова Зайкова	Сад в Дубно	-	2 воли, корова, кобила	-
134	Тетяна Федорова Ніфановичівна	Будинок у Ковелі, фільварок, волока поля	+	-	Готівка: 170 зол. Борги на різних особах: 200 зол.
135	Петро Фігурин	Будинок, фільварок в Рівному	-	2 вівці	-
136	Марина Храсицька	Халупа з пляцом в Рівному, будинок з фільварком, половина городу, поле	-	-	-
137	Вівдя Шебанкова	Хатка в Рівному	-	-	-
138	Васько Пушкар	2 городи з хлівом в Рівному	-	-	-
139	Яцентій Юхимович	Будинок в Ковелі, город, сад, сіножать, волока поля заставлена у 70 зол., фільварок	-	кінь	-
140	Онисько Мискевич	Поле, пляц, город в Рівному	-	-	-
141	Катерина Гусакова	Будинок, фільварок у Рівному, ¼ поля	-	-	-
142	Андрій Чумка	Город і пляц в Рівному	-	-	-

143	Арей Яцкевич	¼ поля, 3 динини поля, будинок і фільварок у Рівному	-	-	Борг тестора мін. 15 зол. пол.
144	Максим Федорович	Халупа, пляц, фільварок, сад в Олиці	-	-	Борг тестора: 27 зол. і 15 гр. пол.
145	Юрій Курочка	Будинок в Дубно, півгрунту, 4 сади, город на Сурмичах	-	Кобила, лошак 2 воли корова	-
146	Грицько- Митко Красовський	Фільварк, ¼ поля в Рівному, пів волоки поля у заставі	-	Віл кобила вівці, свині, корова, 2 телички	Борги на різних особах: 100 зол. пол.
147	Ганна Городецька	Халупа з пляцом, город в Рівному	+	-	-
148	Ян Матушевич	-	+	3 коні	Легати: 170 зол. з боргів на єврях
149	Феська Кондриха	Халупа і фільварок у Рівному, поле	-	12 овець кабан-боров	-
150	Данило Жерняк	Будинок, фільварок, город в Рівному, 3 динини поля	+	2 коней 10 овець 1 лошак	-
151	Параска Андрійова Шуляковна	Пляц у Рівному на вул. Омелянській, поле, фільварок	-	10 овець, ягнята	-
152	Василь Варкович	Будинок у Рівному, пляц, дина поля	-	1 віл	Готівка: 35 зол.пол.
153	Федір Махаско	Халупа з грунтом, фільварок в Рівному	-	-	-
154	Єфрем Завадський Турчинович	Хата з пляцом в Милянєвичах, пів фільварку, поле	Без деталіза ції	Бидло, коні	-
155	Іван Ігнатович	Будинок у Ковелі, «клітка» в Ринку, фільварок, грунт	+	2 воли 2 корови 1 бик	Готівка: 425 зол. пол. Борги тестатора: 419 зол. пол. Борги на різних особах: 100 зол. та

					окремий реєстр
156	Марина Маковецька	Дгнина поля в Рівному	-	-	-
157	Юрко Чотирибок	Халупа з грунтом в Рівному, ¼ поля, днина поля	-	-	Борги тестатора: 9 зол. пол. Борги на різних особах: 2 зол.пол.
158	Данило Терпитеня	Будинок, халупа і світлиця, фільварок в Рівному	-	Кінь, корова 2 воли, 3 вівці лошиця	-
159	Овдотя Гаврилова Павловичова	Халупа і днина поля в Рівному	-	-	Готівка: 15 зол.пол. Борги на різних особах: 8 зол.пол.
160	Андрій Міхненя	Халупа з пляцем, фільварок у Рівному, поле, грунти, городи	-	Кінь, віл, 7 овець	Борги тестатора: 38 зол. пол. і 3 гр.
161	Йовхимка Мидловська	Халупа з пляцем і будинком у Рівному, фільварок з грунтом і будинком, поле	-	-	Борг тестаторки: 60 зол. пол.
162	Павло Гусак	Халупа з пляцом і будинком в Рівному на вул. Гарбарській, фільварок з грунтом і будинком, поле	Без деталіза ції	-	Борги тестатора: 33 зол. пол.
163	Андрій Ткач	Халупа з грунтом і будинком у Рівному на вул. Острозькій, город на вул. Янушовській з садом	-	-	-
164	Трохим Затула	5 днин поля у Рівному, фільварок, пляц на вул. Омелянській, поле	+	2 коня, вівці, свині	Борги тестатора: 15 зол. пол.
165	Миколай Яковеня	3 днини поля, город у Рівному	+	-	Борги на різних особах: 38 зол.пол.
166	Корній Красовський	Халупа з грунтом і	+	Коні, вівці і свині	Борги тестатора: 80 зол. зол.

		будинком у Рівному, 2 днини поля, фільварок			
167	Іван Смордович	Ізба з клунею і з сінями в Дубно, 3 волоки поля	-	віл кобила	Борги тестатора: 15 зол. пол.
168	Катерина Григорова Хвалькевичова	Будинок в Дубно, фільварок, волока поля	-	-	-
169	Ян Ладзейовський	Халупа з ґрунтом і прибудовами навпроти церкви Св. Іллі в Дубно, 3 фільварки, городи, 2 волоки поля, сади	-	-	Борги тестатора: 229 зол. пол.
170	Григорій Шемченя	Пляц, халупа з городом в Дубно, сад, пів волоки поля	-	-	Борги тестатора: 63 зол. пол.

nationka mego Falce Testamentem zapisany i prawo na ten grunt, sed
 me Fryta zlozyl po blihu do juratu Davicy i Dek Approbacy preacie dione
 y tuzie nalez Cerkeia Dostepa Michala Tym Testamentem Morim
 Legue y cie dnie zapisane. i zabawo smoc dierze y spokoyne pobleche.
 Tym wyzsklacarosu Dostepem do kwas kaemmu Tom, Koyu Sarcidue
 Dostepem i to Michay tow slacem pomienionu Gunt za dyota mego
 pned luo mego y slachto Kroych Sobie spolebic bogu mogh podacie y po
 Ste pnie. Wobur te dy sa i bogu pomie memi Ojcie wie Mor Duchowanu do
 potwistly Somem, Admo najto wstly Guntom. Blin pomie memi zapisany
 mi iaku ind w latnosig Cerkeiung Krodie y dy potowar, i Kany
 Leguemu poruphsar Cerkeiung obracac. Azanne hiele grzyduq nationka
 mego o dktorego m kendum y gunt mala, zamarych Rodkow nadych
 just w do bobnic sto do kwas hly wpi saruyli Sama Boga przy bez krewny
 offiene pobleit, i dnie tleme s talleka Kroy ma ich Duchowych pned Pana Luy
 iaku w slaciga me potowomych y guntie Maney dny dnye go tu w tulu w Samym
 Synlu podle iaku Ruskih Legwego te w dny pnie, moze iesli me i dny
 Pan Bog aspedi mo goz y Stey w zliche me mo y zerie che z nady dny ue iaku
 Prad ego padaw shi z staawie. Azanne nationka mego i Lusniko w slaciga
 pomie wad iaku by re (nathoremu godito zemy w stame Matzenstine dnyly
 zye pody stey me mediat, y asper mny dny bez krewny y pny dyga m me
 wy konangaz w gaw dnyly i w taw hie ba int, obogy dny dny dny
 w tawny pny moze y mne pany miano wanych pnyly nationkach
 moich porowaly i zapisany w mied pobraiat y potwistly. A w staku (w taw hie
 mne zbit umow dnat, Kaledy hie dny ze Bog hi iesli w nadawie ^{u bawie} w taw hie
 onego sale ty ostatny w oley moze regnan y zameza pny meche. Konogy
 te dy ten Testament o statney woli moze dny moze w tawny gospidnie,
 Adla Legu, wagi tego Testamentu mego opodny w zly y pny to zeme pny gny
 y pny tam Joh m m. P. P. Dny wiat nady Duchowych y taw hie dny dny
 miano wanych i dan w taw hie Polu Tydys dny sed. Piedny dny dny pny
 mne Mary i pny dny dny

Kawa twcznikowska

Dnie pny dny dny dny, i wie ciaric pny dny ^{bede}
 podpisuje. Jakub Wierzbicki P. P. Pny dny dny
 Anneling Rademick w ^{Prozory podpisuje}
 Jako Ocie Duchoway y Dnie dny dny ^{Prozory podpisuje}
 Dny o statney woli dny dny dny ^{namie fny y dny}
 dny podpisuje Jureph Dostepo ^{Prozory podpisuje}
 papa Kapi lamy Ludy Jakub Wierzbicki, iaku Wtaw

**Тестамент Анни з Коршовецьких, дружини 1- Степана Мерлеського,
2- Миколая Лахновича, 3- Олександра Лучниковського.
Луцьк, 5 березня 1674 р.**

W imie Boga Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Amen.

Ja, Anna Korszowieckiego, pierwszego Stephanowa Merleska, wtórego Mikołajowa Łachnowiczowa, a trzeciego małżeństwa Alexandrowa Łucznikowska, bacząc iż każdy człowiek chrześcijański jednym prawem a nie odmiennym s konsystorzu Bozskiego jest opatrzony. Aby jako najpilniejszą czułość, jako nastraszniejszą pamięć miał na śmierć, snać dla tego, aby żyjąc na padole świata tego żył w pobożności, jednając się zaś z światem i onemu ustępując, aby w porządną, ani w czym niepodejrzaną włodarstwa swego i dobrodziejstwo Bozkich sobie do szafunku powierzonych dispositiā uczynili. A iż śmierci uchronić się, abo się też jej odmówić trudno i niepodobna jest, a czas jej slizki i rozumem ludzkim nie pościgniony. Tedy ja wiele grzyszna, zawsze na nie pamiętając lubom na członkach ciała mego, przez niemiłosiernego bojaźni Bożej, nie mającego na Sąd Boży, śmierć, piekło i Królestwo Niebieskie, snać nie pamiętającego tyrańską skaleczona, zbita i zmordowana przez pana Alexandra Łucznikowskiego, trzeciego małżonka mego. Jednakże z łaski Boga wszechmogącego, jeszcze na smysłach zdrowo zostając, taką dispositiā ubogiego domku mego tu w Łucku będącego, żadnym prawem ani długami nikomu nie onerowanego i gruntów mego własnego macierzyńskiego tu w Łucku znajdujących się i mnie przez zeszłego wysz pomienionego Mikołaja Łucznikowicza, wtórego małżonka mego, testamentem ostatniej woli jego legowanych i zapisanych czynię i do wiadomości komu by o tem wiedzieć należało donoszę.

Naprzód gdy mnie Pan Bóg s tego świata powołać będzie raczył, tedy duszę moje temuż Panu Bogu memu w Trójcy Świętej jedynemu w ręce jego przenajświętsze cale oddaię. A ciało moje gdyrz niejako ziemia ziemi ma być oddane i pochowane trybem chrześcijańskim tu w Łucku w cerkwie Pokrowa Przenaświętszej Panny Mariej Bogarodzicy przez wielebnych w Bogu Ojca Jozepha Sawickiego, protopopę, i ojca Joachima Krzytkiewicza, pisarza kapitulnych łuckich, najbliższych przyjaciół i ojców moich duchownych. Na którą cerkiew Świętopokrowską, gdzie ciało moje grzyszne opoczywać będzie, dom mój własny z gruntem i z budynkiem tuż przy cerkwie z prawej strony do cerkwie wchodząc przodem od ulicy ku szkole żydowskiej idącej, tyłem od domu Ich Mci ojców Jezuitów, a z boku drugiego od domu i gruntu żyda Moszoneczki przezywaiomego leżący, tu w jako się w sobie ma i zawira ma sobie i nikomu inszemu z blizkich krewnych i powinnych moich w tym domu nie wyjmując i nie excypując tym testamentem ostatniej woli mojej wiecznymi czasy leguję i zapisuję. Także grunt Chochowicki za Głuszcem podle cerkwie Świętego Michała Archanioła leżących wysz pomienionego Mikołaja Łachnowicza, wtórego // 1v. małżonka mego, także testamentem zapisany i prawo na ten grunt i sumę trzysta złotych polskich do punctu banicji ich aprobacji przewidziano i służące na też cerkiew Świętego Michała tym testamentem moim leguję i wiecznie zapisuję, i

zaraz w moc dzierze i spokojne posesje ojcu Krzytkiewicz, prezbiteru pokrowskiemu dom, a ojcu Sawickiemu, prezbiterowi Świętego Michałowskiemu pomieniony grunt za żywota mego przez woźnego i szlachty, których sobie sposobić będą mogli, podaję i postępuję. Woli tedy są i będą pomienieni ojcowie moi duchowni pokrowski domem, a michajłowski gruntem cale prze mnie zapisany, jako już własnością cerkiewną rządzić i disponować, i ku najlepszemu pożytkowi cerkiewnemu obracać. A za mnie wiele grzyszną małżonka mego, od którego ten dom i grunt miała, zmarłych rodziców naszych, już w sobotnik świętopokrowski wpisanych Pana Boga przy bekrewnej ofierze prosić.

Co się tknie ostatku rzeczy moich ruchomych przez pana Łucznikowskiego niepotraconych i gruntu macierzyńskiego tu w Łucku w samym rynku podle jatek ruskich leżącego, te w dispositie moję, jeśli mie jeszcze Pan Bóg wszechmogący s tej ciężkiej niemocy zaiedzie i na tym świecie jaki czas żyć pozwoli zostawuję. A pana małżonka mego pana Łucznikowskiego, ponieważ jakoby się cnotliwemu godziło ze mną w stanie małżeńskim świętym żyć przystojnie nie chciał, i owszem mną sirotą bezkrewną i przysięgą mnie wykonaną wzgardziwszy lotrowsko się bawił, ubogi zbiorok wiernej własnej pracy mojej i mnie powysz mianowanych pirszych małżonkach swoich pozostały i zapisany wniwecz poobrać i potracił. A w ostatku co większa mnie zbił, zmordował i kaleką wieczną że Bóg wie ieśli już na świecie żyć będę, onego cale tą ostatnią wolą moją żegnam i za męża mieć nie chce.

Kończąc ten testament ostatniej woli mojej, ręką moją własną podpisuję.

A dla lepszej wagi tego testamentu mego o podpis rąk i przyłożenie pieczęci uprosiłam Ich Mciow panów przyjaciół moich duchownych i świeckich, osób niżej mianowanych.

Pisan w Łucku, roku tysiąc sześćset siedmdziesiąt czwartego, msca Marcy, piątego dnia.

Anna Łucznikowska (місця відбиток трьох сигнетів)

Підписи свідків

// арк. 2 зв.: Original testamentu paniej Łucznikowskiej na dom i grunt do cerkwi Świętopokrowskiej łuckiej. Anno 1674, die 5 marty. Przy Żydowskiej ulicy. Anno 1676, dnia 23 Marty stanąwszy oczewiście wielebny w Panu Bogu ojciec Joachim Koryteński, prezbiter świętopokrowski łucki, pisarz kapitulny katedry łuckiej protestatione sua de nullitate cuius ius posterioris testamenti et dispositionis co acta in ferius praemissorum factam podał per oblatam ten testament ad acta praesentia capitanealia luceoriensis suscepit. Alexander Jeziorkowski, namiestnik burgrabstwa i zamku łuckiego.

Оригінал: Архів Стрітенської церкви, м. Олика. (Публікується вперше).